

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

M.Yu.RAXIMOV, O.T.ASTANAKULOV, N.N.KALANDAROVA

IQTISODIYOT SUB‘EKTLARI MOLIYAVIY HOLATINING TAHLILI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan*

**TOSHKENT
“IQTISOD-MOLIYA”
2020**

UO‘K: 657.622(075.8)

KBK: 65.261

Taqrizchilar: *i.f.d., dots.* **N.K.Rizayev;**
i.f.d., prof. **S.U.Mehmonov**

R 29 Iqtisodiyot sub’ektlari moliyaviy holatining tahlili.

Darslik. / M.Yu.Raximov, O.T.Astanakulov, N.N.Kalandarova; – T.:
“Iqtisod-Moliya”, 2020. – 395 b.

Iqtisodiyot subyektlarning faoliyati, uning samaradorligi, moliyaviy ahvoli va natijaviyligi, ularning pul ishlab topish va kapitalni o‘stirish imkoniyatlarini aniqlash muhim axborotlar oqimini shakllantirish bilangina hal etilmaydi. Ushbu axborotlar oqimi qayta ishlanishi, real holat aniq baholanishi, uning kelgusidagi kutilishlari oldindan bashorat qilinishi, turli tahlikalar hisobga olinishi talab etiladi. Faqat shu orqaligina samarali boshqaruvni yo‘lga qo‘yish va yuritish mumkin.

Iqtisodiyot sub’ektlari moliyaviy holatining tahlili orqali korxonalarda iqtisodiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish, aktivlar va ularning kelgusidagi ko‘payishi, kapitali va uning o‘sishi, majburiyatlarining holati, moliyaviy natijasi va rentabelligi, pul oqimlari va ularning kutilishlari boshqaruvning barcha obyektlari bo‘yicha axborotlarni chuqur qayta ishlash orqali faoliyatni turi va maqsadli yo‘lga qo‘yish imkoni tutiladi.

UO‘K: 657.622(075.8)

KBK: 65.261

**ISBN 978-9943-13-798-1 © M.Yu.Raximov, O.T.Astanakulov,
N.N.Kalandarova, 2020**

© “IQTISOD-MOLIYA”, 2020

KIRISH

Iqtisodiyotni liberallashtirish, globallashtirish jaryonlari o'z navbatida hisob va audit tizimining ham xalqaro gormonizatsiyasini va standartlashtirilishini talab etmoqda. Mazkur vazifani hal etish boshqaruvning muhim elementlari bo'lgan hisob, iqtisodiy tahlil va auditning ham nazariy, metodologik va amaliy jihatlarini yagona tartiblarini belgilashni, ularni unifikatsiyalashni, muqobillikdagi tartiblarni yagona mezonlarga keltirishni taqozo qilmoqda.

Xalqaro kapital va kredit bozorining shakllanishi, xorijiy investitsiyalarning ko'payishi, eksport-import operatsiyalarining jadallashuvi, transmilliy korxonalar rolining ortib borishi bilan moliyaviy hisobotlarni tuzishning xalqaro standartlarini belgilash, hisob ma'lumotlarini qiyosiylikni ta'minlash zaruriyati tobora ortib bormoqda. Axborotlarni olish va taqdim etishning eng muhim vositasi bu moliyaviy hisobotlardir.

Moliyaviy hisobotlar axborot foydalanuvchilarining keng doirasi uchun:

- investitsiyalar bilan bog'liq xatarlar, dividendlarni to'lash, aksiyalarni sotib olish, saqlash yoki sotish haqidagi;
- kreditlar va foiz to'lovlari haqidagi;
- mol yetkazib beruvchilarga tegishli bo'lgan summalarning o'z vaqtida to'lanishi haqidagi;
- uzluksiz faoliyati to'g'risidagi;
- faoliyat barqarorligi va rentabelligi to'g'risidagi;
- resurslarning taqsimlanishi, faoliyatni tartibga solib turilishi, soliqqa tortish, milliy daromadni hamda boshqa statistik ma'lumotlarni shakllantirish to'g'risidagi;
- rivojlanish, taraqqiyot va farovonlikka erishish yuzasidan erishilgan so'nggi yutuqlar to'g'risidagi axborotlar bilan ta'minlaydi.

Bunday axborotlar xo'jalik subyekti yoki tadbirkorlik subyekting moliyaviy ahvoli, uning hisobot davridagi faoliyatining moliyaviy natijasi va pul mablag'larining aylanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni retrospektiv tahlil etishni va prognozlashni, moliyaviy natijalarni shakllantirgan asosiy omillar va ta'sirlar,

subyekt faoliyat ko'rsatadigan muhitdagi o'zgarishlarga javoban qo'llaydigan choralari, subyektning moliyaviy natijalarni saqlab qolish va ko'paytirishga qaratilgan investitsion siyosati, dividend siyosati; uning faoliyatni moliyalashtirish manbalari va majburiyatlari holatini qamrab olgan kompleks moliyaviy tahlilini amalga oshirishni talab etadi.

Iqtisodiy tahlil faoliyatning boshqaruv samaradorligini oshirishga; investitsiyalar va kreditlarga doir qarorlarni qabul qilishga; subyektning bo'lg'usi pul oqimlariga; ularga ishonib topshirilgan resurslarga, majburiyatlarga; rahbar organlarning ishiga baho berishda biznes samaradorligi va boshqaruvning sifat menejmentiga erishishda muhim dastak vazifasini bajaradi.

Iqtisodiy tahlilning eng muhim obyektlariga: subyekt nazorat qilib turadigan iqtisodiy resurslari va ularning moliyaviy tuzilmasi; likvidligi; to'lovga qobiliyati; moliyaviy ahvoli va uning kelgusidagi kutilishlari; moliyaviy natijalari va rentabelligi; pul mablag'lari va ularning ekvivalentlari; kapital hajmi, moliyaviy va iqtisodiy salohiyati; iqtisodiy nochorlikka yuz tutmasligi, investitsion jozibadorlik; kreditga qodirlik; moliyaviy ahvoli bo'yicha reyting baholashlar kiradi.

Mazkur darslik iqtisodiy tahlilning nazariy, metodologik va amaliy jihatdan xalqaro normalarga mos ravishda tuzib chiqilgan. Fan doirasida nafaqat obyekt yoki predmet balki, mavzular birligiga ham alohida ahamiyat qaratildi.

Fanni o'rganish davomida talabalar boshqaruv, moliyaviy va investitsion qarorlar qabul qilish uchun xo'jalik subyektlarida resurslardan foydalanish holatini, faoliyat samaradorligini, moliyaviy holatini hamda ularning o'zgarishlarini, o'zgarishlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, hisob-kitob qilish, baholash yo'llarini o'rganadilar. Shuningdek, xo'jalik subyektlarining moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan foydalanish holatiga, ularning ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyati samaradorligiga, subyektlarning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatiga, boshqaruv samaradorligiga obyektiv baho berish, faoliyatning kuchli jihatlari va zaif tomonlarini aniqlash asosida aktivlarning bugungi va kelajakdagi qiymatini oshirishda aniq boshqaruv qarorlarini tayyorlash yuzasidan zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiradilar.

Iqtisodiy tahlil darsligi o'z ichiga quyidagi mavzularni qamrab olgan: Iqtisodiy tahlilning predmeti, asosiy vazifalari va tamoyillari; iqtisodiy tahlilning metodi va usullari; iqtisodiy tahlilning turlari, tahlil ishlarini tashkil qilish va manbalar bilan ta'minlash; xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning marketing faoliyatida tahlil; xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlili; asosiy vositalar holati va ulardan samarali foydalanish tahlili; moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish tahlili; mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va mehnat unumdorligi tahlili; mahsulot ishlab chiqarish va davr xarajatlari tahlili; buxgalteriya balansi ko'rsatkichlari va moliyaviy holat tahlili; moliyaviy natijalar va rentabellik tahlili; debitorlik va kreditorlik qarzlari tahlili; pul oqimlari tahlili; xo'jalik yurituvchi sub'ektlar xususiy kapitali tahlili. Har bitta mavzu keng, metodik jihatdan yangi, amaliy ma'lumotlar tahlili asosida atroflicha yoritib berilgan. Mavzuga oid mustaqil ish topshiriqlari, nazorat savollari, adabiyotlar ro'yxati, glossariylar bilan boyitilgan.

Mualliflar tarkibi darslikni yozishda yaqindan amaliy yordam bergan bir guruh professor o'qituvchilarga jumladan i.f.n., dots. Ibrohimov A va Ishonqulov N ga (boshqaruv tahlili), i.f.n., dots. Xakimov B. ga (moliyaviy tahlilda iqtisodiy matematik usullardan foydalanish) o'z minnatdorchiliklarini bildiradi.

Mazkur darslik talabalarning xo'jalik subyektlari tomonidan tuziladigan moliyaviy hisobotlar va ularning tahlilini amalga oshirishda, faoliyat va biznes samaradorligini baholashda, boshqaruvning muhim qarorlarini tayyorlashda, moliyaviy holatni kompleks baholashda, reyting baholashda, moliyaviy hisobot elementlarini prognozlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Darslikdan shuningdek, mustaqil ekspertlar, tahlilchilar, buxgalter va iqtisodchilar amaliy jihatdan keng foydalanishlari mumkin. Darslik yuzasidan o'z fikr mulohazalaringizni mualliflarning quyidagi manziliga yo'llashingiz mumkin va siz tomondan bildirilgan har bitta tavsiya darslikning keyingi nashrlarini yanada mukammal qilishda muhim manba bo'lishiga umid bildirib qolamiz:

Manzil: Toshkent moliya instituti, A.Temur ko'chasi 60-A uy, audit va iqtisodiy tahlil kafedrasini, www.tfi.uz;

1. Молиявий ҳисобот таҳлилининг назарий асослари

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар.

Молиявий ҳисоботлар таҳлилининг предмети, объекти, мақсади, мазмуни, принциплари ва уни амалга ошириш босқичлари.

Инвестиция қарорлари ва кредитлар беришга доир қарорларни қабул қилиш, хўжалик юритувчи субъектнинг бўлғуси пул оқимиغا, хўжалик юритувчи субъектга ишониб топширилган ресурсларга ва унинг мажбуриятларига, раҳбар органларнинг ишига баҳо беришда молиявий ҳисобот таҳлилининг муҳимлиги.

Хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти, молиявий аҳволи ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар ва уларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжлари: таҳлил субъектлари, уларнинг қизиқишлари ва манфаатлари.

Хўжалик субъектининг молиявий аҳволи, фаолияти, молиявий аҳволидаги ўзгаришларни таҳлил этишнинг методологик асослари.

Молиявий ҳисобот таҳлилида қўлланиладиган усуллар: горизонтал, вертикал, тренд, коэффициентлар, қиёсий, омилли таҳлил.

Молиявий ҳисобот таҳлилини ташкил этишнинг муҳим жиҳатлари ва қоидалари.

Молиявий ҳисобот таҳлили натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш тартиби.

Молиявий ҳисобот таҳлилининг назарий асослари бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш.

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётлар назарий таҳлили

Чоп этилган адабиётлар	Ўрганиладиган мавзулар
1. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Т.: Молия – иқтисод, 2015.-316 б.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳолат таҳлили фанининг предмети ва ахборот тизими. ✓ Бухгалтерия балансининг горизонтал вертикал ва тренд таҳлили. ✓ Маҳсулот сотишнинг критик хажм даражаси ва фойдалилик таҳлили. ✓ Иқтисодий ночор фирма ва компаниялар фаолиятини таҳлил қилишнинг хусусиятлари. ✓ Фирма ва компаниялар иш, бозор активлигининг таҳлили. ✓ Фирма ва компаниялар кредитга лаёқатлигининг таҳлили. ✓ Фирма ва компаниялар инвестицион фаолиятининг

	таҳлили.
Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Бухгалтерия (молиявий)ҳисобот-молиявий ҳолат таҳлили асослари. ✓ Бухгалтерия (молиявий) ҳисобот таҳлилининг инструментлари. ✓ Бухгалтерия баланси ва унинг таҳлили. ✓ Пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот таҳлили. ✓ Фойда ва зарарлар таҳлили. ✓ Молиявий коэффицентлар ҳисоб китоби ва таҳлили. ✓ Баҳо ўзгаришининг молиявий ҳисоботга тасирининг таҳлили. ✓ Бизнес сегментлари таҳлили. ✓ Молиявий ҳисобот маҳдумотларини очиб бериш. ✓ Молиявий ҳисобот ва бюджетлаштириш таҳлили. ✓ Молиявий ҳисоботлар таҳлилида компютер дастурларидан фойдаланиш.
К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ¹	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳисобот таҳлиliga кириш. ✓ Молиявий ҳисобот ва таҳлил. ✓ Фаолиятни молиялаштириш таҳлили. ✓ Инвестициялар таҳлили. ✓ Инвестицион фаолият, коперациялараро таҳлили. ✓ Операцион фаолият таҳлили. ✓ Пул оқимининг таҳлили. ✓ Инвестицияланган капитал қайтими ва даромад таҳлили. ✓ Тахмин қилинган таҳлил. ✓ Кредит таҳлили. ✓ Акциялар ва баҳолаш таҳлили.
Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳисоботлар таҳлили. ✓ Тармоқ хусусиятлари. ✓ Бухгалтерия баланси. ✓ Даромадлар ҳақидаги ҳисобот. ✓ Нақд маблағлар ҳаракати ҳисоботи. ✓ Коэффицентлар. ✓ Нақд маблағлар кирими ва чиқими сметаси. ✓ Ҳисоб-китобларнинг башорат таҳлили. ✓ Бошқа аналитик усуллар.
Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳисобот ва ҳисоб маълумотлари таҳлили. ✓ Молиявий ҳисобот таҳлили вазифалари. ✓ Молиявий ҳисобот таҳлили ва бухгалтерия ҳисоби. ✓ Ҳисобнинг мақсади, шартлари ва стандартлари-

¹ К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, 2-бет

	<p>уларнинг таҳлилдаги аҳамияти.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳисобот таҳлили инструментлари ва усуллари. ✓ Молиявий ҳисобот- корхона молиявий ҳолатининг таҳлили асоси. ✓ Жорий активлар таҳлили. ✓ Бошқа активлар таҳлили. ✓ Кредиторлик мажбуриятлари таҳлили. ✓ Хусусий капитал таҳлили. ✓ Межкоператив инвестициялар таҳлили. ✓ Фойда ва зарарлар ҳисоботи таҳлили. ✓ Акция фойдалиги таҳлили: ҳисоб китоблар ва баҳолаш. ✓ Пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот таҳлили. ✓ Баҳо ўзгаишининг молиявий ҳисоботга таъсирининг таҳлили. ✓ Аудитор хулосалари: мазмуни ва белгилари. ✓ 3. Молиявий ҳисобот таҳлилининг асосий бўлимлари. ✓ Ликвидлик таҳлили. ✓ Пул оқимининг таҳлили ва молиявий башоратлаш. ✓ Капитал таркиби узоқ муддатли тўловга қобиллик таҳлили. ✓ Инвестиция фойдаси ва активлардан фойдаланиш таҳлили. ✓ Фаолият натижавийлигини таҳлили. ✓ Фойдани башоратлаш ва баҳолаш. ✓ Молиявий ҳисоботни комплекс таҳлили.
<p>Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности. М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳисобот таҳлилининг назарий ва методик ва методологик асослари. ✓ Бухгалтерия баланси маълумотлари асосида активлар, капитал ва мажбуриятлар таҳлили. ✓ Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари асосида корхона молиявий натижаларининг таҳлили. ✓ Капитал таркибидаги ўзгаришлар тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари асосида хусусий капитал таҳлили. ✓ Пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари асосида пул оқимларининг таҳлили. ✓ Молиявий ҳисоботга изохлар, кайдлар ва тушунтиришлар оид ахборотларнинг таҳлили. ✓ Сегментар ҳисобот таҳлили. ✓ Консолидацияланган ҳисобот таҳлили. ✓ Корхонанинг солиқ ҳисоботларининг таҳлили. ✓ Корхонанинг статистик ҳисоботлари таҳлили. ✓ МХҲС асосида тузилган ҳисоботлар таҳлили. ✓ Молиявий ҳисобот маълумотлари асосида корхона фаолиятининг комплекс баҳолаш. ✓ Молиявий ҳисобот таҳлили ва ҳисоб – китобларини компютерлаштириш ва корхона фаолиятини баҳолаш.

Амалиётдаги муаммолар:

Молиявий ҳолат ва унинг таҳлили юзасидан маҳаллий ва хорижий муаллифлар томонидан чоп этилган адабиётлар сони шу даражада кўпки уларни ўрганиш асосида битта хулосага келиш мумкин, яъни хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолият самарадорлиги ва унинг натижавийлигини баҳолаш доимо кенг қизиқувчилар (менежерлар, мулк эгалари ва контрагентлар) эътиборидаги муҳим масалалардан бири бўлган. Молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этиш орқали нафақат бўлиб ўтган жараёнларнинг самарадорлиги ва натижавийлигига балки уларнинг келгусидаги кутилишлари ҳам башорат қилинади². Бу эса рақобатдош иқтисодиёт шароитида янада муҳим аҳамият касб этади.

Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳолати ва ундаги ўзгаришларни баҳолаш, таҳлил этишда Ўзбекистон ва хориж амалиётининг ўхшаш жиҳатлари жуда кўп. Чунки глобал иқтисодиёт барча давлатларнинг ҳисоб, аудит ва таҳлил тизимида ҳам ягоналашувни талаб этади. Худди шу сабабли ҳам бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг, молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлари ишлаб чиқилган ва амал этилмоқда. Яъни, халқаро иқтисодий алоқаларнинг ягона “бизнес тили” расмий жиҳатдан шаклланган. Шу сабабли ҳам, бозор иқтисодиёти қонун қоидалари асосида ривожланувчи барча давлатларда молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этиш ташкилий, услубий жиҳатдан фарқ қилса ҳам мазмун жиҳатдан бир ҳилда юритилади.

Молиявий ҳолат таҳлилининг асосий фарқли жиҳатларни хўжалик юритиш шарт-шароитларининг турличалигида, бухгалтерия ҳисоботлари ва уларни тузиш қоидаларида, услубий жиҳатларда шунингдек кўпроқ назарий асослардаги кўриш мумкин.

Шунингдек, хўжалик юритишнинг шарт-шароитлари юзасидан жуда кўп фарқли жиҳатларни кузатиш мумкин. Бу биринчи навбатда, тизимнинг иқтисодий ривожланиши ва бошқарувнинг фарқли жиҳатлари билан характерланади³.

Хўжалик юритишнинг фарқли жиҳатлари албатта ахборот оқимини шакллантиришнинг амалдаги ҳолатига ҳам сезиларли таъсир этади. Битта, хўжалик юритувчи субъектларни йирик, ўрта ва кичик бизнес субъектлари қаторига киритишнинг ўзи ҳам давлатлар ўртасида тубдан фарқ қилади. Ўзбекистонда бизнес субъектларни у (кичик) ёки бу (йирик) таркибга киритишнинг амалдаги тартиблари ходимлар сонига боғланган ҳолда, 1 кишидан 200 кишига қадар белгиланган. Бу ҳолат албатта ахборот оқимини

---

² Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by², Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

³ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by³, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

шакллантиришнинг мажбурий тартибларига ҳам сезиларли таъсир этади. Чунки кичик бизнес субъектлари йиллик молиявий ҳисоботни бутун йил учун, йирик бизнес субъектлари эса ҳар чорақда тузиш мажбуриятларини олади. Шунингдек, кичик бизнес субъектлари ҳисобланган (кичик корхона ва микрофирмалар) корхоналар “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонуннинг 25-моддасига мувофиқ “Бухгалтерия ҳисоби” (1-шакл) ва “Молиявий натижалар тўғрисидаги” (2-шакл) ҳисоботдан иборат йиллик молиявий ҳисоботни тақдим этадилар.

Ривожланган давлатларда бухгалтерларнинг бош вазифаси корхонанинг давлат олдидаги ахборот мажбуриятларини (молиявий, солиқ, божхона, статистик ҳисоботлар орқали) ҳал этишга эмас балки биринчи навбатда мулк эгаси ва менежерларнинг самарали бошқарувини таъминлашга қаратилган вазифаларни ҳал этиб беришга қаратилган.

Молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этишдаги ўхшаш жиҳатларни бухгалтерия ҳисобининг муҳим тамойили бўлган мазмуннинг шаклдан устунлиги тамойили билан изоҳлаш мумкин. Ривожланган давлатлар молиявий ҳисоботлари билан Ўзбекистондаги хўжалик юритувчи субъектлар томонидан тузиладиган молиявий ҳисобот шакллари сони ва уларнинг номланиши юзасидан фарқ кузатилмайди. Бу жиҳатдан қуйида АҚШ, Россия ва Ўзбекистонда тузиладиган ва тақдим этиладиган молиявий ҳисоботларнинг қиёсий таҳлилини бериб ўтишимиз мумкин.

1.1-жадвал

Молиявий ҳисоботлар ва уларнинг таркиби

АҚШ ⁴	Россия ⁵	Ўзбекистон ⁶
Бухгалтерия баланси	Бухгалтерия баланси	Бухгалтерия баланси
Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот	Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот	Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот
Капитал ўзгариши тўғрисидаги ҳисобот	Капитал ўзгариши тўғрисидаги ҳисобот	Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот
Пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот	Пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот	Пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот
Ҳисоб сиёсати ва тушунтиришлар	Бухгалтерия балансига илова	Изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлар
Олинган маблағларнинг мақсадли ишлатилиши ҳақида ҳисобот		

Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви ҳисоб сиёсатида ҳам муҳим ўзгаришларни амалга оширишни талаб этади. Шу жиҳатдан, миллий стандартларнинг тузилишини алоҳида қайд этиш лозим. Ҳозирги кунга қадар бухгалтерия ҳисобининг 20 дан ортиқ миллий стандартлари қабул қилинди ва амал этилмоқда. Молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришларни баҳолашда бу тартиб албатта жуда кўп ноаниқликларга жавоб топиш имконини беради. Жумладан, активларни, даромад ва харажатларни тан олиш, мулкни ҳақиқий қийматини аниқлаш ва одилona баҳолаш, активларни ликвидлиги бўйича таркибланиш ва уларни молиявий ҳисоботларда

⁴ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, 66 бет.

⁵ Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -27 стр.

⁶ I. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-75,101- бет.

акс эттириш тартиблардаги умумий ёндашувларга амал этишнинг тартибларини белгилаб беради. Лекин шу билан биргаликда бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботларни тузишда хориж амалиётида кўлланиладиган стандартларда (МФСО), алоҳида давлат ва ҳудудларда амал этиладиган (GAAP) умумий талабларда сезиларли фаркли жиҳатларни кўриш мумкин⁷.

Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари бухгалтерия ҳисобини юритиш ҳамда молиявий ҳисоботларни тузишга доир минимал талабларни белгилайди.

Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, юритиш ва молиявий ҳисоботларни тузиш юзасидан махсус талабларни белгилайди.

Шу сабабли, айрим хўжалик юритувчи субъектлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ҳам амал этган ҳолда ахборотлар базасини шакллантириши ва ошқор этиши мумкин⁸. Бу бевосита, молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришлар ҳақидаги таҳлилий хулосаларни шакллантиришда муҳим масала ҳисобланади. Хўжалик субъектларининг фаолият самарадорлиги ва натижавийлига баҳо беришдаги бу жиҳат ёндашувлар бизнеснинг халқаро даражадаги қиёсийлигини, ахборотларнинг таҳлилийлигини оширади.

Амалда тузиладиган ва тақдим этиладиган молиявий ҳисоботнинг асосий шакли “Бухгалтерия баланси” (1-шакл) расмий тузилиши ва мазмун бўйича хориж амалиётидан тубдан фарқ қилмайди.

Жуда кўп муаллифлар хўжалик субъектлари молиявий ҳолатига баҳо беришнинг муҳим манбаси бўлган бухгалтерия баланси ва унинг таркибий тузилишини белгилашда активларнинг ликвидлик даражаси бўйича қайта таркибланиши ва қизиқувчиларнинг кенг қатлами учун ҳам тушунарли бўлиши лозимлигини қайд этадилар⁹.

Молиявий ҳолат таҳлилининг услубий жиҳатларида ҳам айрим фарқланишлар кузатилади. Лекин аксарият ҳолларда уларнинг бир хиллигини кузатиш мумкин.

Ўзбекистон ва хориж амалиётида ҳам молиявий ҳолатни баҳолашда куйидаги таркиб кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади:

⁷ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, 66 бет., 13-14 бетлар

⁸ Ўзбекистон республикасининг бухгалтерия ҳисоби тугриси»ги қонуни 2016 йил 13-апрель, 10-модда

⁹ Рахимов М.Ю. Иктисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иктисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарслик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иктисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: финансы и статистика, 2008, 415 с.ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

1. Ликвидлик кўрсаткичлари. Халқаро амалиётида ушбу кўрсаткичлар тизими “liquidity ratios”¹⁰ деб номланади.

2. Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари. Халқаро амалиётида ушбу кўрсаткичлар тизими “financial leverage”¹¹ деб, айрим манбаларда “leverage ratios” деб номланади.

3. Фойда, рентабеллик кўрсаткичлари. Халқаро амалиётда мазкур кўрсаткичлар тизими “profitability ratios” деб номланади.

4. Иш активлиги кўрсаткичлари. Хориж амалиётида ушбу кўрсаткичлар тизими “efficiency ratios” деб номланади.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, Ўзбекистон ва халқаро амалиётда молиявий ҳолат таҳлили кўрсаткичлар тизимида кескин фарқланишлар йўқ. Муаммо нимада? Муаммо, уларнинг ягона тизимга солинмаганлиги ва услубий, методологик асосларнинг ыисман фарқланишида дейиш мумкин.

Ликвидлик кўрсаткичлари (liquidity ratios)

Ўзбекистонда ва Собиқ иттифоқ давлатларида чоп этилган ўқув адабиётларини кузатиш натижасида шуни таъкидлаш лозимки, амалиётда ликвидликнинг 3 та муҳим кўрсаткичи аниқланади. Мутлақ(тезкор), оралик ва жорий ликвидлик коэффициентлари.

Мутлақ (тезкор) ликвидлик

Мазкур кўрсаткич пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қўйилмаларни қисқа муддатли мажбуриятларга бўлиш асосида топилади. Бу амалда тузиладиган “Бухгалтерия баланси” бўйича қуйидаги қаторларни ўз ичига олади.

$$K_{л1} = \frac{ПМ + ҚММҚ}{ЖМ} \quad (1.1.)$$

Бунда:

ПМ – Пул маблағлари; баланснинг активи 320+370+380–сатрлар йиғиндиси.

ЖМ – Жорий мажбуриятлар; баланснинг иккинчи бўлими пассив тамони 600-сатр

Ушбу кўрсаткич жорий мажбуриятларнинг зудлик билан қопланиши лозим бўлган қисмини ифода этади.

Тезкор ликвидлик

$$K_{л2} = \frac{ПМ + ҚММҚ + ДМ}{ЖМ} \quad (1.2.)$$

Бунда:

ДМ – Дебиторлик мажбуриятлари; баланс активи 210-сатр.

Жорий ликвидлик

Ушбу кўрсаткич қоплаш коэффициенти деб ҳам айтилади.

$$K_{л3} = \frac{ЖА}{ЖМ} \quad (1.3.)$$

Бунда:

¹⁰ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, 646 бет.

¹¹ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, 479- бет.

ЖА – Жорий активлар; баланс активи иккинчи бўлим жами 390-сатр. Ликвидлик кўрсаткичларини баҳолашда кўпинча қўшимча кўрсаткичлар ҳам таркибланади. Улар қаторига ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффициентини киритиш мумкин.

$$\text{Камт} = (\text{ЎММ-УМА}) / \text{ЖА} \quad (1.4.)$$

Бухгалтерия баланснинг ликвидлиги бўйича корхонанинг жорий активлари ва мажбуриятлари нисбати қуйидаги таркибда баҳоланиши ҳам мумкин.

1.2-жадвал

Активларнинг ликвидлиги ва уларнинг нисбий ифодалари¹²

Активлар	Таркиби ва мазмуни	Пассивлар	Таркиби ва мазмуни	Ликвидлик коэффициенти	
				1	2
A4	Қийин пулга айланмаданган активлар (УМА)	П4	Доимий пассивлар (ЎММ)	-	-
A3	Секин пулга айланмаданган активлар (ТМЗ)	П3	Узоқ муддатли мажбуриятлар (УММ)	ТМЗ/УММ	ТМЗ+ДМ+ПМ+ҚММҚА1/УММ+ҚММ+КМ
A2	Тез пулга айланмаданган активлар (ДМ)	П2	Қисқа муддатли мажбуриятлар (ҚММ)	ДМ/ҚММ	ПМ+ҚММҚ+ДМ/ҚММ+КМ
A1	Доимий ҳаракатдаги активлар (ПМ+ҚММҚ)	П1	Қредиторлик мажбуриятлар и (КМ)	ПМ+ҚММҚ/ҚММ+КМ	ПМ+ҚММҚ/КМ

Халқаро амалиётда ликвидликнинг муҳим кўрсаткичлари сифатида бешта кўрсаткич аниқланиши белгиланган. Шундан 3 таси ликвидликнинг мутлақ, тезкор ва жорий кўрсаткичларига тўла мос тушади. Яъни, ушбу таркиб кўрсаткичларда деярли фарқланиш йўқ (уларда кўпроқ, ликвидликнинг ягона кўрсаткичи аниқланади). Қолган иккитаси айланма капиталнинг активларга нисбати коэффициенти (working capital to assets) ҳамда интервал баҳолаш (interval measure) коэффициенти ҳисобланади¹³. Айланма капиталнинг жами активларга нисбати коэффициенти қуйидаги боғланишда ҳисоб-китоб қилинади.

$$\text{Айланма капитал/Активлар} \quad (1.5.)$$

Интервал баҳолаш коэффициенти аниқлашда қуйидаги боғланишлар ҳисоб-китоб қилинади.

$$\text{ПМ+ҚММҚ+ДМ/Жами харажатлар/365} \quad (1.6.)$$

¹² Рахимов М.Ю. Иқтисодий субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр
¹³ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹³, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х,

Фарқли жиҳатларни ликвидлик ва тўловга қодирлик кўрсаткичлари сонида ёки аниқланишида эмас балки улар юзасидан меъёр даражаларининг белгиланишида ҳам кўриш мумкин. Мазкур кўрсаткичлар (мутлақ, тезкор ва жорий ликвидлик) бўйича меъёрлар турли манбаларда турлича келтирилади. Лекин уларни умумий асосида 0.2, 0.7, 2.0 нисбатдан юқори бўлиши талаб этилади. Хориж амалиётида ушбу кўрсаткичлар меъёрий даражаси белгиланмайди. Шунингдек, ликвидлик бўйича хориж амалиётида баланс моддаларига нисбатан таркибланиш ҳамда уларнинг мутлақ фарқланиши ҳам ҳисоб-китоб қилинмайди. Бухгалтерия баланси активини ликвидлик бўйича таркибланишига Ўзбекистон ва МДҲ мамлакатларида муҳим эътибор қаратилади. Бу тартиб актив, капитал ва мажбуриятларни қуйидаги тартибда таркибланиши назарда тулади.

1.3-жадвал

Активларни ликвидлиги бўйича таркибланиши

Активлар	Капитал	Мажбуриятлар	Меъёр
Узоқ муддатли активлар (А4)	Ўз маблағлари манбаси (П4)		$A4 \leq P4$
Жорий активлар: -товар моддий захиралар (А3) -дебиторлик мажбуриятлари (А2) -пул маблағлағлари ва молиявий кўйилмалар (А1)		Узоқ муддатли (П3) Жорий мажбуриятлар: -қисқа муддатли(П2) -кредиторлик (П1)	$A3 \geq P3;$ $A2 \geq P2;$ $A1 \geq P1;$

Баланс ликвидли бўлиши учун бажариладиган умумий шарт қуйидагича:

$$A4 \leq P4; A3 \geq P3; A2 \geq P2; A1 \geq P1 \quad (1.7.)$$

Қолган барча ҳолатларда уларнинг ўзгаришига қараб ликвидликнинг мутлақ ва нисбий ифодаларига баҳо берилади

Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари (leverage ratios).

Ўзбекистон амалиётида молиявий барқарорликни баҳолаш бўйича кўрсаткичлар тизимини ўрганиш натижасида шуни алоҳида қайд этиш лозимки, молиявий барқарорликни кўрсаткичлар тизими турли манбаларда турлича келтирилади. Уларнинг сонини аниқ айтиш қийин. Лекин шунга қарамай уларни баланснинг таркибий қисмлари ва жамланган қаторларига нисбатан бир тизимга солиш мумкин. Молиявий барқарорликни характерловчи кўрсаткичлар тизими қуйидаги иккита таркиб бўйича гуруҳланиши ҳам мумкин.

1. Активлар, капитал ва мажбуриятларнинг таркибий тузилиши бўйича молиявий барқарорлик кўрсаткичлари. Улар қаторига молиявий мустақиллик (автономия), молиявий қарамлик, ўз ва қарз маблағлари нисбати, қоплаш коэффиценти ва бошқа кўрсаткичларни киритиш мумкин. Мазкур қатор бўйича молиявий барқарорликни характерловчи кўрсаткичлар сифатида бошқа манбаларда узоқ муддатли активлар, жорий активлар, ўз маблағлари

манбаси ва мажбуриятлар билан боғлиқ кўрсаткичларини алоҳида таркибланиш тартиби белгиланган.

2. Активларни молиялаштириши билан боғлиқ барқарорлик кўрсаткичлари. Мазкур кўрсаткичларга ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик, маневрлик коэффициенти, товар-моддий захираларнинг ўз маблағлари ҳисобига молиялаштирилиши, соф айланма активлар нақдлиги яъни, ўз айланма маблағларининг турли активлар ва капиталга нисбати орқали ҳисоб-китоб қилинувчи коэффициентлари киради.

Биринчи таркиб бўйича албатта ўхшаш жиҳатлар кузатилади. Лекин, иккинчи таркиб бўйича кўрсаткичлардан хориж амалиётида фойдаланилмайди.

Хориж амалиётида шунингдек корхона фойдасини аниқлашнинг **ЕБИТ, ЕБИТДА**¹⁴ тартиблари белгиланган (Times interest earned ratio).

Мазкур кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш ва баҳолаш тартибларининг бугунги кунда маҳаллий тадбиркорлик субъектлари молиявий ҳолатини баҳолашда ҳам қулланилмоқда¹⁵.

ЕБИТ, ЕБИТДА кўрсаткичлари қуйидаги ҳисоб-китобларни амалга ошириш орқали топилади.

Соф фойда =

+фойдадан солиқ тўлови

-фойдадан солиқнинг қайтариладиган қисми

+фавқулодда фойда

-фавқулодда зарар

+тўланган фоизлар

-олинган фоизлар

=ЕБИТ (Cash coverage ratio)

+моддий ва номоддий активлар амортизацияси ажратмалари

-активларни қайта баҳолаш

= ЕБИТДА

Мазкур кўрсаткич қанчалик юқори бўлса корхона учун шунча яхши бўлади.

Молиявий барқарорликнинг барча кўрсаткичлари бўйича Ўзбекистон ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари амалиётида меъёр даражаларини белгилашга амал этилади. Лекин ушбу амалиётдан халқаро тажрибада фойдаланилмайди.

Молиявий барқарорликни баҳолашда яна бир муҳим фарқли жиҳат уларнинг мутлақ ифодада ўрганилиши билан ҳам характерланади. Мазкур тартиб бўйича молиявий барқарорликнинг учта муҳим кўрсаткичи баҳоланади. Мазкур кўрсаткичлар қаторига қуйидагилар киритилади:

1. Ўз айланма маблағларининг нақдлиги (ЎАМН);

ЎАМН=ЎММ-УМА (1.8.)

¹⁴ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, 313- бет.

¹⁵ “Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонлари тўғрисидаги” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори ва Низоми. 2015 йил 28 июлдаги 207 сон.

Бунда: ЎММ – уз маблағлари манбаси;
УМА – узоқ муддатли активлар.

2.Захира ва харажатларни ўз ва қарз маблағлари ҳисобига молиялаштирилиш манбаси(ЎҚМҲМ):

$$\text{ЎҚМҲМ}=\text{ЎАМН}+\text{УМКҚ} \quad (1.9.)$$

Бунда: УМКҚ – узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар

3.Захира ва харажатларни жами манбалар ҳисобига молиялаштирилиш манбаси (ЖМҲМ):

$$\text{ЖМҲМ}=\text{ЎҚМҲМ}+\text{ҚМКҚ} \quad (1.10.)$$

Бунда: ҚМКҚ – қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар (улар қаторига мол етказиб берувчи ва пудратчилар билан ҳисоб китоблар ҳам қўшилади)

Айланувчанлик коэффиценти (efficiency ratios).

Мазкур кўрсаткичларнинг аниқланиш тартиби бўйича Ўзбекистон ва хориж амалиёти ўртасида умуман фарқ йўқ. Активлар, капитал ва мажбуриятларнинг айланувчанлиги иккита ифодада яъни, айланиш коэффиценти ва айланиш даврийлиги кўрсаткичи бўйича баҳоланади. Ягона фарқли жиҳат уларнинг сонида дейиш мумкин. Ўзбекистон амалиётида айланувчанлик коэффицентларининг нисбатан кўп кўрсаткичлари аниқланади. Назарий ва амалий жиҳатдан уларни сонини аниқ белгилаш қийин. Молиявий ҳолатга баҳо беришда муҳим эътибор қаратиладиган кўрсаткичлар қаторига жами активлар (asset turnover ratio), жорий активлар, товар моддий захиралар, товарлар, дебиторлик мажбуриятлари айланувчанлик коэффицентлари ва айланиш даврийлиги кўрсаткичларини киритиш мумкин. Хориж амалиётида ҳам энг кўп ҳисоб-китоб кўрсаткичлар қаторига ушбу кўрсаткичлар киритилади.

Рентабеллик кўрсаткичлари (profitability ratios)¹⁶

Мазкур таркиб бўйича ҳам сезиларли ўзгаришлар кузатилмайди. Амалда, фойда кўрсаткичи сифатида унинг турли қиймат даражалари олинади. Масалан: операцион фойда, солиқ тўловига қадар фойда, соф фойда ва ҳ.к. Унинг одатда харажатга, активларга ва капиталга нисбатан кўрсаткичлари баҳоланади. Ўз навбатида уларнинг ҳам таркибий кўрсаткичлари баҳоланади. Аниқланувчи кўрсаткичлар хориж амалиётидан сон жиҳатдан тубдан фарқ қилади. Яъни Ўзбекистон амалиётида рентабелликни жуда кўп турларидан фойдаланилади ва бу жиҳат фарқланишлар тармоқ ва фаолият бўғинлари бўйича ҳам фарқ этади. Энг кўп ҳисобланувчи кўрсаткичлар сифатида: сотув рентабеллиги; активлар рентабеллиги; моддий ва номоддий активлар рентабеллиги, ўз ва қарз капитали рентабеллиги; харажат рентабеллиги, асосий воситалар рентабеллиги, жорий активлар рентабеллиги қаралади. Фойданинг хориж

¹⁶ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹⁶, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

амалиётида соф фойда, солиқлар тўловига қадар фойда, солиқлар ва фоизлар тўлангунга қадар фойда (*EBIT, EBITDA*)¹⁷ кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Яна бир муҳим жиҳат, хориж амалиётида тижорат корхоналари, компаниялар кўрсаткичларининг бозор қийматини таҳлиliga алоҳида урғу берилади. Мазкур кўрсаткичлар қаторига: соф фойданинг муомаладаги акциялар сонига нисбати; дивиденд тўловларининг соф фойдадаги салмоғи; акцияларга йиллик дивиденд тўловларининг уларнинг ўртача бозор қийматига нисбати; акциянинг бозор баҳосининг ва битта акцияга тўғри келадиган соф фойда нисбати кўрсаткичлари киритилади. Мазкур кўрсаткичлар асосида фирма ва компанияларнинг бозор активлиги кўрсаткичларига баҳо берилади. Ўзбекистон амалиётида ушбу таҳлил тури молиявий ҳолатни баҳолаш масалалари доирасига кирмайди ва фаолият самарадорлигининг муҳим кўрсаткичлари сифтида алоҳида ўрганилади. Мазкур таҳлилий кўрсаткичларларни аниқлаш, қиёсий ўрганишнинг зарурий жиҳатлари ва аҳамиятлиги корхоналарнинг молия бозоридаги иштироки ҳамда активлигининг қай даражадалиги билан белгиланади. Яъни бозор активлиги кўрсаткичларини баҳолаш орқали инвестицион фаоллик, жозибадорлик кўрсаткичлари баҳоланади.

Хориж тажрибасида молиявий ҳолатни баҳолашда кўпинча йирик ва шон-шухратга эга бўлган фирма ва компаниялар (Coca-Cola, Pepsi-Cola, Adidas ва бошқалар) мисолида бутун таҳлилий жараёнлар амалга оширилади ва якуний хулосада мазкур фирма, компанияларни жорий ҳолатига ташхис берилади ва келгусида компанияни ривожлантириш, молиявий кудратини ошириш юзасидан муҳим старатегиялар берилади.

Корхоналар молиявий ҳолатини Ўзбекистон амалиётида комплекс ўрганиш амалиётига жуда кам ҳоллардагина мурожаат қилинади. Биронта манбада Ўзбекистоннинг иқтисодида муҳим локомотив ҳисобланган корхоналар (Тоғ-кон металлургия комбинатлари, Ўзбекистон темир йўллари, Ўзбекистон ҳаво йўллари, автомобилсозлик корхоналари мисолидаги) маълумотлари асосидаги реал таҳлилий хулосалар учратилмайди. Кўпинча, аналитик ҳисоб-китоблар тахминий, ўйлаб топилган манбалар асосида тузиб чиқилади. Бу фарқ фақат таҳлил объектларининг реал манбалари асосида эмас балки йиллар кесимидаги динамик ўзгаришларда ҳам кузатилади. Вахланки, хориж таҳлил амалиётида фирма, компанияларнинг фаолият ва тармоқ бўғинлари бўйича фарқли жиҳатларига ҳам алоҳида аҳамият қаратилади.

Хориж амалиётидаги яна бир муҳим фарқли жиҳатни кўрсаткичларнинг турлича номланишида (жорий активларнинг айланма активлар, оборот активлар, қисқа муддатли мажбуриятларнинг жорий мажбуриятлар, кредиторлик мажбуриятлари деб номланишида, узок муддатли активларнинг оборотдан ташқари активлар, иммобилизация қилинган активлар тарзида номланиши ва ҳ.к.), таркибланишида (узок

¹⁷ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹⁷, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

муддатли ва жорий активлар, ўз маблағлари манбаси ва мажбуриятлар, асосий фаолиятдан молиявий натижа, операцион фаолиятдан даромадлар ва харажатлар), аниқланиш тартибларидаги (ялпи фойда, асосий фаолият натижаси, умумхўжалик фаолияти натижаси, солиқ тўловига қадар фойда, соф фойда, EBIT, EBITDA) фарқли жиҳатларда куриш мумкин. Шу сабабли, чоп этиладиган манбаларда кўрсаткичларнинг ҳисоб-китобларида маълумотлар реал (аниқ корхона мисолидаги) молиявий ҳисоботлар ва манбаларнинг ҳисоботларнинг қайси шакли ва сатрларидан олиниши ҳам аниқ кўрсатилган ҳолда берилмоғи лозим. Шу йўл билангина уларнинг аниқлигини ва бир хиллигини таъминлаш мумкин.

1.1. Молиявий ҳисоботлар таҳлилининг предмети, объекти, мақсади, мазмуни, принциплари ва уни амалга ошириш босқичлари

Иқтисодиётни глобаллашуви, интеграцион жараёнлар, инновацион жадаллик ва кучли рақобат муҳитидаги талаблар ҳисоб-китоблар тизимини ҳам замонавий бизнес қоидаларига мос тарзда такомиллаштиришни талаб этмоқда. Манфаатлар устунлиги сифатида тан олинган бозор модели аввало чуқур таҳлилий ечимларга таянади¹⁸.

Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатини баҳолаш ва улар иш самарадорлигини таҳлил қилиш, ташхис этиш замонавий иқтисодиётда янада мураккаб ҳодиса ва жараёнга айланади. Шу жиҳатдан, ҳар битта корхона фаолиятини, унинг молиявий ҳолатини, тўловга қодирлигини ҳамда молиявий барқарорлигини аниқлашда таҳлилий амалларга бўлган эҳтиёж ва заруриятдаги муаммолар муҳим масала ҳисобланади.

XXI аср – дунёнинг янги шаклланиш асридир. Бу дунё инсониятни, ижтимоий-маданий ҳаётни ўзгартириш, иқтисодий моделлар трансформацияси, халқаро муносабатлар ва дунёнинг янги геоиқтисодий қурилишини, шаклланишини англатади.

Маълумки, бутун дунё иқтисодий тизимида инқироз деб аталмиш таҳдид ҳамон ўз кучини кўрсатмоқда. Бу нарса зўрайгандан зўраймоқда, унинг янги кўринишлари пайдо бўлмоқда, аммо таҳдидни жиловлаш ёки ортга чекинтиришнинг имкони топилмаяпти. Аввалига молия ҳамда пул тизимидаги инқироз кўринишида намоён бўлган бу таҳдид бутун бошли иқтисод тизимининг инқирозига йўл очиб берди.

Корхонанинг молиявий ҳолати иқтисодий категория сифатида хўжалик субъектининг ўз фаолиятини юритиш, ривожлантириш ва уз ўзини молиялаштириш имкониятлари юзасидан капиталнинг ҳолатини характерлайди. Яъни хўжалик субъектининг молиявий ресурслар билан

¹⁸ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б.

таъминланиш даражасини, уларнинг мақсадли жойлаштирилиши ва самарали фойдаланиш даражасини, бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан бўладиган молиявий муносабатларни, тўловга қобиллик ва молиявий барқарорлик ҳолатини тавсифлашни ҳарактерлайди.

Молиявий ҳолатни ўрганиш ва таҳлил этиш орқали хўжалик Хўжалик субъектининг самарали фаолиятини йўлга қўйиш ва уни ўстириш имкониятларини баҳолашда, корхона ишлаб чиқариш, тижорат ва молия фаолиятидан молиявий ресурсларнинг кирими ва улардан молиявий ҳолатни ўстиришда фойдаланиш даражаларига, молиявий натижаларни кутилишини прогнозлаш ва иқтисодий рентабелликни хўжалик фаолиятининг реал имкониятларидан келиб чиққан ҳолда оширишнинг йўллари белгилашга, молиявий ресурслардан янада самарали фойдаланишнинг чора тadbирларини белгилашга аҳамият қаратилади.

Молиявий рақобатдошликка ва тўғри молиявий сиёсатни юритишга корхона фойдасини максималлаштириш, капитал таркибини оптималлаштириш ва унинг молиявий барқарорлигини таъминлаш, мулкдорлар (қатнашчилар, таъсисчилар), инвесторлар ва кредиторлар учун молиявий ҳолатнинг жозибдорлигини ошириш, корхона бошқаруви юзасидан самарали механизмни шакллантириш, шунингдек, молиявий ресурсларни жалб этишда бозор механизмнинг барча имкониятларидан фойдаланиш орқали эришиш мумкин.

Молиявий ҳолатни баҳолаш орқали иккита натижавий кўрсаткичга эга бўлинади. Биринчиси корхона бошқарув аппаратининг фаолиятига баҳо берилади, иккинчиси молиявий ҳолатнинг айрим кўрсаткичларини прогнозлаш имкони туғилади.

Молиявий таҳлил мақсади - фирма ва компаниялар молиявий ҳолатини, молиявий натижалари, пул оқимларини молиявий ҳисобот маълумотларида ифодаланган кўрсаткичлар тизимидан фойдаланган даврий ўрганишдан ибрат¹⁹.

Молиявий таҳлил мазмунини - хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳолатини муайян даврийликда, ахборотлар оқимини узлуксиз жараёнида жорий ва истиқболли тактик бошқаришнинг зарурий асосига эга эга бўлган қарорларни тайёрлашга имкон берувчи аналитик жараёнларни ташкил этиш ва ўтказиш ташкил этади.

---

¹⁹ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б.

Молиявий ҳолат таҳлили олдига қўйиладиган асосий вазифаларни манбаларга таянган ҳолда қўйидаги қаторларда умумлаштириш ва таркиблаш мумкин²⁰.

Хўжалик юритувчи субъектлар:

-мулки, капитали ва мажбуриятларини, уларнинг ўзгаришларини таҳлил этиш;

-молиявий натижавийлиги ва рентабеллигини баҳолаш;

-асосий ва оборот капиталини таҳлил этиш;

-пул маблағлари ва молиявий қўйилмаларини таҳлил этиш;

-хусусий маблағлар ва уларнинг ўзгаришини таҳлил этиш;

-иқтисодий ва молиявий салоҳияти, меҳнат салоҳиятини таҳлил этиш;

-тўловга қобиллик ва маблағлар ҳаракатчанлигини таҳлил этиш;

-бозор ва иш активлигини таҳлил этиш;

-фирма ва компаниялар молиявий барқарорлиги ва иқтисодий ночорлигини таҳлил этиш;

-бизнесининг самарадорлиги ва натижавийлигини омилли таҳлил этиш;

-инновацион ва инвестицион фаолият таҳлили;

-дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини таҳлил этиш

-бозордаги ўрни ва иқтисодий рейтингини баҳолаш;

-молиявий ҳолатини яхшилаш юзасидан мавжуд ички имкониятларни аниқлаш ва уларни йўлга қўйиш чора-тадбирларини белгилаб олишдан иборатдир.

1.4-жадвал

Молиявий ҳолатни таркибий кўрсаткичлари

Молиявий ҳолатни ифода этувчи таркибий жиҳатлар			
Молиявий ресурслар билан таъминланиши		Активлар ва пассивлар баланслиги	Корхонанинг молиявий барқарорлиги
Кредитга қодирлик		Даромад ва ҳаражатлар баланслиги	
Тўловга қобиллик		Пул оқимлари баланслиги	

Молиявий жозибадорликни ҳарактерловчи кўрсаткичлар: молиявий ресурслар билан таъминланиш, кредитга ва тўловга қобиллик даражалари молиявий ҳолатни баҳолашда энг муҳим қаторлар ҳисобланади.

²⁰ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by²⁰, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

Активлар ва пасивлар баланслиги, даромад ва ҳаражатлар баланси, пул оқими баланслигини ифода этувчи кўрсаткичлар молиявий фаолиятнинг натижавийлиги ва рентабеллигини ҳақарактерлайди.

Молиявий барқарорлик, активларни (узоқ муддатли ва жорий активларни) молиялаштиришнинг, молиявий мустаҳкамлик ва қарамликнинг, ўз ва қарз маблағларини жалб этилишида ижобий нисбатнинг сақланишини ҳақарактерлайди.

Молиявий ҳисобот таҳлили принциплари²¹:

Ишончилилик- ахборотда муҳим хато ёки ғаразлилик бўлмаса ва фойдаланувчилар унга таянишлари мумкин бўлса, ишончли ҳисобланади.

Кўрсаткичларнинг қиёсийлиги- молиявий ахборот фойдали ва мазмунли бўлиши учун у турли ҳисобот даврларидаги ахборотларга қиёсланадиган бўлиши керак. Ҳисоботдан фойдаланувчилар хўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботни тайёрлаш чоғида фойдаланган ҳисоб сиёсатидан, бу сиёсатдаги барча ўзгаришлардан ва бундай ўзгаришларнинг натижаларидан хабардор бўлиши керак.

Тушунарлилик- молиявий ҳисоботда келтириладиган ахборот фойдаланувчилар учун тушунарли ва содда бўлиши лозим.

Аҳамиятлилик- молиявий ахборотнинг аҳамиятлилиги молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар қарорлар қабул қилиш жараёнида уларнинг эҳтиёжини қолдириши ва операцион, молиявий ҳамда хўжалик фаолиятига доир воқеаларга баҳо беришда уларга ёрдам бериши лозимлигини билдиради. Ахборотнинг моҳияти ва қиймати (муҳимлиги) унинг аҳамиятлилигига таъсир қилиши мумкин.

Муҳимлик- агар ахборотнинг тушириб қолдирилиши ёки нотўғри кўрсатилиши ахборотдан фойдаланувчиларнинг молиявий ҳисобот асосида қабул қиладиган иқтисодий қарорларига таъсир қилса, бундай ахборот муҳим ҳисобланади.

Тугаллик- ишончилиликни таъминлаш учун молиявий ҳисоботлардаги ахборот тўла бўлиши керак.

Давомийлик- молиявий ҳисобот таҳлилининг давомийлик қонидаси хўжалик юритувчи субъект доимий ҳаракат қилишини ва узоқ муддат давомида ўз фаолиятини давом эттиришини, яъни хўжалик юритувчи субъектнинг ўзини тугатишига ёки ўз фаолияти соҳасини қисқартиришга эҳтиёжи йўқлигини билдиради.

---

²¹ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с. Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б.

Эҳтиёткорлик- эҳтиёткорлик тамойили молиявий ҳисоботда активлар ва даромадлар нархининг оширилиб юборилишига ва мажбуриятлар ёки харажатлар баҳоси камайтирилишига йўл қўйилмаслиги лозимлигини билдиради. Бу тамойилнинг қўлланиши яширин захираларни барпо этишга ёки таъминотни ошириб кўрсатишга, активлар ёки фойдани, мажбуриятлар ва харажатларни атайлаб камайтиришга ва ошириб кўрсатишга ҳуқуқ бермайди.

Изчиллик- молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар хўжалик юритувчи субъектнинг турли ҳисобот даврларидаги молиявий ҳисоботларини унинг молиявий аҳволидаги ўзгаришлар тамойилларини аниқлаш учун қиёслаш имкониятига эга бўлишлари керак.

Замонавийлик- ахборот ўз вақтида берилган тақдирдагина у фойдали бўлади. Агар молиявий ҳисоботлар ундан фойдаланувчилар тасарруфига тузилган вақтдан кейин оқилона вақт ичида тақдим этилмаса, унинг фойдаси қолмайди.

Холислик- молиявий ҳисобот субъектнинг молиявий аҳволини, унинг фаолияти молиявий натижаларини ва пул маблағларининг ҳаракатини холисона кўрсатиши лозим.

1.2. Инвестиция ва кредитлар беришга доир қарорларни қабул қилиш, хўжалик юритувчи субъектнинг бўлғуси пул оқимида, хўжалик юритувчи субъектга ишониб топширилган ресурсларга ва унинг мажбуриятларига, раҳбар органларнинг ишига баҳо беришда молиявий ҳисобот таҳлилининг муҳимлиги

Хўжалик юритувчи субъект назорат қилиб турадиган иқтисодий ресурслар, унинг молиявий тузилмаси, ликвидлиги, тўловга қобилияти, ишлаётган муҳит ўзгаришларига муносабат билдира олиши хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволига таъсир ўтказди. Хўжалик юритувчи субъект назорат қилиб турадиган иқтисодий ресурслар ҳақидаги ва унинг ана шу ресурсларни қайта ишлаш қобилияти тўғрисидаги ахборотлар хўжалик юритувчи субъектнинг келгусида пул маблағларини ва уларнинг эквивалентини кўпайтириш имкониятини прогнозлаш учун зарурдир. Молиявий аҳвол ҳақидаги ахборот келгусида кредитларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш учун, шунингдек келадиган даромадлар билан пул оқимларини хўжалик юритувчи субъектнинг акцияларига (пайига) эга бўлганлар ўртасида тақсимлашда зарурдир, шунингдек хўжалик юритувчи субъект кейинчалик ўзининг молиявий аҳволини қанчалик муваффақият билан яхшилаётганини аниқлаш учун зарурдир. Ликвидлик ва тўловга қобилият ҳақидаги ахборот хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий мажбуриятларини ўз вақтида тўлай олишини аниқлаш учун зарурдир. Ликвидлик яқин келгусида ана шу

давр ичидаги молиявий мажбуриятларни тўлаш учун пул маблағлари мавжудлигини англатади. Тўлов қобилияти молиявий мажбуриятларни ўз вақтида тўлаш учун пул маблағлари мавжудлигини англатади²².

Хўжалик юритувчи субъектнинг фаолият кўрсаткичлари, унинг рентабеллигининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги ахборот иқтисодий ресурслардаги потенциал ўзгаришларни баҳолаш учун талаб этилади. Бундай ахборот келгусида назоратни амалга оширишга имкон беради, шунингдек хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятидаги ўзгаришлар ҳақидаги муҳим ахборот ҳамдир.

Фаолият ҳақидаги ахборот хўжалик юритувчи субъектнинг мавжуд ресурслар базасидан пул маблағлари тўплай олишини прогнозлаш учун зарурдир, бу эса корхона қўшимча ресурсларни жалб қилиши мумкин бўлган самарадорликка баҳо беришни шакллантиришда муҳимдир.

Пул оқимлари ҳақидаги ахборот хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағларини жалб қилиш қобилиятига баҳо бериш учун зарурдир, бу эса фойдаланувчиларга ҳар хил хўжалик юритувчи субъектларининг пул оқимларини баҳолаш ва таққослаш учун янги усуллар ишлаб чиқишга имкон беради.

Молиявий ҳисоботлар ўзаро бир-бири билан боғлангандир, чунки улар хўжалик фаолиятига доир бир хил ҳолатларнинг ҳар хил жиҳатларини акс эттиради. Ҳар бир ҳисобот битта мақсадга хизмат қилмайдиган ва фойдаланувчиларнинг муайян эҳтиёжларини аниқлаш учун зарур бўлган бутун ахборотни бермайди. Масалан, молиявий-хўжалик фаолиятнинг натижалари тўғрисидаги ҳисобот, агар ундан бухгалтерлик баланси ва пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот билан уйғунликда фойдаланилмаса, фаолиятнинг бутун манзарасини акс эттирмайди.

1.5-жадвал

Молиявий ҳисоботлар таҳлилининг муҳим жиҳатлари

Муҳим белгилари	Мазмуни
Инвестиция қарорларини қабул қилишга баҳо беришда таҳлилнинг аҳамияти	<ul style="list-style-type: none"> ✓ хўжалик юритувчи субъект назорати остидаги активлар баҳолаш (нақд пул маблағи тушумларининг ёки бошқа иқтисодий манфаатларнинг манбаи бўлган активларни баҳолаш); ✓ -хўжалик юритувчи субъектнинг (пул маблағларининг эҳтимол тутилган камайиши ёки бошқа иқтисодий манфаат манбалари бўлган) мажбуриятларини баҳолаш; ✓ -хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий ресурсларига (субъект эгаларининг бадаллари ва мулк эгаларига тўловлардан ташқари) ўзгартиш киритадиган

²² Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия Ҳисобининг миллий стандарти, «Молиявий Ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос» (АВ да 09.09.2016 й. 475-1-сон билан рўйхатга олинган), Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия Ҳисобининг миллий стандарти, 1-сон БҲМС, «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» (АВ да 05.10.2012 й. 474-1 сон билан рўйхатга олинган)

	<p>тақсимланмаган фойдасини баҳолаш;</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ -пул маблағининг харакатини (келгусида пул оқимларининг эҳтимол тутилган харакат кўрсаткичларини) баҳолаш; ✓ -хўжалик юритувчи субъектнинг дивидендлар ва фоизларни тўлаш, шунингдек мажбуриятлар бўйича ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш имкониятларини баҳолаш.
Кредитлар беришга доир қарорларни қабул қилишда таҳлилнинг аҳамияти	<ul style="list-style-type: none"> ✓ молиявий аҳвол ҳақидаги ахборот келгусида кредитларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш учун, шунингдек келадиган даромадлар билан пул оқимларини хўжалик юритувчи субъектнинг кейинчалик ўзининг молиявий аҳволини қанчалик муваффақият билан яхшилаётгани олишини баҳолаш; ✓ хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий мажбуриятларини ўз вақтида тўлай олиши юзасидан ликвидлик ва тўловга қобилияти кўрсаткичларига баҳо бериш.
Хўжалик юритувчи субъектнинг бўлғуси пул оқими баҳо беришда таҳлил аҳамияти	<ul style="list-style-type: none"> ✓ хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағларини кўпайтириш, уларнинг кўпайиш вақтини ҳисоб-китоб қилиш ва натижага эришишга умид қилишдаги қобилиятини баҳолаш; ✓ пул маблағларини ва уларнинг эквивалентини кўпайтириш имкониятини прогноزلаш.
Хўжалик юритувчи субъектга ишониб топширилган ресурсларга ва унинг мажбуриятларига баҳо беришда таҳлилнинг аҳамияти	<ul style="list-style-type: none"> ✓ хўжалик юритувчи субъект назорат қилиб турадиган иқтисодий ресурслар, унинг молиявий тузилмаси, ликвидлиги, тўловга қобилияти, ишлаётган муҳит ўзгаришларига муносабат билдира олишини баҳолаш; ✓ иқтисодий ресурслардаги потенциал ўзгаришларни баҳолаш юзасидан хўжалик юритувчи субъектнинг фаолият кўрсаткичлари, унинг рентабеллигига баҳо бериш.
Раҳбар органларнинг ишига баҳо беришда молиявий ҳисобот таҳлилининг аҳамияти	<ul style="list-style-type: none"> ✓ молиявий ҳисоботлар, шунингдек хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбарияти томонидан ресурсларни бошқариш натижаларига баҳо бериш; ✓ хўжалик субъектининг молиявий аҳволи, фаолияти, молиявий аҳволидаги ўзгаришлар тўғрисидаги ахборотни шакллантириш; ✓ субъектлар томонидан қабул қиладиган иқтисодий қарорларни асослаш.

1.4. Хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти, молиявий аҳвол ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этишининг ўзига хос хусусиятлари

Молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар қабул қиладиган иқтисодий қарорлар хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағларини кўпайтириш, уларнинг кўпайиш вақтини ҳисоб-китоб қилиш ва натижага эришишга умид қилишдаги қобилиятини баҳолашни талаб қилади. Бундай қобилият пировард натижада масалан, хўжалик юритувчи субъект ўз ходимлари ва маҳсулот етказиб берувчиларига ҳақ тўлай оладими, фоизларни тўлаб

турадими, кредитларни уза оладими ва даромадни (фойдани) тақсимлай оладими ёки йўқми эканини аниқлайди.

Фойдаланувчилар пул маблағларини кўпайтириш қобилиятини яхшироқ баҳолайдилар, агар у хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволи фаолиятини ва молиявий аҳволидаги ўзгаришларни акс эттирадиган ахборот билан таъминланган бўлса.

Молиявий ҳисоботлар ўзаро бир-бири билан боғлангандир, чунки улар хўжалик фаолиятига доир бир хил ҳолатларнинг ҳар хил жиҳатларини акс эттиради. Ҳар бир ҳисобот битта мақсадга хизмат қилмайдиган ва фойдаланувчиларнинг муайян эҳтиёжларини аниқлаш учун зарур бўлган бутун ахборотни бермайди. Масалан, молиявий-хўжалик фаолиятнинг натижалари тўғрисидаги ҳисобот, агар ундан бухгалтерлик баланси ва пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот билан уйғунликда фойдаланилмаса, фаолиятнинг бутун манзарасини акс эттирмайди.

Хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти, молиявий аҳволи ва ундаги ўзгаришларни акс эттирувчи элементлар:²³

- активлар;
- мажбуриятлар;
- хусусий сармоя;
- захиралар;
- даромадлар;
- харажатлар;
- молиявий натижалар.

Молиявий ҳисоботлар молиявий натижаларни ва бошқа хўжалик операцияларини акс эттиради, уларни молиявий ҳисоботларнинг элементлари деб аталувчи иқтисодий тавсифларига мувофиқ алоҳида моддаларга гуруҳлайди. Активлар, хусусий сармоя ва мажбуриятлар бухгалтерия балансида хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий натижаларини аниқлаш билан бевосита боғлиқ бўлган элементларидир. Даромадлар ва харажатлар фаолият натижалари тўғрисидаги ҳисоботда хўжалик юритувчи субъектнинг кўрсаткичларини аниқлаш билан бевосита боғлиқ бўлган элементларидир. Пул маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот фаолият натижалари ва бухгалтерия баланси элементларидаги ўзгаришлар тўғрисидаги ҳисоботнинг элементларидир.

Активлар, мажбуриятлар, хусусий сармоя, резервлар, даромадлар ва харажатлар молиявий ҳолатни аниқлаш билан бевосита боғлиқ элементлардир. Улар қуйидаги тарзда аниқланади:

---

²³ Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти, «Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос» (АВ да 09.09.2016 й. 475-1-сон билан рўйхатга олинган), Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти, 1-сон БҲМС, «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» (АВ да 05.10.2012 й. 474-1 сон билан рўйхатга олинган)

Активлар - субъект назорат қиладиган, келгусида улардан даромад олиш мақсадида аввалги фаолият натижасида олинган иқтисодий ресурслардир.

Мажбуриятлар - шахснинг (қарздорнинг) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ишни амалга ошириш, масалан, мол-мулкни топшириш, ишни бажариш, пул тўлаш ва бошқа мажбуриятларидир ёхуд муайян хатти-ҳаракатдан тийилиб туриш мажбуриятидир, кредитор эса қарздордан ўз мажбуриятларини бажаришини талаб қилишга ҳақлидир;

Хусусий сармоя - субъектнинг мажбуриятларни чегириб ташлагандан кейинги активларидир;

Захиралар - келгусида муайян харажатларга сарфланиши мумкин бўлган хусусий сармоянинг бир қисмидир;

Даромадлар - ҳисобот даврида активларнинг кўпайиши ёхуд мажбуриятларнинг камайишидир;

Харажатлар - ҳисобот даврида активларнинг камайиши ёхуд мажбуриятларнинг кўпайишидир;

Молиявий натижалар - хўжалик юритувчи субъектнинг фойда ёки зарар шаклида ифодаланган фаолиятининг пировард иқтисодий якунидир²⁴.

Активлар - хўжалик субъектининг қиймат баҳосига эга бўлган моддий, шу жумладан, пул маблағлари ва дебиторлик қарзлари ва номоддий мулкидир.

Активларда акс эттирилган бўлғуси иқтисодий фойда, хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағлари оқимида потенциал, бевосита ва билвосита кўшиладиган улшдир. Бу улш хўжалик юритувчи субъект асосий фаолиятининг бир қисми сифатида юзага келиши мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектнинг активлари аввалги битимлар ва бошқа воқеаларнинг натижасидир. Хўжалик юритувчи субъектлар одатда активларни сотиб олиб ёки ҳосил қилиб унга эга бўладилар, бироқ, бошқа битимлар ва воқеалар активларни кўпайтиришга имкон беради. Масалан, хўжалик юритувчи субъект ҳукуматдан олган қўчмас мулк. Келгусида кутиладиган битимлар ва бошқа воқеалар ўзидан ўзи активларнинг пайдо бўлишига олиб келмайди.

Хўжалик юритувчи субъект ўз активларидан мулкни, товар-моддий захиралар ишлаб чиқаришни ва хизматлар кўрсатилишини бошқариш учун фойдаланади.

---

²⁴ Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия Ҳисобининг Миллий Стандарти, «Молиявий Ҳисоботни Тайёрлаш ва Тақдим Этиш Учун Концептуал Асос» (АВ да 09.09.2016 й. 475-1-сон билан рўйхатга олинган), Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия Ҳисобининг Миллий Стандарти, 1-сон БҲМС, «Ҳисоб Сисемаси ва Молиявий Ҳисобот» (АВ да 05.10.2012 й. 474-1 сон билан рўйхатга олинган)

Активларда акс эттирилган бўлғуси иқтисодий фойда хўжалик юритувчи субъект томонидан ҳар хил йўллар билан амалга оширилиши мумкин. Масалан, активдан:

-товар-моддий захиралар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишда алоҳида ёки бошқа активлар билан биргаликда фойдаланилиши;

-бошқа активларга алмаштирилиши;

-мажбуриятларни бажариш учун фойдаланилиши;

-хўжалик юритувчи субъектнинг эгалари ўртасида тақсимланиши мумкин.

Активлар, масалан, дебиторлик қарзлари ва мулк юридик ҳуқуқлар, шу жумладан эгалик ҳуқуқи билан боғлиқдир. Актив мавжудлигини аниқлашда, эгалик ҳуқуқи асосий ҳисобланмайди. Масалан, ижарага олинган мулк актив ҳисобланади, агар хўжалик юритувчи субъект ана шу мулкдан олиниши керак бўлган фойдани назорат қилса.

Харажатларни амалга ошириш билан активларни ҳосил қилиш ўртасида узвий алоқа мавжуд, аммо бу жараёнлар ҳамма вақт ҳам вақти бўйича тўғри келмайди. Хўжалик юритувчи субъект томонидан амалга оширилган харажатлар бўлғуси иқтисодий фойда изланганидан далолат беради, лекин активлар олинганини узил-кесил тасдиқламайди. Бинобарин, харажатларнинг мавжуд эмаслиги объектни актив деб ҳисоблаш учун асос бўлмайди. Масалан, хўжалик юритувчи субъектга текинга берилган объектлар активларни таърифлашга мос келади.

Мажбурият-хўжалик юритувчи субъект бошқа юридик ва жисмоний шахслар олдида жорий масъулиятли эканлиги мажбуриятнинг асосий тавсифидир.

Мажбуриятлар уставнинг ёки шартноманинг талаблари оқибати сифатида кучга кириши мумкин. Масалан, олинган товар-моддий захиралар ва хизматлар учун тўланадиган суммалар. Мажбуриятлар олдин тадбиркорлик иши жараёнида, яхши муносабатларни сақлаб туриш ёки холисона тарзда иш кўришда ҳам юзага келади. Масалан, агар хўжалик юритувчи субъект кафолат муддати туганидан сўнг ўз маҳсулотигадаги камчиликларни тузатиш тўғрисида қарор қабул қилса, шу бўйича қилинган харажатлар ҳам мажбуриятлар деб ҳисобланади.

Ҳозирги мажбурият билан келгуси мажбурият ўртасида чегара бўлиши керак. Хўжалик юритувчи субъект раҳбарининг келгусида активларни сотиб олиш ҳақида қабул қилган қарори мажбурият пайдо бўлишига сабаб бўлмайди. Мажбурият одатда актив олинганда ёки хўжалик юритувчи субъект активни сотиб олиш тўғрисида битимга киришгандагина пайдо бўлади.

Тегишли мажбуриятни бажариш одатда бошқа тарафнинг эътирозларини қондириш учун иқтисодий фойдани ифодаловчи хўжалик юритувчи субъект ресурсларини ўзига жалб этади. Мажбуриятларнинг бажарилиши ҳар хил усулларда (қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳоллардан ташқари) амалга оширилади:

- ҳақ тўлаш билан;
- бошқа активларни бериш билан;
- хизматларни кўрсатиш билан;
- ушбу мажбуриятни бошқаси билан алмаштириш орқали;
- мажбуриятларни акцияларга алмаштириш орқали. Мажбурият, кредитор ўз ҳуқуқларидан бош тортган ҳолларда ёки кредитор ана шу ҳуқуқларидан маҳрум бўлганида, бажарилган деб ҳисобланиши мумкин.

Мажбуриятлар аввалги битимлар ёки ўтган воқеаларнинг натижасидир. Масалан, товар-моддий захираларни сотиб олиш ва хизматларни олиш билан тўланиши керак бўлган (агар улар илгари тўланмаган бўлса ёки етказиб берилганда) счётлар ҳам олинади.

Хусусий сармоя. Хусусий сармоя устав, қўшилган, захиралар сармоядан ва тақсимланмаган фойдадан иборатдир.

Зарур ҳолларда устав, қўшилган, захиралар сармоя таҳлилий жиҳатдан ҳисобга олинади.

Бухгалтерия балансидаги хусусий сармоянинг миқдори активлар қийматини ва мажбуриятларни баҳолашга боғлиқдир.

Захиралар. Хўжалик юритувчи субъектни ва кредиторларни зарарларнинг оқибатларидан қўшимча тарзда ҳимоя қилишни таъминлаш учун захираларни вужудга келтириш зарур. Захираларни ҳосил қилиш ва уларнинг миқдори ҳақидаги ахборот қарорлар қабул қилишда фойдаланувчилар учун аҳамиятлидир. Захираларни вужудга келтириш хўжалик юритувчи субъектга доир қонунчиликда ва уставда (солиқ қонунларини бузмаган ҳолда) кўзда тутилади.

Даромадлар. Ялпи даромад хўжалик юритувчи субъектнинг асосий ва асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадларни ўз ичига олади. Асосий фаолиятдан даромад маҳсулот, ишлар, хизматлар, товар-моддий захиралар, бошқа активларни сотишдан, шунингдек мукофотлар, фоизлар ва дивидендлар, гонорарлар ва хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолиятига боғлиқ бўлган рентадан олинishi мумкин²⁵.

²⁵ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ МИЛЛИЙ СТАНДАРТИ: 3-СОН БҲМС МОЛЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ (АВ да 27.08.1998 й. N 484 сон билан кайд этилган), 2-СОН БҲМС АСОСИЙ ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИДАН ТУШГАН ДАРОМАДЛАР, (АВ да 26.08.1998 й. N 483 сон билан кайд этилган)

Хўжалик юритувчи субъект асосий бўлмаган фаолият натижасида оладиган даромадлар даромадни аниқлашга мос келадиган моддаларни ўз ичига олади ва концептуал асоснинг алоҳида таркибий қисмлари деб ҳисобланмайди.

Биржада муомалада бўладиган қимматли қоғозларни қайта баҳолаш ва бошқалар асосий бўлмаган фаолият натижасида пайдо бўладиган даромадларга мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бундай даромадлар, агар молиявий натижалар ҳақидаги ҳисоботда эътироф этилса, алоҳида кўрсатилади, чунки иқтисодий қарорларни қабул қилишда улар ҳақидаги ахборот фойдали бўлиши мумкин.

Солиққа тортиладиган даромад (зарар) - солиқ қонунларига мувофиқ белгиланган ҳисобот давридаги даромад (зарар) суммасидир.

Харажатлар. Харажатларни белгилаш мулкни, ишлаб чиқаришни бошқариш билан ҳамда маҳсулот сотиш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш ва зарарлар билан боғлиқ харажатларни ўз ичига олади. Улар одатда пул маблағлари, моддий захиралар, иншоотлар, ускуналар ва бошқалар сингари активларнинг чиқиши ёки улардан фойдаланилиши шаклида бўлади²⁶.

Зарарлар иқтисодий фойданинг камайганлигини билдиради ва ўз табиатига кўра бошқа харажатлардан фарқ қилмайди ва концептуал асоснинг алоҳида қисми деб ҳисобланмайди.

Зарарлар бошқа активларни сотишда ёки табиий офатлар натижасида юзага келиши мумкин. Бундай зарарлар молиявий натижалар ҳақидаги ҳисоботда кўрсатиладиган бўлса, улар ҳақидаги ахборот иқтисодий қарорларни қабул қилишда фойдали бўлиши мумкин ва шунинг учун ҳам улар алоҳида кўрсатилади.

Молиявий натижалар. Даромадлар ва харажатлар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда қарорлар қабул қилиш учун зарур бўлган ахборотни тақдим этиш мақсадида фаолият турларини чегаралаш йўли билан кўрсатилиши мумкин. Масалан, хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти давомида ва фаолият жараёнидаги фавқулодда ҳолатларда юзага келадиган даромадлар ва харажатларнинг моддалари ўртасидаги чегара умумий қабул қилинган амалиётдир. Бундай чегаралаш хўжалик юритувчи субъектнинг келгусида пул маблағларини кўпайтириш қобилиятига баҳо беришда аҳамиятли бўлган моддаларнинг манбалари асосида ўтказилади.

²⁶ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ МИЛЛИЙ СТАНДАРТИ: 3-СОН БҲМС МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР Тўғрисидаги Ҳисобот (АВ да 27.08.1998 й. N 484 сон билан кайд этилган), 2-СОН БҲМС АСОСИЙ Хўжалик фаолиятидан тушган даромадлар, (АВ да 26.08.1998 й. N 483 сон билан кайд этилган), Молиявий ҳисоботнинг халқарол стандартлари; МХХС (IAS) 1 «Молиявий ҳисоботни тақдим этиш», МХХС (IAS) 8 «Ҳисоб сисёати» МХХС (IAS) 12 «Фойдадан солиқ», МХХС (IAS) 32 «Молиявий инструментлар»

Моддаларни чегаралашда хўжалик юритувчи субъектнинг табиати ва унинг фаолияти билан ҳисоблашиш керак. Битта хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти натижасида пайдо бўладиган моддалар бошқаларига қараганда фавқулодда бўлиши мумкин.

Даромадлар ва харажатларнинг моддалари ўртасидаги чегара ҳамда уларнинг ҳар хил комбинациялари ҳам хўжалик юритувчи субъектнинг иш натижаларини кўрсатиш имкониятини беради. Бундай бўлимлар ҳар хил моддаларни ўз ичига олади. Масалан, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот солиққа тортилишгача ва ундан кейинги молиявий-хўжалик фаолиятдан олинган даромадни кўрсатади.

Омонат эгаларининг хусусий сармоёга улушлари даромад ҳисобланмайди; хусусий сармоённинг эгалари ўртасида тақсимланиши харажат ҳисобланмайди.

Даромадлар ва харажатларни аниқлаш уларнинг асосий фарқ қилувчи жиҳатларини очиб беради, лекин уларни молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда эътироф этишдан олдин жавоб бериши лозим бўлган мезонларни аниқлаштирмайди.

1.6-жадвал

Хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти, молиявий аҳволи ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этишнинг ўзига хос хусусиятлари²⁷

Соҳа ва тармоқлар	Активлар, капитал, мажбурият, захиралар, даромадлар, харажатлар, молиявий натижаларни шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари
Саноат	Активларнинг асосий қисмини асосий капитал ташкил этади
	Капитал кўпроқ инвесторлар капитали ҳисобига шаклланади
	Мажбуриятлар тарикбида асосий салмоқни банк кредитлари ва қарзлар ташкил этади
	Захиралар фойда ҳисобидан (бази ҳолларда харажатлар ҳисобига)
	Даромад кўпроқ операцион ва молиявий фаолиятдан шаклланади
	Харажатларнинг асосий қисми моддий ишлаб чиқариш харажатлари
	Фойдага ишлаш даражаси юқори
Кишлоқ хўжалиги	Асосий ва айланма капитал ташкил этади
	Капитал кўпроқ улушли ва хусусий бадаллар ҳисобига шаклланади
	Мажбуриятнинг асосий қисмини уруғлик ва ўғит харажатлари юзасидан мажбуриятлар ташкил этади
	Захиралар мақсадли жамғармалар ва фойдадан шаклланади
	Даромаднинг асосий асосий қисми асосий фаолиятдан (ўсимликчилик ва чорвачиликдан) шаклланиди
	Харажатларнинг асосий қисми уруғлик ва ўғит харажатлари
	Фойдага ишлаш даражаси жуда паст
Савдо	Активларнинг асосий қисмини айланма капитал ташкил этади
	Капитал кўпроқ хусусий бадаллар ҳисобига шаклланади

²⁷ Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

	Мажбуриятнинг асосий қисмини қисқа муддатли мажбуриятлар ташкил этади
	Захиралар фойда ҳисобидан шаклланади
	Даромаднинг асосий қисми савдо фаолиятидан келади
	Харажатларнинг асосий қисми ижара ва меҳнат ҳақи харажатларига тўғри келади
	Фойдага ишлаш даражаси юқори
Умумий овқатланиш	Активларнинг асосий қисмини айланма капитал ташкил этади
	Капитал кўпроқ хусусий бадаллар ҳисобига шаклланади
	Мажбуриятнинг асосий қисмини қисқа муддатли мажбуриятлар ташкил этади
	Фойда ҳисобидан
	Даромаднинг асосий қисми хизмат кўрсатишдан келади
	Моддий ва меҳнат ҳақи харажатлари ташкил этади
	Фойдага ишлаш даражаси юқори
Транспорт	Активларнинг асосий қисмини асосий капитал ташкил этади
	Капитал хиссали манбалардан шаклланади
	Мажбуриятнинг асосий қисмини кредиторлик мажбуриятлари ташкил этади
	Захиралар фойда ҳисобидан шакллантирилади
	Даромаднинг асосий қисми хизмат кўрсатишдан келади
	Харажатларнинг асосий қисми моддий ва иш ҳақи харажатларидан иборат
	Фойдага ишлаш эҳтимоли юқори
Алоқа	Активларнинг асосий қисмини асосий ва айланма капитал ташкил этади
	Капитал кўпроқ хусусий бадаллар ҳисобига шаклланади
	Мажбуриятнинг асосий қисмини қисқа муддатли мажбуриятлар ташкил этади
	Захиралар фойда ҳисобидан шакллантирилади
	Даромаднинг асосий қисми хизмат кўрсатишдан фаолиятидан келади
	Харажатларнинг асосий қисмини ижара ва иш ҳақи харажатлари ташкил этади
	Фойдага ишлаш эҳтимоли юқори
Қурилиш	Активларнинг асосий қисмини асосий капитал ташкил этади
	Капитал кўпроқ хусусий бадаллар ҳисобига шаклланади
	Мажбуриятнинг асосий қисмини узоқ муддатли мажбуриятлар ташкил этади
	Захиралар фойда ҳисобидан ташкил этилади
	Даромаднинг асосий қисми кўчмас мулк савдосидан келади
	Харажатларнинг асосий қисмини моддий ва иш ҳақи харажатлари ташкил этади
	Фойдага ишлаш эҳтимоли юқори

Молиявий ҳолат таҳлилининг ўзига хос хусусиятларида молиявий аналитиклар куйидаги муҳим жиҳатларга аҳамият беришлари лозим:

- операцион жараеннинг ташкил этилиши;
- накд маблағларнинг ҳаракатини;
- бошқарув мақсадлигини;
- тармоқ рискларини баҳолаш;
- бозорни ўрганиш;

- фаолият кўамини ўрганиш;
- юримдик мақомини ўрганиш.

Иқтисодийёт тармоқлар ва уларнинг таснифи²⁸.

Савдо корхоналари. Чакана ва улгуржи савдо корхоналари бошқа компаниялар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш билан шуғулланадилар. Улар учун активларнинг муҳим қисми товарлар захираси ҳисобланади. Шу сабабли ҳам тахлилда муҳим эътибор товарлар захирасининг таркибига ва динамикасига қаратилади. Товарлар захирасининг айланиш даражаси ва бир марталик айланишга кетадиган вақт кўрсаткичлари улар фаолиятини баҳолашнинг муҳим самарадорлик кўрсаткич ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичлар қисқа ва узоқ даврийликда аниқланади ва унинг ўзгаришларига мос равишда бошқарув стратегиялари ўзгариб боради. Нақд маблағлар ҳаракати савдо турига ва шаклига кўра ўзгариб туради.

1.7-жадвал

Активларнинг айланиш даврийлиги тавсифи

Фаолият цикли	Нақдлик	Товарларни сотиб олиш қиймати	Товарни қайта сотиш қиймати	Фойда
1-давра	Нақд пул маблағлари 50 млн. сум	Товарларни сотиб олиш 50 млн. сум	Нақд пуллар кирими 75 млн. сум	+25 млн. сум
2- давра	Нақд пул маблағлари 75 млн. сум	Товарларни сотиб олиш 75 млн. сум	Нақд пуллар кирими 105 млн. сум	+30 млн. сум
3- давра	Нақд пул маблағлари 105 млн. сум	Товарларни сотиб олиш 105 млн.сум	Нақд пуллар кирими 130 млн.сум	+25 млн.сум
4-давра	Нақд пул маблағлари 130 млн. сум	.....	.....	.....
5-давра	...	.....	.....	.....
.....	...	.....	.....	.....

Чакана савдода товарлар нақд пулга сотиб олинади. Шу сабабли ҳам уларда дебиторлик мажбуриятларининг жами активлар таркибидаги салмоғи унчалик юқори бўлмайди. Улгуржит савдода товарларни кредитга сотиш ҳисобига жами активлар таркибида мажбуриятлар суммаси бироз юқори суммани ташкил этади. Шу сабабли ҳам аналитик биринчи навбатда эътиборни мажбуриятларнинг сифатига ва муддатига қаратмоғи лозим. Шунингдек, савдо корхоналарида иш хажмига таъсир этувчи муҳим

²⁸ Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе ГААП) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

факторлардан бири сифатида мавсумнинг ўзгаришига таҳлилда алоҳида аҳамият қаратмоқ лозим.

Хизмат кўрсатувчи ва ишлаб чиқариш корхоналари. Хизмат кўрсатувчи компанияларнинг ўзига хос хусусияти шундаги уларда янгидан қиймат (маҳсулот) яратилмайди. Хизматлар оморда сақланмайди, захираларнинг жами активлар тарихидаги салмоғи унча юқори бўлмайди. Компанияларда асосий ролни интеллектуал капитал эгаллайди. Бундай компаниялар таҳлилида асосий этибор, айланма активларнинг самарадорлига қаратилади.

Ишлаб чиқариш компаниялари. Ишлаб чиқариш компаниялари тармоқнинг энг фаол, юқори потенциалли, кўп меҳнат ва харажат талаб қиладиган тармоқ бўғини ҳисобланади. Уларга хос бўлган энг муҳим жиҳатлар асосий воситалар, товар моддий захиралар ва тугалланмаган ишлаб чиқариш активлари қийматининг жуда юқорилиги билан характерланади.

Коммунал хизматлар. Мазкур корхоналарда таҳлилда энг муҳим этибор ананавий ҳисобланган тўловга қобиллик, ликвидлик, активлар ва хусусий капитал рентабеллиги кўрсаткичларини баҳолаш билан фарқланади. Коммунал хўжалик корхоналари учун энг муҳим таъсир бирлиги сифатида узоқ муддатли мажбуриятларнинг қопланувчанлик даражаси баҳоланади. Кломунал хўжалик корхоналари харажатларининг қопланишига алоҳида ургу берилади. Уларнинг молиялаштиришдаги мавжуд ҳолат (ўз ўзини молиялаштириш, маҳаллий ва республика бюджетидан, турли жамғармалардан, фондалардан маблағ ажратиш ҳисобига) баҳоланади. Дебиторлик мажбуриятларининг сифатлиги таҳлилига алоҳида урғу берилади.

Газ ва нефтни қайта ишлаш компаниялари. Газ ва нефтни қайта ишлаш компаниялари молиявий ҳисоботларида муҳим элемент сифатида газ ва нефт захираларини қидириб топиш ва қазиб чиқариш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олиш усулларига аҳамият қаратилади. Газ ва нефтни қайта ишлаш корхоналарида асосий капиталнинг миқдори жами активлар қаторида энг юқори салмоқни ташкил этади. Мажбуриятлар суммаси ҳам бошқа тармоқ компанияларига нисбатан жуда юқори. Инвестицион капиталнинг самарадорлиги ва натижавийлиги муҳим кўрсаткич сифатида баҳоланади.

Транспорт компаниялари. Транспорт ташкилотлари барча бўғинларда ўз аҳамияти ва муҳимлиги билан алоҳида ўрин тутади. Транспорт ташкилотларида муҳим самарадорлик кўрсаткичлари сифатида бир километр, битта йўловчи, тонна юкга қилинган харажатлар даражаси баҳоланади.

Қишлоқ хўжалиги. Қишлоқ хўжалиги корхоналари активлари таркибида энг муҳим элемент бу ер ҳисобланади. Бошқа активлардан фарқли равишда ер амортизация қилинмайдиган актив ҳисобланади. Шунингдек активлар қаторида биологик активлар салмоғи ҳам юқори улушни ташкил этади. Фаолия самарадорлиги ва натижавийлигидаги динамик ўзгаришлар (ўсиш) қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ривожланишининг муҳим омили ҳисобланади

Молиявий соҳа. Молиявий компанияларда активлар таркибида асосий улушни кимматли қағозларга, кўчмас мулкка ва бошва инструментларга йўналтирилган қисқа ва узок муддатли инвестициялар ҳажми ташкил этади. Шу сабабли биринчи навбатда ушбу инвестицияларнинг сифатини баҳолашга.

Пассивлар таркибида энг юқори улушни албатта қарз маблағлари ташкил этади. Масалан банклар ушбу мажбуриятларнинг жами пассивлар таркибюидаги салмоғи 90-95 фоизга етади. Шу сабабли жалб қилинган қарз маблағларининг қийматига, уларнинг қопланишига муҳим аҳамият берилади.

Банкларнинг молиявий ҳисоботлари ва уларнинг юритилиши бошқа тармоқ қархоналаридан тубдан фарқ қилади. Ахборотларни олиниши ва уларда молумотларнинг очиб берилиши юзасидан албатта фарқли жиҳатларни таркиблаш мумкин.

Банклар учун энг муҳим самарадорлик кўрсаткичи сифатида активлар рентабеллиги, хусусий капитал рентабеллиги кўрсаткичлари баҳоланади.

1.8-жадвал

Молиявий коэффицентлар ва уларнинг тармоқ нормалари²⁹

т/р	Курсаткичлар	Қишлоқ хўжалиги	Қайта ишловчи тармоқ	Савдо	Бошқалар
1	Автономия коэффиценти	$\geq 0,5$	$\geq 0,5$	$\geq 0,3$	$\geq 0,5$
2	Ўз оборот маблағлари билан таминланганлиги	$\geq 0,2$	$\geq 0,3$	$\geq 0,2$	$\geq 0,3$
3	Жорий ликвидлик	$\geq 1,6$	$\geq 1,8$	$\geq 1,3$	$\geq 1,8$
4	Мутлак ликвидлик	$\geq 0,05$	$\geq 0,05$	$\geq 0,05$	$\geq 0,05$
5	Тезкор ликвидлик	$\geq 0,5$	$\geq 0,5$	$\geq 0,5$	$\geq 0,5$
6	Товар моддий захираларнинг бир марта айланиш даври, кун	60 - 120	45 - 80	20 - 45	20 - 45
7	Дебиторлик	75 гача	45 гача	30 гача	30 гача

²⁹ Васина Н.В. Моделирование финансового состояния сельскохозяйственных организаций при оценке их кредитоспособности: Монография. Омск: Изд-во НОУ ВПО ОмГАУ, 2012. с. 49.

	мажбуриятларининг қопланишиш даври, кун				
8	Кредиторлик мажбуриятларининг қопланиш даври, кун	75 гача	45 гача	30 гача	30 гача
9	Айланма активларнинг бир йилда айланиш даври, марта	3 дан юқори	3 дан юқори	3 дан юқори	3 дан юқори
10	Рентабеллик (Сотишдан фойдага нисбатан) %	5 дан юқори	5 дан юқори	5 дан юқори	5 дан юқори
11	Рентабеллик Соф фойдага нисбатан %	1 дан юқори	1 дан юқори	1 дан юқори	1 дан юқори

1.5.Молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар ва уларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжлари:таҳлил субъектлари, уларнинг қизиқишлари ва манфаатлари

Молиявий таҳлил субъектларига таҳлилчиларнинг кенг қамровли гуруҳи киритилади. Уларни шартли равишда ички ва ташқи субъектларга бўлиш мумкин. Ички таҳлил субъектларига фақат шу фирма, компания ходимлари кирса, ташқи субъектларга ҳақиқий ва бўлғуси инвесторлар, кредиторлар, маҳсулот етказиб берувчилар, харидорлар, ходимлар, шунингдек ҳукумат муассасалари, вазирликлар, идоралар, жамоатчилик ва бошқа манфаатдор фойдаланувчилар молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар қарорига киради.

Молиявий ҳисобот ахборотига эҳтиёж қуйидагиларда вужудга келади:

Мулк эгалари (қатнашчилар ва таъсисчилар) ва инвесторларнинг эътибори кўпроқ хўжаликнинг устав капиталида хиссали қатнашишидан оладиган дивидендлар суммасини мавжудлигига, жалб қилинган инвестициялар юзасидан хавф ҳатарларнинг йўқлигига қаратилади.

Кредиторлар-ўзларига тегишли кредитлар ва фоизлар ўз вақтида тўланадими ёки йўқми эканлигини аниқлашга имкон берадиган ахборотдан манфаатдорлар;

Маҳсулот етказиб берувчилар ва бошқа савдо кредиторларида-ўзларига тегишли сумма ўз вақтида тўланадими ёки йўқми эканлигини аниқлашга имкон берадиган ахборотдан манфаатдорлар;

Харидорлар -айниқса улар узок муддатли битимга эга бўлсалар ёки мазкур хўжалик юритувчи субъектга боғлиқ бўлсалар) хўжалик юритувчи субъектнинг узлуксиз фаолияти тўғрисидаги ахборотдан манфаатдорлар;

Ходимлар-хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти барқарорлиги ва рентабеллиги тўғрисидаги ахборотдан манафатдорлар. Улар ҳам хўжалик юритувчи субъектнинг ўз иш ҳақларини, пенсияларини ва кейинчалик ҳам

ёллаш бўйича ишлаш имкониятларини таъминлаш қобилиятига баҳо бериш имконини яратадиган ахборотни олишдан манфаатдорлар;

Давлат бошқаруви органлари-ресурсларнинг тақсимланиши ва бинобарин, субъектларнинг фаолияти тўғрисидаги ахборотдан манфаатдорлар. Уларга ҳам хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятини тартиб га солиб туриш, солиққа тортиш сиёсатини белгилаш учун ва миллий даромадни ҳамда бошқа статистик маълумотларни аниқлаш учун асос сифатида ахборот керак;

Жамоатчиликда ҳам, чунки хўжалик юритувчи субъектлар маҳаллий иқтисодиётга кўпгина усуллар билан, шу жумладан аҳолини иш билан таъминлаш ва маҳаллий маҳсулот етказиб берувчиларни қўллаб-қувватлаш билан катта ҳисса қўшиши мумкин. Молиявий ҳисобот жамоатчиликни тараққиёт йўналишлари ва хўжалик юритувчи субъектларнинг фаровонлигини яхшилашда эришилган сўнгги ютуқлар тўғрисидаги ахборот билан таъминлаб, уларга ёрдам беради.

Ташқи таҳлил субъектлари қаторига шунингдек, рейтинг компанияларини ҳам киритиш мумкин. Ушбу компаниялар алоҳида хўжалик юритувчи субъектларнинг бошқа хўжалик субъектларга нисбатан иқтисодий ўрнини аниқлашга имкон берувчи ахборотларни таҳлил этиш ва уларни доимий кузатувини олиб бориш билан шуғулланадилар.

Молиявий таҳлил субъектлари хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатини комплекс (тўлиқ) баҳолашлари ҳам мумкин. Бу борада аудиторлик фаолиятида алиб бориладиган таҳлилий процедураларни ҳам мисол қилиб келтириш мумкин. Қолган ҳолларда аналитикларнинг ва буюртмачиларнинг мақсад, манфаатларидан келиб чиққан ҳолда зарурий бўлган объектлар бўйича хулосалар чиқаришга етадиган таҳлиллар ўтказилади.

Молиявий ҳолатнинг комплекс таҳлили кўпроқ фақат ички молиявий таҳлилга ҳос жиҳатдир. Ташқи таҳлил субъектлари одатда ўзини қизиқтирган масала юзасидан ахборотларнинг жазибдорлигига аҳамият қаратадилар.

Молиявий таҳлил субъектлари ва уларнинг манфаатлар муштараклигини куйидаги -жадвал маълумотларидан кўриб чиқиш мумкин.

1.9-жадвал

Молиявий таҳлил субъектлари ва уларнинг манфаатлари

т/р	Молиявий таҳлил субъектлари	Субъект манфаатлари	Куйилган маблағ	Компенсация
1.	Корхона ходимлари	Фирма ва компаниянинг молиявий аҳволи, фаолияти, молиявий аҳволидаги ўзгаришлари	Жисмоний ва ақлий салоҳиятни йўналтирилиши	Иш ҳақи ва рағбатлантиришларнинг турли шаклларида

		тўғрисидаги маълумотларни билишдан		
2.	Таъсисчилар	Фирма, компанияга қўйилган ва қўйиладиган маблағларнинг фойдалигидан	Хусусий капитал, сармоя қўйилиши	Дивиденд, улуш,
3.	Аудиторлар	Эълон қилинадиган ҳисобот шакллари тўғрилигини ҳуқуқий тамойиллар асосида баҳолаш ва фирма, компаниялар молиявий ҳолатини яхшилашни ички имкониятларини кўрсатиб беришдан, мулк эгалари манфаатларини ҳимоя этишдан	Амалий ечим ва тавсиялар берилиши	Аудиторлик хизматлари қиймати
4.	Юқори ташкилотлар	Банд қилинган моддий ва молиявий ресурслар ҳаракатини ва самарадорлигини ўрганишдан	Амалий (моддий ва молиявий)кўмак ёрдам берилиши	Фаолият натижасидан улушга эга бўлиш
5.	Солиқ идоралари	Мажбурий тўловлар, солиқлар ва ажратмаларни ундириш юзасидан ресурслар ҳолати, ҳаракатини ва фаолият натижавийлигини ўрганишдан	Жамият манфатларига хизмат қилиниши орқали	Солиқлар, тўловлар ва йигимларнинг тўлиқ ва ўз вақтида йиғиб бориш
6.	Суғурта агентликлари	Фирма, компания мулкни турли тахликалардан ҳимоя қилиш, сақланиши юзасидан маълумотларни ўрганишдан	Суғурта полисларини олиниши	Суғурта тўловлари
7.	Мол етказиб берувчилар	Шартномавий муносабатларни йўлга қўйиш, томонларнинг ўз мажбуриятларини бажариши, тўлов интизомига риоя қилиш, тўловга қобилликни ҳолати тўғрисидаги маълумотларни ўрганишдан	Товар моддий захираларни етказиб берилиши	ТМЗнинг келишилган нархлардаги қийматига эга бўлиш
8.	Ҳаридор ва буюртмачилар	Таъминотдаги ўзилишларга йўл қўймаслик юзасидан фирма ва компанияларнинг молиявий ва иқтисодий салоҳиятнинг таянчи тўғрисидаги маълумотлардан	Маҳсулот(иш, хизмат)ларни сотиш юзасидан ишончли савдо ҳамкорлиги	Маҳсулот (иш. хизматлар)ни келишилган нархлардаги қийматига эга бўлиш
	Банклар	Корхонанинг тўлов лаёқати, молиявий барқарорлиги, кредитга кодирлик, маблағлар ҳаракатчанлиги	Кредит ва қарзлар туширилиши	Кредитлар ва қарзлар фоизи

		(ликвидлиги) ни ўрганишдан		
10	Жамоатчилик	Корхона фаолиятининг барча қирралари	Корхона фаолиятида жомоат манфаатларини қай даражада уйғунлигини кузатиб бориш орқали унинг барча бўғинларига таъсир этиши орқали	Жамоат манфаатлар уйғунлиги таъминланади

Молиявий ҳолат таҳлили субъектларининг кенг қамровлиги ва улар манфаатларининг турличалиги молиявий ҳолат таҳлилини ўтказиш бўйича аниқ концептуал асосларни белгилашни талаб этади. Лекин, хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳолатини баҳолашнинг меъерий ҳужжатларга таянган расмий ва норасмий жиҳатлари мавжуд. Расмий жиҳатларни хўжалик субъектларининг рейтинг баҳосини чиқаришда, тўловга қобиллик ва кредитга қодирлигини баҳолашда, иқтисодий ночорлик ва банкротлик даражаларини белгилашдаги кўриш мумкин. Норасмий жиҳатлар бўйича таҳлилич, аналитиклар ўзлари учун мақбул шаклда тартиб ва қоидаларни белгилашлари ва уларга мос аналитик жараёнларни тузиб чиқишлари мумкин.

1.10-жадвал

Таҳлил субъектларининг қизиқишлари ва уларнинг муштараклиги

Молиявий таҳлил аспекти	Ахборот фойдланувчилари						
	Мулк эгалари, инвесторлар	Менежер-лар	Солиқ идоралари	Статистика органлари	Шериклар, рақобатчилар	Кредит ташкилотлари.	Аудитор ва аудиторлик фирмалари
Ахборотнинг ишончлиги, сифати ва аниқлиги	+	+	+	+	+	+	+
Активлар ликвидлиги	+	+	-	-	+	+	+
Тўлов лаёқатини баҳолаш	+	+	-	-	+	+	+
Молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш ҳолатини баҳолаш	+	+	-	-	+	+	+
Молиявий барқарорликни баҳолаш	+	+	-	-	+	+	+
Инвестицион жозибadorликни баҳолаш	+	+	+	+	-	-	+
Кредитга лаёқатлик	+	+	-	-	-	+	+
Дивиденд сиёсати	+	+	-	-	-	-	+
Иқтисодий ночорликни баҳолаш	+		+	-	+	+	+

Хўжалик субъектининг молиявий аҳволи, фаолияти, молиявий аҳволидаги ўзгаришларни таҳлил этишнинг методологик асослари

Хўжалик субъектининг молиявий аҳволи, фаолияти, молиявий аҳволидаги ўзгаришларни таҳлил этишнинг методологик асослари доимо мунозорали масала ҳисобланган. Негаки молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этиш ва баҳолаш расмий жиҳатларининг белгиланмаганлиги юқоридаги хулосага келишга мажбур қилади. Молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришларни баҳолаш ва таҳлил этиш доимо менежерлар ва ахборот оқимидан фойдаланувчиларнинг қизиқишлари асосида умумий жиҳатлардан келиб чиққан ҳолда ташкил этиб келинган.

Молиявий аҳвол ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этишнинг методологик асосларини қуйидаги таркибда ўрганиш мумкин.

1. Расмий жиҳатлар
2. Норасмий жиҳатлар.

Расмий жиҳатларга хўжалик юритувчи субъектнинг молия хўжалик фаолиятини таҳлил этишнинг қуйидаги тартибларини киритиш мумкин:

-хўжалик юритувчи субъектнинг муҳим самарадорлик кўрсаткичларини баҳолаш методикаси;

-хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий ночорлигини баҳолаш методикаси;

-хўжалик юритувчи субъектнинг кредитга лаёқатлигини баҳолаш методикаси;

Норасмий жиҳатларида ўрағниладиган масалалар кўлами жуда кенг доирада амалга оширилиб уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- активлар, капитал ва мажбуриятлар таҳлили;
- молиявий барқарорлик таҳлили;
- тўлов лаёқати ва ликвидлик таҳлили;
- иш ва бозор активлиги таҳлили;
- пул оқимларининг таҳлили;
- хусусий капитал таҳлили;
- фойда ва зарарлар таҳлили;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзлари таҳлили;
- инновацион маҳсулот ва фаолият таҳлили;
- итнвестицион фаолият таҳлили;
- солиқ тўловлари ва мажбуриятлар таҳлили;
- логистик таҳлил методикаси ва ҳ.к.

Хўжалик субъекти фаолиятига баҳо бериш ва таҳлил этишда бир қатор аналитик жараёнлар амалга оширилади. Бу жараёнларнинг асосий манбаси сифатида бухгалтерия (молиявий) ҳисоботи маълумотлари олинади. Бизнесдаги ҳолат ва унинг келгусидаги ривожини прогнозлаш юзасидан шунингдек, статистик, макроиқтисодий ва тармоқ кўрсаткичларининг қиёсий таҳлили ҳам амалга оширилади. Шу билан бир қаторда хўжалик

субъектларида бу борада таҳлил бошқарувнинг энг муҳим дастаги сифатида қаралади.

Хўжалик субъектлари фаолиятини баҳолашда иқтисодий таҳлилдан фойдаланиш албатта: хўжалик субъектларининг молиявий ҳисоботларини тузиш ва уларга тушунтиришлар беришда; молиявий ҳолатини баҳолашда; иқтисодий ночорлик(банкротликка қарши) бошқарув ҳисоботини тайёрлашда; бизнесини реструктуризация қилишда; молиявий соғломлаштиришда; мулкӣ муносабатларини тартибга солишда қўл келади.

Иқтисодий таҳлилдан фойдаланишнинг ягона методикаси шу пайтга қадар яратилмаган. Шу сабабли, ҳар битта аудитор ўз амалий тажрибасидан, мақсадидан, хўжалик субъектининг фаолият ва бошқарув хусусиятларидан, ахборот манбаларининг ҳажмидан келиб чиққан ҳолда алоҳида методик ишланмалардан фойдаланадилар.

Иқтисодиёт субъектини хўжалик-молия фаолиятини таҳлил этишнинг молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларида асосан 3 та босқичи таркибланади: таҳлилнинг мақсадини ва уни реализация қилиш тартибини белгилаш; таҳлилда фойдаланиладиган ахборотлар сифатини баҳолаш. ишончли ахборотлар базасини шакллантириш; таҳлил усуллари (методлари)ни аниқлаш, таҳлилни ўтказиш ва олинган натижаларни умумлаштириш.

Молиявий ҳисоботлар асосида хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлили куйидаги усуллар асосида амалга оширилади: таққослаш,горизонтал, вертикал, тренд таҳлили, баланс, коэффициент, омилли таҳлил, эксперт баҳолаш, иқтисодий ахборотлар ишончилигини мантиқий назорат, жарёнли таҳлил ва башоратлаш.

Таҳлил этишнинг методологик асослари кўпинча норматив манабаларга таянган ҳолда тузиб чиқилди. Хўжалик субъектлари фаолиятини иқтисодий таҳлил этишнинг амалдаги нормаларига куйидагиларни киритиш мумкин:

Бухгалтери ҳисобининг миллий стандартлари (БХМС);

“Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилинини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги қошидаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Кумитаси қарори;

“Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида” Вазирлар Маҳкамаси қарори

“Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептал асос” деб номланган БХМС да молиявий ҳисобот мақсади сифатида куйидагилар

баён этилган. “Молиявий ҳисоботнинг мақсади хўжалик субъектининг молиявий аҳволи, фаолияти, молиявий аҳволидаги ўзгаришлар тўғрисидаги ахборотни тақдим этишдан иборат...”

Молиявий ҳисобот қуйидагилар учун ҳам ахборотни сақлайди: инвестиция қарорларини ва кредитлар беришга доир қарорларни қабул қилиш; хўжалик юритувчи субъектнинг бўлғуси пул оқимиға баҳо бериш; хўжалик юритувчи субъектга ишониб топширилган ресурслар муносабати билан унинг ресурсларига, мажбуриятларига баҳо бериш; раҳбар органларнинг ишиға баҳо бериш.

Жумладан, мазкур стандартнинг кейинги бандларида хўжалик юритувчи субъект назорат қилиб турадиган иқтисодий ресурслар, унинг молиявий тузилмаси, ликвидлиги, тўловға қобилияти, ишлаётган муҳит ўзгаришларига муносабат билдира олиши, субъектнинг келгусида пул маблағларини ва уларнинг эквивалентини кўпайтириш имкониятини прогноزلаш, кредитларға бўлган эҳтиёжни аниқлаш, хўжалик юритувчи субъектнинг фаолият кўрсаткичлари, унинг рентабеллигини аниқлаш, иқтисодий ресурслардаги потенциал ўзгаришларни баҳолаш зарурлиги қайд этилади.

Молиявий ҳисоботларнинг бир пайтнинг ўзида турли даврлар бўйича ахборотларни жамлаши ҳам уларнинг таҳлилийлигини таъминлаш учун қилинган зарурий талабдир.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Қўмитасининг “Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилин итказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори”ға мувофиқ қўйидаги кўрсаткичлар тизимини ўрганиш тавсия этилади: тўлов лаёқати ёки қоплаш коэффиценти; ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффиценти; корхона активлари ва ҳаражатлари рентабеллиги. Якуний хулосани чиқариш юзасидан шуниндек қуйидаги кўшимча кўрсаткичлар ўрганилади: ўз маблағлари ва қисқа муддатли қарз маблағлари нисбати коэффиценти; ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффиценти; асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти.

Ўзбекистон Республикаси вазирлар Маҳкамасининг “Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида”ги қарорида қуйидаги кўрсаткичларни баҳолаш тавсия этилади.

1. Самарадорликнинг асосий кўрсаткичлари: корхонанинг фоизлар, солиқлар ва амортизация суммаси чегирилгунға қадар фойдаси; ҳаражат ва даромадларнинг ўзаро нисбати; жалб қилинган капитал рентабеллиги;

акциянерлик капитали рентабеллиги; инвестицияланган капитал рентабеллиги; активлар рентабеллиги; мутлақ ликвидлик коэффиценти; молиявий мустақиллик коэффиценти; кредиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги; дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлиги; қоплаш (тўловга қобиллик) коэффиценти; дивиденд тўлаш коэффиценти; дебиторлик мажбуриятининг камайиш коэффиценти.

2. Самарадорликнинг қўшимча кўрсаткичлари: асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти; асосий воситаларни янгилаш коэффиценти; меҳнат унумдорлиги; фонд қайтими; ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффиценти; энергия самарадорлиги (маҳсулот қиймати таркибида энергия харажати улуши); сотилган маҳсулот таркибида инновацион маҳсулотнинг улуши; инновацион фаолиятга харажатларнинг жами харажатлар таркибидаги салмоғи; ходимларни ўқитиш харажатлари салмоғи; кадрлар қўнимсизлиги коэффиценти; режалаштирилган инвестиция дастурининг бажарилиш даражаси; қувватларни ишга тушириш коэффиценти; режалаштирилган экспорт ҳажмининг бажарилиши.

1.11-жадвал

Самарадорликнинг асосий таянч курсаткичлари³⁰

т/р	Кўрсаткичлар	Формула ҳисоби, тавсия этилган ёки минимал меъёри, тавсифи
1	Фойда (амортизация, фоизлар ва солиқлар тулангунгача)	<p>(Солиқ тулагунгача фойда) + (тулаш учун фоиз) + (АВ ва НА амортизацияси)</p> <p>Куйидаги тартиб буйича ҳисобланади:</p> <p>Соф фойда + Фойдадан солиқ тўлови – Фойдадан солиқ қайтарилган қисми (+ фавқулодда фойда) – фавқулодда зарар) + Тўланган фоизлар – Олинган фоизлар;</p> <p>= ФСТФ</p> <p>+ моддий ва номоддий активлар буйича амортизация ажратмалари</p> <p>– активларни қайта баҳолаш;</p> <p>= ФСАТФ.</p> <p>Меъёр мавжуд эмас. Курсаткич канча юкори булса корхона шунча яхши ишлаётган булади. Курсаткичларни динамик узгариши ва бошка тармок корхоналар билан солиштириб урганиш мақсадга мувофик.</p> <p>Корхонанинг қарз юклама курсаткичи, кредиторлар олдидаги қарзларини узининг соф пул оқимлари билан қоплашни тавсифлаб беради</p>
2.	Харажатларни даромадларга нисбати коэффиценти ($K_{хдн}$)	<p>(Операцион харажатлар)/тушум</p> <p>Меъёр мавжуд эмас. Курсаткич миқдори қанчалик паст булса, корхона шунчалик яхши ишлаётган булади. Курсаткичларни динамик узгариши ва бошка тармок корхоналар билан солиштириб урганиш мақсадга мувофик</p> <p>Операцион харажатларни (сотилган маҳсулот таннари, бошқарув ва тижорат харажатлари қўшилган ҳолда) тушумга булган нисбатини ифодалайди</p>
3	Жалб қилинган капитал рентабеллиги	<p>(Соф фойда)/(давр боши ва охирига жалб қилинган капитал)</p> <p>Меъёр мавжуд эмас. Курсаткич миқдори қанчалик юкори булса, корхона шунчалик яхши ишлаётган булади. Курсаткичларни динамик узгариши ва бошка тармок корхоналар билан солиштириб урганиш мақсадга мувофик</p> <p>Ташкилотнинг тижорат фаолиятига жалб этилган хусусий капитали ва узоқ муддатли маблағлари (узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар) қайтими кўрсаткичи</p>

³⁰ Ўзбекистон республикаси вазирлар маҳкамасининг “Давлат улуши булган акциядорлик жамиятлари ва бошка ҳужалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тугрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикасидан қонун ҳужжатлари туплами. 2015 йил 30-сон, 397 модда

4.	Акциядорлик рентабеллиги капитали	(Соф фойда)/(уртача йиллик акциядорлик капитали) Меъёр мавжуд эмас. Курсаткич микдори канчалик юкори булса, корхона шунчалик яхши ишлаётган булади. Курсаткичларни динамик узгариши ва бошка тармок корхоналар билан солиштириб урганиш максадга мувофик Кредит учун фоизлар чегирилгандан сунг егалари учун бизнесни даромадлигини тавсифлайди. (Соф фойдада РОА ва РОИС каби курсаткичлардан фаркли равишда кредит учун фоизлар тузатиш килинмайди.)
5	Акциядорлар инвестицияси рентабеллиги	(Давр охирига акция киймати — давр бошига акция киймати + шу даврда туланган дивидендлар)/(давр бошига акция киймати) Меъёр мавжуд эмас. Курсаткич микдори канчалик юкори булса, корхона шунчалик яхши ишлаётган булади. Курсаткичларни динамик узгариши ва бошка тармок корхоналар билан солиштириб урганиш максадга мувофик. Ялпи акциядорлик даромадлиги. Ушбу курсаткич узида дивидендлар хисобланиши ва акцияларнинг биржа котеровкаларидаги узгаришлари натижасидаги акциядорлар даромадлиги меъёрини акс эттиради
6.	Активлар рентабеллиги	$K_{ap} = \Phi_{cmf} / A_{ya}$, бу ерда: Φ_{cmf} — Солик тулагунгача булган фойда — (5-устун, 240-сатр, ёки зарар — минус белгиси билан 6-устун, 240-сатр, “Молиявий натижалар тугрисидаги хисобот” 2-шакл); A_{ya} -Формула буйича хисобланган, активларнинг уртача арифметик киймати: $A_{ym} = (A_1 + A_2) / 2$ A_1 — активларнинг давр бошига киймати (1-шакл “Бухгалтерия баланси” 3-устун 400-сатр); A_2 — активларнинг давр охирига киймати (1-шакл “Бухгалтерия баланси” 4-устун 400-сатр) Агар хисобот даври учун рентабеллик коэффицентлари: нолдан кичик (манфий курсаткич) булса корхона зарар билан ишлаётган хисобланади. Коэффицент 0.05дан паст булса у холда корхона пастрентабелли (монопол корхоналардан ташкари) хисобланади. Корхона молия-хужалик фаолиятининг фойдалилиги (зарарлилиги) даражасини ифодалайди
7.	Мутлак ликвидлик коэффиценти	$K_{ml} = ПМ / ЖМ$, бу ерда: $ПМ$ — пул маблаглари —320-сатр, баланснинг актив булими сатри суммаси (330 + 340 + 350 + 360 сатрлар); $ЖМ$ — Жорий мажбуриятлар, Баланснинг ИИ булими пассив томони 600 сатр Меъёр: Курсаткичнинг тавсия килинадиган куйи чегараси – 0.2, агар $K_{ml} > 0,2$ шарти бажарилса. Ушбу курсаткич тармоқлар буйича фаркланиши мумкин Ушбу курсаткич корхона ликвидлигининг энг мухим куйи меъзониби ифодалайди. У жорий мажбуриятларнинг зудлик билан копланиши лозим булган кисмини курсатади
8.	Молиявий мустакиллик коэффиценти	$K_{mm} = УММ1 / (М2 - УММ)$, бу ерда: $П1$ —уз маблаглари манбайи (устав капитали,захира капитали,кушилган капитал, таксимланмаган фойда ва бошкалар), баланс пассиви И булимининг жами, 480 сатр; $П2$ — мажбуриятлар, баланс пассивининг ИИ булими, 770 сатр; $ДО$ — узок муддатли мажбуриятлар (бухгалтерия балансининг 490 сатри) Агар хисобот даври охирида хусусий капитал ва киска муддатли мажбуриятларнинг нисбати 1 дан кичик булса, у холда корхонада молиявий риск мавжудлигидан далолат беради. Коэффицентнинг пасайиши корхона молиявий riskини ошаётганлигидан далолат беради Киска муддатли мажбуриятлар-нинг хусусий манбалар билан таъминланганлиги ва кайтарилишини аниклаштириб беради
9.	Кредиторлик карзларини айланиши, кунларда	$Окрдн = Дп / (Вр / Кзср)$, бу ерда: $Вр$ —Хисобот даврида махсулот (иш, хизматлар)ни сотишдан соф тушум., сум.;2-шакл: “Молиявий натижалар тугрисидаги хисобот”нинг 5-устун 010-сатри “Махсулот (товар, иш, хизмат)ларни сотишдан соф тушум”;

		<p>Дп — Хисобот давридаги календар кунлар сони; Кзср — Кредиторлик карзларнинг урғача киймати (1-шакл “Бухгалтерия баланси” пассив томони ИИ булимнинг 601-сатри “жорий кредиторлик карзлари”нинг хисобот даври боши ва охиридаги киймати йигиндисининг ярми</p> <p>Меъёр мавжуд эмас. Курсаткич микдори тармок ва корхоналар фаолияти куламига боғлиқ. Курсаткичнинг юкори микдори курхонада узининг жорий фаолиятини шартли молиялаштириш манбаси сифатида туланмаган кредиторлик карзлари колдигига ега булиш имконини беради.</p> <p>Корхонанинг мол етказиб берувчилари ва пудратчилари олдидаги карзларини кайтариш тезлиги курсаткичи. Ушбу курсаткич корхона уз кредиторлик карзларининг урғача микдорини неча кунда кайтаришини ифодалайди</p>
10.	Кредиторлик карзларини айланиши, кунларда	<p>$Одзн = Дп / (Вр / Дзср)$, бу ерда: Вр — Хисобот даврида махсулот (иш, хизматлар)ни сотишдан соф тушум., сум.; 2-шакл: “Молиявий натижалар тугрисидаги хисобот”нинг 5-устун 010-сатри “Махсулот (товар, иш, хизмат)ларни сотишдан соф тушум”; Дп — Хисобот давридаги календар кунлар сони; Дзср — Дебиторлик карзларнинг урғача киймати (1-шакл “Бухгалтерия баланси” актив томони ИИ булимнинг 210-сатри “жами дебиторлик карзлари”нинг хисобот даври боши ва охиридаги киймати йигиндисининг ярми</p> <p>Меъёр мавжуд эмас. Курсаткич микдори корхонанинг тармок хусусиятлари ва технологик ишларига боғлиқ булади. Микдор канчалик мичик булса, яъни харидорлар карзларини канчалик тез туласи корхона учун шунча ижобий холат хисобланади.</p> <p>Корхонанинг дебиторлик карзларининг кайтарилиши тезлигини улчайди, Корхона уз харидорларидан сотилган товар (иш, хизмат)лар учун туловларни канчалик тез олишини ифодалайди</p>
11.	Коплаш коэффициенти (тулов қобилияти)	<p>$Кпл = A2 / (П2 - ДО)$, бу ерда: A2 — жорий активлар (ишлаб чиқариш захиралари, тайёр махсулотлар, пул маблағлари, дебиторлик карзлари ва бошқ.), бухгалтерия баланси актив томонининг ИИ булими 390 сатри; П2 — мажбуриятлар, бухгалтерия баланси пассив томони ИИ булимнинг 770 сатр.; ДО — узок муддатли мажбуриятлар (бухгалтерия балансининг 490 сатри)</p> <p>Ушбу курсаткичнинг минимал даражаси — 0,2. Агар тулов қобилияти коэффициентини хисобот даври охирида 1,25 дан кам булса, у холда корхона бу курсаткич буйича туловга кодир эмас хисобланади. Коэффициентнинг пасайиши корхонанинг тулов имкониятларини кискаришидан далолат беради.</p> <p>Жорий активларнинг жорий мажбуриятлардан орткилиги факатгина корхонани туловга кодирлигини билдириб колмай, балки бошка активларни ҳам туловга тайёрлигини билдиради</p>
12.	Дивиденднинг чиқиши	<p>$Д_в = Д_{до} / ЕПС$, бу ерда: Д_{до} — битта оддий акцияга хисобланган дивиденд (бухгалтерия хисоби хужжатлари асосида); ЕПС — акцияга тугри келадиган даромад, куйидаги формула буйича аникланади: $ЕПС = (Чп - ДИВ_{прив}) / K_{до}$, бу ерда: Ч_п — Хисобот даврининг соф фойдаси, 2-шакл “Молиявий натижалар тугрисидаги хисобот” 5-устуни, 270-сатри “Хисобот даврининг соф фойдаси (зарари)”; ДИВ_{прив} — имтиёзли акциялар буйича хисобланган дивидендлар (бухгалтерия хисоби хужжатлари асосида); K_{до} — Жойлаштирилган оддий акцияларнинг умумий сони (5-шакл “Хусусий капитал тугрисидаги” хисоботнинг 9-устуни, 152-сатри)</p> <p>Меъёр мавжуд эмас. Умуман олганда, курсаткич кийматининг юкори булиши корхонани акциядор (тасисчи, мулкдор)ларга юкори даромад келтираётганини билдиради. Дивиденд даромадининг ошиши нафакат акцияга дивиденд туловини ошганлигини балки акциянинг бозор баҳосини</p>

		пасайишини хам ифодалайди. Корхона соф фойдасининг кандай кисми оддий акциялар буйича дивиденд туловига юналтирилаётганлигини курсатади. Жорий даромад улчовини ифодалайди, яъни акциядорнинг корхона капитали кийматини усганлигини хисобга олмагандаги даромади.
13.	Дебиторлик карзларни пасайиши (белгиланган топширикка нисбатан % да)	Дебиторлик карзлари пасайишининг хакикий курсаткичини прогноз килинган кийматга нисбати Белгиланган микдор Давлат дастурига ёки корхоналарнинг бошқарув органларига мувофик аникланади Давлат дастури ёки корхона бошқарув органлари қарорларининг кандай бажарилаётганлигини курсатади

1.12-жадвал

Самарадорликнинг қўшимча курсаткичлари³¹

т/р	Кўрсаткичлар	Формула ҳисоби, тавсия этилган ёки минимал меъёри, тавсифи
1.	Асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти	$K_{\text{из}} = I / O$, бу ерда: I — асосий воситалар эскириши — 1-шакл “Бухгалтерия баланси”нинг 011-сатри; O — асосий воситаларнинг бошлангич киймати — 1-шакл “Бухгалтерия баланси”нинг 010-сатри. Агар таҳлил қилинаётган давр охирида асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти 0,5 дан ошса, корхона асосий воситалари сезиларли эскирган деб тавсифланади. Хисобот даврида асосий фондлар эскириши улушини тавсифлайди ва асосий воситалар эскириш суммасини уларнинг бошлангич кийматига нисбати орқали аникланади.
2.	Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффиценти	$K_{\text{н}} = A_{\text{н}} / A_{\text{ос}}^{\text{к}}$, бу ерда: A_н — хисобот даврида келиб тушган асосий воситаларнинг қолдиқ киймати (2-молия “Асосий воситалар ва бошқа номолиявий активлар мавжудлиги ва ҳаракати тугрисидаги хисобот” статистик хисоботининг 2-устуни, 101 сатри.); A_{ос}^к — Хисобот даври охиридаги барча асосий воситаларнинг қолдиқ киймати (2-молия “Асосий воситалар ва бошқа номолиявий активлар мавжудлиги ва ҳаракати тугрисидаги хисобот” статистик хисоботининг 9-устуни, 101 сатри). Меъёр мавжуд эмас. Коэффициент хисобот даври охирида мавжуд булган асосий воситаларнинг қанча кисми янги асосий воситаларни ташкил этишини курсатади. Хисобот даврида келиб тушган асосий воситалар кийматининг хисобот даври охиридаги асосий воситалар кийматига нисбатини ифодалайди.
3.	Мехнат унумдорлиги	$V_{\text{ч}} = V_{\text{р}} / \Phi_{\text{ср}}$, бу ерда: V_р — хисобот даврида маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан соф тушум, сум; (2-шакл “Молиявий натижалар тугрисидаги хисобот”нинг 5-устуни, 010-сатри “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан соф тушум”); Φ_{ср} — кадрлар булими маълумотларига мувофик корхона ходимларининг руйхатдаги уртача сони. Меъёр мавжуд эмас. Тармоқдаги бошқа корхоналар курсаткичлари билан таққослаш тавсия этилади. Корхонанинг мехнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги ва мехнат унумдорлиги даражасини аниқлайди.
4.	Фонд қайтими	$\Phi_{\text{о}} = V_{\text{р}} / \Phi_{\text{ср}}$, бу ерда: V_р — хисобот даврида маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан соф тушум, сум; (2-шакл “Молиявий натижалар тугрисидаги хисобот”нинг 5-устуни, 010-сатри “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан соф тушум”);

³¹ Ўзбекистон республикаси вазирлар маҳкамасининг “Давлат улуши булган акциядорлик жамиятлари ва бошқа ҳужалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тугрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикасидан қонун ҳужжатлари туплами 2015 йил 30-сон, 397-модда

		<p>Φ_{cp} — Хисобот давридаги асосий воситаларнинг уртача арифметик миқдори. Уртача арифметик формула буйича аниқланади: $\Phi_{cp} = (\Phi_1 + \Phi_2) / 2$, бу ерда: Φ_1 ва Φ_2 — хисобот даври боши ва охиридаги асосий воситалар киймати, сум.; 1-шакл “Бухгалтерия баланси” 3 ва 4-устунлари, 012 сатри “Колдик (баланс) киймати”.</p> <p>Ушбу курсаткични динамик каторларда урганиш ва шу тармоқдаги бошқа корхоналар курсаткичлари билан таққослаш орқали самарадорлик ҳақида хулосалар қилиниши мумкин.</p> <p>Корхонада мавжуд меҳнат воситалари киймати билан маҳсулот сотишдан олинган тушумнинг узаро муносабатини ифодалайди.</p>
5.	Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффициенти	<p>$K_{им} = K_{факт.} / ((K_{проектн.} - (K_{аренд.} + K_{консерв.})),$ бу ерда: $K_{факт.}$ — хисобот даврида ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (курсатилган хизматлар)нинг таққослама кийматдаги ифодаси; $K_{проектн.}$ — Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (курсатилган хизматлар)нинг солиштирма баҳолардаги максимал ҳажми, қайсики асосий технологик ускуналардан тулик фойдаланиш ва урнатилган иш режимига амал қилиш шароитида еришилиши мумкин бўлган; $K_{аренд.}$ — ижарага берилган асосий воситалар қувватларига тугри келадиган маҳсулотлар ҳажми (солиштирма баҳоларда); $K_{консерв.}$ — консервация қилинган асосий воситалар қувватларига тугри келадиган маҳсулотлар ҳажми (солиштирма баҳоларда).</p> <p>Агар хисобот даврида ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффициенти 0,5 дан ёки тармоқнинг уртача курсаткичидан паст бўлса, мазкур корхонада ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражаси паст ҳисобланади.</p> <p>Корхонанинг ишлаб чиқариш қувватлари билан таъминланганлик даражасини ёки ҳақиқий маҳсулот ҳажмини максимал имкониятга (ижарага берилган ва консервация қилинган асосий фондлар қувватларидан ташқари) муносабатининг ифодаланишини тавсифлайди.</p>
6.	Энергия самарадорлиги (маҳсулот таннархи структурасида энергия харажатлари ҳиссаси)	<p>Z_e / Z_n, бу ерда: Z_e — ишлаб чиқариш мақсадидаги ёқилги-мойлаш материаллари, иссиқлик таъминоти, электрэнергия истеъмоли, газ таъминоти харажатларининг ялпи киймати (бухгалтерия ҳисоби ҳужжатлари асосида); Z_n — ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархи (бухгалтерия ҳисоби ҳужжатлари асосида).</p> <p>Меъёр мавжуд эмас.</p> <p>Умуман олганда мазкур курсаткичнинг пасайиши корхонанинг энергия самарадорлигини ифодалайди. Курсаткичларни динамик таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.</p> <p>Энергия самарадорлигини энергия харажатларининг маҳсулот таннархига нисбати юли билан аниқланишини ифодалайди.</p>
7.	Жами сотилган маҳсулотлар таркибида инновацион маҳсулотлар ҳиссаси	<p>$ВИПС_{сп} = (ВИПС / ВПС) * 100\%$, бу ерда: ВИПС — Сотилган инновацион товар, иш ва хизматлар ҳажми (пул ифодасида); ВПС — Сотилган товар, иш ва хизматларнинг умумий ҳажми (пул ифодасида).</p> <p>Изоҳ: Инновацион инвестицияларнинг аниқланиши Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тугрисидаги” Қонунининг 4-моддасида келтирилган.</p> <p>1 — 7 % гача паст даража; 2 — 7% дан 10% гача урта миёна даража; 3 — 10% дан 15% гача урта даража; 4 — 15% дан ошиги юқори даража.</p> <p>Корхона томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг қанчаси инновацион характерга ега эканлигини ифодалайди.</p>
8.	Корхонанинг жами харажатларида инновация фаолияти харажатлари ҳиссаси	<p>$R\&D_{ГЕ} = (R\&D / ГЕ) * 100\%$, бу ерда: R&D — Инновацион фаолиятга қилинган умумий харажатларнинг пулдаги ифодаси;</p>

		<p>ГЕ — корхона умумий харажатларининг пулдаги ифодаси. Изох: Инновацион инвестицияларнинг аникланиши Узбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тугрисидаги” Конунининг 4-моддасида келтирилган.</p> <p>Мақсадли микдор Давлат дастурига ёки корхона бошқарув органига мувофик аникланади.</p> <p>Корхона харажатларининг канчаси ишлаб чиқаришдаги инновация фаолиятини ривожлантиришга юналтирилганлигини курсатади.</p>
9.	Ходимларни уқитиш харажатлари, бир ходимга тугри келадиган ҳисобда.	<p>$Z_{обуч} / Ч_{ср}$, бу ерда: $Z_{обуч}$ — Ходимни уқитиш харажати (бухгалтерия ҳисоби ҳужжатлари асосида); $Ч_{ср}$ — кадрлар булими маълумотида мувофик ходимларнинг руйхатдаги уртача сони.</p> <p>Меъёр мавжуд эмас. Курсаткичнинг канчалик юқори булиши корхонанинг ходимни уқитишга шунчалик куп маблаг ажратаётганлигидан далолат беради.</p> <p>Ходимни уқитиш харажатини уларнинг уртача сонига нисбати билан баҳоланадиган самарадорликни тавсифлайси.</p>
10.	Кадрлар кунимсизлиги	<p>$Ч^{нач} / Ч^{кон}$, бу ерда: $Ч^{нач}$ и $Ч^{кон}$ — кадрлар булими маълумотида мувофик корхонанинг ҳисобот даври боши ва охиридаги ходимлари сони.</p> <p>Агар кадрлар кунимсизлиги коэффиценти 1 дан кичик булса корхона ходимлари кунимсиз ҳисобланади. Умуман олганда, курсаткич канча юқори булса ходимлар кунимсизлиги ҳам шунча юқори булади.</p> <p>Корхона ишчилари сони канчага кискарганлигини курсатади.</p>
11.	Инвестиция Дастурларини бажарилиши индикатори, пул ифодасида.	<p>Инвестиция дастурларининг бажарилиши доирасида узлаштирилган пул маблағлари микдорининг Инвестиция дастурларига назарда тутилган прогноз микдорига нисбати.</p> <p>Мақсадли микдор Давлат дастури ёки корхона бошқарув органларига мувофик аникланади.</p> <p>Давлат дастури ёки корхона бошқарув органлари қарорларининг бажарилишини ифодалайди.</p>
12.	Кувватларни киритиш параметрларини бажарилиши индикатори (белгиланган физик хажмига нисбатан % да)	<p>Киритилган кувватларнинг хақиқий микдорини прогноз қилинган микдорга нисбати.</p> <p>Мақсадли микдор Давлат дастури ёки корхона бошқарув органларига мувофик аникланади.</p> <p>Давлат дастури ёки корхона бошқарув органлари қарорларининг бажарилишини ифодалайди.</p>
13.	Экспорт параметрларини бажарилиши курсаткичи (пулли хажмига нисбатан % да)	<p>Экспорт параметрларининг хақиқий пулдаги микдорини прогнозлаштирилган микдорига нисбати.</p> <p>Мақсадли микдор Давлат дастури ёки корхона бошқарув органларига мувофик аникланади.</p> <p>Давлат дастури ёки корхона бошқарув органлари қарорларининг бажарилишини ифодалайди.</p>

Хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий ночорлигини баҳолаш методикаси. Хўжалик юритувчи субъектларни банкрот (иқтисодий ночор) деб эълон қилиш ва уларни тугатиш шартлари давлат номидан иш кўрувчи органлар томонидан қатъий белгиланган тартибда амалга оширилади. Бундай ваколатга Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт Вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Кўмитаси эга. Ушбу Кўмита

томонидан фирма ва компаниялар (корхоналар)ни иқтисодий ночор деб эълон қилишнинг тартиблари белгилаб борилади ва назорат қилинади³².

Корхоналар иқтисодий начорлик ишлар кўмитаси томонидан корхоналарнинг иқтисодий ночорлигн аниқлашнинг кўрсаткичлари ва уларнинг меъёрлари ишлаб чиқилган. Лекин бу кўрсаткичлар тизими ҳам, иқтисодий адабиётлар корхоналарнинг ночорлигини баҳолашга оид кўрсаткичлар тизими ҳам кўрсатмоқдаки, бу масала, ёндашишда ҳали турли чалкашликлар мавжудлиги тўғрисида гувоҳлик бермоқда.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатдошлик кўрсаткичлари таҳлили шуни кўрсатадики, корхоналар рақобатда синмаслиги учун қуйидагиларга амал қилишлари лозим:

- мавжуд маблағларини тўғри жойлаштириш ва бошқариш;
- ижобий фаолият натижавийлигига эриша бориш;
- дебитор қарзларни кўпайтирмаслик йўлларини топиш, мавжуд дебитор қарзларни муддатида қайтариш чора тадбирларини кўриш;
- кредитор қарз мажбуриятларини тўлов муддати бўйича назоратини олиб бориш.

Фирма ва компаниялар иқтисодий ночорлигини белгилашда қуйидаги кўрсаткичлар тизимига таяниш лозим:

- фирма ва компания тўлов лаёқати, қоплов коэффициентини ўрганиш;
- фирма ва компаниянинг молиявий мустақиллик ва қарамлик даражасини ўрганиш;
- узоқ муддатли ва жорий активларни манбалашнинг ҳолатини ўрганиш;
- ўз ва қарз маблағлари орасидаги нисбатни ўрганиш;
- активлар, капитал ва мажбуриятлар рентабеллигини ўрганиш
- ишлаб чиқариш қувватларидан ҳақиқий фойдаланиш даражасини ўрганиш;
- асосий ва номоддий активлардан фойдаланиш даражасини ўрганиш;
- муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолатини ўрганиш.

1.13-жадвал

Корхоналар иқтисодий ночорлигини таҳлилий кўрсаткичлари ва уларни таҳлили³³

Кўрсаткичлар	Аниқланиш тартиби	Меъерий чегара	Ночорлик белгиси
Фирма ва компаниянинг тўлов лаёқати	Кт=Жорий активлар/муддати келган тўлов мажбуриятлари	2-3	Кт<2
Фирма ва компаниянинг молиявий мустақиллик коэфф.	Км=Ўз маблағлари манбайи/Жами мулк	Км >50%	Км <50%
Узоқ муддатли ва жорий	Оборот маблағлари нақдлиги-	Ортиқча-	Етишмов-

³² Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Кўмитасининг “Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилинини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори” 2005 йил 14-апрель, 1469 сон

³³ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Кўмитасининг “Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилинини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори” 2005 йил 14-апрель, 1469 сон

активларни манбаланиши	моддий ғамламалар/Ўз маблағлари+Узоқ муддатли қарз маблағлари-Моддий ғамламалар	лик	чилик
Ўз ва қарз маблағлари нисбати коэфф.	$K_a = \frac{\text{Ўз маблағлари}}{\text{қарз маблағлари}}$	Ортиқча-лик	Етишмов-чилик
Активлар, капитал ва мажбуриятлар рентабеллиги	$K_p = \frac{\text{Соф фойда/Актив ёки капитал+мажбурият}}$	$K_p > 0$	0 дан кичик
Ишлаб чиқариш қувватларидан ҳақиқий фойдаланиш даражаси	$K_f = \frac{\text{Ишлаб чиқариш қувватининг ҳақиқий даражасидаги маҳсулот ҳажми/техник лойиҳа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган ҳажм}}$	$K_f = 1 > 0$	$K_f = 1 < 0$
Асосий восита ва номоддий активлар эскиришини жамғарилиш коэфф.	$K_e = \frac{\text{Асосий ва номоддий активларни эскириш қиймати/Асосий восита ва номоддий активларни бошланғич қиймати}}$	$K_e > 0.5$	$K_e < 0.5$
Муддати ўтган мажбуриятлар ҳолати	$K_d/k = \frac{\text{Муддати ўтган мажбуриятлар/жа-ми мажбуриятлар}}$	$K_d/k < 0.5$	$K_d/k > 0.5$

Қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва (ёки) мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва (ёки) тўловлар мажбурияти юзага келган кундан эътиборан уч ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, унинг банкротлик аломатлари деб эътироф этилади.

Ўзбекистон республикаси иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Қўмитасининг “Қорхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори” га мувофиқ корхоналар молиявий-иқтисодий ҳолати бўйича қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- иқтисодий барқарор;
- иқтисодий таҳликали (ҳавф хатарли);
- иқтисодий нобарқарор (тўловга қобиллигини тиклаш имкониига эга бўлган корхоналар, тўловга қобиллигини тиклаш имкониига эга бўлмаган корхоналар.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ҳолатини баҳолаш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Қўмитасининг “Қорхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори”га мувофиқ қуйидаги кўрсаткичлар тизимини ўрганиш тавсия этилади³⁴.

- тўлов лаёқати ёки қоплаш коэффиценти (Ктл);
- ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффиценти (Кат)

³⁴ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Қўмитасининг “Қорхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори” 2005 йил 14-апрель, 1469 сон

-корхона активлари ва ҳаражатлари рентабеллиги (Ра, Рх)

Якуний хулосани чиқариш юзасидан шуниндек қуйидаги кўшимча кўрсаткичлар ўрганилади:

-ўзмаблағлари ва қисқа муддатли қарз маблағлари нисбати коэффиценти (Кўк)

-ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффиценти(Кқув)

-асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти (Кэск)

Иқтисодий ночорлик таҳлили юзасидан ўрганиладиган асосий масалалар қаторида пуллик мажбуриятлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтган кредиторлик қарзаларининг мавжудлигига, корхонанинг қисқа муддали мажбуриятларини жорий активлар билан тўлашга қодир эмаслигига, рентабелликнинг қуйи даражаси ёки зарарга ишлаш ҳолатига алоҳида аҳамият қаратилади.

Корхоналар молиявий -иқтисодий ҳолатини баҳолашнинг асосий кўрсаткичлари тавсифи:

Муддати ўтган кредиторлик мажбуриятлари сифатида пуллик ва мажбурий тўловлар бўйича тўлов муддати келиб уч ойдан ортиқ муддат ўтган кредиторлик мажбуриятлари суммаси назарда тутилади.

Муддати ўтган кредиторлик мажбуриятлари суммаси³⁵ “Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари расшифровкаси” дан олинади.

Қоплаш (тўлов лаёқати) коэффиценти жорий активлар суммасининг узоқ муддатли мажбуриятлар суммасига камайтирилган жами мажбуриятларни қоплашга имконлигини ҳақарактерлайди.

Ушбу коэффицент баланс моддалари бўйича қуйидагича ҳисоб –китоб қилинади

$$K_{тл} = T_{маб} / T_{маж} \quad (1.12)$$

Бунда: T_{маб}- тўлов маблағлари суммаси;

T_{маж}-тўлов мажбуриятлари;

Ҳисоб-китобда тўлов мажбуриятлари суммаси узоқ муддатли мажбуриятлар суммасига камайтирилади.

Баланс қаторлари бўйича:

$$K_{тл} = 390 \text{ сатр} / 770 \text{ сатр} - (730 \text{ сатр} + 740 \text{ сатр}) \quad (1.13)$$

Агар ҳисоб-китоб қилинган кўрсаткич даражаси 1.25 дан кичик бўлса корхона тўловга ноқобил деб тан олинади.

Ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффиценти (Кат) айланма активларни молиялаштиришда ўз маблағларининг мавжудилигини

³⁵ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги 140-сонли буйруғига 1-сонли илова, ЎзР АВ томонидан 2003 й. 24 январда рўйхатга олинган N 1209 сонли (ўзгаришлари 11.10.2012 йил 1209-5 рақамли тартиби билан рўйхатдан ўтган) “Бухгалтерия баланси” молиявий ҳисобот шаклининг 492 сатридан (ЎзР АВ томонидан 20.12.2004 йил №-1209-2 билан рўйхатга олинган Молия Вазирлиги буйруғига асосан) ёки Бухгалтерия балансига илова сифатида берилган (ЎзР АВ томонидан 11.10.2012 йил 1209-5 рақамли тартиби билан рўйхатдан ўтган Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги буйруғига кўра тўзиладиган) маълумотнома

характерловчи, молиявий барқарорликни, корхона эгалари ва қарздорлари кизиқишини ифода этувчи кўрсаткич ҳисобланади.

Ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффициенти қуйидаги боғланиш орқали ҳисоб-китоб қилинади:

$$\text{Кат} = \frac{\text{П1} + \text{Умм} - \text{А1}}{\text{А2}} \quad (1.14)$$

Бунда: П1-Бухгалтерия баланси пассив томони 1-бўлими жами “Ўз маблағлари манбайи” суммаси. 480 сатр

Умм-Узоқ муддатли активларни олиб келишга йўналтирилган узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар суммаси. 570+580 сатр

А1-Бухгалтерия баланси актив тамони 1-бўлими жами “Узоқ муддатли активлар” суммаси. 130 сатр

А2-Бухгалтерия баланси актив томон 2-бўлим жами “жорий активлар” суммаси. 390 сатр.

Бухгалтерия баланси сатрлар коди бўйича ҳисоб-китоби:

$$\text{Кат} = \frac{480 \text{ сатр} + 570 \text{ сатр} + 580 \text{ сатр} - 130 \text{ сатр}}{380 \text{ сатр}} \quad (1.15)$$

Ушбу коэффициент жами маблағларнинг кай даражаси айланма акивларга йўналтирилганлигини ҳарактерлайди ва унинг нисбий ифодаси 0.2 дан кам бўлмаслиги лозим. Агар давр охирига келиб ушбу кўрсаткичнинг ифодаси 0.2 дан кам чиқса корхона ўз айланма активлари билан таъминланмаган деб қарор чиқарилади.

Рентабеллик коэффициенти -корхона хўжалик-молия фаолиятининг фойдалигини ёки зарар билан яқунлаганлигини ифода этади.

$$\text{Кра} = \frac{\text{Фстк}}{\text{А}} * 100 \quad (1.16.)$$

Бунда Фстк-солик тўловига қадар бўлган фойда (“Молиявий натижалар тўғрисидаги” ҳисоботнинг 240 сатри)

А-активларнинг ўртача йиллик қиймати (активларнинг ўртача йиллик қиймат ўртачаарифметик ва ўртача хронологик усулда аниқланади)

$$\text{Крх} = \frac{\text{Фстк}}{\text{Х}} * 100 \quad (1.17)$$

Бунда: Х- ҳаражатлар суммаси (“Молиявий натижалар тўғрисидаги” ҳисоботнинг 020 сатри+040 сатри+170сатри +230 сатри)

Агар рентабеллик даражаси 0 дан кичик бўлса корхона зарарга ишлайдиган корхона сифатида тан олинади.

Агар даража 0.05 булса корхона паст рентабелли деб тан олинади.

Ўзмаблағлари ва қисқа муддатли қарз маблағлари нисбати коэффициенти (Кўқ) –корхонанинг молиявий мустақиллик даражасини ҳарактерловчи кўрсаткич сифатида белгиланган.

Корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятларини ўз маблағлари манбаси билан қайтаришга қодирлигини тавсифловчи ушбу кўрсаткич қўйидагича топилади.

$$K\ddot{y}/\kappa = \Pi 1 / \Pi 2 - U_{mm} \quad (1.18)$$

Баланс қаторлари бўйича

$$K\ddot{y}/\kappa = 480 \text{ сатр} / 770 \text{ сатр} - (730 \text{ сатр} + 740 \text{ сатр}) \quad (1.19)$$

Коэффициентнинг тушиши корхонда молиявий тахликаларнинг ортишини характерлайди.

Ишлаб чиқариш кувватларидан фойдаланиш даражасини характерловчи кўрсаткич корхонадаги иқтисодий тахликавий ҳолатларни билишда ўрганиладиган қўшимча кўрсаткич ҳисобланади.

Ушбу кўрсаткич қўйидаги боғланишлар орқали топилади.

$$K_{\kappa uv} = Q_{\text{ҳақ}} / Q_{\text{лойиха}} - (Q_{\text{ижара}} + Q_{\text{консерв.}}) \quad (1.20)$$

Бунда: $Q_{\text{ҳақ}}$ -ҳисобот даврида ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми таққослама баҳода;

$Q_{\text{лойиха}}$ - тўлиқ технологик жараёнда ишлаб чиқариш мумкин бўлган максимал даражадаги маҳсулот ҳажми суммаси, таққослама баҳода;

$Q_{\text{ижара}}$ - ишлаб чиқариш кувватининг ижарага берилган қисмига тегишли маҳсулот ҳажми суммаси, таққослама баҳода;

$Q_{\text{консерв.}}$ - ишлаб чиқариш кувватининг консервация қилинган қисмига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми суммаси, таққослама баҳода.

Асосий воситаларнинг эскириш коэффициенти ($K_{\text{эск}}$) корхона эғалиги ва тасаррўфида бўлган асосий воситаларнинг техник ҳолатини баҳоловчи кўрсаткич ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич қўйидаги боғланишлар орқали топилади.

$$K_{\text{эск}} = A_{\text{эқ}} / A_{\text{бқ}} \quad (1.21)$$

Бунда:

$A_{\text{эқ}}$ -асосий воситаларнинг эскириш қиймати;

$A_{\text{бқ}}$ -асосий воситаларнинг бошланғич қиймати.

Баланс қаторлари бўйича:

$$K_{\text{эск}} = 011 \text{ сатр} / 010 \text{ сатр} \quad (1.22)$$

Агар ушбу кўрсаткич даражаси давр охирига келиб 0.5 дан ортадиган бўлса корхона асосий воситаларининг катта қисми эскирган деб, иқтисодий ҳолатда эса танглик мавжуд деб қаралади.

Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонлари³⁶

Кўрсаткичлар	Иқтисодий ҳолат нобарқаролиги
Асосий кўрсаткичлар	
Тўлов лаёқати ёки қоплаш коэффиценти (Ктл):	Ктл - 1.25 дан кичик бўлса
Ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффиценти (Кат)	Кат -0.2 дан кам чикса
Корхона активлари ва ҳаражатлари рентабеллиги (Ра, Рх)	Ра, Рх -0 дан паст бўлса
Кўшимча кўрсаткичлар	
Ўзмаблағлари ва қиска муддатли қарз маблағлари нисбати коэффиценти (Кўқ)	Кў/қ -1.25 дан тушиб кетган ҳолларда
Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффиценти(Кқув)	Кқўв- 0.5 дан тушиб кетганда
Асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти (Кэск)	Кэск- 0.5 дан ошиб кетганда

Кредитга лаёқатлик таҳлилининг методологик асослари. Жаҳонда ва мамалакатимиз амалиётида кредитга лаёқатликни баҳолашда қуйидаги мезонларга таянилади³⁷.

- мижознинг ҳарактери (Феъл атвори);
- мижознинг қарз олиш қобилияти;
- олинган қарзни ўзиш юзасидан маблағлар ишлаб топишга қобиллиги;
- мижознинг капитали;
- кредитнинг таъминланганлиги;
- кредит операцияларини амалга ошириш чоғидаги шарт шароитлар;
- мижоз фаолиятининг қонуний жиҳатларини назорат қилимш даражаси.

Фирма ва компанияларнинг кредитга лаёқатлигини ўрганиш мақсадида қуйидаги кўрсаткичларни баҳолаш лозим:

- тўлашга қодирлик даражасини ифодаловчи кўрсаткичларни баҳолаш, таҳлил этиш;
- маблағларни ликвидлиги (айланувчанлигини) баҳолаш, таҳлил этиш;
- фирма ва компаниялар фойдалиги билан боғлиқ кўрсаткичларни таҳлил этиш;

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Кўмитасининг “Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори” 2005 йил 14-апрель, 1469 сон

³⁷ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

-молиявий барқарорлик билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларни баҳолаш, таҳлил этиш.

Бу жиҳатлар банк мижозининг молиявий ҳисоботлари асосида ўрганиладиган, уларнинг молиявий ҳолатига боғлиқ кўрсаткичларга нисбатан тўғри таркибланган дейиш мумкин.

1.15-жадвал

Хўжалик субъектнинг кредитга қодирлигини баҳолашда ўрганилиши лозим бўлган микдорий кўрсаткичлар

Кўрсаткичлар		Ҳисоблаш формуласи
1. Мустақиллик коэффиценти	$K1 = \frac{УММ}{БЖ}$ ёки $K1 = \frac{УММ}{УММ+М}$	УММ-Уз маблағлари манбаси БЖ-Баланс жами М-Мажбуриятлар
2. Айланма активларнинг жами активлардаги салмоғи	$K2 = \frac{ЖА}{А}$	ЖА-Жорий активлар А-Активлар жами
3. Ўз оборот маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти	$K3 = \frac{УММ+УМКК}{УМА+ЖА}$	УМА-Узоқ муддатли активлар УМКК-узоқ муддатли кредит ва қарзлар
4. Жорий ликвидлик коэффиценти	$K4 = \frac{ЖА}{КММ}$	КММ-Қисқа муддатли мажбуриятлар
5. Мутлақ ликвидлик коэффиценти	$K5 = \frac{ПМ+КММК}{КММ}$	ПМ-Пул маблағлари КММК-қисқа муддатли мол.қўйил.
6. Активларни рентабеллик коэффиценти	$K6 = \frac{СТКФ}{Ауик}$	СТКФ -Солик тўловига кадар фойда Ауик-активларнинг ўртача йиллик кийммати
7. Активларнинг айланувчанлик коэффиценти	$K7 = \frac{СТ}{Ауик}$	СТ-Маҳсулот сотишдан соф тушум

1.16-жадвал

Мижознинг кредитга лаёқатлигини баҳолашда тақдим этиладиган манбаларнинг ахборот таркиби³⁸

Ахборот манбалари	Ахборот таркиби
Таъсис хужжатлари	Капитал таркиби
	Фойдани тақсимлаш йўналишлари
	Акционерлар таркиби
	Корпоратив мижознинг ички таркиби
Бухгалтерия ҳисоботи	Корхона мулки таркиби ва тўзилиши
	Корхона молиявий ҳолати, тўловга қобиллиги ва молиявий барқарорлиги
	Хусусий ва қарзга олинган маблағлардан самарали фойдаланиш ҳолати

³⁸ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003. -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

	Дебиторлик ав кредиторлик мажбуриятларини таркиби, тўзилиши ва нисбати
	Кредиторлар олдидаги мажбуриятларни қоплаш даражаси
	Корхонанинг фойдалиги
	Пул маблағларининг оқими
	Иқтисодий ночорликликка тушмаслик ҳавф хатарининг даражаси
Техник иқтисодий асослаш, бизнес режа	Корхонанинг донғи, шухрати
	Корхонани ривожлантириш стратегияси
	Ташкилий структура сифати
	Таъминот сифати
	Активлар сифати
	Операцион фаолиятнинг даражаси
	Техник кўролланиш даражаси
	Маҳсулотларни сотиш бозорининг диверсификацияси
Жалб қилинадиган маблағларга талабнинг асосланиши	
Кредит бюрolari	Бошқа кредитларнинг олинганлиги
	Бошқа кредитлардан фойдаланганлик даражаси
	Кредит тарихи
Бошқа банклар	Бошқа кредитлар
	Бошқа кредитлардан фойдаланганлик даражаси
	Молиявий активлари
Ташкилотлар, рақобатчилар	Бозордаги обрўси
	Бозордаги улуши
	Рақобатдаги гайратлиги
	Тармоқдаги ўрни
Ҳаридорлар	Рақобатчилар ўртасидаги шухрати
	Сотиш ҳажми
	Маҳсулот сифати
	Ҳаридорларни кредитлаш шартлари
Мол етказиб берувчилар	Кредитор обрўси
	Кредитлаш шартлари
	Маҳсулот етказиб бериш ҳажми
	Қиёсий ўрни
Бошқа манбалар (рейтинг агентликлари, биржа маълумотлари ва.х.к.)	Макроиктисодий маълумотлар
	Тармоқ бўйича маълумотлар
	Махсус ҳисоботлар
	Статистик манбалар

Кредитга лаёқатлик таҳлилида ўрганиладиган муҳим кўрсаткичлар қаторига шунингдек, корхона фаолиятининг жорий ва истикболдаги ривожланиш жиҳатларини баҳолаш ҳам талаб этилади. Бунда банклар томонидан қуйидаги сўровнома тўзиб чиқилади.

1.17-жадвал

Кредит олувчининг фаолиятни баҳолаш³⁹

Баҳолаш элементи	Кўрсаткичлар
Мижознинг фаолиятни ривожлантиришга интилиши	Ўсиш динамикаси
	Ўзгарувчанлик
	Истиқболлик
Маҳсулот (иш, хизмат)ларга талабнинг ўзгариши	Мизозлар тавсифи
	Бозор ҳажми ва сифат кўрсаткичлари
	Сотиш ҳажми
	Баҳо белгилаш тартиби
	Сотиш режаси
	Талабнинг барқарорлиги
	Товарнинг алмашувчанлиги
	Ҳавф-хатарлар
Таклифнинг ўзгариши	Рақобатчилар ҳолати
	Жўнатмалар мувофиқлиги
	Жўнатмалар ҳавф хатари
	Нархнининг барқарорлиги
	Ишчи кучи билан боғлиқ сабаблар
	Халқаро валютага талабнинг мавжудлиги
Маҳсулотнинг сифат таснифи	Технология даражаси
	Маҳсулот сифати
	Капитал ва меҳнат сиғими
Рақобат даражаси	Рақобатчилар
	Рақобатнинг интенсивлиги
	Бозорга киришда тўсиқлар
	Пешқадам рақобатчиларнинг бозордаги улуши

Фирма ва компанияларнинг кредитга лаёқатлигини таҳлил этишда молиявий ҳолат таҳлилида қуйидаги қўшимча тарзда қуйидаги мавзуларни ўрганиш тавсия этилади;

- фирма ва компанияларнинг рентабеллик даражаси;
- айланма мабалағларнинг ҳолати;
- ўз маблағларини ҳажми, уларнинг асосий ва оборот капиталидаги иштироки;
- ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотларни ўсиш даражалари;
- тўлов муддати келган ва ўтиб кетган дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг ҳолатига;
- фирма ва компанияларнинг пул ва қимматли қоғозларининг мавжудлигига ва бошқа жиҳатларга аҳамият берилади.

Бугунги амалиётда мамлакатимиз тижорат банклари томонидан хўжалик юритувчи субъектларга узоқ ва қисқа муддатли кредитларни жалб этишда молиявий таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлар тизимига 5 таркиб

³⁹ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

гурух кўрсаткичларни ўрганилишини характерлаш лозим. Бу кўрсаткичлар куйидагилардан иборат⁴⁰:

- 1.Тўлов лаёқати ва ликвидлилик коэффицентлари
- 2.Иш активлиги коэффицентлари
- 3.Молиявий левераж коэффицентлари
- 4.Рентабеллик коэффицентлари
- 5.Қарзни коплашни тавсифловчи коэффицентлар

1.18-жадвал

Тижорат банклари томонидан хўжалик юритувчи субъектларни кредитга қодирлигини баҳолашда ҳисоб-китоб килинадиган кўрсаткичлар

Коэффицентлар гурухи	Кўрсаткичлар	Аниқланиши	Белгилар изоҳи
Ликвидлилик коэффицентлари (2.0-1.25)	Жорий ликвидлик	$K = \text{ЖА} / \text{КММ}$	ЖА-жорий активлар КММ-қисқа муддатли мажбуриятлар
	Тезкор ликвидлик	$K = \text{ЛА} / \text{КММ}$	ЛА-ликвид активлар
Иш активлигини характерловчи кўрсаткичлар (0.25-.060)	Активлар айланувчанлиги	$K = \text{СТ} / \text{А}$	СТ-Сотишдан тушум А-активларнинг ўртача қиймат
	Асосий капитал айланувчанлиги	$K = \text{СТ} / \text{АК}$	АК-асосий капитал
	Жорий активлар айланувчанлиги	$K = \text{СТ} / \text{ЖА}$	ЖА-жорий активлар
	Дебиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги	$K = \text{СТ} / \text{ДМ}$	ДМ-дебиторлик мажбуриятлар
	ТМЗ айланувчанлиги	$\text{СТ} / \text{ТМЗ}$	ТМЗ-товар моддий захиралар
	ТМ, Товарлар айланувчанлиги	$\text{СТ} / \text{ТМ, Т}$	ТМ-тайёр маҳсулот Т-товарлар
Молиявий левераж коэффицентлари	Мажбуриятларни активларга нисбати	Маж/А	Маж-Мажбуриятлар
	Мажбуриятларни ўз капиталига нисбати	Маж/УК	УК-уз капитали
	Мажбуриятларни акционерлик капиталига нисбати	Маж/АК	АК-акционерлик апитали
	Узоқ муддатли мажбуриятларни асосий капиталга нисбати	УММ/АК	УММ- узоқ муддатли мажбуриятлар
	Уз капиталини	УК/А	

⁴⁰ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

	активларга нисбати		
Молиявий натижавийлик коэффициентлар			
Фойда нормаси коэффициентлари	Ялпи фойда нормаси	$K=ЯФ/СТ$	ЯФ-ялпи фойда СТ-сотишдан тушум
	Соф операцион фойда нормаси	$K=СОФ/СТ$	СОФ-соф операцион фойда
	Соф фойда нормаси	$K=СФ/СТ$	СФ-соф фойда
Рентабеллик коэффициентлари	Активлар рентабеллиги	$K=СФ,$ $СТКФ/А$	СТКФ-солик тўловига кадар фойда
Акциянинг фойда меъёри	Оддий акциялар даромадлиқ коэффициенти	$K=Д/Ак$	Д-оддий акцияларга эълон килинган дивденд суммаси А-оддий акцияларнинг сони
	Акциянинг дивидендлик коэффициенти	$K=Дб/Аб$	Дб-битта акцияга эълон ыилинган дивиденд Аб-битта акциянинг бозор баҳоси
Қарзни коплашни тавсифловчи курсаткичлар	Фоизниг копланганлик коэффициенти	$K=Ф/ФТ$	ФТ-фоиз тўловлари Ф-ҳисобот даври фойдаси
	Фоиз тўловларининг копланганлик коэффициенти	$K=Ф/Т$	Т-Тўловлар=фоиз+лизинг тўловлари+имтиёзли акцияга дивидендлар+бошқа тўловлар

1. Мутлақ тўлов лаёқати (Кмтл). Ушбу кўрсаткич фирма ёки компаниянинг пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қўйилмаларини муддати келган тўлов мажбуриятларига, қисқа муддатли мажбуриятларга бўлиш асосида топилади.

$$K_{мтл} = ПМ + ҚММҚ / ҚММ \quad (1.23)$$

Бунда;

ПМ-пул маблағлари;

ҚММҚ-қисқа муддатли молиявий қўйилмалар;

ҚММ-қисқа муддатли (тўлов муддати келган) мажбуриятлар.

Ушбу кўрсаткич қисқа муддатли мажбуриятнинг ҳар бир сўмига тўғри келадиган пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қўйилмаларни характерлайди.

2. Оралиқ тўлов лаёқати (Котл). Ушбу кўрсаткич мутлақ тўлов лаёқати кўрсаткичидан Соф дебиторлик суммасига фарқ этади.

$$K_{отл} = ПМ + ҚММҚ + СДМ / ҚММ \quad (1.24)$$

Бунда;

СДМ-соф дебиторлик мажбурияти.

Соф дебиторлик мажбурияти, жами дебиторлик қарздан муддати ўтган дебиторлик қарзларини чегириш асосида топилади. Чунки муддати ўтган дебиторлик қарзлари кредиторлик қарзини қоплай оладиган ҳақиқий манба бўла олмайди.

Ўтиш муддати бўлиб ҳуқуқий ва жисмоний шахслар учун ҳам битта мезон бир йилга белгиланган. (мол етказиб берувчи ва харидор, буюртмачилар билан бўладиган муносабатлардаги 3-ойлик муддат бундан мустасно).

3.Жорий тўлов лаёқати(Кжтл). Ушбу кўрсаткич муддати келган тўлов мажбуриятлари ёки қисқа муддатли мажбуриятларни тўлашга барча оборот, айланма активларни етарлиги ёки етишмовчилигини ҳарактерлайди.

$$\text{Кжтл} = \text{ПМ} + \text{ҚММҚ} + \text{СДМ} + \text{ТЗ} / \text{ҚММ} \quad (1.25)$$

Бунда;

ТЗ- товарлар ва захиралар қиймати.

Ликвидлик-деганда хўжалик юритувчи субъект нозорат қилиб турадиган иқтисодий ресурсларнинг (активларнинг) ҳаракатчанлигига, муддатли молиявий мажбуриятларни яқин келажакда қоплаш юзасидан маблағларнинг мавжудлиги тушунилади.

Маблағлар ликвидлиги (айланувчанлиги)ни баҳолашда активлар, капитал ва мажбуриятлар ҳаракатчанлиги ва тўлов муддат бўйича қайта таркибланади.

1.19-жадвал

Бухгалтерия балансининг ликвидлик бўйича таркибланиши⁴¹

Т	Актив томон	Т	Пассив томон
A1	Доимий ҳаракатдаги активлар	П1	Тўлов муддати келган мажбуриятлар
A2	Тез пулга айланадиган активлар	П2	Қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари
A3	Секин пулга айланадиган активлар	П3	Узоқ муддали тўлов мажбуриятлари
A4	Қийин пулга айланадиган активлар	П4	Доимий пассивлар

Активлар, капитал ва мажбуриятларни ўзаро таққослаш асосида фирма, компаниянинг бухгалтерия балансининг ликвидлилик даражасига баҳо бериш мумкин.

1.20-жадвал

Бухгалтерия балансининг ликвидлик даражаларини таркибланиши

Ўзгаришлар тартиби	Мутлақ фарқланишлардаги ўзгаришлар				Ликвидлик даражаси
1-ҳолат	A1>=П1	A2>=П2	A3>=П3	A4<=П4	Мутлақ ликвид баланс
2-ҳолат	A1<=П1	A2>=П2	A3>=П3	A4<=П4	Ликвид баланс

⁴¹ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

3-ҳолат	$A1 \leq P1$	$A2 \leq P2$	$A3 \geq P3$	$A4 \leq P4$	Ноликвид баланс
4-ҳолат	$A1 \leq P1$	$A2 \leq P2$	$A3 \leq P3$	$A4 \geq P4$	Ночорлик ҳолатидаги баланс

$$A1 + A2 + A3 + A4 = P1 + P2 + P3 + P4$$

1.21-жадвал

Ликвидликни нисбий ифодалари

Нисбат	И.ф.д. проф М.Пардаев томонидан тавсия этилган кўрсаткичлар тизими	Тавсия этилаётган кўрсаткичлар тизими
A1/P1	Энг мажбуриятларнинг тўлов коэффициенти	Тўлов муддати келган мажбуриятларни қоплаш коэффициент
A2/P2	Қисқа массивларнинг тўлов коэффициенти	Қисқа муддатли мажбуриятларни қоплаш коэффициенти
A3/P3	Узоқ массивларнинг тўлов коэффициенти	Узоқ муддатли мажбуриятларни қоплаш коэффициенти
A4/P4		Доимий активларни ўз маблағлари манбаига нисбати коэффициенти
A1/P1		Жорий тўлов лаёқати
A1/(P1+P2)		Мутлақ тўловга қобиллик
(A1+A2)/(P1+P2)		Оралик тўловга қобиллик коэффициенти
(A1+A2+A3)/(P1+P2+P3)		Умумий тўловга қобиллик коэффициенти
Активларни молиялаштириш ҳолати		
P4/A4		Доимий активларни уз маблағлари ҳисобига манбаланиши
P3+P4/A4		Доимий активларни ўз ва қарз маблағлари билан манбаланиши
(P4+P3-A4)/(A1+A2+A3)		Жорий активларни манбаланиши
(P4+P3+P3)/(A3+A4)		Моддий активларни манбаланиши

Ғарб мамлакатларида кредитга қодирликни баҳолашда энг муҳим коида сифатида шартли “С-1-5” коидасига амал этилади. Бу коидаги кўйидаларни ҳарактерлайди⁴².

C1-character-қарз берувчининг бозордаги обрўси, унинг ҳолатини аниқлаш

C2-capacity-қарз олувчининг фаолиятни якунига етказа олиши, тегишли даромадга эга бўлиши ҳамда олинган кредитларни қайтариб бера олиш қобилияти

C3-capital-қарз олувчининг сармоясининг етарлиги

C4-conditions-бизнеснинг ривожланиши юзасидан шартлар

C5-collateral-гаров

⁴² K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 с.

Бу коидаларга бизнинг кредит амалиётимизда ҳам тўлиқ амал этилади, фақат унинг расмий жиҳатлари бу тартиб белгиланмаган.

Кредитга қодирлик таҳлилидаги услубий жиҳатлардаги фарқланишлар албатта мамалакатимизда бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудитини юритишда миллий стандарт нормаларига таянилиши, молиявий ҳисоботларни тўзиш ва тақдим этишнинг фарқланиши билан изоҳлаш мумкин.

1.7. Молиявий ҳисобот таҳлилида қўлланиладиган усуллар: горизонтал, вертикал, тренд, коэффициентлар, қиёсий, омилли таҳлил

Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳолати юзасидан объектив ахборотларни олиш йулларини белгилаб берувчи таҳлил усулларига қуйидагиларни киритиш мумкин⁴³.

- ✚ молиявий ҳисоботни ўқиш
- ✚ горизонтал таҳлил
- ✚ вертикал таҳлил
- ✚ тренд таҳлили
- ✚ қиёсий (таққослама) таҳлили
- ✚ молиявий коэффициентлар
- ✚ омилли таҳлил

Молиявий ҳисоботларни “ўқиш” -деганда молиявий ҳисоботни манзилли ўрганиш тартиби тушунилади. Яъни корхонани билишни дастлабки ўрганиш усули усулидир.

Горизонтал таҳлил-молиявий ҳисобот элементлари ва уларнинг моддаларини мутлақ ва нисбий фарқлаш орқали ўзгаришларини аниқлаш усулидир.

Вертикал таҳлил-маблағлар ва уларнинг ташкил топиши манбаларини, даромад ва ҳаражатларни, молиявий ҳисоботларнинг бошқа элементларини таркибий ўрганиш усулидир.

Тренд таҳлили – асос кўрсаткичига нисбатан динамик ўрганиш усулидир.

Қиёсий (таққослама) таҳлил -бир ёки бир нечта кўрсаткичлар тизимини, турли объектлар бўйича тақослаш усулидир.

Молиявий коэффициентлар таҳлили - молиявий ҳисобот элементлари ва моддаларини узаро нисбатлаш асосида аниқланадиган кўрсаткичлар асосида баҳолаш усулидир.

Омилли таҳлил-натижавий кўрсаткичга таъсир этувчи бирликларни ва ҳисоб китоб қилиш мумкин бўлган бирликларда аниқлаш усулидир⁴⁴.

⁴³ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

Молиявий таҳлил усуллари қаторига айрим манбларда шунингдек, таққослама (солиштирма) таҳлил, лойиҳавий таҳлил, дисконтлаш усуллари ҳам киритиладики ушбу усуллар иқтисодчилар гуруҳига кирувчи бошқа мутахассислар томонидан кўпроқ қўлланиладиган усуллардир.

Юқорида келтирилган усуллар таҳлилчиларнинг барча қатлами учун ягона усуллар сифатида фойдаланилади.

Таҳлил усулларининг схематик тушунтириш уларни англашни янада асонлаштиради. Шу сабабли бир ҳил ҳолатнинг ҳар ҳил жиҳатларини акс эттирувчи молиявий ҳисобот элементлари моддаларига нисбатан, шунингдек молиявий ҳолат кўрсаткичларига нисбатан ушбу усулларнинг таснифини бериб ўтаемиз.

Молиявий ҳисоботни «ўқиш». Молиявий ҳисоботни «ўқиш» деганда кўпинча молиявий ҳисоботнинг манзиллиги (эгаси) мулки шакли (хусусий, акционерлик, ҳ.к.), ўлчов бирлиги (миллий ва хирижий валюта), юридик манзили, даврийлиги (қайси даврга тўзилиши) таснифлаш тушунилади. Аслида ўқиш кенгроқ тушунча. Унда мулкнинг ўзига ва қарзга олинган қисмларга бўлиниши, агар корхонада пул маблағлари бўлса улар ҳозирда кимга тегишли эканлиги, агар корхона фойдага эга бўлса улар қайси активларда шакланганлиги (молиявий ва номолиявий кўринишда эканлиги), баланснинг ўсиши нимани изоҳлаши, агар корхона молиявий барқарор бўлса ёки нобарқарор бўлса у балансда қандай жойлашуви каби масалаларни ҳам қамраб олмағи лозим.

Горизонтал таҳлил - алоҳида молиявий кўрсаткичларни ўзаро таққослаш орқали молиявий ҳолатдаги ўзгаришларга баҳо бериш усули ҳисобланади. Ўзгаришлар, мутлақ ва нисбий ифодаларда аниқланади.

Молиявий ҳисобот элементлари ва моддаларини, молиявий кўрсаткичларни горизонтал таҳлили асосида уларнинг ўсиш даражаларига баҳо берилади.

Молиявий таҳлилда горизонтал таҳлилнинг қуйидаги шаклларида фойдаланилади.

1. Ҳисобот даври молиявий кўрсаткичларни ўтган йилнинг шу даври (декада, ой, чорак) кўрсаткичлари билан таққослаш;

2. Ҳисоботнинг молиявий кўрсаткичларини ўтган йилнинг шу даври кўрсаткичи билан таққослаш (масалан жорий давр 1-чорагини ўтган йилнинг 1-чораги билан таққослаш)

3-Бир неча йиллар бўйича молиявий кўрсаткичларни таққослаш.

1.23-жадвал

Бухгалтерия баланси активини горизонтал таҳлили

Баланс активи	Ҳисобот даври	Ҳисобот даври	Фарқи +,-
---------------	---------------	---------------	-----------

⁴⁴ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

	бошига		охирига		Мутлақ	%
	Сумма	%	Сумма	%		
Актив	2	3	4	5	6(4-2)	7(5-3)
Асосий воситалар	Ав1	Ав1/Аж1	Ав2	Ав2/Аж2	...	...
Номоддий активлар	На1	На1/Аж1	На2	На2/Аж1	...	...
Узоқ муддатли инвестициялар	Уми1	Уми1/Аж1	Уми2	Уми2/Аж2	...	...
Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар	Ўу1	Ўу1/Аж1	Ўу2	Ўу2/Аж2	...	...
Капитал қўйилмалар	Кқ1	Кқ1/Аж1	Кқ2	Кқ2/Аж2	...	...
Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари	Умдк1	Умдк1/Аж1	Умдк2	Умдк2/Аж2	...	...
Узоқ муддатли кечиктирилган ҳаражатлар	Умкх1	Умкх1/Аж1	Умкх2	Умкх2/Аж2	...	...
Узоқ муддатли активлар жами	УМА1	УМА1/АЖ1	УМА2	УМА2/АЖ2	...	...
Товар-моддий захиралари	Тмз1	Тмз1/Аж1	Тмз2	Тмз2/Аж2	...	...
Келгуси давр ҳаражатлари	Кдх1	Кдх1/Аж1	Кдх2	Кдх2/Аж2	...	...
Кечиктирилган ҳаражатлар	Кх1	Кх1/Аж1	Кх2	Кх2/Аж2	...	...
Дебиторлар	Дк1	Дк1/Аж1	Дк2	Дк2/Аж2	...	...
Пул маблағлари	Пм1	Пм1/Аж1	Пм2	Пм2/Аж2	...	...
Бошқа жорий активлар	Бжа1	Бжа1/Аж1	Бжа2	Бжа2/Аж2	...	...
Жорий активлар жами	ЖА1	ЖА1/АЖ1	ЖА2	ЖА2/АЖ2	...	...
Баланс активи бўйича жами	АЖ1	100	АЖ2	100	...	х

Вертикал таҳлил - горизонтал таҳлилни тўлдирувчи усули сифатида молиявий ҳисобот элементлари, моддаларининг таркибий жиҳатларига баҳо беришни характерлайди. Ушбу жиҳатларни молиявий ҳисоботларнинг барча шаклларига нисбатан қўллаш мумкин. Умумий таркибда якка бирликларнинг саломоғи ва уларнинг ўзгаришлари асосида корхона молиявий ҳолатини ташхислаш янада асонлашади. Корхонани молиявий аҳолини англаш, билишда асосий жиҳатлар жами таркибда бирлик қаторларни тўғри нисбатлашга қаратилади.

1.24-жадвал

Баланс активи ва пассивнинг таркибий таҳлили

Актив	Белги	Баланс қатори %	Пассив	Белги	Баланс қатори %
Узоқ муддатли активлар	УМА	УМА/АЖ*100	Ўз маблағлари манбаси	ЎММ	ЎММ/ПЖ*100
Жорий активлар	ЖА	ЖА/АЖ*100	Мажбуриятлар	М	М/ПЖ*100
Шу жумладан:			Шу жумладан:		
Товар моддий	ТМЗ	ТМЗ*ЖА/АЖ*1	Узоқ муддатли	УМ	УМ*М/ПЖ*10

захирлар		00/ЖА			0/М
Дебиторлик мажбуриятлари	ДМ	ДМ*ЖА/АЖ*10 0/ЖА	Қисқа муддатли	ҚМ	ҚМ* М/ПЖ*100/М
Пул маблағлари	ПМ	ПМ*ЖА/АЖ*10 0/ЖА	Кредиторлик	КМ	ҚМ* М/ПЖ*100/М
Актив жами	АЖ	100	Пассив жами	ПЖ	100

1.25-жадвал

Молиявий натижаларнинг таркибий таҳлили

Молиявий натижа қаторлари	Белги	Таркиб салмоғи
Маҳсулот сотишдан ялпи фойда	МСЯФ	МСЯФ/СТҚН*100%
Асосий фаолиятнинг натижаси	АФН	АФН/СТҚН*100%
Молиявий фаолият натижаси	МФН	МФН/СТҚН*100
Фавқулудда натижа	ФН	ФН/СТҚН*100
Солиқ тўловига қадар натижа	СТҚН	100 %
Фойдадан солиқ ва бошқа солиқлар	ФС	ФС/СТҚФ*100
Соф фойда	СФ	СФ/СТҚН*100

Худди шу жиҳат таркибий таҳлилни пул оқимини умумий қаторларида, (операцион фаолиятдан пул оқим, инвестицион фаолиятдан пул оқими, молиявий фаолиятдан пул оқими, соликланишдан пул оқими қаторлари бўйича) асосий воситаларнинг таркибий тўзилишида (ер, бино, иншоат, узатувчи мосламалар, машина ва ускуналар, транспорт воситалари ва ҳ.к.), хусусий капитални таркибий тўзилишида (устав капитали, қўшилган капитал, резерв капитали, тақсимланмаган фойда қаторлари бўйича) ҳам қўллаш мумкин.

Вертикал таҳлил горизонтал таҳлил асосидагини бир бутунликка эришади. Шу сабабли уларни доимо биргаликда ва умумийликда фойдаланиш кузатилади. Уларни бир биридан ҳоли тарзда қўллаш орқали таҳлилнинг тўлиқлигини таъмин этиб бўлмайди.

Тренд таҳлили- асос таҳлили сифатида динамик ўзгаришларни баҳолашда энг кўп қўлланиладиган усул ҳисобланади. Ушбу усул ёрдамида яқин ва узоқ даврийликдаги ўзгаришларга мутлақ ва нисбий ифодаларда баҳо бериледи. Тренд таҳлилидан кўпинча активлар ўзгаришини баҳолашда, фойда ва унинг ўсишини баҳолашда, инвестициялар ҳажмини баҳолашда фойдаланилади.

1.26-жадвал

Молиявий ҳисобот элементларини тренд таҳлили

Йиллар	Автономия коэффициенти	Ўзгариши +,-			
		Олдинги йилга нисбатан		Базис даврига нисбатан	
		сумма	%	Сумма	%
2012	К1	х	х	х	х
2013	К2	К2-К1	К2/К1	К2-К1	К2/К1
2014	К3	К3-К2	К3/К2	К3-К1	К3/К1
2015	К4	К4-К3	К4/К3	К4-К1	К4/К1

2016	K5	K5-K4	K5/K4	K5-K1	K5/K1
------	----	-------	-------	-------	-------

1.27-жадвал

Молиявий кўрсаткичларни ўтган йилларга нисбатан
ўзгаришларини таҳлили

Кўрсаткичлар	Фойда		Сотишдан тушум		Активлар суммаси	
	Олдинги йилга нисбатан	Базис даврга нисбатан	Олдинги йилга нисбатан	Базис даврга нисбатан	Олдинги йилга нисбатан	Базис даврга нисбатан
Мутлақ ифода						
2012	Ф0	х	СТ0	х	А0	х
2013	Ф1-Ф0	Ф1-Ф0	СТ1-СТ0	СТ1-СТ0	А1-А0	А1-А0
2014	Ф2-Ф1	Ф2-Ф0	СТ2-СТ1	СТ2-СТ0	А2-А1	А2-А0
2015	Ф3-Ф2	Ф3-Ф0	СТ3-СТ2	СТ3-СТ0	А3-А2	А3-А0
2016	Ф4-Ф3	Ф4-Ф0	СТ4-СТ3	СТ4-СТ0	А4-А3	А4-А0
Нисбий ифода						
2012	Ф0	х	СТ0	х	А0	х
2013	Ф1/Ф0	Ф1/Ф0	СТ1/СТ0	СТ1/СТ0	А1/А0	А1/А0
2014	Ф2/Ф1	Ф2/Ф0	СТ2/СТ1	СТ2/СТ0	А2/А1	А2/А0
2015	Ф3/Ф2	Ф3/Ф0	СТ3/СТ2	СТ3/СТ0	А3/А2	А3/А0
2016	Ф4/Ф3	Ф4/Ф0	СТ4/СТ3	СТ4/СТ0	А4/А3	А4/А0

Тренд таҳлили асосида шунингдек кўрсаткичларнинг алоқадорлик даражасига, ўртача ўсиши даражаларининг ҳолатига ҳам баҳо берилади.

Коэффициентлар таҳлили усули. Корхона фаолиятига баҳо беришда мутлақ ифодалар молиявий ҳолатнинг барча қирраларини очиб бера олмайди. шу сабабли кўп ҳолларда нисбий ифодалардан ҳам фойдаланилади.

Нисбий ифодалар фанда молиявий коэффициентлар деб номланиб уларнинг ҳар бири корхона молиявий ҳолатининг муҳим жиҳатларини ўзида ифода этиши билан фарқланади.

Молиявий коэффициентларни аниқлашнинг куйидаги муҳим жиҳатларини ҳарактерлаш лозим:

-молиявий коэффициентлар - 2 ёки ундан ортиқ кўрсаткичларни ўзаро нисбатлаш орқали топилади (нисбатлаш ўз мазмунига ва таснифига эга бўлмоғи ва молиявий ҳолатга баҳо беришда янги бир кўрсаткични ифода этиши лозим);

-молиявий коэффициентлар-фақат расмий чоп этиладиган молиявий ҳисобот маълумотлари асосида аниқланади (молиявий коэффициентлар битта ёки бир нечта молиявий ҳисобот қаторларини, шунингдек уларнинг жамланган бирликларини нисбатлаш орқали ҳисобланади);

-молиявий коэффициентлар-бир хил жарённинг ҳар хил жиҳатларини ифодалайди (масалан корхона тўлов лаёқатини баҳолашда, унинг мутлақ, оралиқ ва умумий кўрсаткичларини таркибланиши);

-молиявий коэффициентларни аниқлашда алоҳида кўрсаткичларни жамлаш имконияти мавжуд (масалан, корхона молиявий ҳолатининг рейтинг баҳолашда кўрсаткичларнинг жамланиши ёки иқтисодий ночорликни аниқлашда кўрсаткичларнинг жамланиши).

-молиявий коэффицентлар - бир хил ўлчовга эга;
 -молиявий коэффицентлар-корхона фаолият самарадорлигини комплекс баҳолаш имконини беради;

-молиявий коэффицентлар – ҳар хил жараённинг бир хил жиҳатлари мазмунини ҳарактерлайди (Асосий воситаларнинг эскириши ва яроклилик коэффицентлари ҳар хил жиҳат, уларнинг бирлиги эса битта жиҳат)

-молиявий коэффицентлар-мутлак даражадаги қийматнинг қандай бўлишидан қатъий назар барча корхона ва ташкилотлар кўрсаткичларини қиёсий таққослаш имконини беради.

Молиявий коэффицентларнинг таркибий ва мувофиқлаштирувчи турлари ҳарактерланади. Таркибий молиявий коэффицентлар бир хил асосли жамланган қаторларда бирлик қаторларнинг саломоғини ҳарактерласа, мувофиқлаштирувчи коэффицентлар эса ҳар хил асосли кўрсаткичларни узаро нисбатлаш орқали ҳисобланади.

Таркибий коэффицентларга- корхона мол мулки таркибида узок муддатли ва жорий активларнинг салмоғи, жорий активлар таркибида ликвид активлар (товар моддий захиралар, дебиторлик мажбуриятлари, пул маблағлари)нинг салмоғи, жами манбалар таркибида ўз ва қарз маблағлари салмоғи, мажбуриятлар таркибида узок ва қисқа муддатли мажбуриятлар салмоғи ва бошқа таркибий коэффицентлар киради.

Мувофиқлаштирувчи коэффицентларга молиявий мустақиллик, барқарорлик, рентабеллик кўрсаткичлари, тўлов лаёқати кўрсаткичлари киради.

Молиявий коэффицентларни жамланган қатори бўйича қуйидаги таркибини тўзиб чиқиш мумкин⁴⁵.

- ✚ -тўлов лаёқати ва ликвидлилик коэффиценти
- ✚ -молиявий барқарорлик коэффицентлари
- ✚ -даромадлик (рентабеллик) коэффицентлари
- ✚ -бозор активлиги коэффицентлари
- ✚ -иш активлиги коэффицентлари

Молиявий коэффицентларнинг ҳар бир гуруҳи ўз ичига бир нечта кўрсаткичларни олади.

Тўлов лаёқати ва ликвидлик коэффицентлари қаторига мутлак; оралик, умумий тўлов лаёқати кўрсаткичлари киради (айрим манбаларда ушбу кўрсаткичлар мутлак, тез ликвидлик ва жорий ликвидлик деб номлади).

1.28-жадвал

Тўлов лаёқати ва ликвидлик кўрсаткичлари

Коэффицентлар	Аниқланиш	Бирликлар	Изоҳ
---------------	-----------	-----------	------

⁴⁵ Рахимов М.Ю. Иктисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иктисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.П. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарелик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иктисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

	формуласи	ифодаси	
Тўлов лаёқати кўрсаткичлари			
Мутлақ тўлов лаёқати	ПМ+ҚММҚ/ТМ	ПМ-пул маблағлари ҚММҚ-қисқа муддатли молиявий кўйилмалар ТМ-тўлов мажбуриятлари	
Оралиқ тўлов лаёқати	ПМ+ҚММҚ+ДМ/ТМ	ДМ-дебиторлик мажбуриятлари	Муддати ўтган мажбуриятлари чегирилади
Умумий тўлов лаёқати	ПМ+ҚММҚ+ДМ+ТМЗ/ТМ	ТМЗ-товар моддий захиралар	
Ликвидлилик кўрсаткичлари			
Жорий	A1-П1 ёки A1/П1 >=	A1=ПМ+ҚММҚ	П1=КМ(кред.мажб.)
Кикска муддатли	A2-П1 ёки A2/П2 >=	A2=ДМ	П2=КМҚҚ(қисқа муддатли кредит ва қарзлар)
Узоқ муддатли	A3-П3 ёки A3/П3 >=	A3=ТМЗ	П3=УМКҚ(узоқ мудд. кредит ва қарзлар)
Димий	П4-A4 ёки П4/A4 >=	A4=УМА	П4=ЎММ(Ўз маблағлари манбайи)

Молиявий барқарорлик коэффицентлари қаторига молиявий мустақиллик коэффиценти, ўз ва қарз маблағлари нисбати коэффиценти, молиявий карамлик коэффиценти, ўз сармоясининг ҳаракатчанлик коэффиценти, қарз маблағларининг жамланганлик коэффиценти, қарз ва ўз маблағлари нисбати коэффиценти.

1.29-жадвал

Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари

Коэффицентлар	Аниқланиш формуласи	Бирликлар ифодаси
Молиявий мутақиллик коэффиценти	ЎММ/БЖ	ЎММ-уз маблағлари манбаси БЖ-баланс (пассив) жами
Ўз ва қарз маблағлари нисбати коэффиценти	ЎММ/Маж	Маж-мажбуриятлар
Молиявий карамлик коэффиценти	БЖ/ЎММ	
Ўз сармоясининг ҳаракатчанлик коэффиценти	ЎММ+УМКҚ-УМА/ЎММ	УМКҚ-узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар УМА-узоқ муддатли активлар
Қарз маблағларининг жамланганлик коэффиценти	Маж/БЖ	
Қарз ва уз маблағлари нисбати коэффиценти	Маж/ЎММ	

Молиявий натижавийлик коэффицентлари қаторига активлар даромадлиги (рентабеллиги), хусусий капитал даромадлиги(рентабеллиги), қарз капитали даромадлиги (рентабеллиги), соф актив даромадлиги(рентабеллиги) коэффицентлари киради.

1.30-жадвал

Молиявий натижалар билар боғлиқ кўрсаткичлар

Коэффицентлар	Аниқланиши	Бирлик ифода
Баланс актив даромадлиги (рентабеллиги) коэффиценти	Дар(СФ)/А	Дар-даромад СФ-соф фойда А-активлар ўртача йиллик қиймати
Хусусий капитал даромадлиги (рентабеллиги) коэффиценти	Дар(СФ)/ХК	ХК-Хуссий капитал
Қарз капитали даромадлиги (рентабеллиги)коэффиценти	Дар (СФ)/ҚК	ҚК-Қарз капитали
Соф активларнинг даромадлиги (рентабеллиги) коэффиценти	Дар(СФ)/СА	СА-Соф активнинг ўртача йиллик қиймати

Ғарбий компанияларида (АКШ, Канада, Буюк Британия) кўпроқ молиявий коэффицентларнинг қуйидаги турларидан фойдаланиш амалиёти кузатилади.

1.31-жадвал

Молиявий коэффицентлар ва уларнинг аниқланиши

Коэффицентлар	Аниқланиш формуласи	Белгилар изохи
ROA коэффиценти - Активларнинг жами суммасига тўғри келадиган фойда суммаси кўрсаткичи	$ROA = \frac{СФ + Ф \times (1 - Сс)}{ЖА}$	СФ-Соф фойда Ф- Фоизлар Сс- Солик ставкаси ЖА-Жами активлар
ROE коэффиценти - хусусий капитал фойдалиги кўрсаткичи	$ROE = \frac{Сф}{Ак} \times 100$	Ак-Акционерлик апитали
ROLC коэффиценти - Инвестицияланган капитал фойдалиги кўрсаткичи.	$ROLC = \frac{Сф + Ф \times (1 - Сс)}{Умм + Ак}$	Умм-узок муддатли мажбурият

Корхонанинг бозор активлиги кўрсаткичлари қаторига акциянинг даромадлиги, акциянинг фойдалиги, акциянинг балансдаги қиймати, акция баҳоси ва фойда нисбати коэффицентлари киради⁴⁶.

1.32-жадвал

Бозор активлиги кўрсаткичлари ва уларнинг аниқланиши

⁴⁶ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарелик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: финансы и статистика, 2008, 415 с.

Коэффициентлар	Аниқланиши	Бирлик ифода
Акциянинг даромадлиги	СФа/Абн	СФ-битта акцияга тўғри келадиган соф фойда Абн-битта акциянинг бозор нархи
Акциянинг фойдалилик коэффициенти	Ад/Анн ёки Ад/Абк	Ад-Битта акцияга тўғри келадиган дивиденд суммаси Анн-битта акциянинг номинал қиймати (номинал фойдалилик нормасини аниқлашда) Абк-битта акциянинг бозор қиймати (ҳақиқий фойдалилик нормасини аниқлашда)
Акция курс баҳосининг ўзгариши коэффициенти	Асб-Аоб/Анн	Асб-битта акциянинг бозор баҳоси Аоб-акцияни сотиб олиш баҳоси
Дивидендлик коэффициенти	Д/СФ	Д-Тўланган дивидендлар суммаси СФ-корхона соф фойдаси

Иш активлиги коэффициентларига жами активларнинг, узоқ муддатли активларнинг, жорий активларнинг, ТМЗ, тайёр маҳсулот, товарлар, дебиторлик мажбуриятлари, кредиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги коэффициентлари киради

1.33-жадвал

Иш активлиги кўрсаткичлари ва уларнинг аниқланиши

Коэффициент	Аниқланиши	Бирлик ифода
Жами активлар айланувчанлиги	МССТ/А	МССТ-Маҳсулот сотишдан соф тушум
Узоқ муддатли активлар айланувчанлиги	МССТ/УМА	УМА-Узоқ муддатли активлар
Жорий активлар айланувчанлиги	МССТ/ЖА	ЖА-Жори йактивлар
ТМЗ айланувчанлиги	МССТ/ТМЗ	ТМЗ-товар моддий захиралар
Тайёр маҳсулот айланувчанлиги	МССТ/ТМ	ТМ-Тайёр маҳсулот
Товарлар айланувчанлиги	МССТ/Т	Т-Товарлар
Дебиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги	МССТ/ДМ	ДМ-Дебиторлик мажбуриятлари
Кредиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги	СМИЧТ/КМ	СМИЧТ-Сотилган маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи

Таққослама (қийсий) таҳлили. Молиявий таҳлилда қийсий таҳлил тури – кўрсаткичларни мутлақ ва нисбий ифодаларда кенг доирада тақослаш усули сифатида ишлатилади.

Методик жиҳатдан ушбу усул горизонтал ва вертикал, тренд таҳлили усулларига ўхшайди. Лекин улардан тубдан фарқ этади. Таққослаш таҳлилида эса ушбу таҳлил объекти, ёки таҳлил этилаётган корхона бўйича маълумотлар бошқа субъектлар маълумотлари билан, норматив меъёрлар билан, режа кўрсаткичлари билан, тармоқ бўйича ўртача, илғор кўрсаткичлар билан ҳам таққосланиши назарда тутилади. Таққослаш таҳлилида молиявий ҳисобот элементлари ва моддаларининг ўзгаришига, молиявий ҳолатни

характерловчи кўрсаткичларга баҳо берилади. Мутлақ ифодалар, нисбий ифодалар билан тўлдирилади.

Молиявий таҳлилда таққослаш таҳлилининг шартлари:

-таққослашни инвервал ораликлар бир хилда олиниши;

-таққослаш кўрсаткичлари бир хил ўлчовли бўлиши;

-таққослашни базавий кўрсаткичи, норматив кўрсаткичларини белгилаб олишда расмий жиҳатларга амал этилиши;

-таққослашнинг оюъектлари бўйича молиявий ҳисоботларни тўзиш қоидалари бир хилда бўлиши;

-молиявий ҳисобот элементлари, моддаларини таркибланиш ва кўрсаткичларини аниқлаш методикаси бир хилда бўлиши лозим.

Таққослаш усули иқтисодий таҳлилнинг анаъанавий усуллари қаторида энг кўп қўлланиладиган усул ҳисобланиб ундан таҳлилнинг бошқа усуллари билан биргаликда корхона молиявий ҳолатини тўла очиб беришда фойдаланилади. Бу жиҳати билан қиёсий таҳлил ҳам молиявий таҳлилнинг ҳам бошқарув таҳлилининг усули сифатида қаралади.

1.34-жадвал

Тулов лаёқати, молиявий барқарорлик ва рентабеллик курсаткичларининг қиёсий таҳлили

Қиёсий кўрсаткичлар	Тўлов лаёқати	Молиявий мустақиллик	Хусусий капитал рентабеллиги
Жорий давр	2.6	0.52	0.12
Молия режаси бўйича	2.5	0.55	0.15
Ўтган йилнинг шу даври	2.2	0.53	0.15
Норматив кўрсаткич	3.0	0.50	0.10
Илғор корхона кўрсаткичи	3.4	0.70	0.16
Тармоқ ўртача кўрсаткичи	2.2	0.42	0.07
Фарқи+,-			
Молия режасидан	+0.1	+0.03	-0.03
Ўтган йилга нисбатан	+0.4	+0.01	-0.03
Норматив кўрсаткичга нисбатан	-0.4	-0.02	+0.02
Илғор корхонага нисбатан	-0.8	-0.18	-0.04
Тармоқ ўртача кўрсаткичига нисбатан	+0.4	-0.10	+0.05

Омилли таҳлил. Корхона молиявий ҳолати ҳақидаги объектив маълумотларни ифода этувчи натижавий кўрсаткичлар ва уларнинг ўзгаришига таҳсир этувчи омилларни ўрганиш имкониятларни баҳолашда муҳим усул ҳисобланади. Омилли таҳлил натижавий кўрсаткичнинг қайси омиллар ҳисобига ўзгарганлигини, уларнинг ижобий ва салбий таъсирларини аниқлаш имконини беради. Бу эса корхона фаолиятини самарали бошқаришнинг муҳим йўналишларини белгилаб олишда аҳамиятли ҳисобланади. Омилли таҳлилни молиявий фаолият ва унинг самарадорлиги, натижавийлиги характерловчи барча жиҳатларга нисбатан қўллаш мумкин.

Омилли таҳлил қуйидаги шартлар асосида бажарилади.

натижавий кўрсаткичга таъсир этувчи бирлик икки ёки ундан ортик бўлиши лозим;

натижавий кўрсаткич бир хил ўлчовли бўлиши лозим;

-натижавий кўрсаткичга таъсир этувчи омилларни ҳисоб-китоблар орқали аниқлаш мумкин бўлиши лозим;

-натижавий кўрсаткичга таъсир этувчи бирликлар ўртасида узвийлик, боғлиқлик, аълоқадорлик бўлмоғи лозим;

-натижавий кўрсаткичларга таъсир этувчи бирликлар турли жиҳатларни акс эттириши лозим (баҳо, таннарх, ҳажм, структура ва ҳ.к. каби).

Молиявий таҳлилда омилли таҳлилдан кўпроқ корхона молиявий фаолияти натижавийлигини баҳолашда, фойда ва зарарлар ўзгаришига, рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи бирликларни баҳолашда фойдаланилади. Аслида ҳар битта натижавий кўрсаткични омилли таҳлилни амалга ошириш мумкин. Шу сабабли молиявий ҳолат таҳлили юзасидан омилли таҳлил мавзуларини қуйидагича таркибланиш мумкин

-иқтисодий ресурслар самарадорлиги, натижавийлиги билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларнинг омилли таҳлили;

-активлар самарадорлиги, натижавийлиги билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларнинг омилли таҳлили

-капитал ва мажбуриятлар самарадорлиги, натижавийлиги билан боғлиқ кўрсаткичлар омилли таҳлили;

-молиявий фаолият натижавийлиги ва рентабеллиги билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларнинг омилли таҳлили

-корxonанинг бозордаги фаоллиги ва иш активлиги билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларнинг омилли таҳлили.

Омилли таҳлил методикасини халқаро амалиётда машҳур бўлган, ғарб таҳлил мактабининг буюк номоёнчаси Дюпоннинг уч факторли модели мисолида қуриб чиқиш мумкин.

$$R_{xk} = C\Phi / XK \quad (1.26)$$

Ушбу ифодани сотув рентабеллиги (CΦ/CT), активларнинг айланувчанлиги (CT/A) ва активларда хусусий капитални жамланиши (A/XK) га мувофиқ қуйидаги кўринишга келтириш мумкин

$$R_{xk} = C\Phi / CT * CT / A * A / XK \quad (1.27)$$

Бунда: R_{xk}- хусусий капитал рентабеллиги;

CΦ-соф фойда;

CT-сотишдан соф тушум;

A-охирги ҳисобот санасига активлар суммаси;

XK-охирги ҳисобот санасига хусусий капитал суммаси.

1.35-жадвал

**Хусусий капитал рентабеллиги ва унинг ўзгаришига таъсир
этувчи омиллар таҳлили**

т/р	Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили
1	Соф фойда	9000.0	9900.0
2	Сотишдан тушум	60000.0	63600.0
3	Активлар суммаси	120000.0	126000.0
4	Хусусий капитал суммаси	30000.0	30000.0

Хусусий капитал рентабеллиги ҳисоб-китоби ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи бирликларнинг ҳисоб китобини қўйидаги жадвалда келтириб ўтамиз.

1.36-жадвал

Омиллар таъсирининг ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ҳисоб-китоблар	Натижа	Таъсир даражаси
ўтган йили	$R_{\text{хк}}(\text{ўй})=9000.0/60000.0 \times 60000.0/120000.0 \times 120000.0/30000.0 \times 100\%$	30%	
ҳисобот йили	$R_{\text{хк}}(\text{ҳй})=9900.0/63600.0 \times 63600.0/126000.0 \times 126000.0/30000.0 \times 100\%$	33%	
		+3%	
Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ҳисоб китоби			
СФ/СТ таъсири	$R_{\text{хк}}(\text{сф})=9900.0/63600.0 \times 60000.0/120000.0 \times 120000.0/30000.0 \times 100\%$	31.14%	1.14% (31.14-30.0)
СТ/А таъсири	$R_{\text{хк}}(\text{а})=9000.0/120000.0 \times 63600.0/126000.0 \times 120000.0/30000.0 \times 100\%$	30,3 %	0,3 % (30,3-30.0)
А/ХК таъсири	$R_{\text{хк}}(\text{а})=9000.0/120000.0 \times 60000.0/120000.0 \times 126000.0/30000.0 \times 100\%$	31.5%	1.5 % (31.5-30.0)

Демак корхонада хусусий капитал рентабеллиги ўтган йилга нисбатан +3 фоизга ортган. Бу ўзгариш соф фойданинг сотишдан тушумдаги салмоғининг ўзгариши ҳисобига +1.14% га. (31.14-30.0) активлар айланувчанлигининг ўзгариши ҳисобига +0,3 %га (30,3-30.0), капиталнинг таркибий ўзгариши ҳисобига +1.5 %га (31.5-30.0) ўсиши туфайли рўй берган. Ҳисоб китобдаги ноаниқликлар +,-0.4 га тенг.

**1.9. Молиявий ҳисобот таҳлилини ташкил этишнинг муҳим
жиҳатлари ва қоидалари**

Молиявий таҳлилни юзасидан расмий жиҳатларнинг белгиланмаганлиги сабабли уни ташкил этишда анъанавий йўналишлардан фойдаланиш мумкин.

Одатда, бухгалтерия ҳисобини ёки аудитни (ички, ташқи) ташкил этишда расмий жиҳатлар билан белгиланган аниқ тартиб ва қоидалар ушбу жараёни ташкил этишда асос бўлиб хизмат қилади.

Жумладан, янги таҳрирдаги “Бухгалтерия ҳисоби” тўғрисидаги қонуннинг “Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этиш” тўғрисидаги

11-моддаси бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини бухгалтерия ҳисоби субъектининг раҳбари амалга ошириши қайд этилади ҳамда бухгалтерия ҳисоби субъектининг раҳбари қандай ҳуқуқдарга эга эканлиги таркибланади⁴⁷. Ушбу ҳуқуқлар қаторида:

Бухгалтерия ҳисоби хизматининг раҳбари бошчилигида бухгалтерия ҳисоби хизматини ташкил этиш ёки шартнома асосида жалб қилинган бухгалтер хизматидан фойдаланиш;

Бухгалтерия ҳисобини юритишни ихтисослаштирилган ташкилотга (аудиторлик ташкилотлари, солиқ маслаҳатчилари ташкилотлари ва уставида бухгалтерия ҳисобини юритиш бўйича хизмат кўрсатиш назарда тутилган бошқа ташкилотлар) шартнома асосида юклаши;

Бухгалтерия ҳисобини мустақил юритиши қайд этилади.

Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этишнинг ушбу тартиблари бевосита, иқтисодий таҳлилга нисбатан ҳам тўла мос дейиш мумкин.

Таҳлилни ташкил этишда шакли ички молиявий таҳлилни ташкил этилиши ва ташқи молиявий таҳлилни ташкил этилишини таркиблаш мақсадга мувофиқдир.

Ташқи молиявий таҳлил чекланган ахборотларни акс эттирувчи молиявий ҳисобот шакллари асосида хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳолатини ўрганишни характерлайди ва корхона эришган натижаларининг барча сирларини очиб бериш имконини бермайди. Ушбу таҳлил ички ахборот базасидан фойдаланиш имконига эга бўлмаган, корхона фаолияти билан қизиқувчи контиргентлар томонидан, мулк эгалари ёки давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Ташқи молиявий таҳлилнинг аҳамиятли жиҳатлари қуйидагилар билан характерланади:

- таҳлил субъектлари ва ахборот фойдаланувчиларининг кўплиги;
- таҳлилчиларнинг мақсади ва қизиқишларининг турли туманлиги;
- ҳисобга олиш ва ҳисоботлашнинг норматив қоидалари, таҳлил этишнинг расмий жиҳатларининг белгиланганлиги;
- таҳлилнинг фақат чоп этиладиган молиявий ҳисобот шаклларидаги ахборотлар базасига таянган ҳолда ўткалиши;
- қўйиладиган аналитик масалаларнинг чекланганлиги;
- ахборот фойдаланувчилар учун корхона фаолияти юзасидан таҳлил натижаларидан фойдаланишнинг максимал очиклиги.

Ташқи молиявий таҳлилнинг асосий жиҳатлари молиявий ҳисобот маълумотлари асосида корхона активлари, ўз сармояси ва мажбуриятларининг ўзгаришига, тўлов лаёқати ва ликвидлилик даражасига, молиявий ҳолати ва барқарорлиги, бозор ва иш активлигига, молиявий ва иқтисодий салоҳиятига, иқтисодий мустаҳкамлиги ва ночорлигига, фойда ва рентабеллик даражасига, пул оқими ва хусусий капиталнинг ўзгаришларига, корхонанинг иқтисодий рейтингини аниқлашга қаратилади.

---

⁴⁷ Ўзбекистон республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тугрисида»ги қонуни 2016 йил 13-апрель

Ички молиявий таҳлил-корхонанинг ички бўлимлари, ходимлари томонидан ўтказилиб ўрганиладиган масалларнинг кўлами билан ташқи молиявий таҳлилдан фарқ этади. Ички молиявий таҳлилнинг ахборотлар базаси ва ўрганиладиган масалаларнинг кўлами ташқи молиявий таҳлилга нисбатан кенг ҳисобланади. Унинг ахборотлар базасига фақат чоп этиладиган молиявий ҳисоботларгина эмас балки, молиявий ҳисобнинг барча манбаларидан ва ҳисобдан ташқари манбаларни ҳам киритиш мумкин. Ўрганиладиган масалалар кўламини бошқарувчилар ва таҳлилчиларнинг қизиқишлари доирасидан келиб чиқиб белгилаш мумкин. Ушбу таҳлил турининг ўзига хос хусусиятларини қуйидаги жиҳатлар билан изоҳлаш мумкин.

Ички молиявий таҳлилнинг ўзига хос жиҳатлари:

- таҳлил субъектларининг тор гуруҳи;
- таҳлил натижалари фақат ички талабларга, корхона бошқаруви юзасидан йўналтирилганлиги;
- теран молиявий таҳлилни ўтказишда ахборотларнинг кенг доирасидан фойдаланиш имкониятининг юқорилиги;
- таҳлилни ўтказиш бўйича норматив методикалар билан биргаликда аниқ регламентлари (тартибларнинг) белгиланмаган усуллардан фойдаланиш имкониятлари;
- аниқ бошқарув қарорларини тайёрлаш юзасидан чуқур молиявий таҳлилни ўтказишнинг имкониятлиги;
- бошқарув аппарати талабларидан келиб чиққан ҳолда аналитик ишни ташкил этилиши.

Молиявий таҳлил мазмуни бўйича тўлиқ молиявий таҳлил ва тематик молиявий таҳлил турларига таркибланади

Тўлиқ молиявий таҳлил корхона молиявий фаолиятининг барча жиҳатларини комплекс ўрганишни характерлайди. Тематик молиявий таҳлил корхона молиявий фаолиятининг алоҳида жиҳатларини ва аспектиларини ўрганишни характерлайди. Тематик молиявий таҳлил предмети: активлардан самарали фойдаланиш, активларни молиялаштиришда алоҳида манбалардан оптимал фойдаланиш даражаси, тўлов лаёқати ва молиявий барқарорлик ҳолати, оптимал инвестицион фаолият, капиталнинг молиявий тўзилиши каби масалаларни киритиш мумкин.

Молиявий таҳлилда объектни қамраб олиниши юзасидан хўжалик юритувчи субъектларнинг тўлиқ (бир бутунликдаги) молиявий таҳлили, алоҳида бўлимлар ва бирликлар молиявий ҳолатининг таҳлили (иқтисодий жавобгарлик марказлари бўйича), ҳамда алоҳида молиявий жараёнлар таҳлилини таркиблаш мумкин⁴⁸.

⁴⁸ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарслик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б.,

Ўтказиш даври бўйича молиявий таҳлил олдинги, жорий ва истиқболли таҳлил турларига таркибланади.

Олдинги молиявий таҳлил- корхона молиявий фаолиятини бир бутунликда ёки алоҳида олинган молиявий жараёнлар бўйича шарт шароитларни билиш билан боғланади (масалан, узоқ ва қисқа муддатга банк кредитларини олиш юзасидан корхонанинг тўлов лаёқатини баҳолаш).

Жорий (оператив) молиявий таҳлил-алоҳида молия режаларини бажарилишида ёки молия операцияларини амалга ошириш давомида оператив тарзда молиявий ҳолатга таъсир этиш юзасидан ўтказиладиган таҳлил туридир.

Истиқболли молиявий таҳлил- амалдаги ҳолатни ўрганиш асосида молиявий ҳолат ва унинг алоҳида бирликлари бўйича келажақдаги ўзгаришларнинг кутилишларни баҳолаб берувчи таҳлил туридир.

Молиявий таҳлилни ташкил этишни босқичларини иқтисодий таҳлил ва унинг таркибий қисмларига нисбатан ягона асосда бирдай белгилаш тўғри, лекин айнан молиявий таҳлили юзасидан уни қуйидаги кетма кетликда ўтказиш мақсадга мувофиқ:

- молиявий таҳлил мақсадини белгилаш ва режасини тўзиш;
- молиявий таҳлил юзасидан маълумотлар базасини тўплаш;
- молиявий таҳлилни бевосита ўтказиш босқичи;
- таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш босқичи;
- қарорлар тайёрлаш босқичи;
- таҳлил натижаларини реализация қилиш босқичи.

Иқтисодий таҳлилни ёки молиявий таҳлили ташкил этишдаги ёндашувлар турлича бўлганлиги билан уларнинг мазмуни албатта битта жиҳатга яъни таҳлилни сифатли ва фойдали ўтказишга қаратилган.

Молиявий ҳисобот таҳлили натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш тартиби

Молиявий ҳисобот таҳлили натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш босқичи таҳлилда энг мураккаб ва маъсулиятли босқич ҳисобланади. Аналитик иш натижасини аниқ ва содада тилда акс эттириш бошқарувда ахборотлар ахамиятлигини таъминловчи бош омил ҳисобланади. Шу сабабдан ҳам таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштиришни ягона мезонларини белгилаб олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: финансы и статистика, 2008, 415 с.ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

Биринчи навбатда таҳлил натижаларининг ҳаққонийлиги, асослиги, аниқ ечимга таянилганлиги, мақсадга йуналтирилганлигига аҳамият қаратиш лозим.

Таҳлилни яқуний хулосаларни беришда албатта тизимлилик бўлиши талаб этилади. Яъни ҳар битта урганилган объект кенг камровли тавсифланиши лозим.

Таҳлил натижалари тегишли қайдлар, маълумотномалар ва тушунтиришлар билан изоҳланиши лозим. Унинг мазмунида ортиқча саволларга урин қолмаслиги талаб этилади.

Таҳлилий хулосада келгусида амалга оширилиши лозим бўлган ишлар, чора тадбирлар алоҳида қайд этилиши лозим.

Таҳлил натижаларини умумлаштиришда шунингдек, таҳлил объектини тизимли урганиш кетма кетлигига амал этиш зарур. Яъни, ходиса ва жараёнлар ва уларнинг самарадорлигини, молиявий ҳолат ва натижавийликни, пул оқимларини тизимли ва даврий ораликлар буйича урганишга алоҳида аҳамият қаратиш лозим.

Расмийлаштиришнинг умумий тартибларида уларни аналитик таҳлилчилар, маъсуллар томонидан имзоланиши, йил ва саналарнинг алоҳида қайд этилиши, тақдим этиш жойи ва субъектлари аниқ курсатилган бўлиши лозим.

Умумлаштирилган ва тегишли тартибда расмийлаштирилган хулослар ички ва ташқи субъектларга (ахборот истемолчиларига) бошқарув аппарати розилиги билан тақдим этилади.

Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштиришнинг одатда аналитик ёзувнинг: тушунтириш ҳақти, маълумотнома, хулоса шакллари таркибланади.

Тушунтириш хати қўпинча ташқи таҳлил субъектларига тақдим этилади. Агар таҳлил натижалари ички таҳлил субъектларига йуналтирилган бўлса улар маълумотнома еки хулоса шаклида тақдим этилади.

Тушунтириш хатида курсаткичларни умумий баҳолаш, киёсий урганиш асосида корхонанинг молиявий (иктисодий) аҳолини, фаолият натижавийлиги, унинг жорий ва истикболдаги қўтилишларини аниқ баён этиш лозим. Айниқса динамик узгаришларга муҳим эътибор қўйилмоғи лозим. Негаки қисқа даврийликдаги узгаришлар корхона ҳақидаги аниқ хулосаларни қилиш имконини бермайди. Шу билан бирга рискларни истикболдаги узгаришларни башорат қилиш юзасидан рисклар даражасига ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Тушунтириш хатининг яқуний қисмида албатта реал ҳолат ва унинг сабаб-оқибат боғланишлари, мавжуд имкониятлар ва уларни йўлга қўйишнинг аниқ тавсиялари, ҳужалиқ фаолиятини устириш ва тараккий эътиришнинг муҳим ечимлари берилиши лозим.

Манбаага албатта, ҳар бита уганиш объектининг умумий ва аналитик тавсифини акс эттирувчи жадаллар, чизма ва расмлар, ҳисоб-китоблар илова қилиниши лозим.

Маълумотнома тушунтириш хатидан мазмуни ва хажми буйича фарк этади. Унда асосан аниқ олинган таҳлил объекти буйича кенгрок маълумот берилади. Тузилиши буйича (аниклиги, акцентлиги, камчиликларни деталлиги, имкониятлар ва уларни йулга куйиш чора тадбирларнинг белгиланиши) буйича умумий тавсифдан фарк этади.

Хулоса шаклида тақдим этиладиган манбаа аналитик ҳисоб китобларнинг оддийлиги, матнсиз куринишда манбааларнинг купрок берилиши (жадвал ва чизмаларда ифода этиш оркали), аналитик ҳисоб китобларнинг доимий ва ягона тузилмага солиш юзасидан индивидуалликнинг устунлиги билан харктерланади.

1.9. Молиявий ҳисобот таҳлилининг назарий асослари бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш

Бугунги кунда олимлар ўртасидаги соҳага оид долзарб муаммолардан бири бу – хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳолатига жорий ва истикболли баҳо бериш ва таҳлил этишда молиявий ҳисоботларни тузиш ва топшириш тартибларига қўйиладиган умумий талаблардаги ягона ёндашувларни бир мазмунда тушунилмаслик билан изоҳланади.

Ҳар хил жиҳатларни молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришларни баҳолашнинг назарий қарашларидагина эмас балки унинг ташкилий, услубий асосларида ва ҳуқуқий нормаларида ҳам кўриш мумкин.

Қуйида биз корхоналар молиявий ҳолатини баҳолашнинг фақат молиявий ҳисоботларни ахборот таъминоти билан боғлиқ бўлган муаммоларига тўхталамиз.

Бугунги кунда ҳисоботларнинг қуйидаги турларини таркиблаш расмий жиҳатдан белгиланган.

1.37-жадвал

Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан расмий тузиладиган ва тақдим этиладиган амалдаги ҳисобот турлари

	Ҳисобот турлари	Тақдим этиладиган органи
1	Молиявий ҳисоботлар	-солиқ органларига; -таъсис ҳужжатларига мувофиқ мулкдорларга; -давлат статистика органларига; -қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа органларга; -Бюджет муассасаларида юқори органга тақдим этиладиган ҳисоботлар.
2	Солиқ ҳисоботлари	Солиқ тўловчини рўйхатга олинган манзили бўйича давлат солиқ идорасига тақдим этиладиган ҳисоботлар
3	Статистика ҳисоботи	Хўжалик юритувчини рўйхатга олинган манзили бўйича статистика органларига тақдим этиладиган ҳисоботлар
4	Махсус ҳисоботлар	-шахсий тўпланиб бориладиган пенсия жамқармалари юзасидан ҳалқ банкига -нақд пул тушумлари бўйича банк муассасаларига -иш билан бандлик юзасидан меҳнат биржасига тақдим

	этиладиган ҳисоботлар -касаба уюшма ташкилотига тақдим этиладиган ҳисоботлар ва бошқа ҳисоботлар
--	--

Молиявий ҳисоботларни ахборотлар билан таъминлашдаги муаммоларни қуйидагиларда кўриб чиқиш мумкин

1.Молиявий ҳисоботларнинг шакллари ва уларнинг ахборотлиги молиявий таҳлилда муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли, молиявий ҳисоботларни тузишда хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволи, унинг фаолият кўрсаткичлари тўғрисида ҳамда пул маблағларининг ҳаракати ҳақида иқтисодий қарорлар қабул қилиш учун фойдаланувчиларнинг кенг доираси учун зарур бўлган ахборотни тақдим этишнинг умумий коидалари белгиланган. Яъни молиявий ҳисоботларни тузишда бир гуруҳнинг манфаатини бошқа гуруҳнинг зиёни ҳисобига акс эттиришга йўл қўйилмайди.

1.38-жадвал

Молиявий ҳисоботлар ва уларни таҳлил этишнинг зарурий жиҳатлари⁴⁹

Бухгалтерия баланси	
Ахборот тури	Молиявий ҳолат ҳақидаги ахборотларни жамлайди
Ахборот зарурияти	-иқтисодий ресурслар ва уларнинг таркибий тўзилишига баҳо бериш зарурияти; -маблағлар ва уларнинг манбаланишига баҳо бериш зарурияти; -тўлов лаёқати ва ликвидлик даражасига баҳо бериш зарурияти; -молиявий барқарорликни молиявий мустаҳкамлигига баҳо бериш зарурияти; -хўжалик субъектининг ташқи муҳитга мослашувчанлигини баҳолаш зарурияти; -хўжалик субъектининг молиявий салоҳиятига баҳо бериш зарурияти; -хўжалик субъектининг молиявий ҳолатидаги қутилишларни баҳолаш зарурияти.
Ахборотни тузиш орилиғи, тартиби ва коидаси	Ҳар чорақда, жамланган ҳолатда, ҳисобга олиш қоидасида
Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот	
Ахборот тури	Хўжалик субъектининг фаолият натижавийлиги ҳақидаги ахборотларни жамлайди
Ахборот зарурияти	-хўжалик субъекти тасарруфидаги иқтисодий ресурслардан олдинги фаолият натижаси юзасидан олинган натижаларини баҳолаш зарурияти; -ҳисобот даврида активларнинг кўпайиши ёки камайишини баҳолаш зарурияти; -ҳисобот даврида ажбуриятларнинг камайишини ёки кўпайишини баҳолаш зарурияти;

⁴⁹ *-Узбекистон Республикасининг “бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” Қонунининг 16-моддасига мувофиқ кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари соддалаштирилган молиявий ҳисоботларни тузадилар (улар томонидан 1-шакл “Бухгалтерия баланси” ва 2-шакл “Молиявий натижалар тўғрисидаги” ҳисобот шакллари ҳамда дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари ҳақидаги маълумотнома тақдим этилади).

	-келгусидаги пул оқимларини баҳолаш зарурияти; -ресурслардан самарали фойдаланиш ҳолатига баҳо бериш зарурияти;
Ахборотни тузиш оралиғи, тартиби ва қоидаси	Ҳар чорақда, жамланган ҳолатда, ҳисобга олиш қоидасида
Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот	
Ахборот тури	Молиявий ҳолатдаги ўзгаришларни ифода этади
Ахборот зарурияти	-пул маблағлари ва пул эквивалентларини хўжалик эҳтиёжларига қоплаш имкониятларини баҳолаш зарурияти; -пул маблағларини дисконтлаш, келгусида фойда келтиришини баҳолаш юзасидан ахборотлар зарурияти; -хўжалик субъектининг иқтисодий активларини пулга айланиш даврийлигини баҳолаш зарурияти.
Ахборотни тўзиш оралиғи, тартиби ва қоидаси	Ярим йиллик ва йиллик даврага, кассали усулда
Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот	
Ахборот тури	Молиявий ҳолатдаги ўзгаришларни ифода этади
Ахборот зарурияти	-хусусий капиталнинг таркибий ўзгаришларини баҳолаш зарурияти; -захираларнинг шакллантириш ҳолатини баҳолаш зарурияти; -тўлаш учун ҳисобланган дивидендлар суммасининг ўзгаришларини баҳолаш зарурияти
Ахборотни тузиш оралиғи, тартиби ва қоидаси	Йиллик даврада, ҳисобга олиш қоидасида

2. Молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлари бўйича бухгалтерия баланси тузилишида маблағларнинг ликвидлик даражасига устунлик берилади ва баланс активи айланма активлар билан бошланади.

Ўзбекистондаги бухгалтерия балансида бу хусусият тескари томондан тўғри белгиланган. Яъни, бухгалтерия баланси қийин ликвид активлар, асосий воситалар билан бошланиб ўта ликвид активлар пул маблағлари билан тугайди. Шунингдек, мажбуриятларнинг таркиб жиҳатдан тўларок очиб берилишига кўпроқ урғу берилади.

3.Молиявий таҳлилдаги фарқли жиҳатларни шунингдек ўрганиладиган кўрсаткичлар, уларни аниқлаш услуби, тартиби билан ҳам изоҳлаш мумкин.

Масалан, Рентабеллик кўрсаткичларини аниқлашда Ғарбий мамлакатларда, активларнинг жамига нисбатан фойдалилик даражасини баҳолаш ягона мезон кўрсаткичи сифатида қаралади.

Ушбу кўрсаткич миллий амалиётда таҳлил этувчининг қизиқишларига кўра сотув рентабеллиги, ҳаражат рентабеллиги, асосий воситалар, оборот активлар, жами активлар рентабеллиги, хусусий капитал рентабеллиги кўрсаткичларини баҳолаш билан фарқланади.

Худди шу каби фарқланишни хўжалик субъектларининг тўловга қобиллигини аниқлашда ҳам кўриш мумкин. халқаро амалиётда тўлов лаёқатининг ягона, умумий кўрсаткичи яъни, жорий активларни ва жорий мажбуриятларга нисбатлаш орқали аниқланадиган кўрсаткич баҳоланади.

Бизнинг амалиётда ушбу кўрсаткичнинг учта муҳим кўрсаткичи, мутлақ (жорий), оралиқ ва умумий кўрсаткичлари баҳоланади, шунингдек, ликвидлик кўрсаткичлари ҳам ҳисоб-китоб қилинади.

Молиявий таҳлилдаги мувофиқликни уларнинг шаклан бир ҳиллиги билан эмас балки таҳлил мазмунинг бир хиллиги билан изоҳланса фарқланишлар янада қисқаради. Лекин бу жиҳатлар, молиявий таҳлил бўйича халқаро амалиётга тўла ўтилган дейишга асос бўла олмайди. Таҳлилдаги фарқланишларни унинг ҳар битта масаласига турлича ёндашувларда кўриш мумкин.

Худди шундай жиҳатларни хўжалик субъектлари иқтисодий ночорлигини белгилашдаги турлича моделларга амал этилишида, уларнинг кўрсаткичлар тизимининг шаклланишида ва аниқланишида кўриш мумкин. Бу ҳақда кейинги боб ва параграфларда тухталиниган.

4. Хорижий амалиётининг муҳим жиҳатларидан бири БХҲС асосида иш кўрувча фирма ва компанияларнинг кўплиги билан ҳам ҳарактерланади. Бу ўз навбатида тўзиладиган молиявий ҳисобот шаклларида ҳам фарқланишларни изоҳлайди. Бунда, молиявий ҳисоботлари тузиш юзасидан халқаро стандарт талаблари БХМС талабларидан устун туриши албатта фарқли жиҳатларга олиб келиши табиий.

5. Хориж амалиётида кенг оммалашган корхоналар молиявий ҳолатини рейтинг баҳолаш тизими бизнинг амалиётга эндигина шакллантирилмоқда.

Банклар ўртасида рейтинг кўрсаткичларини эълон қилиш, таълим тизими бўйича рейтинг кўрсаткичларини белгиланиши амалиётга эндигина ўтилаётганлиги сабабли бу борада қилинадиган ишлар кўлами ҳали кўплигини, унинг расмий жиҳатларини белгилаш лозимлигини такидлаш зарур.

6. Молиявий ҳолат таҳлили юзасидан энг муҳим фарқли жиҳатларни корхоналарнинг бозор активлиги кўрсаткичларини, инвестицион лойиҳаларни, миждозларнинг кредитга қодирлигини баҳолашда ва бошқа жиҳатларда ҳам кўриб ўтиш мумкин. Бу ва бошқа фарқли жиҳатлар ҳақида ҳар битта боб ва унинг параграфлари бўйича саволларда алоҳида тўхталиб ўтилган.

7. Молиявий ҳисобот таҳлилдаги муамолар ечимида бизнес-аналитикларнинг роли катта аҳамият қаратиш лозим. Бугунги кунда ахборотлар окимини қайта ишлаш, бошқарувнинг тезкор ва аниқ қарорларларини улар фаолиятсиз тасаввур қилиб булмайди. Ички ахборотлар билан чекланиш билангина рақобатдош иқтисодиётда яшаб қолиш имконига эришиб булмайди. Бизнес аналитикларнинг иш мазмуни таҳлилчининг ананавий ишининг мазмунидан туддан фарқ қилади. Шу сабабли ҳам корпоратив бошқарувдаги барча корхоналарда, холдинг ва компанияларда, йирик ва урта бизнесда уларни корхона штата таркибига алоҳида касбий фаолият субъекти сифатида киритиш лозим. Бу жараёни айниқса молия институтларида янада жадаллаштириш муҳим масала ҳисобланади. Негаки молия институтлари иқтисодиётнинг энг мураккаб ва

тахликали бугини хисобланади. Ишлаб чиқариш жараёни, хужалик жараёнлари жуда содда жараён ва уни тартибга солишнинг йуллари (ташкилий, техник, технологик ва х.к.) ҳам аниқ. Лекин молиявий муносабатлар жуда мураккаб ва улар расмий нормалар асосида белгиланади.

8. Молиявий хисобот тахлилида предмет, объект, мақсад, мазмун ва принциплари белгилашда рус олимларининг назарий қарашлари ҳар қандай ривожланган ва ривожланаётган давлатлардаги олимларнинг қарашларидан устун туради дейиш мумкин. Бу устунлик 100 йиллар давомида бир хил жамиятда яшаганлигимиз, бир хил иқтисодий тартиб ва таомиллар асосида ишлаганлигимиздан, ёки тарихий таълим ва тарбиянинг ягоналиги билан изоҳланмайди.

Ривожланган давлатларда молиявий хисоботларни тахлили юзасидан намунавий манбаалар қўл учрашига қарамадан уларнинг барчасида битта жиҳатга муҳим устунлик берилган у ҳам бўлса назарий манбааларнинг (дарслик ва уқув қўлланмалар)нинг бир мазмунда такрорланиши билан изоҳланади. Мустақил давлатлар ҳамдустлигида эса фаннинг назарий, фундаментал қисмига ҳудуд чуқур аҳамият берилган. Амалий қисми эса йиллар давомида бир хил тахминни юзача чиқарувчи манбаалар билан чекланиб қолган.

Шу сабабли ҳам бугунги тарихий шажарада «Иқтисодий таҳлил», «Молиявий ва бошқарув тахлили», «Хужалик фаолияти тахлили», «Молиявий тахлили», «Молиявий хисобот тахлили» фанларининг турлича номланиб келинганлиги ҳам урганувчини бир қадар наазрий муаммоларга етакламакда.

9. Тахлилни назарий асосларини қўлайтиришнинг ягона ечимига таҳлил мактабларининг шаклланишида ва улардаги тарқоқлигига барҳам берҳам беришда дейиш мумкин. Шаклланган «Тошкент», «Самарқанд» мактаблари вакилларида ҳам соҳага оид йўндалмаган илмий ишланмалар, тан олинган манбаалар қўл қўзатилади.

10. Тахлилнинг назарий асосларини қўлайтиришда амалга оширилади фундаментал грантлар тахлили шуни қўрсатадики мустақиллик йилларида бу борада санокли ишланмаларгина давлат томонидан элон қилинган танловларга тақдим этилган. Амалий грантлар умуман олинмаган.

11. Молиявий хисобот тахлилининг назарий асосларини такомиллаштиришда кадрлар муаммоси ҳам доимо долзарб масала бўлиб қолган. Унинг амалий ечими иқтисод таълим соҳасида бакалаврият таълим йўналиши сифатида «Молиявий аналитик», «Бизнес-аналитик» йўналишларини очиш, уларнинг ҳамда «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим йўналишлари базасида «Иқтисодий таҳлил» мутахассисликлигини очиш лозим.

12. Молиявий хисоботлар тахлилининг назарий асосларини такомиллаштиришда соҳага оид интернет сайтларини очиш зарур. Ҳозирда Ўзбекистонда таҳлилга оид биронта сайт қўзатилмайди.

13. Намунавий ва ишчи режаларга янги фанларнинг киритилиши билан сохага оид тахлилий хулосалар доираси янада тораймоқда. Негаки, хар битта соханинг (саноат, кишлок хужалиги, тарнспорт, алока, умумий овкатланиш ва х.к.ларнинг) узига хос хусусиятлари мавжуд. Бу жихат узгаишларни киска даврийликда кайта кайта кузатилиши хам педогог ходимлар ва тингловчиларда турлича фикрлар уйготмоқда.

13. Молиявий хисоботдан фойдаланувчилар ва улар кизикишларида прогноз курсаткичларни урганишга мухим ахамият каратиш лозим. Амалдаги тардицион тартибларда ушбу мавзу доимо тушириб колдирилади. Бугун билан эмас келажак билан ишлаш механизмига утиш лозим.

14. Молиявий хисобот тахлилининг назарий асосларини бойитишда ахборотлар очиклиги мумаммосини макро куламда хал этиш механизмини шакллантириш лозим.

Молиявий хисоботлар тахлилини ташкил этишнинг конун нормаларида белгиланган тартибларининг кисик ва урта бизнес учун хозир замон талабларига мос ташкилий шаклини йулга куйиш тартибларини такомиллаштириш лозим (аутсорсинг, аналитик-агентлик, аналитик-бахолаш фаолият шакллари).

Ўзбекистон темир йўллари АЖ нинг жамланган бухгалтерия баланси

Кўрсаткичлар	2017 -2018 йй.				
	01-январ 2017 йил	01-апрел 2017 йил	01-июл 2017 йил	01-окт 2017 йил	01-январ 2018 йил
1. Узоқ муддатли активлар	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Асосий воситалар бошланғич қиймати	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Асосий воситалар эскириш қиймати	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Асосий воситалар қолдиқ қиймати	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Номоддий активлар қолдиқ қиймати	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Капитал қўйилмалар	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Бошқа узоқ муддатли активлар	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2. Жорий активлар	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ишлаб чиқариш захиралари	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Келгуси давр харажатлари	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Пул маблағлари	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Бошқа жорий	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738

активлар					
Дебиторлар, жами	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Шу жумладан:					
Харидор ва буюртмачилар билан хисоб-китоблар	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Бюджетга аванс тўловлари	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Актив бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
ПАССИВ	01-январ 2017	01-апрел 2017	01-июл 2017	01-окт 2017	01-январ 2018
1.Ўз маблағлари манбаси	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Устав капитали	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Резерв капитали	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Тақсимланмаган фойда	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Бошқа манбалар	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Мажбуриятлар	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Узоқ муддатли банк кредитлари ва қарзлари	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Бошқа мажбуриятлар	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Кредиторлик мажбуриятлари, жами	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Шу жумладан:					
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга мажбуриятлар	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Бюджетга мажбуриятлар	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Баланс пассиви бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботи (2016-2017 йй.)

Кўрсаткичлар	2017 -2017 йй.
---------------------	----------------

	2016 йил якуни	2017 йил 1-чорак	2017 йил ярим йиллик	2017 йил 9-ойлик	2017 йил якуни
Махсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соф тушум (без НДС)	3 362 225 550	962449671	2 062 793 894	3 361 281 410	5 180 801 340
Сотилган махсулот (товар, иш ва хизмат) ларнинг таннарихи	2 474 622 038	676792767	1 413 833 443	2 158 959 186	3 191 287 162
Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси	887 603 512	285656904	648 960 451	1 202 322 224	1 989 514 178
Давр харажатлари	568 302 199	149606662	337 213 324	522 133 651	752 744 444
Бошка операцион харажатлар	135 306 333	42700941	88 277 232	127 317 691	178 630 359
Асосий фаолиятнинг фойдаси	454 607 646	178751183	400 024 359	807 506 264	1 415 400 093
Молиявий фаолият буйича харажатлар	159 047 300	72550196	299 000 576	713 878 898	833 455 050
Молиявий фаолиятнинг даромадлари	269 112 080	205868818	233 127 682	494 355 483	506 789 162
Даромад (фойда) солигини тулагунга кадар фойда	564 672 426	312069805	334 151 465	587 982 849	1 088 734 205
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар	0	0	0	0	0
Даромад (фойда) солиги	16 304 363	8649337	9 717 680	16 859 555	30 730 577
Фойдадан бошка соликлар ва йигимлар	40 674 456	24155466	25 554 620	45 015 196	83 965 344
Хисобот даврининг соф фойдаси	507 693 607	279265002	298 879 165	526 108 098	974 038 284

2.Молиявий ахборотларни тақдим этиш

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар.

Молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этишнинг концептуал асоси.

Хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағларини кўпайтириш ва натижага эришиш қобилиятини баҳолаш, иқтисодий қарорлар қабул қилишда молиявий ҳисобот таҳлилининг ахборот таъминоти:

Бухгалтерия баланси,

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот,

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот,

Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот,

Молиявий ҳисоботга изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлар.

Молиявий ҳисоботларнинг элементлари: активлар, хусусий сармоя, мажбуриятлар, захиралар, даромадлар, харажатлар, молиявий натижалар

Молиявий ахборотларни шакллантиришда ҳисоб тамойилларининг тутган ўрни ва қўлланиши.

Молиявий ҳисоботлар таҳлилидаги узвийлик ва кетма кетлик: Молиявий ҳисоботларни ҳалқаро стандартларга трансформациялашуви ва таҳлил. Хўжалик субъектининг молиявий аҳволи ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этишнинг муҳим камчиликлари.

Молиявий ахборотлар ва уларни тақдим этиш бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш.

1.Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва муаммоли жихатлар

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётлар ва уларда назарий таҳлили

Чоп этилган адабиётлар	Назарий саволларнинг қўйилиши
1. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б.	✓ Молиявий таҳлил ва унинг ахборотлар тизими ✓ Молиявий таҳлилни ахборотлар тизими ва унинг олдида қўйиладиган талаблар ✓ Ҳисоботлар бўйича харажатларни баҳолаш ва уларни минималлаштириш ✓ Ҳисоботларни электрон шаклда топширишни такомиллаштириш ва ахборотларни аналитик ишлашни такомиллаштириш..
Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / О.В. Ефимова [и др.]. - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.	✓ Молиявий ҳисобот молиявий ҳолат таҳлилининг асоси эканлиги: бухгалтерия (молиявий) ҳисобот хўжалик субъектининг молиявий ҳолати ва натижалари тўғрисидаги ахборотнинг манбаси эканлиги, бухгалтерия ҳисоботининг таҳлили мазмуни ва вазифалари, бухгалтерия (молиявий) ҳисобот таҳлилининг турлари. ✓ Бухгалтерия (молиявий) ҳисобот таҳлилининг асосий

	инструментлари:(бухгалтерия (молиявий) ҳисобот таҳлилининг асосий усуллари ва методлари, бухгалтерия (молиявий) таҳлилда математик моделлаштириш, таҳлилнинг эвристик усуллари
К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by K. R. SUBRAMANYAM University of Southern	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Бизнес таҳлили ва унинг молиявий ҳисоботга боғлиқлиги. ✓ Молиявий ҳисоботнинг турлари ва уларнинг мақсадлари, ҳисоботларнинг бир бирига боғлиқлиги. ✓ Молиявий ҳисоботдан ташқари манбалар таҳлили ✓ Молиявий ҳисоботни дастлабки таҳлили. ✓ Баҳолаш моделлари
Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳисоботлар таҳлили: молиявий ҳисоботнинг замонавий таҳлилининг шаклланиши, кредитдан фойдаланишнинг кегайиши, молиявий ҳисоботлар таҳлили, рисклар таҳлили, молиявий ҳисобот таҳлили вазифалари, молиявий ҳисобот таҳлилининг кетма кетлиги, таҳлилдаги камчиликлар ✓ Тармоқ хусусиятлари: фаолият турлари бўйича фарқланишлар, фаолият юритишнинг шароитлари, пул маблағлари ҳаракатининг цикллари, амалий манбалар таҳлили
Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, - 622 ст.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Таҳлил манбалари ✓ Бухгалтерия ҳисоби манбалари ✓ Исходные данные для анализа <p>Хўжалик субъектининг иш хажмига баҳо беришда ва қарорлар қабул қилишда молиявий ҳисобот ахборотларнинг чекланганлиги</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Ахборот манбалари ✓ Ахборотларнинг тўлиқ манбаси ✓ Таҳлилнинг асосий инструментлари ✓ Молиявий ҳисоботларнинг қиёсийлиги ✓ Ҳисоблаш техникаси асосида молиявий таҳлил ✓ Молиявий ҳисобот таҳлили ва бухгалтерия ҳисоби ✓ Ҳисобнинг мақсади, шартлари ва стандартлари-уларнинг таҳлилдаги аҳамияти ✓ Молиявий ҳисобот таҳлили инструментлари ва усуллари
Под ред. Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности. М.: финансы и статистика 2007 367 стр	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳисобот таҳлилининг назарий, методик ва методологик асослари: хўжалик фаолиятида молиявий ҳисобот таҳлилининг иқтисодий таҳлил турларидаги ўрни, хўжалик фаолияти ҳақидаги ахборотларни олишда молиявий ҳисоботларни роли, молиявий ҳисобот элементлари ва уларни баҳолаш, инфляция даражаси ва вақт омилининг молиявий ҳисобот кўрсаткичларини баҳолашга таъсири.

Амалиётдаги муаммолар:

1. Хўжалик субъектлари молиявий ҳолати ва ундаги ўзгаришларни доимий кузатиб бориш ва муҳим бошқарув қарорларини қабул қилишда ахборотлар оқимининг қайта ишланиши ва бошқарувнинг сифат

менежментини шаклантириш долзарб масала ҳисобланган. Шу сабабли ахборот оқимининг асосий ва бетараф манбаси ҳисобланган молиявий ҳисоботлар ички ва ташқи қизиқувчиларнинг доимий эътиборидаги масала ҳисобланган. Бу борадаги муаммолар мамлакатнинг, дунё иқтисодиётининг ривожланиши айниқса глобаллашув жараёни таъсирида доимо ўткир муаммога айланмоқда. Шу сабабли ҳам молиявий ҳисоботларни тузишнинг ва бухгалтерия ҳисобининг барча давлатлар учун умумий нормаларни белгиловчи халқаро стандартларига зарурият туғилмоқда ва ушбу стандартлар доимо такомиллаштириб борилмоқда. Ахборот асри бўлган 21-аср хужалик субъектлари фаолияти ҳақидаги ахборотларни ҳам қайта ишлаш ва улардан кейинги фаолият бошқаруви қарорларини белгилашда самарали фойдаланишнинг инструментларини, қоидаларини, таомилларини ҳам ўзгартиришни, такомиллаштиришни талаб қилмоқда.

2. Энг муҳим муаммоларни биттаси бу молиявий ҳисоботларни шакли ва мазмуни бўйича халқаро нормаларга келтириш масаласидир. Ўзбекистон амалиётида молиявий ҳисобот ўз ичига қуйидагиларни олади

Бухгалтерия баланси

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот

Пул орқими тўғрисидаги ҳисобот

Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот

Молиявий ҳисоботга кайдлар, изохлар

3. Ўзбекистон амалиёти халқаро амалиётдан фақат ҳисоботларни шакли ва молиявий ҳисобот элементларининг, моддаларининг ўрин алмашиши бўйича фарқ этади.

4. Молиявий ҳисоботлар ва уларнинг ахборотлар базасини аналитик қайта ишлашнинг компьютер дастурларининг яратилмаганлиги ҳам соҳага оид муаммоларнинг биттасидир. Бу борадаги ишлар бошланганига қарамадан ҳалига қадар лицензия олинган дастурий пакетлар қилинмаган.

5. Молиявий ҳисоботларни автоматик қайта ишлаш улар алмашинувининг узвий давоми сифатида соҳадаги яна бир муҳим муаммо бу ахборотларни электрон шаклда тақдим этишнинг ташкилий, дастурий ва амалий муаммоларининг мавжудлигида дейиш мумкин.

6. Ахборотларни тузиш, тақдим этиш юзасидан энг долзарб муаммолардан бири уларнинг тақдим этиш объекти бўйича қайта мувожазларнинг тизимга солинмаганлиги, ўрганилмаглиги ва базада манба сифатидагина туриши билан изохланади. Яъни, молиявий ҳисоботлар фақат тақдим этиш шарт ва зарурлиги учунгина амалга оширилмоқда.

7. Молиявий ҳисоботларни таҳлил этишда қўшимча манбаларга жуда кўп зарурият туғилади. Уларни олиниши, олинган ахборотларнинг

ишончлиги, тезкорлиги, аниқлиги, аослиги каби қатор муоммоларга дуч келинмоқда. Бу жараёнлар кўпроқ хўжалик субъектларининг фонд бозори, қимматли қағозлар бозори, базор ва иш активлигини баҳолашда айниқ қийинчиликлар туғдирмоқда.

8. Молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш бўйича энг муҳим муаммоларда биттаси бу улар бўйича маъмурчилик харажатларининг хаддан ташқари ортиб кетиши билан боғлиқдир. Маъмурчилик харажатларининг ҳисоби ва уларни меъёрлаш бўйича ҳеч қандаш тартиблар ва қоидалар белгиланмаганлиги ҳам аналитик таҳлилчиларнинг иш унумига таъсир қилмоқда.

9. Молиявий ҳисоботларни тузишда халқаро стандартлардаги нормаларга амал этишда ягона ендашувнинг йуклиги, уларни ҳар битта хўжалик юритувчи субъект узига ҳос тарзда қўллашидаги хилма хилликлар мавжудлиги ҳам соҳага оид энг уткир муаммолардан биттаси ҳисобланади. Шу билан биргаликда жаҳон базорига чиқишда уларнинг қай даражада аҳамиятли эканлиги иқтисодий жихатдан етарли даражада асосланмаганлиги ҳам ушбу соҳада ишларнинг жадал ривожланишига таъсир этмоқда.

10. Молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш тартибларида электрон ҳисоботларнинг (молиявий (бухгалтерия), солиқ, статистика, божхона, банклар ҳисоботларининг) ягона порталини шакллантириш ва тегишли бугин бўйича мижозларнинг ахборотларини умулашган ахборотларни очиклигини таъминлаш лозим. Масалан экспорт ҳажми, импорт ҳажми, солиқ туловлари, ишловчилар сони, активлар ҳажми, рентабеллиги ва ҳ.к. жихатларда ахборотларни олиш ва уларни қиёсий таҳлилин амалга оширишга имкон берувчи тизимини шакллантириш лозим. Бу ахборотларда сир сақланадиган манбаларни филтрлашнинг умуман қарама-қарши йук. Ҳар битта хўжалик юритувчи субъект узининг конкуренти ҳақидаги умумлашган маълумотларни билиб туриши шарт ва зарур.

11. Турли ҳисоботларни тузишда уларни тузиш ва тақдим этишда қоидалар назоратни йўлга қўйиш орқали хўжалик юритувчи субъектларни режалар ва режадан ташқари текширишларига йўл қўймаслик лозим. Ахборотларни тўғри ва ишончли ақс этиришда ишончлилик таъминини қўлайлаштириш лозим. Бунинг учун уларни рағбатлантирувчи механизмларни уйлаб топиш зарур.

2. Молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этишнинг концептуал асоси

Иқтисодиётдаги ўзгаришларнинг жадаллиги замонавий бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудитнинг ҳам мазмунини тубдан янги шакл ва мазмунда юритишни талаб этмоқда. Ҳозирги шароитда молиявий ҳисоботлар таҳлилининг муҳимлигини шу битлан аниқ изоҳлаш мумкинки ушбу предмет алоҳида фан сифатида шакллланган. Мулк эгалари, шериклар ва ҳамкорлар, мол етказиб берувчи ва харидорлар, қарпз берувчи ва олувчилар, назорат ва тафтиш органлари, контригентларнинг кенг қамровли таркиби хўжалик субъектининг молиявий аҳволи ва ундаги ўзгаришларни баҳолашнинг концептуал асослари тубдан янгидан тузиб чиқилди. Ўзбекистон Республикасининг алоҳида қабул қилинган Бухгалтерия ҳисоби, Аудит тўғрисидаги қонунлари, қатор Кодекслар (бюджет, солиқ, меҳнат, инвестиция,) нормалари асосида ташкил этилаётган ҳисоб хизматларининг мазмуни тубдан ўзгармоқда.

Ушбу параграфда қуйидаги масалалар камраб олинган:

- Бухгалтерия (молиявий) ҳисобот тушунчаси

- Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудитни ҳуқуқий тартибга солиш.

- Молиявий ҳисоботни расмийлаштириш тартиблари

- Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари

Молиявий ҳисобот қуйидагилар учун ҳам ахборотни сақлайди:

- инвестиция қарорларини ва кредитлар беришга доир қарорларни қабул қилиш;

- хўжалик юритувчи субъектнинг бўлғуси пул оқимига баҳо бериш;

- хўжалик юритувчи субъектга ишониб топширилган ресурслар муносабати билан унинг ресурсларига, мажбуриятларига баҳо бериш;

- раҳбар органларнинг ишига баҳо бериш.

Молиявий ҳисобот - хўжалик юритувчи субъект алоҳида мустақил хўжалик юритувчи субъектлиги ёки хўжалик юритувчи субъектларнинг жамланган гуруҳига киришидан қатъи назар шу хўжалик юритувчи субъектнинг маълум бир даврдаги фаолиятини кўрсатувчи молиявий ахборотни тақдим этиш усулидир.

Молиявий ҳисобот - бухгалтерия ҳисоби субъектининг ҳисобот санасидаги молиявий ҳолати, ҳисобот давридаги фаолиятининг молиявий натижаси ва пул маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги тизимлаштирилган ахборотдан иборатдир.

Йиллик молиявий ҳисобот қуйидагиларни ўз ичига олади:

-бухгалтерия баланси;

-молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот;

- пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот;
- хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот;
- изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлар.

2.1-жадвал

Молиявий ҳисобот шакллари ва уларнинг ахборотлиги

Ҳисобот шакллари			
Бухгалтерия баланси	Фойда ва зарар ҳақида ҳисобот	Капитал тўғрисидаги ҳисобот	Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот
Иқтисодий ресурслар ҳақидаги, ликвидлик ва тўловга қобиллик ҳақидаги, корхонанинг ўзгаришларга адаптация қилиш қобилиятини баҳолаш тўғрисидаги ахборотларни олишга имкон беради	Ресурслар басини юзасидан пул оқимларининг ижобий салдосини, фаолият натижаси ва рентабеллик ҳақидаги ахборотларни беради	Корхонанинг операцион, молиявий ва инвестицион фаолият натижасини баҳолашга, корхонанинг пул ишлаб топиш қобилияти, ушбу маблағларга корхонанинг заруриятини баҳолаш имкон беради	Корхонанинг соф активлар қийматини баҳолашга, тўловга қобиллик ва ликвидликни баҳолашга, пул маблағларини самарали бошқариш тўғрисидаги ахборотларни олиш имконини беради

Халқаро стандартлар бўйича тузиладиган молиявий ҳисоботга доир талаблар молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларида белгиланади.

Бухгалтерия ҳисоби субъекти молиявий ҳисоботни тузишда мустақил балансга ажратилган ўз ваколатхоналарининг, филиалларининг ва бошқа таркибий бўлинмаларининг бухгалтерия балансларини ҳамда бошқа ҳисобот шакллари киритиши керак.

Молиявий ҳисобот ҳисобот йили бошидан ортиб борувчи яқун билан тузилади.

Бюджет ташкилотларининг молиявий ҳисоботи бюджет тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ тузилади ва тақдим этилади.

Молиявий ҳисоботнинг таркиби ва мазмуни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланади.

Банклар ва бошқа кредит ташкилотлари молиявий ҳисоботининг таркиби ҳамда мазмуни Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланади.

Асосий хўжалик жамияти бўлган ва шўъба хўжалик жамиятларига, ўз назорати остидаги ташкилотларга эга бухгалтерия ҳисоби субъекти консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузади.

Консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиш тартиби, шунингдек асосий ҳўжалик жамиятининг назорати остидаги ташкилотларга қўйиладиган талаблар бухгалтерия ҳисоби стандартлари билан белгиланади.

Ушбу модда талаблари вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ва бюджет ташкилотларининг жамланма молиявий ҳисоботиға нисбатан татбиқ этилмайди.

Молиявий ҳисоботни тақдим этиш

Молиявий ҳисобот қуйидагиларға тақдим этилади:

- давлат солиқ хизмати органларига;
- таъсис ҳужжатларига мувофиқ мулкдорларға;
- давлат статистика органларига;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа органларға.

Молиявий ҳисобот электрон ҳужжат тарзида тақдим этилиши мумкин.

Молиявий ҳисобот йилнинг ҳар чорагида тақдим этилади. Кичик корхоналар ва микрофирмалар бухгалтерия балансидан ҳамда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботдан иборат фақат йиллик молиявий ҳисоботни тақдим этади.

Ҳўжалик юритувчи субъектларнинг йиллик молиявий ҳисоботи манфаатдор банклар, биржалар, инвесторлар, кредиторлар, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа шахслар учун очикдир.

Акциядорлик жамиятлари, шунингдек суғурта ташкилотлари, банклар, жамоат фондлари ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ташкилотлар ҳар йилги молиявий ҳисоботни акциядорларнинг ёки бухгалтерия ҳисоби субъекти бошқа юқори бошқарув органининг йиллик умумий йиғилиши ўтказиладиган санадан камида икки ҳафта олдин аудиторлик хулосаси билан бирға эълон қилиши шарт.

Бухгалтерия ҳисоби барча ҳўжалик операцияларини яхлит, узлуксиз, ҳужжатлар асосида ҳисобға олиш йўли билан бухгалтерия ахборотини йиғиш, қайд этиш ва умумлаштиришнинг тартибға солинган тизимидан, шунингдек унинг асосида молиявий ва бошқа ҳисоботни тузишдан иборатдир.

Бошланғич ҳисоб ҳужжатларига асосланган, бухгалтерия ҳисоби регистрларида, молиявий ҳисоботларда, тушунтиришларда ҳамда бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш ва юритиш билан боғлиқ бошқа ҳужжатларда акс этириладиган бухгалтерия ҳисоби объектлари ҳақидаги қайта ишланган маълумотлар- бухгалтерия ахбороти деб юритилади.

Бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботни тузишға доир минимал талабларни бухгалтерия ҳисоби стандартлари белгилайди.

Бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, юритиш ва молиявий ҳисоботни тузишга доир махсус талабларни бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари белгилайди.

Хўжалик субъектлари молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қўллашлари мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг йиллик молиявий ҳисоботи манфаатдор банклар, биржалар, инвесторлар, кредиторлар, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа шахслар учун очиқдир.

Акциядорлик жамиятлари, шунингдек суғурта ташкилотлари, банклар, жамоат фондлари ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ташкилотлар ҳар йилги молиявий ҳисоботни акциядорларнинг ёки бухгалтерия ҳисоби субъекти бошқа юқори бошқарув органининг йиллик умумий йиғилиши ўтказиладиган санадан камида икки ҳафта олдин аудиторлик хулосаси билан бирга эълон қилиши шарт.

2.2-жадвал

МҲХС ва уларнинг амал қилиши

№	МҲХС номланиши	Қабул қилинган санаси
МҲХС 1	Молиявий ҳисоботни тақдим этиш	01.01.75 й.
МҲХС 2	Тоавр моддий захиралар	01.01.76 й.
МҲХС 3	Консолидациялашган молиявий ҳисобот	01.01.77 й.
МҲХС 4	Амортизация ҳисоби	01.01.77 й.
МҲХС 5	Молиявий ҳисоботда тегишли ахборотларни очиб бериш	01.01.77 й.
МҲХС 6	Нарх ўзгаришларининг ҳисоб ва ҳисоботга таъсири	01.01.78 й.
МҲХС 7	Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот	01.01.79 й.
МҲХС 8	Ҳисоб сиёсатлари, ҳисоблаб чиқилган баҳолардаги ўзгаришлар ва хатолар	01.01.79 й.
МҲХС 9	Иزلанишлар ва ишланмалар бўйича харажатлар	01.01.80 й.
МҲХС 10	Ҳисобот давридан кейинги ҳодисалар	01.01.80 й.
МҲХС 11	Қурилиш шартномалари	01.01.80 й.
МҲХС 12	Фойда солиқлари	01.01.81 й.
МҲХС 13	Айланма маблағлар ва қиска муддатли пассивлар ҳақида ҳисоботни тақдим этиш.	01.01.81 й.
МҲХС 14	Сегментар ҳисобот	01.01.83 й.
МҲХС 15	Баҳо ўзгаришлари таъсирини акс эттирувчи ахборот	01.01.83 й.
МҲХС 16	Асосий воситалар	01.01.83 й.
МҲХС 17	Ижара	01.01.83 й.
МҲХС 18	Одатдаги фаолиятдан олинмаган даромад	01.01.84 й.
МҲХС 19	Ходимларни даромадлари	01.01.85 й.
МҲХС 20	Давлат грантларини ҳисобга олиш ва давлат ёрдами тўғрисида маълумотларни очиб бериш	01.01.84 й.
МҲХС 21	Валюта курсларидаги ўзгаришларнинг таъсирлари	01.01.85 й.

МҲХС 22	Компанияларни бирлаштириш	01.01.85 й.
МҲХС 23	Қарз бўйича харажатлар	01.01.86 й.
МҲХС 24	Ўзаро боғлиқ томонлар тўғрисидаги маълумотларни очиб бериш	01.01.86 й.
МҲХС 25	Инвестиция ҳисоби	01.01.87 й.
МҲХС 26	Пенсион тизимлар бўйича бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот	01.01.88 й.
МҲХС 27	Алоҳида молиявий ҳисоботлар	01.01.90 й.
МҲХС 28	Қарам тадбиркорлик субъектларидаги ва қўшма корхоналардаги инвестициялар	01.01.90 й.
МСФО 29	Гиперинфляцияли иқтисодиётларда молиявий ҳисобот бериш	01.01.90 й.
МҲХС 30	Банклар ва бошқа молия институтлари молиявий ҳисоблотилари маълумотларини очиб бериш	01.01.91 й.
МҲХС 31	-	01.01.92 й.
МҲХС 32	Молиявий инструментлар: маълумотни очиб бериш ва тақдим этиш	01.01.96 й.
МҲХС 33	Бир акцияга тўғри келадиган фойда	01.01.98 й.
МҲХС 34	Оралик молиявий ҳисоботлар	01.01.99 й.
МҲХС 35	Тугатилаётганда молиявий ҳисобот	01.01.99 й.
МҲХС 36	Активларнинг қадрсизланиши	01.07.99 й.
МҲХС 37	Резервлар, шартли мажбуриятлар ва шартли активлар	01.07.99 й.
МҲХС 38	Номоддий актив	01.07.99 й.
МҲХС 39	Молиявий инструментлар: тан олиш ва баҳолаш	01.01.01 й.
МҲХС 40	Инвестицион мулк	01.01.01 й.
МҲХС 41	Қишлоқ хўжалигида ҳисоб	01.01.02 й.

Кўпгина тадбиркорлик субъектлари, молиявий ҳисоботлардан ташқари, тадбиркорлик субъектининг раҳбарияти томонидан тайёрланган унинг молиявий ҳолати ва молиявий натижаларининг асосий жиҳатларини ҳамда у дуч келадиган асосий ноаниқликларни шарҳлайдиган ва тушунтирадиган молиявий таҳлилни ҳам тақдим этадилар. Бундай ҳисобот қуйидагиларнинг таҳлилинини ўз ичига олиши мумкин:

(а) молиявий натижаларни шакллантирган асосий омиллар ва таъсирлар, жумладан тадбиркорлик субъекти фаолият кўрсатадиган муҳитдаги ўзгаришлар, тадбиркорлик субъектининг ушбу ўзгаришларга жавобан чоралари ва уларнинг таъсири, ҳамда тадбиркорлик субъектининг молиявий натижаларни сақлаб қолиш ва кўпайтиришга қаратилган инвестицион сиёсати, жумладан унинг дивиденд сиёсати;

(б) тадбиркорлик субъектининг фаолиятини молиялаштириш манбалари ва у томонидан кўзланган мажбуриятларнинг капиталга нисбати коэффиценти;

(в) тадбиркорлик субъектининг МҲХСларга мувофиқ молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботда тан олинмаган ресурслари.

Тадбиркорлик субъекти ўзининг, пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларидан ташқари, молиявий ҳисоботларини бухгалтерия ҳисобининг ҳисоблаш усули асосида тайёрлаши лозим. Бухгалтерия

ҳисобининг ҳисоблаш усули қўлланилганда, тадбиркорлик субъекти моддаларни активлар, мажбуриятлар, капитал, даромадлар ва харажатлар (молиявий ҳисоботлар элементларини) сифатида тан олади, қачонки улар Концептуал асосда келтирилган ушбу элементларнинг таърифларига ва тан олиш мезонларига тўғри келса.

2.3. Хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағларини кўпайтириш ва натижага эришиш қобилиятини баҳолашда, иқтисодий қарорлар қабул қилишда, молиявий ҳисобот таҳлилининг ахборот таъминоти

2.1. Бухгалтерия баланси.

Бухгалтерия баланси маълум санага корxonанинг активлари, капитали ва мажбуриятларини ҳолати ҳақида ахборот берувчи ҳисобот шаклидир.

«Баланс» атамаси лотинча *bis* икки марта, *banx* - тарози палласи сўзларидан таркиб топган бўлиб, иккала палла деган маънони англатади. У тенглик, мувозанат тушунчаси сифатида ишлатилади.

Бухгалтерия балансини турли таснифий белгилари (тўзилиш вақти, ахборот ҳажми, акс эттириш объекти, тозалаш усули) бўйича турларини таркиблаш мумкин. 2.1-жадвалга қаранг

2.3-жадвал

Бухгалтерия балансини турлари

Бухгалтерия баланси тўзилиш вақтига кўра				
Ташкил топиш баланси	Жорий баланслар	Тугатиш баланси	Бўлиш баланси	Бирлаштириш баланси
Корxonанинг ташкил топиш вақтида тўзилади.	Корxonанинг узлуксиз фаолиятида, қонунда белгиланган муддатларда тўзилади	Корxона тугатилган да тўзилади	Йирик корxона бир неча майда корxonаларга бўлиниш вақтида	Бир неча корxonалар бир корxonага бирлашганда тўзилади
Ахборот ҳажми бўйича баланслар				
Бир марталик		Йиғма баланс		
Бир марталик баланс фақат битта корxона бўйича жорий ҳисоб асосида тўзилади.		Йиғма баланс бир марталик баланслар асосида тўзилади ва бирлашмалар (вазирликлар, қўмита ва бошқармалар ва шу кабилар)нинг хўжалик маблағларини акс эттиради.		
Акс эттириш объектига кўра				
Мустақил баланс		Алоҳида баланс		
Мустақил балансни ҳуқуқий шахс бўлган барча корxonалар тузади.		Алоҳида балансни корxonанинг таркибий бўлинмалари (филиаллар, бўлимлар, шўба ва қарам хўжаликлар ва шу кабилар) тузади.		
Акс эттириш объектига кўра				
Баланс-брутто		Баланс-нетто		
Тартибга солувчи моддаларни ўз ичига олувчи балансдир		Баланснинг умумий қийматидан тартибга солувчи моддалар суммаси чегирилади.		

Хўжалик юритувчи субъектлар узлуксиз фаолиятида иктисодий ресурслар ҳаракатга келтирилади ва уларнинг тўзилиши доимо ўзгариб туради. Ушбу ўзгаришларни бухгалтерия балансида тўртта жиҳатини ҳарактерлаш лозим. Биринчи жиҳат ўзгариш актив ва пасив томоннинг ўсишини ҳарактерлайди, иккинчи жиҳат ўзгаришлар ҳар икки томоннинг камайишини, учинчи жиҳат ўзгаришлар фақат актив томоннинг ўзгаришини, тўртинчи жиҳат ўзгаришлар фақат пасив томоннинг ўзгаришларини ҳарактерлайди.

2.4-жадвал

Бухгалтерия балансидаги ўзгаришлар

Балансидаги ўзгаришлар			
$A+X1=П+X1$	$A-X2=П-X2$	$A+X3-X4=П$	$A=П+X4-X4$
Актив томон ҳам пасив томон ҳам ортади	Актив томон ҳам пасив томон ҳам камаяди	Кўпайиш ва камайиш актив томонда кузатилади	Кўпайиш ва камайиш пасив томонда кузатилади
Баланс суммаси ортади	Баланс суммаси камаяди	Баланс суммаси ўзгармайди	Баланс суммаси ўзгармайди

Бухгалтерия балансини молиявий таҳлилга тайёрлаш юзасидан унинг элементлари ва моддаларини турли таснифий белгилари бўйича кўрсаткичлар тизимига жамлаш талаб этилади. Бу таснифий белгилар уларнинг шакли, айланувчанлик даражаси, ликвидлиги бўлиши мумкин.

2.5-жадвал

Бухгалтерия баланси актив томони классификацияси

Активлар (А)			
Узоқ муддатли активлар (УМА)		Жорий активлар (ЖА)	
Молиявий бўлмаган узоқ муддатли активлар (МБУМА)	Молиявий узоқ муддатли активлар (МУМА)	Молиявий бўлмаган жорий активлар (МБЖА)	Молиявий жорий активлар (МЖА)
Пул кўринишида бўлмаган активлар (ПКБМ)			Пул кўринишидаги активлар (ПКМ)
Кийин сотиладиган активлар (ҚСА)	Ликвид активлар (ЛА)		

2.6-жадвал

Бухгалтерия баланси пасив томони классификацияси

Пассив (П)			
Уз маблағлари манбайи (УММ)	Мажбуриятлар (М)		
Хусусий капитал	Узоқ муддатли кредит ва қарзлар (УМ)	Қиска муддатли кредит ва қарзлар(КМ)	Кредиторлик мажбурияти(К)
Доимий пасивлар (ДП)	Мажбуриятдаги пасивлар (МП)		

Балансидаги ифодалар:

Умумий ифодалар

$$A=P \quad (2.1)$$

$$УМА+ЖА= \check{У}ММ+М \quad (2.2)$$

$$МБУМА+МУМА+МБЖА+МЖА=\check{У}ММ+УМ+ҚМ+К \quad (2.3)$$

$$ПКБА+ПКА=ДП+МП \quad (2.4)$$

Бирлик ифодалар

$$УМА=МБУМА+МУМА \quad (2.5)$$

$$ЖА=МБЖА+МЖА \quad (2.6)$$

$$ПКБА=МБУМА+МУМА+МБЖА \quad (2.7)$$

$$ЛА=МУМА+МБЖА+МЖА \quad (2.8)$$

Молиявий бўлмаган узоқ муддатли активлар- асосий воситалар, номоддий активлар, ўрнатиладиган ускуналар, капитал қўйилмаларни ўз ичига олади.

Молиявий узоқ муддатли активларга узоқ муддатли инвестициялар киритилади.

Молиявий бўлмаган жорий активларга ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, товарлар, келгуси давр ҳаражатлари, кечиктирилган ҳаражатлари ва дебиторлик мажбуриятлари киради.

Молиявий жорий активларга пул маблағлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар ва бошқа жорий активлар киради

2.7-жадвал

Активларнинг турли шакллари ўртасидаги аълоқадорлик

Активлар шакли	Молиявий бўлмаган активлар	Молиявий активлар	Жами активлар
Узоқ муддатли активлар	МБУМА	МУМА	УМА
Жорий активлар	МБЖА	МЖА	ЖА
Жами активлар	МБА	МА	А

2.8-жадвал

Активларни мазмуни бўйича таркибланиши

Активларни манбалашни мазмуни		
Хусусий (ХК)*	Қарзга олинган (ҚК)	
	Ташқи қарз (ТҚ)**	Ички қарз (ИҚ)***
*-Ўз маблағлари манбаси	** -Узоқ ва қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар, кредиторлик мажбуриятларининг ташқи қисми	***-Кредиторлик мажбуриятларини ички қисми

Хусусий капитал-ўз ичига устав капитали, қўшилган капитал, резерв капитали тақсимланмаган фойда ва уз маблағалари манбайининг бошқа

таркибларини (мақсадли тушумлар, келгуси давр ҳаражатлари ва тўловлари захираси) олади.

Ташқи қарз- банк кредитлари ва қарзларини, олинган аванс тўловларини, кредиторлик мажбуриятларининг мол етказиб берувчиларга бўлган қисмини ўз ичига олади.

Ички қарз- корхонанинг меҳнат ҳақидан, солиқлар, тўловлар ва йигимлар бўйича қарздан, жалб қилинган қарз маблағлари юзасидан фоизлар, акционерларга элон қилинган дивидендлар бўйича мажбуриятлардан иборат бўлади

2.9-жадвал

Бухгалтерия балансини мулкый эгаллиги бўйича тузилиши

	Ўзига тегишли мулк	Қарзга олинган мулк	Жами
Пул кўринишида бўлмаган мулк (ПКБ)=МБУМА+МУМА+ МБЖА	ХК (ПКБ)	ҚК(ПКБ)	ПКБ
Пул кўринишидаги мулк(ПК)=МЖА	ХК(ПК)	ҚК(ПК)	ПК
Жами мулк	ХК	ҚК	А

2.10-жадвал

Бухгалтерия балансини тузилишидаги динамик ўзгаришлар

	Давр бошига дебет коддик	Хусусий мулк	Қарзга олинган мулк	Давр охирига дебет коддик	Ўсиш даражаси
Давр бошига кредит колдиғи	Аб	ХКб	ҚКб	-	-
Пул шаклидаги бўлмаган мулк (ПШБМ)	ПШБМб	^ХК (ПКБ)	^ҚК (ПКБ)	ПШБМо	^ПШБМ
Пул шаклидаги мулк (ПШМ)	ПШМб	^ХК(ПК)	^ҚК (ПК)	ПШМо	^ПШМ
Давр охирига кредит колдиғи	-	ХКо	ҚКо	Ао	-
Ўсиш даражаси	-	^ХК	^ҚК	-	^А

Молиявий ҳисоботлар таркибида бухгалтерия баланси марказий ўринда туради ва ундаги кўрсаткичларни таҳлил этиш ва баҳолаш орқали хўжалик юритувчи субъектнинг мулкый ва молиявий аҳволдан воқиф бўлинади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий аҳволидаги ўзгаришлар албатта мулкый ва молиявий муносабатлар туфайли юзага келади. Одатда, молиявий муносабатларнинг классик формуласи сифатида қўйидаги боғланишдан фойдаланилади.

$$\text{Пул1} \Rightarrow \text{Товар1} \Rightarrow \text{Пул2*} \Rightarrow \text{Товар2*} \Rightarrow \text{Пул3*} \dots \quad (2.9)$$

*цикл натижасидаги ютук: Пул1<Пул2<П3<.....

Ушбу формулани иқтисодий жароёнларга нисбатан расмийлаштирсак куйидаги кўринишга келади.

$$ПМ \Rightarrow Р \Rightarrow ИЧ \Rightarrow ТФ \Rightarrow ХК \Rightarrow ПМ^* \dots \quad (2.10)$$

Бунда ПМ-пул маблағлари

ПМ*-Цикл натижасидаги ютук: ПМ < ПМ* < ПМ** < ПМ*** <.....

Р-ресурслар

ИЧ-ишлаб чиқариш

ТФ-тижорат фаолияти

ХК-ҳисоб-китоблар

Корхона активлари, хусусий капитал (сармоя) ва мажбуриятлар бухгалтерия балансининг элементлари ҳисобланади.

2.11-жадвал

Бухгалтерия баланси элементлари ва уларнинг таснифий белгилари

Бухгалтерия баланси элементлари	Тавсифи	Таркий тўзилиши
Активлар	Субъект назорат қиладиган, келгусида улардан даромад олиш мақсадида аввалги фаолият натижасида олинган иқтисодий ресурслардир	Узоқ муддатли активлар:
		-Асосий воситалар:
		-Номоддий активлар
		-Узоқ муддатли инвестициялар
		-Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар
		-Капитал қўйилмалар
		Жорий активлар:
		-Товар моддий захиралар
		-Дебиторлар
		-Пул маблағлари
-Қисқа муддатли инвестициялар		
Хусусий капитал (сармоя)	Субъектнинг мажбуриятларини чегириб ташлагандан кейинги активларидир	Ўз маблағлари манбаси:
		Устав капитали
		Кўшилган капитал
		Захира капитали
		Тақсимланмаган фойда
		Мақсадли тушумлар
Мажбуриятлар	Шахснинг (қарздорнинг) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ишни амалга ошириш, масалан мол-мулкни топшириш, ишни бажариш, пул тўлаш ва бошқа мажбуриятларидир ёхуд муайян хатти ҳаракатдан тийилиб туриш мажбуриятидир, кредитор эса	Узоқ муддатли мажбуриятлар

	қарздордан ўз мажбуриятларини бажаришини талба қилишга ҳақлидир	Жорий мажбуриятлар
--	---	--------------------

Корхона активларлари ва мажбуриятларини баҳолаш.

Баҳолаш - активлар ва мажбуриятлар эътироф этиладиган ва молиявий ҳисоботларда қайд этиладиган пул ўлчовининг усулидир.

Молиявий ҳисоботларда баҳолашнинг қуйидаги усулларидан фойдаланилади:

Бошланғич қиймат. Активлар сотиб олиш вақтида эришилган томонларнинг ўзаро келишувига кўра белгиланган жорий қиймати бўйича акс этирилади. Мажбуриятлар мажбуриятни бажаргунга қадар тўланадиган пул маблағлари суммаси бўйича мажбуриятларга алмашиб олинган маблағлар суммасида акс этирилади.

Жорий қиймат. Активлар ана шу ёки шунга ўхшаш актив эндигина сотиб олинган бўлгандаги ҳолатда тўланиши керак бўлган пул маблағлари суммаси бўйича ҳисоботда акс этирилади. Мажбуриятлар мажбуриятни тўлаш учун талаб этиладиган пул маблағларининг дисконтланмаган суммасида акс этирилади.

Сотиш қиймати. Активлар сотишдан олинishi мумкин бўлган пул маблағлари суммаси бўйича акс этирилади. Мажбуриятлар уларни тўлаш қиймати бўйича акс этирилади, бундай қиймат эса мажбуриятларни тўлаш учун талаб этиладиган пул маблағларининг дисконтланмаган суммасидир.

Дисконтланган қиймат. Активлар хўжалик юритувчи субъектнинг нормал фаолияти давомида активларни кўпайтириши лозим бўлган бўлғуси пул маблағлари тушумининг дисконтланган қиймати бўлган жорий қиймат бўйича акс этирилади.

Мажбуриятлар келгусида ўтказиладиган пул маблағларининг дисконтланган қийматидан иборат бўлган, хўжалик юритувчи субъектнинг оддий фаолияти давомида мажбуриятларни тўлаш учун фойдаланилиши мумкин бўлган жорий қиймат бўйича акс этирилади.

Баланс қиймати - ҳисобот санасида бухгалтерия балансида активлар ва мажбуриятларни акс этириш қийматидир.

Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳисоботларни тайёрлашда бошланғич қийматни баҳолаш учун асос қилиб оладилар. Ундан одатда баҳолашнинг бошқа асосий тушунчалари билан биргаликда фойдаланилади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот.

Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар қуйидагилардан иборат:

Даромад-, / Харажат=Н*100 Фойда (зарар)/ Рентабеллик (2.11)

Даромадлар - ҳисобот даврида активларнинг кўпайиши ёхуд мажбуриятларнинг камайишидир.

Активларнинг кўпайиши ва мажбуриятларнинг камайиши билан боғлиқ бўлғуси иқтисодий фойданинг ўлчанган кўпайиши пайдо бўлганда, даромад молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилади. Бу эса даромадни акс эттириш активларнинг кўпайиши ва мажбуриятларнинг камайишини акс эттириш билан бир вақтда юзага келишини англатади (масалан, товарлар ва хизматларни сотишда юзага келадиган активлардаги соф кўпайиш ёки кредитор қарздан бош тортиши натижасида мажбуриятларнинг камайиши).

Харажатлар - ҳисобот даврида активларнинг камайиши ёхуд мажбуриятларнинг кўпайишидир.

Харажат активларнинг камайиши ва мажбуриятларнинг кўпайиши билан боғлиқ бўлғуси иқтисодий фонданинг ўлчанган камайиши пайдо бўлганда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилади ва бу ишончли тарзда белгиланиши мумкин. Бу эса харажатларни акс эттириш мажбуриятлардаги кўпайиш ёки активларнинг камайишини акс эттириш билан бир вақтда юзага келишини англатади.

Молиявий натижалар - хўжалик юритувчи субъектнинг фойда ёки зарар шаклида ифодаланган фаолиятининг пировард иқтисодий якунидир.

Ялпи даромад хўжалик юритувчи субъектнинг асосий ва асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадларни ўз ичига олади. Асосий фаолиятдан даромад маҳсулот, ишлар, хизматлар, товар-моддий захиралар, бошқа активларни сотишдан, шунингдек мукофотлар, фоизлар ва дивидендлар, гонорарлар ва хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолиятига боғлиқ бўлган рентадан олиниши мумкин.

Хўжалик юритувчи субъект асосий бўлмаган фаолият натижасида оладиган даромадлар даромадни аниқлашга мос келадиган моддаларни ўз ичига олади ва концептуал асоснинг алоҳида таркибий қисмлари деб ҳисобланмайди.

Биржада муомалада бўладиган қимматли қоғозларни қайта баҳолаш ва бошқалар асосий бўлмаган фаолият натижасида пайдо бўладиган даромадларга мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бундай даромадлар, агар молиявий натижалар ҳақидаги ҳисоботда эътироф этилса, алоҳида кўрсатилади, чунки иқтисодий қарорларни қабул қилишда улар ҳақидаги ахборот фойдали бўлиши мумкин.

Солиққа тортиладиган даромад (зарар) - солиқ конунларига мувофиқ белгиланган ҳисобот давридаги даромад (зарар) суммасидир.

Харажатларни белгилаш мулкни, ишлаб чиқаришни бошқариш билан ҳамда маҳсулот сотиш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш ва зарарлар билан боғлиқ. харажатларни ўз ичига олади. Улар одатда пул маблағлари, моддий захиралар, иншоотлар, ускуналар ва бошқалар сингари активларнинг чиқиши ёки улардан фойдаланилиши шаклида бўлади.

Зарарлар иқтисодий фойданинг камайганлигини билдиради ва ўз табиатига кўра бошқа харажатлардан фарқ қилмайди ва концептуал асоснинг алоҳида қисми деб ҳисобланмайди.

Зарарлар бошқа активларни сотишда ёки табиий офатлар натижасида юзага келиши мумкин. Бундай зарарлар молиявий натижалар ҳақидаги ҳисоботда кўрсатиладиган бўлса, улар ҳақидаги ахборот иқтисодий қарорларни қабул қилишда фойдали бўлиши мумкин ва шунинг учун ҳам улар алоҳида кўрсатилади.

Даромадлар ва харажатлар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда қарорлар қабул қилиш учун зарур бўлган ахборотни тақдим этиш мақсадида фаолият турларини чегаралаш йўли билан кўрсатилиши мумкин. Масалан, хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти давомида ва фаолият жараёнидаги фавқулодда ҳолатларда юзага келадиган даромадлар ва харажатларнинг моддалари ўртасидаги чегара умумий қабул қилинган амалиётдир. Бундай чегаралаш хўжалик юритувчи субъектнинг келгусида пул маблағларини кўпайтириш қобилиятига баҳо беришда аҳамиятли бўлган моддаларнинг манбалари асосида ўтказилади. Моддаларни чегаралашда хўжалик юритувчи субъектнинг табиати ва унинг фаолияти билан ҳисоблашиш керак. Битта хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти натижасида пайдо бўладиган моддалар бошқаларига қараганда фавқулодда бўлиши мумкин.

Даромадлар ва харажатларнинг моддалари ўртасидаги чегара ҳамда уларнинг ҳар хил комбинациялари ҳам хўжалик юритувчи субъектнинг иш натижаларини кўрсатиш имкониятини беради. Бундай бўлимлар ҳар хил моддаларни ўз ичига олади. Масалан, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот солиққа тортилишгача ва ундан кейинги молиявий-хўжалик фаолиятидан олинган даромадни кўрсатади.

Омонат эгаларининг хусусий сармоёга улушлари даромад ҳисобланмайди; хусусий сармоённинг эгалари ўртасида тақсимланиши харажат ҳисобланмайди.

Даромадлар ва харажатларни аниқлаш уларнинг асосий фарқ қилувчи жиҳатларини очиб беради, лекин уларни молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда эътироф этишдан олдин жавоб бериши лозим бўлган мезонларни аниқлаштирмайди.

Ҳисобот давридаги соф даромад ёки зарар қуйидаги элементлар асосида аниқланади, уларнинг ҳар бири молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда очиб берилиши лозим:

Хўжалик умумий фаолиятидан олинган даромад ёки кўрилган зарар;

Фавқулодда даромад (зарар);

Даромад солиғи тўлангунга қадар умумий молиявий натижа (фойда ёки зарар);

Даромад солиғидан ташқари соф фойда.

Молиявий натижаларни ифодаловчи муҳим кўрсаткичларни аниқлаш усулини қуйидаги чизмада кўриб чиқиш мумкин (2.1.-чизма).

$$\boxed{\begin{array}{c} \text{Сотишдан тушган ялпи} \\ \text{молиявий натижа} \\ \text{(Ямн)} \end{array}} = \boxed{\begin{array}{c} \text{Маҳсулотни (иш,} \\ \text{хизматни) сотишдан} \\ \text{келган соф тушум (Ст)} \end{array}} - \boxed{\begin{array}{c} \text{Сотилган маҳсулот} \\ \text{(иш, хизмат)} \\ \text{таннархи (Тн)} \end{array}}$$

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (Мфмн)	=	ЯМН	-	Давр харажатлари (Дх)	+	Бошқа операцион даромадлар (Бд)
Молиявий фаолият натижаси (Мфн)	=	Молиявий фаолиятдан келган даромадлар (Мфд)	-	Молиявий фаолиятга кетган харажатлар (Мфх)		
Тасоддий (фавқулотда) фойда ёки зарар (Тф) (Тз)	=	Тасоддий даромад (Тд)	-	Тасоддий харажат (Тх)		
Солиқ тўланганга қадарги умумий молиявий натижа фойда (Яф)	=	Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (Мфмн)	+	Мфн	+	Тф
Соф фойда (Сф)	=	Солиқ тўланганга қадарги умумий молиявий натижа фойда Яф	-	Солиқлар ва ажратмалар (С)		
Тақсимланмаган фойда (Тмф)	=	Соф фойда (Сф)	-	Дивидендлар (Дв)		

1.1-Чизма. Корхонада молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларни ва уларни аниқлаш йўллари

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот ундан фойдаланувчиларга хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволидаги ўзгаришларни баҳолашга имкон беради, уларни ҳисобот даврида қанча пул тушгани ва қанча пул чиққани тўғрисидаги ахборот билан таъминлайди.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот ахборотлари молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар учун хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағларини ва уларнинг эквивалентларини жалб этиш қобилиятини баҳолашга база бўлиб хизмат қилиш билан фойдалидир. Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот пул тушумлари ва тўловларини учта асосий тоифага ажратади:

- операцион фаолият;
- инвестиция фаолияти;
- молиявий фаолият.

Ҳар уч тоифанинг пул маблағига биргаликда таъсири ҳисобот даврида пул маблағининг соф ўзгаришини белгилаб беради. Пул оқимлари ҳаракати

тўғрисидаги ахборот бўлажак пул оқимлари прогнози тўғрилигини текшириш чоғида, фойда олиш ва пул оқимларининг соф ҳаракати ва нарх ўзгариши таъсири ўртасидаги алоқаларни таҳлил қилиш чоғида зарур бўлади.

Операцион фаолият - хўжалик юритувчи субъектнинг даромад келтирувчи асосий фаолияти, шунингдек субъектнинг инвестиция ва молия фаолиятига оид бўлмаган ўзга хўжалик фаолиятидир.

Инвестиция фаолияти - пул эквивалентларига киритилмаган узок муддатли активлар ва бошқа инвестиция объектларини сотиб олиш ва сотишларни ўз ичига олади.

Молиявий фаолият - хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти бўлиб, унинг натижасида ўз маблағи ва қарз маблағлари миқдори ва таркибида ўзгаришлар юз беради.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот ҳисобот даври давомида операция, инвестиция ёки молиявий фаолият натижасида хўжалик юритувчи субъект олган пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларни тақдим этиши лозим бўлади.

Хорижий валютадаги операциялардан пул оқимлари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан операция амалга оширилган кун учун белгилаб қўйилган алмаштириш қийматидан фойдаланиб, Ўзбекистон Республикаси валютасида акс эттирилади.

Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот.

Хусусий капитал (сармоя) тушунчаси Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонунида, БХМС да келтирилган⁵⁰.

Хусусий капитал (сармоя) - субъектнинг мажбуриятларни чегириб ташлагандан кейинги активларидир. Хусусий капитал (сармоя) таркибига:

- устав капитали;
- қўшилган капитал;
- резерв капитали;
- тақсимланмаган фойда (Қопланмаган зарар) киради.

Хусусий капитал (сармоя) тўғрисидаги ҳисобот даври бошига ва охирига бўлган тегишли ахборотни очиб бериши керак.

Ҳисоботда хусусий капитал (сармоя) ва унинг таркибий қисмлари тўғрисидаги, устав капитали, қўшилган капитал, резерв капитал, тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) сотиб олинган ўз акциялари ва бошқа хусусий капитал элементлари ҳақидаги ахборот очиб берилиши керак.

⁵⁰ Ўзбекистон республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонун 2016 йил 13-апрель, 7-модда- Бухгалтерия ҳисоби объектлари., 19-модда-Хусусий капитални ҳисобга олиш., 22- модда-Молиявий ҳисобот. “Ҳисоб сисёати ва молиявий ҳисоботлар” Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (1-сон БХМС)да (рўйхат рақами 474-сон, 1998 йил 14 август, Меъёрий ҳужжатлар ахборотномаси, 1999 йил, 5-сон)

Ҳисоботда хусусий капитал (сармоя) таркибида бўлган ўзгаришлар: қимматли қоғозлар эмиссияси, узоқ муддатли активларнинг қайта баҳоланиши, устав капитални шакллантириш чоғида валюта курсидаги фарқлар, резерв капиталга ажратмалар, жорий йилнинг тақсимланмаган фойдаси (зарари), текинга олинган мол-мулк, пул дивидендлари ва акциялар кўринишида тўланадиган дивидендлар, шунингдек, хусусий капитални шакллантиришнинг бошқа манбалари тўғрисидаги ахборотлар очиб берилди.

Хусусий капитал (сармоя) тўғрисидаги ҳисоботда шунингдек чиқарилган акциялар сони, акцияларнинг номинал қиймати, муомаладаги акциялар сони тўғрисидаги ахборотлар ҳам очиб берилиши керак.

Қатнашчининг чиқиб кетиши, акциядорлик жамияти томонидан акцияларнинг сотиб олинishi ёки сотиб олинган акцияларни бекор қилиниши, акциялар номинал қийматининг пасайиши ёки бошқа сабабларга кўра камайиб кетганлиги ҳақидаги маълумотлар ушбу ҳисоботга тушунтиришларда очиб ебрилиши керак.

Хусусий капитал (сармоя) тўғрисидаги ҳисоботга тушунтиришда кўйидагилар ҳақидаги ахборотлар келтирадилар:

- обуна амалга оширилиши назарда тутилган акцияларнинг умумий сони ва номинал қиймати;
- назарда тутилган миқдорлар билан таққослаганда обуна амалга оширилган акцияларнинг умумий миқдори ва номинал қиймати;
- акцияларга обунанинг бориши чоғида олинган маблағлар умумий суммаси;
- айрим турлар ва тоифалар бўйича устав капитал таркибидаги акциялар;
- имтиёзли акциялар бўйича тўланмаган жамланган дивидендлар суммаси;
- акциялар кўринишида тўланадиган дивидендлар, хусусан, тўланадиган акцияларнинг сони ва қиймати, шунингдек, уларнинг турлари ёки тоифалари тўғрисида;
- ҳисобот даврида юз берган майдалаш ёки қўшиб юборишлар ва акцияларнинг майдаланиши ёки қўшиб юборилишигача ва ундан кейинги акцияларнинг номинал қиймати тўғрисидаги.

Молиявий ҳисоботга изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлар. Молиявий ҳисоботга шарҳлар. Турли хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг кўп қирралиги ҳисобга олинади, молиявий ҳисоботлар улардан фойдаланувчиларни иқтисодий қарорлар қабул қилиш учун зарур бўлган барча ахборот билан таъминлай олмайди, шу сабабли йиллик

молиявий ҳисоботларга қўшимча равишда маъмурият томонидан тузиладиган молиявий шарҳ киритилади, унда хўжалик юритувчи субъект молиявий фаолияти ва молиявий ҳолатининг асосий белгилари тушунтириб берилади ва улар дуч келаётган асосий ноаниқликлар баён қилинади. Бу шарҳда хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти натижаларига, фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва мустаҳкамлаш учун инвестиция сиёсатига, жумладан жорий даврда, хусусан келгуси даврларда дивидендлар сиёсатига таъсир килувчи асосий омиллар очиб берилади.

Қўшимча ахборотни тақдим этиш - тушунтиришлар, изоҳлар ва ҳисоб-китоблар - хўжалик юритувчи субъект томонидан махсус шаклда ёки эркин шаклда тақдим этилади.

Изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлар жадваллар шаклида ҳам, бошқача тарзда ҳам бўлиши мумкин.

Молиявий ҳисоботлар молиявий натижаларни ва бошқа хўжалик операцияларини акс эттиради, уларни молиявий ҳисоботларнинг элементлари деб аталувчи иқтисодий тавсифларига мувофиқ алоҳида моддаларга гуруҳлайди. Активлар, хусусий сармоя ва мажбуриятлар бухгалтерия балансида хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий натижаларини аниқлаш билан бевосита боғлиқ бўлган элементларидир. Даромадлар ва харажатлар фаолият натижалари тўғрисидаги ҳисоботда хўжалик юритувчи субъектнинг кўрсаткичларини аниқлаш билан бевосита боғлиқ бўлган элементларидир. Пул маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот фаолият натижалари ва бухгалтерия баланси элементларидаги ўзгаришлар тўғрисидаги ҳисоботнинг элементларидир.

3. Молиявий ҳисоботларнинг элементлари: активлар, мажбуриятлар, хусусий сармоя, захиралар, даромадлар, харажатлар, молиявий натижалар

Активлар - субъект назорат қиладиган, келгусида улардан даромад олиш мақсадида аввалги фаолият натижасида олинган иқтисодий ресурслардир.

Активлар - хўжалик субъектининг қиймат баҳосига эга бўлган моддий, шу жумладан, пул маблағлари ва дебиторлик қарзлари ва номоддий мулкидир.

Активларда акс этирилган бўлғуси иқтисодий фойда, хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағлари оқимида потенциал, бевосита ва билвосита қўшиладиган улушдир. Бу улуш хўжалик юритувчи субъект асосий фаолиятининг бир қисми сифатида юзага келиши мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектнинг активлари аввалги битимлар ва бошқа воқеаларнинг натижасидир. Хўжалик юритувчи субъектлар одатда активларни сотиб олиб ёки ҳосил қилиб унга эга бўладилар, бироқ, бошқа битимлар ва воқеалар активларни кўпайтиришга имкон беради. Масалан, хўжалик юритувчи субъект ҳукуматдан олган кўчмас мулк. Келгусида кутиладиган битимлар ва бошқа воқеалар ўзидан ўзи активларнинг пайдо бўлишига олиб келмайди.

Хўжалик юритувчи субъект ўз активларидан мулкни, товар-моддий захиралар ишлаб чиқаришни ва хизматлар кўрсатилишини бошқариш учун фойдаланади.

Активларда акс эттирилган бўлғуси иқтисодий фойда хўжалик юритувчи субъект томонидан ҳар хил йўллар билан амалга оширилиши мумкин. Масалан, активдан:

-Товар-моддий захиралар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишда алоҳида ёки бошқа активлар билан биргаликда фойдаланилиши;

-Бошқа активларга алмаштирилиши;

- Мажбуриятларни бажариш учун фойдаланилиши;

- Хўжалик юритувчи субъектнинг эгалари ўртасида тақсимланиши мумкин.

Активлар бинолар, иншоотлар ва ускуналар сингари жисмоний шаклга эга. Бироқ, жисмоний шакл активнинг мавжуд бўлиши учун зарур эмас. Масалан, патентлар ва муаллифлик ҳуқуқлари активлардир, агар хўжалик юритувчи субъект келгусида улардан фойдаланишдан иқтисодий фойда олишни кутаётган бўлса.

Активлар, масалан, дебиторлик қарзлари ва мулк юридик ҳуқуқлар, шу жумладан эгалик ҳуқуқи билан боғлиқдир. Актив мавжудлигини аниқлашда, эгалик ҳуқуқи асосий ҳисобланмайди. Масалан, ижарага олинган мулк актив ҳисобланади, агар хўжалик юритувчи субъект ана шу мулкдан олиниши керак бўлган фойдани назорат қилса.

Харажатларни амалга ошириш билан активларни ҳосил қилиш ўртасида узвий алоқа мавжуд, аммо бу жараёнлар ҳамма вақт ҳам вақти бўйича тўғри келмайди. Хўжалик юритувчи субъект томонидан амалга оширилган харажатлар бўлғуси иқтисодий фойда изланганидан далолат беради, лекин активлар олинганини узил-кесил тасдиқламайди. Бинобарин, харажатларнинг мавжуд эмаслиги объектни актив деб ҳисоблаш учун асос бўлмайди. Масалан, хўжалик юритувчи субъектга текинга берилган объектлар активларни таърифлашга мос келади.

Хусусий сармоя - субъектнинг мажбуриятларни чегириб ташлагандан кейинги активларидир.

Хусусий сармоя устав, қўшилган, захиралар сармояси ва таксимланмаган фойдадан иборатдир. Зарур ҳолларда устав, қўшилган, захира сармоялари таҳлилий жиҳатдан алоҳида ҳисобга олинади. Бухгалтерия балансидаги хусусий сармоянинг миқдори активлар қийматини ва мажбуриятларни баҳолашга боғлиқдир.

Мажбуриятлар - шахснинг (қарздорнинг) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ишни амалга ошириш, масалан, мол-мулкни топшириш, ишни бажариш, пул тўлаш ва бошқа мажбуриятларидир ёхуд муайян хатти-ҳаракатдан тийилиб туриш мажбуриятидир, кредитор эса қарздордан ўз мажбуриятларини бажаришини талаб қилишга ҳақлидир.

Хўжалик юритувчи субъект бошқа юридик ва жисмоний шахслар олдида жорий масъулиятли эканлиги мажбуриятнинг асосий тавсифидир.

Мажбуриятлар уставнинг ёки шартноманинг талаблари оқибати сифатида кучга кириши мумкин. Масалан, олинган товар-моддий захиралар ва хизматлар учун тўланадиган суммалар. Мажбуриятлар олдин тадбиркорлик иши жараёнида, яхши муносабатларни сақлаб туриш ёки ҳолисона тарзда иш кўришда ҳам юзага келади. Масалан, агар хўжалик юритувчи субъект кафолат муддати туганидан сўнг ўз маҳсулотидagi камчиликларни тuzатиш тўғрисида қарор қабул қилса, шу бўйича қилинган харажатлар ҳам мажбуриятлар деб ҳисобланади.

Ҳозирги мажбурият билан келгуси мажбурият ўртасида чегара бўлиши керак. Хўжалик юритувчи субъект раҳбарининг келгусида активларни сотиб олиш ҳақида қабул қилган қарори мажбурият пайдо бўлишига сабаб бўлмайди. Мажбурият одатда актив олинганда ёки хўжалик юритувчи субъект активни сотиб олиш тўғрисида битимга киришгандагина пайдо бўлади.

Тегишли мажбуриятни бажариш одатда бошқа тарафнинг эътирозларини қондириш учун иқтисодий фойдани ифодаловчи хўжалик юритувчи субъект ресурсларини ўзига жалб этади. Мажбуриятларнинг бажарилиши ҳар хил усулларда (қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳоллардан ташқари) амалга оширилади:

- ✓ ҳақ тўлаш билан;
- ✓ бошқа активларни бериш билан;
- ✓ хизматларни кўрсатиш билан.

Ушбу мажбуриятни бошқаси билан алмаштириш орқали;

Мажбуриятларни акцияларга алмаштириш орқали. Мажбурият, кредитор ўз ҳуқуқларидан бош тортган ҳолларда ёки кредитор ана шу ҳуқуқларидан маҳрум бўлганида, бажарилган деб ҳисобланиши мумкин.

Мажбуриятлар аввалги битимлар ёки ўтган воқеаларнинг натижасидир. Масалан, товар-моддий захираларни сотиб олиш ва хизматларни олиш билан тўланиши керак бўлган (агар улар илгари тўланмаган бўлса ёки етказиб берилганда) счётлар ҳам олинади.

Захиралар - келгусида муайян харажатларга сарфланиши мумкин бўлган хусусий сармоянинг бир қисмидир.

Хўжалик юритувчи субъектни ва кредиторларни зарарларнинг оқибатларидан қўшимча тарзда ҳимоя қилишни таъминлаш учун захираларни вужудга келтириш зарур. Захираларни ҳосил қилиш ва уларнинг миқдори ҳақидаги ахборот қарорлар қабул қилишда фойдаланувчилар учун аҳамиятлидир. Захираларни вужудга келтириш хўжалик юритувчи субъектга доир қонунчиликда ва уставда (солиқ қонунларини бузмаган ҳолда) кўзда тутилади.

Даромадлар - ҳисобот даврида активларнинг кўпайиши ёхуд мажбуриятларнинг камайишидир.

Ялпи даромад хўжалик юритувчи субъектнинг асосий ва асосий бўлмаган фаолиятидан олинган даромадларни ўз ичига олади. Асосий фаолиятдан даромад маҳсулот, ишлар, хизматлар, товар-моддий захиралар, бошқа активларни сотишдан, шунингдек мукофотлар, фоизлар ва дивидендлар, гонорарлар ва хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолиятига боғлиқ бўлган рентадан олинishi мумкин.

Хўжалик юритувчи субъект асосий бўлмаган фаолият натижасида оладиган даромадлар даромадни аниқлашга мос келадиган моддаларни ўз ичига олади ва концептуал асоснинг алоҳида таркибий қисмлари деб ҳисобланмайди.

Биржада муомалада бўладиган қимматли қоғозларни қайта баҳолаш ва бошқалар асосий бўлмаган фаолият натижасида пайдо бўладиган даромадларга мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бундай даромадлар, агар молиявий натижалар ҳақидаги ҳисоботда эътироф этилса, алоҳида кўрсатилади, чунки иқтисодий қарорларни қабул қилишда улар ҳақидаги ахборот фойдали бўлиши мумкин.

Солиққа тортиладиган даромад (зарар) - солиқ қонунларига мувофиқ белгиланган ҳисобот давридаги даромад (зарар) суммасидир.

Харажатлар - ҳисобот даврида активларнинг камайиши ёхуд мажбуриятларнинг кўпайишидир.

Харажатларни белгилаш мулкни, ишлаб чиқаришни бошқариш билан ҳамда маҳсулот сотиш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш ва зарарлар билан боғлиқ. харажатларни ўз ичига олади. Улар одатда пул маблағлари,

моддий захиралар, иншоотлар, ускуналар ва бошқалар сингари активларнинг чиқиши ёки улардан фойдаланилиши шаклида бўлади.

Зарарлар иқтисодий фойданинг камайганлигини билдиради ва ўз табиатига кўра бошқа харажатлардан фарқ қилмайди ва концептуал асоснинг алоҳида қисми деб ҳисобланмайди.

Зарарлар бошқа активларни сотишда ёки табиий офатлар натижасида юзага келиши мумкин. Бундай зарарлар молиявий натижалар ҳақидаги ҳисоботда кўрсатиладиган бўлса, улар ҳақидаги ахборот иқтисодий қарорларни қабул қилишда фойдали бўлиши мумкин ва шунинг учун ҳам улар алоҳида кўрсатилади.

Молиявий натижалар - хўжалик юритувчи субъектнинг фойда ёки зарар шаклида ифодаланган фаолиятининг пировард иқтисодий якунидир.

Даромадлар ва харажатлар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда қарорлар қабул қилиш учун зарур бўлган ахборотни тақдим этиш мақсадида фаолият турларини чегаралаш йўли билан кўрсатилиши мумкин. Масалан, хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти давомида ва фаолият жараёнидаги фавқулодда ҳолатларда юзага келадиган даромадлар ва харажатларнинг моддалари ўртасидаги чегара умумий қабул қилинган амалиётдир. Бундай чегаралаш хўжалик юритувчи субъектнинг келгусида пул маблағларини кўпайтириш қобилиятига баҳо беришда аҳамиятли бўлган моддаларнинг манбалари асосида ўтказилади. Моддаларни чегаралашда хўжалик юритувчи субъектнинг табиати ва унинг фаолияти билан ҳисоблашиш керак. Битта хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти натижасида пайдо бўладиган моддалар бошқаларига қараганда фавқулодда бўлиши мумкин.

Даромадлар ва харажатларнинг моддалари ўртасидаги чегара ҳамда уларнинг ҳар хил комбинациялари ҳам хўжалик юритувчи субъектнинг иш натижаларини кўрсатиш имкониятини беради. Бундай бўлимлар ҳар хил моддаларни ўз ичига олади. Масалан, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот солиққа тортилишгача ва ундан кейинги молиявий-хўжалик фаолиятидан олинган даромадни кўрсатади.

Омонат эгаларининг хусусий сармоёга улушлари даромад ҳисобланмайди; хусусий сармоённинг эгалари ўртасида тақсимланиши харажат ҳисобланмайди.

Даромадлар ва харажатларни аниқлаш уларнинг асосий фарқ қилувчи жиҳатларини очиб беради, лекин уларни молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда эътироф этишдан олдин жавоб бериши лозим бўлган мезонларни аниқлаштирмайди.

4. Молиявий ахборотларни шакллантиришда ҳисоб тамойилларининг тутган ўрни ва қўлланиши

Молиявий ҳисоботларни тузишда куйидаги тамойилларга амал этилади.

Ҳисоблаш. Даромадлар ва харажатлар бухгалтерия ҳисобида эътироф этилади ва келган даврда тушиши ёки пайдо бўлишига қараб (пул маблағларини олиш ёки тўлаш асосида эмас) молиявий ҳисоботларда акс эттирилади

Икки ёқлама ёзув. Иккиёқлама ёзув усулида ҳисоб-китобни юритиш деганда шу нарса тушуниладики, хўжалик юритувчи субъектлар иккиёқлама ёзув тизими асосида бухгалтерия операцияларини қайд этиши керак, иккиёқлама ёзув шундан иборатки, битта операция бўйича битта сумманинг ўзи бухгалтерия ҳисобининг иккита ҳисобварақларида - биттасининг дебетида ва бошқасининг кредитида акс эттирилади.

Узлуксизлик. Хўжалик юритувчи субъект узлуксиз ишлайдиган, яъни белгиланган келажакда ишлашни давом эттирадиган субъект деб ҳисобланади. Унинг ўз фаолиятини тугатиш ёки фаолият кўламини анча қисқартириш нияти ҳам, зарурати ҳам йўқ деб тахмин қилинади.

Хўжалик операцияларини, активлар ва пасивларни пул билан баҳолаш. Барча операциялар ва воқеалар молиявий ҳисоботлардаги ахборотларни умумлаштириш мақсадида пул билан баҳоланади.

Ишончлилик. Ахборот, унда жиддий хатолар ва тахминлар бўлмаса ва унга фойдаланувчилар асосланишса, ишончли бўлади. Операциялар ёки воқеаларнинг ишончлилиги бошланғич ҳисоб-китоб ҳужжатлари билан тасдиқланиши керак.

Эҳтиёткорлик. Қарорлар қабул қилишда эҳтиёткорлик қондасига риоя қилиш активлар ва даромад қайтадан баҳоланмаслиги, мажбуриятлар ёки харажатлар эса етарлича баҳоланмаслигига йўл қўймаслик мақсадида ноаниқлик шароитида баҳо чиқариш учун зарурдир.

Мазмуннинг шаклдан устунлиги. Агар ҳисоб-китоб ҳужжатларида ва молиявий ҳисоботда ахборот операциялар ва воқеаларнинг мазмунини ишончли даражада акс эттирса, бундай ахборот унинг ҳуқуқий шакли билангина эмас, балки моҳияти ва иқтисодий реаллиги билан мувофиқ ҳолда ҳисобга олинishi ва тақдим этилиши зарур.

Қўрсаткичларнинг қиёсийлиги. Молиявий ахборот фойдали ва мазмунли бўлиши учун, бир ҳисобот давридаги ахборот бошқа ҳисобот давридагиси билан қиёсланадиган бўлиши керак. Фойдаланувчилар хўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботни тайёрлашда фойдаланиладиган

ҳисоб-китоб сиёсатидан, ана шу сиёсатдаги барча ўзгаришлардан ва шундай ўзгаришларнинг натижаларидан хабардор бўлишлари лозим.

Молиявий ҳисоботдаги бетарафлик. Молиявий ҳисоботда бериладиган ахборот ишончли бўлиши учун тахминлардан мустақил бўлиши лозим.

Ҳисобот даврида даромад ва харажатларнинг мувофиқлиги. Ҳисобот даврида бўлган даромадлар билан харажатларнинг мувофиқлиги шуни англатадики, мазкур даврда ушбу ҳисобот давридаги даромадларни олишга асос бўлган харажатларгина акс эттирилади. Агар даромадлар билан харажатларнинг ўртасида бевосита боғлиқликни ўрнатиш қийин бўлса, харажатлар бирон-бир тақсимлаш тизимига мувофиқ бир нечта ҳисобот даврлари ўртасида тақсимланади. Бу, масалан, бир неча йилга тақсимланадиган амортизация харажатларига тааллуқлидир.

Активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳоси. Активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳолаш қондаси шундан иборатки, уларнинг таннархи ёки сотиб олиш қиймати асосий баҳодир. Стандартларда кўзда тутилган айрим ҳолларда ҳақиқий баҳо сотиб олиш қийматидан фарқ қилиши мумкин.

Тушунарлилик. Молиявий ҳисоботларда берилётган ахборот фойдаланувчиларга тушунарли бўлиши керак.

Аҳамиятлилик. Молиявий ахборот фойдаланувчилар қарорлар қабул қилиш жараёнида уларнинг эҳтиёжларини қондириш ва уларга операцион, молиявий ва хўжалик фаолиятига баҳо беришда кўмаклашиш учун аҳамиятли бўлиши керак.

Жиддийлик. Агар ахборотни киритмаслик ёки нотўғри тақдим этиш ахборотдан фойдаланувчиларнинг молиявий ҳисобот асосида қабул қилинган иқтисодий қарорларига таъсир этса, у жиддий ҳисобланади. Ахборотнинг аҳамиятига унинг моҳияти ҳам, шунингдек унинг қиммати (жиддийлиги) ҳам таъсир ўтказиши мумкин.

Ҳаққоний ва холис тақдим. Молиявий ҳисоботлар фойдаланувчида хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволи, операциялар натижалари, пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳаққоний ва холис тасаввур яратиши керак.

Тугалланганлик. Молиявий ҳисоботларнинг ишончилигини таъминлаш мақсадида ахборот етарлича тўла ҳажмда тақдим этилиши керак.

Изчиллик. Ҳисоб сиёсати бир даврдан иккинчи даврга изчил ўтказилиб боради, деб ҳисобланади. Фойдаланувчилар хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволидаги ўзгартириш тамойилини белгилаш учун ҳар хил

ҳисобот даврида уларнинг молиявий ҳисоботларини таққослаш имкониятига эга бўлишлари керак.

Ўз вақтида тақдим этиш. Ҳисобот ахборотининг асосиз даражада кечиктирилиши билан у ўзининг иқтисодий аҳамиятини йўқотади. Ахборотни ўз вақтида тақдим этиш учун битимнинг ёки бошқа воқеанинг барча жиҳатлари маълум бўлгунга қадар ҳисоботга зарурат пайдо бўлиши мумкин, бу эса унинг ишончилигини бузади. Бошқа томондан, агар ҳисобот барча жиҳатлар маълум бўлгунча кечиктирилса, ҳатто энг ишончли ахборот ҳам фойдаланувчиларга катта фойда келтирмайди, чунки улар илгарироқ қарор қабул қилишга мажбур бўладилар. Аҳамиятлилик билан ишончилилик ўртасида мутаносибликка эришиш мақсадида иқтисодий қарорларни қабул қилишда фойдаланувчиларнинг эҳтиёжларини қандай қилиб энг яхши тарзда кондириш масаласини ҳал этиш керак.

5. Молиявий ҳисоботлар таҳлилидаги узвийлик ва кетма кетлик: Молиявий ҳисоботларни ҳалқаро стандартларга трансформациялашуви ва таҳлил. Хўжалик субъектининг молиявий аҳволи ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этишнинг муҳим камчиликлари

Молиявий ҳисобот таҳлилидаги узвийлик ва кетама-кетликка амал қилиш ахборотлар ва таҳлил натижасини сифатлигини таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Дунё амалиётида иккита муҳим ҳисобот шакли ягона шакл сифатида тузиш тавсия этилади. Булар, Бухгалтерия баланси ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шакллари ҳисобланди. Одатда, активлар, улар ҳаракати самарадорлиги ва натижавийлигининг реаллигини акс эттирувчи молиявий ҳисобот шакллари қаторига пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот шакли ҳамда капитал эгаларининг манфаатларининг кўзгуси ҳисобланган хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот шакллари ҳам киритилади.

Молиявий ҳисобот таҳлили куйидаги кетрма кетликда амалга оширилади. Биринчи навбатда корхона балансининг горизонтал ва вертикал таҳлили амалга оширилади. Бунинг учун бухгалтерия балансининг актив ва пассив томон моддалари мазмунига мос гуруҳлаб чиқилади. Таҳлилий ҳисоб китобларга асосан корхона балансидаги умумий ўзгаришлар баҳо берилади.

Иккинчи навбатда корxonанинг молиявий барқарорлигига баҳо берилади. Молиявий барқарорлик мазмунини захира ва харажатларни маблағлар манбаси билан қай даражада тaminланганлиги билан баҳоланади. Молиявий барқарорлик куйидаги ҳолат билан изоҳланади.

$$ЗХ = (\dot{УММ} + УМ_{кк}) - УМА \quad (2.12)$$

бунда: ЗХ – захира ва харажатлар;

$\dot{УММ}$ – корхонанинг ўз маблағлари;

УМ_{кк} – узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар;

УМА – Корхона узоқ муддатли активлари.

Мазкур қоида сақланган ҳолда корхона пул маблағлари, қимматли қағозлари, ҳисоб китоблардаги маблағлар орқали қисқа муддатли мажбуриятларни қоплаш қобилиятига эга ҳисобланади.

$$ПМ = Қ_{мк} + С_о + К_м \quad (2.13)$$

Бунда ПМ – пул маблағлари, қимматли қағозлар ва ҳисоб-китоблардаги маблағлар.

К_{мк} – қисқа муддатли кредитлар

С_о – ссудалар., муддатида қопланмаган;

К_м – кредиторлик мажбуриятлари ва бошқа пассивлар.

Нативавий кўрсаткичга мувофиқ молиявий барқарорликни 4 та тури таркибланади. Мутлақ барқарор, барқарор, нобарқарор ва кризис ҳолатидаги

В связи с этим различают четыре степени финансовой устойчивости:

$$ЗХ < \dot{УММ} + УМ_{кк} - УМА \quad (2.14)$$

$$ЗХ = \dot{УММ} + УМ_{кк} - УМА \quad (2.15)$$

$$ЗХ = \dot{УММ} + УМ_{кк} - УМА + Қ_{мкк} \quad (2.16)$$

$$ЗХ < \dot{УММ} + УМ_{кк} - УМА + К_{мкк} \quad (2.17)$$

Молиявий барыарорлик таҳлилидан кейинги даврада қатор молиявий коэффициентлар баҳоланади?

Автономия коэффициенти, қарзга олинган маблағларнинг жалб қилинганлик даражаси, қисқа муддатли мажбуриятлар коэффициенти, кредиторлик мажбуриятлари ва бошқа пассивларни жами мажбуриятларга нисбати коэффициенти.

Молиявий ҳолатнинг охириги даврасида баланс ликвидлиги ва тўловга қобиллиги баҳоланади.

Бухгалтерия балансининг актив тамони ликвидлик даражаси бўйича 4 та гуруҳга таркибланади:

1. Доимий ҳаракатдаги активлар
2. Тез пулга айланадиган активлар
3. Секин пулга айланадиган активлар
4. Қийин пулга айланадиган активлар

Балансининг пассив тамони тўлов мажбуриятларининг муддатлиги бўйича қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Тезкор мажбуриятлар
2. Қисқа муддатли мажбуриятлар
3. Узоқ муддатли мажбуриятлар
4. Доимий пассивлар

Ликвидликни аниқлаш учун мазкур қатор ўзаро таққосланади ва фарқлари аниқланади. Кўрсаткичларнинг ўзаро нисбати орқали баланс ликвидлиги аниқланади.

Кушимча куйидаги курсаткичлар куйидагилар аниқланади
Мутлақ ликвидлик (Кал):

$$K_{ал} = A1/(П1+П2). \quad (2.18)$$

Мазур кўрсаткич нормаси– Кал (0,2 – 0,5.) даража қилиб белгиланган.

Критик ликвидлик коэффиценти (Ккл):

$$K_{кл} = (A1+A2)/(П1+П2). \quad (2.19)$$

Коэффицентнинг куйи нормаси – Ккл (1.0) га тенг

Жорий ликвидлик (Ктл), ёки қоплаш коэффиценти:

$$K_{тл} = (A1+A2+A3)/(П1+П2). \quad (2.20)$$

Молиявий натижа ва рентабеллик таҳлили кетма кетлиги

Молиявий натижаларнинг горизонтал ва вертикал таҳлили. Молиявий натижаларни таркиб бўйича шаклланиши, даврий ўзгаришлари, солиқ тўловига қадар фойда таркибидаги салмоғи кўрсаткичлари баҳоланади.

Рентабеллик кўрсаткичларини баҳолаш. Рентабелликнинг активларга, харажатларга нисбатана, асосий, инвестицион фаолиятга, капиталга нисбатан кўрсаткичлари аниқланади.

Бозор активлиги кўрсаткичларини баҳолаш. Бозор активлигини битта акциянинг даромадлиги, акциянинг курс фарқи, акциялар дивидендлиги кўрсаткичлари аниқланади.

2.12-жадвал

Молиявий ҳисобот таҳлили мавзулари

Узвийлик ва кетма кетлик					
1.Бухгалте рия баланси таҳлили	2.Молияви й натижа таҳлили	3.Пул оқимини таҳлили	4.Хусус ий капитал таҳлили	5.Молияв ий ҳолатни комплекс баҳолаш	6.Молиявий ҳолатни рейтинг баҳолаш
Таҳлил мазмуни					
Молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришла рни даврий баҳолаш	Фойда ва зарарларни , рентабелл ик даражасин и баҳолаш	Активлар оқимини нақдлигини баҳолаш	Хусусий сармоян инг ўзгариш ини даврий баҳолаш	Молияви й ҳолат ва ундаги ўзгаришл арни тўлиқ баҳолаш	Молиявий ҳолатни ранжирлаш асосида хўжалик субъектинин г рейтингини аниқлаш
Алоҳида тур мавзулар					
Иқтисоди й Ночорлик таҳлили	Молия базорийдаг и фаолият таҳлили	Валюта маблағлари ҳаракатини таҳлили таҳлили	Молияв ийлевер иж таҳлили	Молиявий ҳолатни башоратлаш...	

“Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги (янги тахрир) қонуннинг 10 моддасининг 3- бандига мувофиқ бухгалтерия ҳисоби субъектлари молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қўллаши мумкин. Халқаро стандартларнинг бугунги кунда 40 дан ортиқ тури қабул қилинган. Халқаро стандартлар асосида тузилган молиявий ҳисоботлар бўйича ягона методик ёндашувларни қуйидагиларда кўриб ўтиш мумкин.

Бухгалтерия баланси таҳлили.

Фойда ва зарарлар таҳлили.

Пул оқимлари таҳлили.

Коэффициентлар ҳисоб-китоби.

Харажатлар сметасини таҳлили.

Узоқ муддатли кутилишларни башоратлаш.

Бошқа аналитик ҳисоб-китобларни амалга ошириш.

Методик жиҳатдан амалдаги тартиб билан кескин фарқланишлар кузатилмайди. Сабабки молиявий ҳисоботларни тузиш қоидалари барча давлатларда мазмун жиҳатдан бир хиллаштирилган.

Хўжалик субъектининг молиявий аҳволи ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этишининг муҳим камчиликлар⁵¹.

Энг муҳим камчиликлардан бири қабул қилинган ахборотларнинг ўз вақтида ва тўлиқ эмаслиги. Сабабки аудиторлик хулосаси олинган молиявий ҳисоботлар ҳам молиявий ҳисобот таҳлилини аниқ фанлар қаторига олиб крмайди.

Молиявий ҳисоботлар таҳлили асосида чиқарилган хулосалар доимо ҳам реал ҳолатга мос тушавермайди. Келгусидаги кутилишлар доимо ҳам узининг ҳисоб-китоблардаги натижавийлигини тамин этиб бўлмайди. Таъсир этувчи бирликлар жуда кўплиги ва тахликалар, турли сабаблар ва омиллар натижасида ҳам кутилган натижаларга чиқилмайди.

Қарздорнинг ёки ҳамкорнинг молиявий аҳволи ва ундаги ўзгаришлар ҳақидаги ахборотлари техник анализ натижасидир. Шу сабабли бошқарув қарорларини қабул қилишда молиявий ҳисобот таҳлили хулосалари, яъни фақат молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришлар тўғрисидаги ахборотларга таянишгина етарли ҳисобланмайди.

Молиявий ҳисоботлар таҳлилининг энг муҳим камчиликларидан яна биттаси дастурий таъминотларнинг миллий тизимининг яратилмаганлигида дейиш мумкин.

Молиявий ҳисоботлар ва уларнинг таҳлилида кўпроқ фаразларнинг (башоратлашга нисбатан) ишлатилиши ҳам муҳим камчилик ҳисобланади.

Молиявий ҳисоботларнинг таҳлилининг яна бир муҳим камчилиги ягона ҳуқуқий нормаларнинг белгиланмаганлиги, методик асоснинг турличалиги, таҳлилчи мутахассисларнинг алоҳида тайёрланмаслиги билан изоҳланади.

---

⁵¹ Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

6. Молиявий ахборотлар ва уларни тақдим этиш бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш

Молиявий ахборотларнинг энг муҳим манбаси бу бухгалтерия (молиявий) ҳисоботларидир. Молиявий ҳисоботлар хўжалик субъектининг молиявий аҳволи ва ундаги ўзагишлар ҳақида, фойда ва зарарлар ҳақидаги ахборотларни ассий манбаси ҳисобланади. Алоҳида қайдлар, изохлар, шарҳлар уларни тўлдирувчи манбалар ҳисобланади.

Молиявий ҳисоботлар молиявий ахборотларни шаклланириш ва уларни тақдим этишда асосий манба бўлиши билан биргаликда бизнес самарадорлиги ва бошқарув аппарати иш натижавийлигига баҳо беришнинг ҳам муҳим воситаси ҳисобланади. Унинг аниқлиги ахборотларнинг тўлиқлиги ва ишончлиги билан тавсифланади.

Молиявий ҳисоботлар таҳлилидаги илмий назарий ва амалий тавсияларни қуйидагилар билан изохлаш лозим.

1. Ахборотларни тўлиқлиги ва ишончлиги юзасидан молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш тартибларига молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари талабларидан келиб чиққан ҳолда ягона ёндашувларга ўтиш ўтиш лозим.

2. Молиявий ҳисоботларга қайдлар юзасидан зарурий жихатларни акс эттиришнинг тавсиявий жихатдан нормаларини белгилаб олиш лозим.

3. Молиявий ҳисоботлар тузиш ва уларнинг тақдим этишнинг электрон шаклларига ўтишда миллий дастурий таминоларни базасини шакллантириш юзасидан ишларни тизимли шаклда йўлга қўйиш.

4. Молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришларни таҳлил этиш, фойда ва зарарлар, пул маблағлари оқимини баҳолашда таҳлилнинг замонавий усулларидан фойдаланиш ва унинг моделини тузиш лозим

5. Молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш билан боғлиқ бўлган турли харажатлар оқимини камайтириш ва уларни иқтисод қилишга ўтиш лозим.

6. Молиявий ҳисоботларни интернет базасига киритиш ва уларни кенг қизиқувчилар томонидан ўрганилиши юзасидан миллий портални (худудий, тармоқ ва бўғин базасида) шакллантириш зарур.

7. Молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш тартибларида қонунчилик базасида кўзда тутилган нормалардан ташқари тармоқ ва вазирлик доирасидаги, юқори турувчи бўғинлар доирасидаги, фаолият турлари ва мулкӣ шаклларига мос тарзда рейтинг кўрсаткичларини аниқлаш ва чоп этишнинг тизимли шаклини яратиш лозим.

Ўзбекистон темир йўллари АЖ нинг жамланган бухгалтерия баланси

Кўрсаткичлар	2017 -2018 йй.				
	01-январ 2017 йил	01-апрел 2017 йил	01-июл 2017 йил	01-окт 2017 йил	01-январ 2018 йил
АКТИВ					
1. Узоқ муддатли активлар	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Асосий воситалар бошланғич қиймати	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Асосий воситалар эскириш қиймати	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Асосий воситалар қолдиқ қиймати	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Номоддий активлар қолдиқ қиймати	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Капитал қўйилмалар	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Бошқа узоқ муддатли активлар	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2. Жорий активлар	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ишлаб чиқариш захиралари	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Келгуси давр харажатлари	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Пул маблағлари	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Бошқа жорий активлар	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738
Дебиторлар, жами	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Шу жумладан:					
Харидор ва буюртмачилар билан хисоб-китоблар	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Бюджетга аванс тўловлари	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Актив бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
ПАССИВ					
	01-январ 2017	01-апрел 2017	01-июл 2017	01-окт 2017	01-январ 2018
1. Ўз маблағлари манбаси	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Устав капитали	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Резерв капитали	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Тақсимланмаган фойда	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Бошқа манбалар	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Мажбуриятлар	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Узоқ муддатли банк					

кредитлари ва қарзлари	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Бошқа мажбуриятлар	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Кредиторлик мажбуриятлари, жами	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Шу жумладан:					
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга мажбуриятлар	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Бюджетга мажбуриятлар	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Баланс пассиви бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботи (2016-2017 йй.)

Кўрсаткичлар	2017 -2017 йй.				
	2016 йил якуни	2017 йил 1-чорак	2017 йил ярим йиллик	2017 йил 9-ойлик	2017 йил якуни
Махсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соф тушум (без НДС)	3 362 225 550	962449671	2 062 793 894	3 361 281 410	5 180 801 340
Сотилган махсулот (товар, иш ва хизмат) ларнинг таннари	2 474 622 038	676792767	1 413 833 443	2 158 959 186	3 191 287 162
Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси	887 603 512	285656904	648 960 451	1 202 322 224	1 989 514 178
Давр харажатлари	568 302 199	149606662	337 213 324	522 133 651	752 744 444
Бошқа операцион харажатлар	135 306 333	42700941	88 277 232	127 317 691	178 630 359
Асосий фаолиятнинг фойдаси	454 607 646	178751183	400 024 359	807 506 264	1 415 400 093
Молиявий фаолият бўйича харажатлар	159 047 300	72550196	299 000 576	713 878 898	833 455 050
Молиявий фаолиятнинг даромадлари	269 112 080	205868818	233 127 682	494 355 483	506 789 162
Даромад (фойда) солигини тулагунга кадар фойда	564 672 426	312069805	334 151 465	587 982 849	1 088 734 205
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар	0	0	0	0	0
Даромад (фойда) солиги	16 304 363	8649337	9 717 680	16 859 555	30 730 577
Фойдадан бошқа солиқлар ва йигимлар	40 674 456	24155466	25 554 620	45 015 196	83 965 344
Ҳисобот даврининг соф фойдаси	507 693 607	279265002	298 879 165	526 108 098	974 038 284

3. Бухгалтерия баланси ва молиявий ҳолат таҳлили

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар.

Хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбари томонидан ресурсларни бошқариш натижаларига баҳо беришда бухгалтерия баланси ва молиявий ҳолат таҳлили.

Бухгалтерия балансини муҳим элементлари: активлар, капитал ва мажбуриятлар.

Бухгалтерия балансини горизонтал, вертикал ва тренд таҳлили.

Молиявий барқарорлик таҳлили.

Бухгалтерия баланси ликвидлиги ва тўлов лаёқатини таҳлили.

Иқтисодий ночорлик таҳлили.

Иш активлигини таҳлили.

Бухгалтерия баланси ва молиявий ҳолат таҳлили юзасидан илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш.

3.1. Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалий муаммолар

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётлар ва уларда мавзу оид манбалар

Чоп этилган адабиётлар	Назарий саволларнинг қўйилиши
1. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б.	<p><i>Бухгалтерия балансининг горизонтал вертикал тренд таҳлили</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Бухгалтерия баланси, унинг таркибий тузилиши ✓ Бухгалтерия балансини ўқиш ва таҳлил қилиш орқали корхоналар молиявий ҳолатига баҳо беришнинг мазмуни ✓ Бухгалтерия балансининг горизонтал ва вертикал таҳлили ✓ Бухгалтерия балансини тренд таҳлили ✓ Корхона активлари, пассивлари ва уларни жойлаштиришнинг молиявий ҳолатгатаъсирининг таҳлили ✓ Узоқ муддатли активлар, захира ва харажатларни ўз ва қарз маблағлари ҳисобига молиялаштиришни таҳлили ✓ Лизинг ҳисобига олинган активлар таҳлили ✓ Корхоналар балансини рейтинг баҳолаш ва молиявий таҳлилнинг якуний хулосаларини расмийлаштириш тартиби
Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / О.В. Ефимова [и др.]. - М.:	<p><i>Бухгалтерия баланси ва унинг таҳлили</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Тижорат корхоналари бухгалтерия балансининг таҳлили мақсади ва вазифалари.

<p>Омега-Л, 2013. - 388 с.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Аналитик нетто баланс мақсади, вазифалари ва шаклланиши усуллари. ✓ Активлар таҳлили. Айланма активлар таҳлили. Оборотдан ташқари активлар таҳлили. ✓ Пассивлар таҳлили. Хусусий маблағлар таҳлили. Карз маблағлари таҳлили.
<p>K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by</p>	<p>Молиявий ҳисобот таҳлили.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий фаолият таҳлили. ✓ Инвестицион фаолият таҳлили. ✓ Кооперациялараро таҳлил. ✓ Операцион фаолият таҳлили. ✓ Инвестицияланган капитал ва рентабеллик таҳлили. ✓ Истиқболли таҳлил. ✓ Кредит таҳлили. ✓ Капитал таҳлили ва баҳолаш.
<p>Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X</p>	<p>Бухгалтерия баланси</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Ўрганиш мақсади. ✓ Кириш. ✓ Қўшимча аналитик саволлар. ✓ Аналитик жадваллар. ✓ Актив счетлар таҳлили. ✓ Карз мажбуриятлари ва хусусий капитал моддаларини кўриб чиқиш. ✓ Киёсий таҳлилга кириш. ✓ Асосий тушунчаларнинг резюмеси.
<p>Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, - 622 ст.</p>	<p>Молиявий ҳисобот -молиявий ҳолат таҳлилининг асоси</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Жорий активлар таҳлили. Пул маблағлари. Бозор қимматли қағозлари. Дебиторлик мажбуриятлари. Молиявий инструментларнинг жорий қийматлари ҳақида маълумотларни тақдим этиш. Захиралар. Лифо усулидан Фифо усулига ўтишда қилинадиган коррективкалар. ✓ Бошқа аналитик муаммолар. Жорий бўлмаган активлар таҳлили. Узоқ муддатли инвестициялар. ✓ Қимматли қағозларни реал баҳолаш. Қийин молиявий аҳволга олиб келувчи қарздор ва кредиторларга қарзларни реструктаризациялаш. Банк ссудалари муаммоси. Моддий асосий воситалар. Номоддий активлар. ✓ Келгуси давр харажатлари ва тўловлари захираси. ✓ Кайд этилмаган номоддий ва шартли активлар. Кредиторлик мажбуриятлари таҳлили. ✓ Қисқа муддатли мажбуриятлар. Узоқ муддатли мажбуриятлар. Мажбуриятларнинг қопланиши.

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ижара бўйича мажбуриятлар. Капитал ижаралар ҳисоби. Блансдан ташқари молиялаштириш. Балансдан ташқари мажбуриятлар. Нафақа режаси бўйича мажбуриятлар. Нафақа бўйича қўшимча мажбуриятлар. Нафақа бўйича башқа тўловлар. Ўз капитали билан боғлиқ мажбуриятлар. Келгуси давр даромадлари. ✓ Захиралар. Кўзда тутилмаган ҳолатлар ҳисоби. ✓ Контрактлар бўйича мажбуриятлар. балансдан ташқари рисклар бўйича молиявий инструментлар. ✓ Шартли кредиторлик мажбуриятлар. Молиявий ҳисобот таҳлилининг алоҳида бўлимлари ✓ Ликвидлик таҳлили. Ликвидлик тушунчаси. Ишчи капитал. Коэффициент покрития. Дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлиги коэффициенти. Захираларнинг айланувчанлиги кўрсаткичлари. Жорий мажбуриятлар қисқа муддатли мажбуриятлар. Коплаш коэффициенти интерпретацияси. ✓ Ликвидликни оралик коэффициенти. Тезкор ликвидликнинг бошқа кўрсаткичлари. Молиявий қойишқоқлик тушунчаси. Компания бошқаруви таҳлили ва унинг муҳокамаси. ✓ Узоқ муддатли тўловга қобиллик ва капитал таркибининг таҳлили. ✓ Узоқ муддатли тўловга қобилликни баҳолашда муҳим элементлар. Активларнинг баланс қийматини коррективкалаш. ✓ Капитал таркибилдаги ўзағаришларнинг узоқ муддатли тўловга қобиллика таъсири. ✓ Узоқ муддатли башорат.
<p>Под ред. Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: финансы и статистика 2007 367 стр</p>	<p>Бухгалтерия баланси маълумотлари асосида активлар, капитал ва мажбуриятлар таҳлили.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Бухгалтерия балансининг корхона молиявий аҳволини баҳолашдаги роли, ўрни ва вазифалари. ✓ Корхона бухгалтерия балансининг таркиби, тузилиши ва динамикаси таҳлили. ✓ Молиялаш манбаларини таҳлили. ✓ Соф активлар мазмуни, ҳисоб-китоби, ўзгариши ва динамикасини баҳолаш. ✓ Молиялаштириш манбаларини таркибий таҳлили Корхона капиталини баҳолаш. ✓ Баланс активи таркиби, тузилиши ва динамикасини таҳлили. ✓ Активларни молиялаштириш таҳлили. ✓ Айланма активлар таркиби, тузилиши ва динамикасини

	<p>таҳлили.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Айланиш тезлигига таъсир этувчи омиллар таҳлили. ✓ Ликвидлик ва тўловга лаёқатлик таҳлили. ✓ Корхона молиявий барқарорлик таҳлили. ✓ Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари таркиби, тузилиши ва динамикасининг таҳлили. ✓ Тўловга ноқобиллик ва иктисодий ночорлик эҳтимолининг таҳлили. ✓ Иктисодий ночорлик бўйича суд жараёнида молиявий ҳолатни таҳлили.

Мавзу доирасида амалиётдаги муаммолар.

Бухгалтерия баланси таҳлили юзасидан чоп этилган адабиётларни қиёсий таҳлилидан кузатиш мумкинки мазмун турли манбаларда турлича белгиланган. Буни юқоридаги жадвал маълумотларидан ҳам кўриб ўтиш мумкин.

Бухгалтерия баланси молиявий ҳисобот шаклларининг асосий ва биринчи шакли ҳисобланади ҳамда барча хужалик юритувчи субъектлар томонидан тузилади. Бухгалтерия балансини тузиш ва тақдим этиш тартиблари “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонун⁵², Молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш тартиби тўғрисидаги Низом⁵³ бандлари асосида ҳал этилади.

Бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар асосида ислох этиш молиявий ҳисобот шакллари қаторида бухгалтерия балансида ҳам муҳим сезиларли ўзгаришлар қилишга олиб келди. Айниқса мулкнинг тарихий қийматидан воз кечилиши ва бозор қийматига ўтилиши бу борада муҳим ўрин тутди. Яъни брутто баланسدан нетто балансга ўтилиши баланс тузилиши мазмун жиҳатдан тубдан ўзгартириб юборди. Нафақат шакл ўзгаришлари балки мазмун ҳам тубдан янгидан тузиб чиқилди. Ҳисобнинг янги объектлари ва уларни баҳолаш муаммолари ҳал этилмоқда⁵⁴.

Юқоридаги ўзгаришлар ўз навбатида молиявий ҳисоботлар таҳлили мазмунига ҳам сезиларли таъсир этади.

Бухгалтерия балансини таҳлили юзасидан муҳим замонавий муаммолар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ягона методологик асосга келинмаганлиги. Халқаро амалиётда молиявий ҳисобот таҳлили билан амалдаги тартибларда жуда фарқли

⁵² Ўзбекистон республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонун, 2016 йил, 13-апрель. WWW.lex.uz.

⁵³ Ўзбекистон республикаси молия вазирлигининг 2002 йил 140-сонли буйруғи

⁵⁴ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by⁵⁴, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

жиҳатларни сезиш мумкин. Бухгалтерия балансини ўрганишда ананавий методикада кўпроқ қуйидаги масалаларга қамраб олинади:

- бухгалтерия балансининг таркиби ва тузилиши;
- мол – мулк таркибининг таҳлили;
- маблағлар манбаини таҳлили;
- айланма маблағларни қоплашга ўзлик манбаларининг етарлилиги ёки етишмаслилигини таҳлили;
- молиявий барқарорлик таҳлили;
- молиявий коэффициентлар таҳлили;
- корхонанинг тўлов қобилиятини таҳлили;
- мол-мулк ва маблағлар ҳаракатчанлигини таҳлили;
- айланма маблағларнинг айланишини таҳлили.

Молиявий ҳисобот таҳлили бўйича ҳалқаро амалиётдаги мавзулар қуйидаги мазмунда берилади⁵⁵.

- молиявий сиёсат;
- жорий инвестициялар таҳлили;
- Жалб килинган маблағлар таҳлили
- активларни баҳолаш (МҲХС асосида);
- қоидалар.

Айланма активлар: нақдлик, кимматли қағозлар, дебиторлик ссетлари, шубхали дебиторли кмажбуриятлари захираси, олинган векселлар, моддий захиралар, келгуси давр харажатлари, бошқа айланма активлар.

Оборотдан ташқари активлар: асосий воситаларни баҳолаш, асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш, амортизация ҳисобланмайдиган асосий воситалар, филиалларга инвестициялар, номоддий активлар, бошқа оборотдан ташқари активлар

Жорий мажбуриятлар: банк векселлари, тижорат қағозлари, бошқа кредиторларга векселлар, тўланадиган счетлар, филиалларга мажбуриятлар, узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми, бошва жорий мажбуриятлар, тўланадиган даромад солиғи, узоқ муддатли мажбуриятларни шартлари ва таминланганлиги, ижара ва балансдан ташқари счетлар, шартли мажбуриятлар, захиралар, кечиктирилган даромад солиғи.

Хусусий капитал: акциялар, тақсимланмаган фойда, сотиб олинган акциялар, хусусий капитал счетларини текшириш.

Қиёсий таҳлил.

Ҳалқаро стандартлар асосида тузиб чиқилган бошқа бир манбада қуйидагилар акс эттирилади.⁵⁶

⁵⁵ Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

- молиявий фаолият таҳлили;
- инвестицион фаолият таҳлили;
- коперациялараро таҳлил;
- операцион фаолият таҳлили;
- инвестицияланган капитал ва рентабеллик таҳлили;
- истикболли таҳлил;
- кредит таҳлили;
- капитал таҳлили ва баҳолаш.

2. Бухгалтерия баланси ва унинг мазмуни нафақат халқаро стандартларга трансформациялашуви балки уларнинг замонавий менежменти талабларига мослаштириш муаммоси ҳам глобал муаммолардан бири ҳисобланади.

Замонавий менежментда ахборотларни нафақат тўлиқлиги ва уларнинг аниқлиги ва ўз вақтидалиги ҳам муҳим масала ҳисобланади. Ушбу жараён эса бир қадар мураккаб жараён ҳисобланади. Сабабки йиллар давомида ананвий тартибларда молиявий ҳисоботларни, бухгалтерия балансини тузиш ва тақдим этиш графиги доимо ортга суриб келинган. Яни бухгалтерлар кўпроқ охириги муддатлардагина молиявий ҳисоботларни топширишга ҳаракат қилиб қолмоқдалар.

3. Амалдаги тартибларда бухгалтерия баланси маълумотлари орқали “ликвидликни олтин қоидасига” амал этилишини назорат қилиш имконини бермайди. Яъни бизнес субъектларининг молиявий ҳисоботини ташқи ўрганувчилар ахборот манбасини тўғридан тўғри олиш имкони йўқ. Тузиш даврийлиги ва унинг оралиғи бунин имконини бермайди. Шу билан биргаликда пассивлар (молиялаштириш манбалари тўғридан тўғри ҳисобот даврийлиги бўйича боғланади). Узоқ муддатли мажбуриятларни жорий қисмини ажратишда ва уларнинг манбасини шакллантиришда муаммоларга дуч келинади.

4.Балансда активлар ва мажбуриятларни жорий ва узоқ муддатли қисмга ажратиш ҳам аниқ белгиланмаганлиги қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бу эса корхоналар молиявий ҳолатини тўғри баҳолада қийинлик туғдиради. Келгуси давр харажатлари ва келгуси давр даромадлари таркибидаги жорий ва узоқ муддатли, айланма ва оборотдан ташқари активлар қаторига киритиладиган манбалар шулар жумласидандир.

5. Бухгалтерия балансида яна бир муаммо соф активлар ва ўз оборот маблағлари суммасини аниқлашдаги ёндашувнинг турличалиги билан изоҳланади.

3.2.Хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбарияти томонидан ресурсларни бошқариш натижаларига баҳо беришда бухгалтерия баланси ва молиявий ҳолат таҳлили

⁵⁶ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by K

Хўжалик юритувчи субъектлари молиявий ҳисоботлари таҳлилида муҳим аҳамият ахборот манбааларини шакллантирилишига қаратилади. Ахборот оқимини шакллантиришнинг умумқабул қилинган тартиби бухгалтерия ҳисоби молиявий ҳисоботларни тузишнинг қуйидаги стандартлари асосида белгиланади ва ташкил этилади.

US GAAP- Америка стандарти (Бухгалтерия ҳисобининг умумқабул қилинган қоидалари)

UK GAAP-Англия стандарти (Бухгалтерия ҳисобининг умумқабул қилинган қоидалари)

МҲХС-Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари

IAS-Халқаро бухгалтерия стандартлари⁵⁷

БХМС-Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари.

Молиявий ҳисоботлар, шунингдек хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбарияти томонидан ресурсларни бошқариш натижаларига баҳо беришда қуйидаги жиҳатларга муҳим аҳамият берилади:

1. Хўжалик юритувчи субъект назорати остидаги активлар тўғрисидаги (нақд пул маблағи тушумларининг ёки бошқа иқтисодий манфаатларнинг манбаи бўлган активлар тўғрисида);

2. Хўжалик юритувчи субъектнинг (пул маблағларининг эҳтимол тутилган камайиши ёки бошқа иқтисодий манфаат манбалари бўлган) мажбуриятлари тўғрисидаги;

3. Хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий ресурсларига (субъект эгаларининг бадаллари ва мулк эгаларига тўловлардан ташқари) ўзгартиш киритадиган тақсимланмаган фойда тўғрисидаги;

4. Пул маблағининг ҳаракати тўғрисидаги (келгусида пул оқимларининг эҳтимол тутилган ҳаракати кўрсаткичлари сифатида).

Бундай ахборот хўжалик юритувчи субъектнинг дивидендлар ва фоизларни тўлаш, шунингдек мажбуриятлар бўйича ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш имкониятларини баҳолаш учун молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар учун зарур бўлади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбарияти томонидан ресурсларни бошқариш натижаларига баҳо беришда бухгалтерия балансининг ўрнини қуйидагилар билан изохлаш мумкин:

-активлар ва капитал суммасининг йиллар давомида ўсиш даражалари орқали иқтисодиё салоҳиятнинг ўсишини баҳолашда;

-мажбуриятлар ва уларнинг қопланиши юзасидан раҳбар ишининг истиқболли стратегияларини изохлашда;

-молиявий барқарорлик ва унинг истиқболдаги ўзгаришларини башоратлаш орқали раҳбарларда ишига баҳо беришда;

-тўловга қобиллик ва ликвидлик даражаини баҳолаш орқали карши томон олдида мажбуриятларга кодирлик даражасини баҳолашда

⁵⁷ 57 К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by⁵⁷, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х

-айланма активлар, соф активлар, ўз маблағалри нақдлигини жорий ва истиқболдаги ўзгаришлар тенденцияларини очиб беришда

-бозор ва иш активлигини ўрганиш ва таҳлил этиш орқали корхона қийматини ўстиришни муҳим йўналишларини белгилашда бухгалтерия баланси ахбороти муҳим манбаа ҳисобланади⁵⁸.

Хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбарияти томонидан ресурсларни бошқариш натижаларига баҳо беришда бошқрув самарадорлигини баҳолаш кўрсаткичлари ва белгилари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ишлаб чиқариш самарадорлиги:

- ишлаб чиқариш ҳажми;
- фойда;
- рентабеллик;
- меҳнат унумдорлиги;
- фонд қайтими.

2. Шахсий бошқарув самарадорлиги:

- миқдор кўрсаткичлари (иктисодий самарадорликнинг);
- меҳнат кўрсаткичлари (бошқарувда жонли меҳнат иктисоди- бошқарув аппарати сони, меҳнат ҳаражатлари ва бошқалар);
- бошқарув тизимининг молиявий кўрсаткичлари (бошқарув харажатларини камайтириш ва бошқалар);
- прогрессив бошқарув технологияларини қўллаш орқали вақт сарфини тежаш.

3. Бошқарув Сифати критериялари (ижтимоий самарадорлик):

- менежмент сифати даражаси;
- қабул қилинган қарорларни асослаш;
- ташкилий маданият;
- ташкilotни бошқариш;
- меҳнатдан қониқиш;
- манавий психологик муҳит;
- жамоанинг жипслиги;
- корхона менежменти нуфузи;
- бошқалар.

4. Менежер фаолияти самарадорлигига таъсир этувчи омиллар:

- зарурий шахсий сифат;
- ўзини бошқара олиши;
- аниқ кимматлик;
- аниқ шахсий мақсадлар;
- ўзини ўзини ривожлантириш;
- ижодий ёндашув;
- атрофдагилар таъсир эта билаш қобилияти;
- бошқариш қобилияти;

---

⁵⁸ 58 K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by⁵⁸, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

- ўқитиш қобилияти;
- гурухли ишлаш қобилияти.

Хўжалик субъектининг раҳбари иш фаолиятига баҳо беришда молиявий ҳисобот таҳлили масалалари:

-молиявий ҳисобот элементларини (активлар, капитал ва мажбуриятлар, даромад ва харажатлар, фойда ва зарарлар)ни бир ёки бир неча дарвлар оралиғида ўзгаришларини баҳолаш;

-жами активлар ва молиялаштириш манбаларида мажбуриятларнинг салмоғи, мажбуриятларнинг қопланиши, ҳаракатчанликнинг мутлақ ва нисбий ифодалари, тўловга қобилликни жорий ва узоқ муддатли эҳтимоллигини таҳлил этиш;

-молиявий натижалар ва рентабеллик кўрсаткичлари ва уларнинг динамик ўзгаришларини баҳолаш;

-молиявий ҳолат ва ундаги ўзгаришларни қиёсий ўрганиш орқали корхонанинг бозорий ўрнини ва салоҳиятини баҳолаш;

-пул маблағларининг кирими ва чиқими, уларнинг нақдлиги, келажақдаги башорати ва таъсир этувчи омилларини баҳолаш;

-хусуий капитал ва ундаги таркибий ва динамик ўзгаришларни баҳолаш;

-корхонанинг молия бозоридаги фаолияти натижаларини баҳолаш ва.ҳ.к.

3.3.Бухгалтерия балансини муҳим элементлари: активлар, капитал ва мажбуриятлар таҳлили

Бухгалтерия баланси молиявий ҳисоботнинг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади, хўжалик юритувчи субъектнинг мулкӣ ва молиявий аҳволи ҳақидаги ахборотни тўплайди ҳамда ошкор қилади.

Бухгалтерия баланси тадбиркорлик субъектига тегишли бўлган қуйидаги муҳим элементлар ҳақида ахборот беради⁵⁹.

- (а) активлар;
- (б) капитал;
- (в) мажбуриятлар.

Ушбу маълумотлар бошқа маълумотлар билан бирга, молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчиларга тадбиркорлик субъектининг жорий ва истикболдаги молиявий аҳволини, ундаги ўзгаришларини аниқлашга имкон беради.

Активлар- субъект нозорат қиладиган, келгусида улардан даромад олиш мақсадида аввалги фаолият натижасида олинган иқтисодий ресурслардир.

Активлар- хўжалик юритувчи субъектлар қиймат баҳосига эга бўлган моддий ва номоддий ресурслари, пул маблағлари ва дебиторлик мажбуриятларидан иборат таркибий тўзилишга эга бўлган ресурслардир.

⁵⁹ 59 K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by⁵⁹, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

Активлар- хўжалик юритувчи субъектнинг аввалги битимлари ва бошқа воқеаларининг натижасидир. Активлар- сотиб олиш, ўзида яратиш ва куриш, шунингдек бошқа битимлар ва воқеалар асосида эгалик қилиш йўллари билан шакллантирилади.

Келгусида кутиладиган битимлар ва бошқа воқеалар активларни пайдо бўлишига олиб келмайди. Хўжалик юритувчи субъектлари ўз активларидан мулкни, товарларни, тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ва хизматлар кўрсатишни бошқариш учун фойдаланадилар⁶⁰.

Активларда акс этирилган бўлғуси иқтисодий фойда хўжалик юритувчи субъект томонидан турли йўллар билан амалга оширилиши мумкин. Масалан: активлардан товарлар ишлаб чиқаришда фойдаланиш, мажбуриятларни бажаришда фойдаланиши, бошқа активларга алмаштириш ва ҳ.к. тартибда.

Активлар турли шаклларда яъни жисмоний кўринишга эга бўлиши, номоддий кўринишда бўлиши, мажбурият шаклида, биологик актив кўринишида ҳам бўлиши мумкин.

Корхона активлари узоқ муддатли ва жорий активларга таркибланади.

Узоқ муддатли активлар таркибида сосий воситалар, номоддий активлар қиймати узоқ муддатли инвестициялар, ўрнатиладиган ускуналар ва капитал қўйилмалар, узоқ муддали дебиторлик қарзлари ва муддати кечиктирилган ҳаражатлар суммалари акс этади.

Жорий активлар қаторида товар моддий захиралар, келгуси давр ҳаражаталлари, мууддати кечиктирилган ҳаражатларнинг жорий қисми, дебиторлик қарзлари, пул маблағлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар ва бошқа жорий активлар акс этади.

3.1-жадвал

Корхона активлари ва уларнинг таркибланиши

Балансдаги активлар	сатри
Узоқ муддали активлар	
Асосий воситалар	010
Номоддий активлар	020
Узоқ муддатли инвестициялар	030
Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар	090
Капитал қўйилмалар	100
Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари	110
Узоқ муддатли кечиктирилган ҳаражатлар	120
Жорий активлар	
Товар-моддий захиралари	140
Келгуси давр ҳаражатлари	190
Кечиктирилган ҳаражатлар	200
Дебиторлар	210
Пул маблағлари	320
Қисқа муддатли инвестициялар	370
Бошқа жорий активлар	380

⁶⁰ Ўзбекистон Республикаси БХМС “Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва такдим этиш учун концептуал асос”. УзР АВ 1198 йил 14-август, 475-сонли

Балансдан ташқари активлар	
Оператив ижарага олинган асосий воситалар	001
Масъул сақлашга қабул қилинган товар-моддий қийматликлар	002
Қайта ишлашга қабул қилинган материаллар	003
Комиссияга қабул қилинган товарлар	004
Ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар	005
Қатъий ҳисобот бланкалари	006
Тўловга қобилиятсиз дебиторларнинг зарарга ҳисобдан чиқарилган қарзи	007
Олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти	008
Берилган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти	009
Молиявий ижара шартномаси бўйича берилган асосий воситалар	010
Ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар	011
Келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган ҳаражатлар	012
Вақтинчалик солиқ имтиёзлари (турлари бўйича)	013
Фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари	014

Капитал ва мажбуриятлар

Мажбуриятлар - шахснинг (қарздорнинг) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ишни амалга ошириш, масалан, мол-мулкни топшириш, ишни бажариш, пул тўлаш ва бошқа мажбуриятларидир ёхуд муайян хатти-ҳаракатдан тийилиб туриш мажбуриятидир, кредитор эса қарздордан ўз мажбуриятларини бажаришини талаб қилишга ҳақлидир;

Хусусий сармоя - субъектнинг мажбуриятларни чегириб ташлагандан кейинги активларидир;

Захиралар - келгусида муайян ҳаражатларга сарфланиши мумкин бўлган хусусий сармоянинг бир қисмидир;

Корхоналарнинг молиявий ҳолати кўпинча корхона қандай активларга ва уларнинг қайси даражасига эга эканлиги билан белгилади. Шу сабабли молиявий ҳолат таҳлилида активларни шакллантириш ва уларни молиялаш манбаларига эга бўлиш таҳлилда алоҳида мавзу сифатида ўрганилади.

Активларни молиявлаштириш албатта корхонанинг мулкий ва ташкилий тўзилишига қараб тубдан фарқ этиши мумкин.

Ўз ўзини маблағ билан таъминлаш даражасини ифода этувчи ва корхоанинг молиявий мустақилигини белгилаб берувчи хусусий капиталнинг қиймати активларни манбалашда асосий манба ҳисобланди.

Активларни шакллантиришнинг ўзига тегишли манбалари ва қарзга олинган маблағлари таркибланади. Активларни молиялаштиришнинг ўзига тегишли манбалариб1га қуйидаги манбалар киритилади.

3.2-жадвал

Активларни молиялаштиришнинг ўзига тегишли манбалари

Ўзига тегишли манбалар		
Хусусий капитал: -Устав капитали -Кўшилган капитал -Резерв капитали	Мақсадли тушумлар	Келгуси давр ҳаражатлари ва тўловлари учун захиралар

⁶¹ Н.П.Любишин, Н.Е.Бабичева “Финансовый анализ” м.:Экспо-2010 стр-75

-Сотиб олинган хусусий акциялар -Тақсимланмаган фойда		
--	--	--

3.4-жадвал

Активларни молиялаштиришнинг қарзга олинган манбалари

Қарзга олинган манбалар			
Кредиторлари бўйича	Жалб этиш механизми бўйича	Шакли бўйича	Муддати бўйича
Банклар	Кредит	Пул маблағлари шаклида	Узоқ муддатли
Бошқа молия институтлари	Қарз	Мулк шаклида	Ўрта муддатли*
Ташкилотлар	Кредиторлик мажбурияти	Қўшма шаклларда Хуқуқ сифатида	Қисқа муддатли
Давлат			
Жисмоний шахслар			
Хорижий манбалар			

*-ўрта муддат амалдаги тартиблар бўйича расмий жиҳатдан белгиланмаган

Активларни молиявий манбалашда ўзлик маблағлари, хусусий капитал муҳим манба ҳисобланди. Шу сабабли оборот маблағлар нақдлигини баҳолашда ўз маблағлари манбалари суммасидан узоқ муддатли активлар суммаси чегирилади. Фарқланишда ижобий жиҳат жорий активларни молиялаштиришга йўналтирилади.

Одатда, узоқ муддатли активларни молиялаштиришда узоқ муддатли кредитлар ва қарзлардан фойдаланилади.

Қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар эса жорий активларни молиялаштириш учун йўналтирилади.

Активларни молиялаштириш манбалари ўз маблағлари манбаси ва мажбуриятлар киритилади. Баланс моддалари бўйича уларни қуйидагича таркибланиш мумкин.

3.3-жадвал

Активларни молиялаштириш манбалари ёки корхона бухгалтерия баланси пассиви моддалари

Бухгалтерия баланси пассиви	
Ўз маблағлари манбаси	Мажбуриятлар
Устав капитали	Узоқ муддатли мажбуриятлар
Қўшилган капитал	-Ажратилган бўлинмаларга узоқ муддатли қарз* ⁶²
Резерв капитали	Жорий мажбуриятлар
Сотиб олинган хусусий акциялар	-Ажратилган бўлинмаларга қарз* ⁶³
Тақсимланмаган фойда	
Мақсадли тушумлар	

⁶² *Амалдаги тартиб бўйича “Ажратилган бўлинмаларга узоқ муддатли қарз” узоқ муддали мажбуриятлар таркибида акс этади

⁶³ *Амалдаги тартиб бўйича “Ажратилган бўлинмаларга қарз” жорий мажбуриятлар каторида акс этади

Бухгалтерия балансининг классик формуласи.

$$\text{Актив} = \text{Капитал} + \text{Мажбурият} \quad (3.1)$$

Бухгалтерия балансини актив ва пасивлари таҳлилида унинг умумлашган ва бирлик кўрсаткичларига ҳамда уларнинг ўзгаришларига баҳо берилади. Таққослаш базаси сифатида йил боши ёки ўтган йил маълумотлари олинади.

Бухгалтерия балансини активи ва пасиви, уларни мақсадли жойлаштириш тадбиркорлик фаолиятининг муҳим омили ҳисобланади. Корхона фаолиятининг биринчи кунда уз бизнесини йулга кўяр экан албатта дастлабки капитални ўзоқ муддатли ва оборот активларни шакллантириш учун мос қийматда шакллантиришга аҳамият беради ва уни молиялаштиришга йўналтиради. Лекин доимо ҳам тадбиркор уз бизнесни тулик молиялаштириш бюзасидан уз капиталига эга бўлавермайди. Ана шундай ҳолларда гаров эвазига кредит ва қарз муносабатларига ўтилади.

Активларни жойлаштиришда аниқ меърий нисбат белгиланмайди. Лекин уларни молиялаштириш манбалари юзасидан бу нисбатни қайсидир жиҳатдан аниқ белгилаб олиш мумкин. масалан жам манбалар таркибида доимо корхона улуши, хусусий маблағлар улуши 50 фоиздан кам бўлмаслиги лозим. Бу маблағ узок муддатли активларни ва жорий активларни тўла молилаштиришга етмайди албатта. Шу сабали ҳам ушбу манбани қайси қисми узок муддатли активга, қайси қисми жорий активга йуналтирилганлигини баланс маълумотлари асосида аниқлаб бўлмайди. Бунда фақат умумий жиҳатларгина ҳисобга олинади ҳалос. Активларни тўғри жойлаштириш ва уларни молиялаштиришни тўғри ташкил этиш корхона молиявий фаолиятини ва унинг натижавийлигини белгилаб берувчи омил ҳамдир. Шу сабабли активларни жойлаштиришда албатта самарадорлик, натижавийлик, мажбуриятларнинг қопланиши, маблағларнинг айланувчанлигини тезлашиши каби жиҳатларни ҳисобга олиш талаб этилади.

Активларни жойлаштиришнинг энг муҳим жиҳатларини қуйидаги каторларини тўзиб чиқиш лозим:

-Активларни жойлаштиришда асосий этибор ишлаб чиқаришни илғор техника ва технология билан куроллантиришга каратилмоги лозим;

-активларни жойлаштиришда ишлаб чиқариш заруриятдан келиб чиққан ҳолда иқтисодий ресурсларни энг мақбул нормасини шакллантириш лозим;

активларни жойлаштиришда жорий активлар таркибида ликвид маблағларнинг ҳаракатчанлигини таъминлаш юзасидан уларнинг жавобгарлик марказларини ташкил этиш;

-активларни жойлаштиришда уларнинг самара бериш омилига муҳим аҳамият каратиш лозим;

-Активларни жойлаштиришда уларнинг назоратлигини кучайтиришга имкон берувчи усуллардан фойдаланиш ва.х.к.

3.4-жадвал

Бухгалтерия баланси активи (Ўзбекистон темир йўллари АЖ, 2017 йил)

Мол мулк таркиби	Баланс сатри	Давр боши	Давр охири
1.Узоқ муддатли активлар	130	10 219 731 945	12 593 199 960
2.Жорий активлар	390	2 978 372 713	11 683 693 105
Шу жумладан:			
-Товар моддий захиралар	140	819 530 511	1 047 437 972
-Келгуси давр харажатлари ва кечиктирилган харажатлар	190+200	1 366 091 169	8 441 062 224
-Дебиторлар	210	503 338 335	1 566 042 404
-Пул маблағлари	320	171 917 383	468 669 767
-Киска муддатли инвестициялар	370	-	-
-Бошқа активлар	380	117 495 315	160 480 738
Баланс активи буйича жами	400	13 198 104 658	24 276 893 065

Балансдаги активлар ҳажми активлар суммаси даср бошига 13 198 104 658 минг сўми ташкил қилган. Шундан 10 219 731 945 минг сўми узоқ муддатли активларга, асосий капиталга тўғри келган. Жорий активлар суммаси 2 978 372 713 минг сўми ташкил қилган.

Давр охирига келиб корхона активлари 24 276 893 065 минг сўмга етган. Шундан 12 593 199 960 минг сўми узоқ муддатли активларга, 11 683 693 105 минг сўм жорий активлардан иборат бўлган. Энг юқори ўсиш активларда келгуси давр харажатлари қаторига тўғри келган. Унинг жорий даврдаги қиймати 8 441 062 224 минг сўмдан иборат бўлган.

3.6-жадвал

Бухгалтерия баланси пассиви (Ўзбекистон темир йўллари АЖ, 2017 йил)

Мол-мулкнинг манбаси	Баланс сатри	Давр боши	Давр охири
1.Ўзлик маблағлари манбалари	480	7 745 794 466	10 124 233 076
2.Мажбуриятлар	770	5 452 310 192	14 152 659 989
Шу жумладан			
-Ўзоқ муддатли мажбуриятлар	490	4 675 490 146	12 304 013 149
-Ажратилган бўлинмаларга узоқ муддатли қарз	510	-	-
-Жорий мажбуриятлар	600	762 075 830	1 839 768 361
-Ажратилган бўлинмаларга қарз	620	14 744 216	8 878 479
Баланс пассиви буйича жами	780	13 198 104 658	24 276 893 065

Корхонада активларни молиялаштириш манбааларида ўз маблағлари манбааси (хусусий капитал) суммаси давр бошида 7 745 794 466 минг сўми, мажбуриятлар суммаси 5 452 310 192 мингни ташкил қилган. Давр охирига келиб ўз маблағлари манбааси 10 124 233 076 минг сўмга етган. Мажбуриятлар суммаси 14 152 659 989 минг сўмга тенг бўлган. Жами

капитал суммаси 24 276 893 065 минг сўмни ташкил этган. Энг юқори ўсиш узоқ муддатли кредитлар қаторига тўғри келган.

Бухгалтерия балансини горизонтал, вертикал ва тренд таҳлили

Молиявий ҳисоботларнинг горизонтал, вертикал ва тренд таҳлилининг назарий ва услубий жиҳатлари юзасидан “молиявий ҳисобот таҳлилининг назарий асослари” мавзуси “молиявий ҳисобот таҳлилида қўлланиладиган усуллар: горизонтал, вертикал, тренд, коэффицентлар, қиёсий, омилли таҳлил” параграфида батафсил маълумот берилган эди.

Бухгалтерия балансининг вертикал таҳлилида хўжалик субъектининг маблағлари ва маблағлар манбасининг таркибий тузилиши баҳоланади. Вертикал таҳлил бухгалтерия балансининг актив ва пассив қисми моддалари ўзгаришини нисбий кўрсаткичларда баҳолаш имконини беради. Бу эса мутлақ кўрсаткичлардаги реал ўзгаришларни юқори инфляция шароитида аниқ баҳолаш имкони беради. Вертикал таҳлилда баланс бўлимлари ва моддаларининг жамланган қаторлардаги салмоғини ва ўз навбатида таркиби бўйича салмоғини аниқлаш орқали амалга оширилади⁶⁴.

Бухгалтерия балансининг вертикал таҳлилида аналитик жадвалларда актив моддалари бўйича давр боши ва охирига устунлар очилади. Шунингдек, баланс моддаларидаги реал ўзгаришларини баҳолаш юзасидан фарқлар устуни белгиланади.

Баланс активлари (узоқ муддатли активлар ва жорий активлар)нинг жами активлар таркибидаги салмоғи қуйидаги ҳисоб китоблар асосида амалга оширилади.

3.6-жадвал

Бухгалтерия баланси активи нисбий ифодаларининг аниқланиши

Мол мулк таркиби	Давр боши		Давр охири	
	сумма	% аниқланиши	сумма	% аниқланиши
1.Узоқ муддатли активлар (У)	У ₀	У ₀ /Z ₀ *100	У ₁	У ₁ / A ₁ *100
2.Жорий активлар (Ж)	Ж ₀	Ж ₀ /Z ₀ *100	Ж ₁	Ж ₁ / A ₁ *100
Шу жумладан:				
-Товар моддий захиралар (Т)	Т ₀	Т ₀ /Z ₀ *100	Т ₁	Т ₁ / A ₁ *100
-Келгуси давр харажатлари ва кечиктирилган харажатлар (К)	К ₀	К ₀ /Z ₀ *100	К ₁	К ₁ / A ₁ *100
-Дебиторлар (Д)	Д ₀	Д ₀ / Z ₀ *100	Д ₁	Д ₁ / A ₁ *100
-Пул маблағлари (П)	П ₀	П ₀ / Z ₀ *100	П ₁	П ₁ / A ₁ *100
-Киска муддатли инвестициялар (И)	И ₀	И ₀ / Z ₀ *100	И ₁	И ₁ / A ₁ *100
-Бошқа активлар (Б)	Б ₀	Б ₀ / Z ₀ *100	Б ₁	Б ₁ / A ₁ *100
Баланс активи бўйича жами	A₀	100	A₁	100

⁶⁴ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by⁶⁴, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

3.8-жадвал

Бухгалтерия баланси активнинг таҳлили

Мол мулк таркиби	Мутлақ ифода сумма		Ўзгариши +/-	Нисбий ифода %				
	Давр боши	Давр охири		Дб	До	Ўзгариши +/-	Давр бошига нисбатан ўсиши	Баланс жамига нисбатан %
1.Узоқ муддатли активлар (УМА)	10 219 731 945	12 593 199 960	2 373 468 015	77.4	51.8	-25.6	123.2	21.4
2.Жорий активлар (ЖА)	2 978 372 713	11 683 693 105	8 705 320 392	22.6	48.2	25.6	392.3	78.6
Шу жумладан:								
-Товар моддий захиралар (ТМЗ)	819 530 511	1 047 437 972	227 907 461	6.2	4.3	-1.9	127.8	2.0
-Келгуси давр харажатлари ва кечиктирилган харажатлар (КДХ)	1 366 091 169	8 441 062 224	7 074 971 055	2.7	34.7	32.0	617.9	63.8
-Дебиторлар (ДМ)	503 338 335	1 566 042 404	1 062 704 069	3.8	6.4	2.6	311.3	9.5
-Пул маблағлари (ПМ)	171 917 383	468 669 76 7	296 752 384	1.3	1.9	0.6	273.6	2.6
-Киска муддатли инвестициялар (ҚМИ)	-	-	-	-	-	-	-	-
-Бошқа активлар (БА)	117 495 315	160 480 73 8	42 985 423	0.8	0.6	-0.2	136.7	0.4
Баланс активи буйича жами (БЖ)	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407	100	100	-	183.9	-

Хулоса: корхонада активлар хажми давр бошига нисбатан 11 078 788 407 минг сўмга ортган. Шу жумладан узоқ муддатли активлар хажми 2 373 468 015 минг сўмга, жорий активлар хажми 8 705 320 392 минг сўмга ортган. Жами активлар хажмида жорий узоқ муддатли активларнинг салмоғи давр бошига 77.4 фоизни давр охирига 51.8 фоизни ташкил қилган. Салмоқ даражаси узоқ муддатли активларда 25.6 фоизга камайган, жорий активларга шунча фоизга ортган.

Жорий активлар қаторида ТМЗ суммаси давр бошига нисбатан 227 907 461 минг сўмга ортган, салмоқ даражаси 6.2 фоиздан, 4.3 фоизга камайган.

Келгуси давр харажатлари давр бошига нисбатан 7 074 971 055 минг сўмга ортган. Салмоқ даражаси 2.7 дан 34.7 фоизга ортган.

Дебиторлик мажбуриятлари сумааси давр бошига нисбатан 1 062 704 069 минг сўмга салмоқ даражаси бўйича 3.8 дан 6.4 фоизга ортган.

Пул маблағлари бўйича ўзгариш давр бошига нисбатан 296 752 384 минг сўмга, салмоқ даражаси 1.3 дан 1.9 фоизга ортган.

Активларнинг давр бошига нисбатан ўсиш даражаси 183.9 фоизга тенг бўлган. Энг юқори ўсиш суратлари келгуси давр харажатлари (617.9 %), жорий активлар (392.3 %), пул маблағлари (273.6%) қаторига тўғри келган.

3.9-жадвал

Бухгалтерия баланси пасивининг нисбий ифодаларининг аниқланиши

Мол-мулк манбасининг таркиби	Давр боши		Давр охири	
	суммаси	%	суммаси	%
1.Ўзлик маблағлари манбалари (ЎМ)	ЎМ ₀	ЎМ ₀ /Π ₀ *100	ЎМ ₁	ЎМ ₁ / Π ₁ *100
2.Мажбуриятлар (М)	М ₀	М ₀ /Π ₀ *100	М ₁	М ₁ / Π ₁ *100
Шу жумладан				
-Ўзоқ муддатли мажбуриятлар (Ум)	Ум ₀	Ум ₀ /Π ₀ *100	Ум ₁	Ум ₁ / Π ₁ *100
-Ажратилган бўлинмаларга узок муддатли қарз (Аб)	Аб ₀	Аб ₀ /Π ₀ *100	Аб ₁	Аб ₁ / Π ₁ *100
-Жорий мажбуриятлар (Жм)	Жм ₀	Жм ₀ / Π ₀ *100	Жм ₁	Жм ₁ / Π ₁ *100
-Ажратилган бўлинмаларга қарз (Бқ)	Бқ ₀	Бқ ₀ / Π ₀ *100	Бқ ₁	Бқ ₁ / Π ₁ *100
Баланс пасиви бўйича жами	Π₀	100	Π₁	100

3.10-жадвал

Бухгалтерия баланси пасивининг вертикал таҳлили (Ўзбекистон темир йўллари АЖ, 2016 йил)

Мол-мулк манбасининг таркиби	Мутлақ ифода		Ўзгариш и +,-	Нисбий ифода				
	Давр боши	Давр охири		Дб	До	Ўзгариши +,-	Давр бошига нисбатан ўсиши	Баланс жамига нисбатан %
1.Ўзлик маблағлари манбалари (ЎМ)	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610	58.6	41.7	-16.9	130.7	21.4
2.Мажбуриятлар (М)	5 452 310 192	14 152 659 989	8 700 349 797	41.4	58.3	16.9	259.5	78.6
Шу жумладан								
-Ўзоқ муддатли мажбуриятлар (Ум)	4 675 490 146	12 304 013 149	7 628 523 003	35.4	50.6	15.2	263.1	68.8
-Ажратилган бўлинмаларга узок муддатли қарз (Аб)	14 744 216	8 878 479	5 865 737	0.1	0.0	-0.1	63.4	0.0
-Жорий мажбуриятлар (Жм)	762 075 830	1 839 768 361	1 077 692 531	5.7	7.5	1.8	241.3.	9.8
Баланс пасиви бўйича жами	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407	100	100	-	183.9	-

Хулоса: корхонада активлар манбаси давр бошига нисбатан 11 078 788 407 минг сўмга ортган. Шу жумладан ўз маблағлари манбаси 2 378 438 610 минг сўмга, мажбуриятлар хажми 8 700 349 797 минг сўмга кўпайган. Жами капитал таркибида ўз маблағлари манбаси давр бошида 58.6 фоиздан давр охирига келиб 41.7 фоизга тушган. Мажбуриятлар хажми эса мос равишда 8 700 349 797 минг сўмга ва фоизда 41.4 дан 58.3 фоизга ортган.

Мажбуриятлар таркибида энг юқори қиймат ва слмоқ узоқ муддатли мажбуриятлар (кредитлар ва қарзлар) қаторига тўғри келади. Давр бошида узоқ муддатли мажбуриятлар 4 675 490 146 минг сўмни давр охирига эса 12 304 013 149 минг сўмни ташкил этган.

Давр бошига нисбатан ўсиш даражаси ўз маблағлари манбаси бўйича 130.7 фоизни, мажбуриятлар бўйича 259.5 фоизни ташкил этган. Узоқ муддатли мажбуриятлар давр бошига нисбатан 263.1 фоизга, жорий мажбуриятлар 241.3 фоизга ўсган.

Тренд таҳлили молиявий ҳисобот элементлари ва кўрсаткичларини жорий даврга бўлган ҳолатини базис йили ёки асос йили кўрсаткичи билан ўрганишни характерлайди⁶⁵.

Бухгалтерия балансини тренд таҳлили инфляция таъсири кучли бўлган ҳолларда аниқ ўзгаришларни ифода эта олмайди. Шу сабабли кўпинча узоқ даврийликдаги ўзгаришларни баҳолаш самарасиз натижаларни келтириб чиқаради. Кўрсаткичларни бундай ҳолларда нисбий ифодалар асосида баҳолашга ўтиш самарали восита ҳисобланади. Негаки нисбий ифодалар бир ўлчамли (1 еки 100 га нисбатан) ифода бўлганлиги сабабли сигимийлик даражаси бўйича қайта ҳисоблашларни талаб этмайди.

Тренд таҳлили асосида бухгалтерия балансини таркибий тўзилишини қайта тўзиб чиқиш талаб этилмайди, фақат унинг таққослаш қаторлари кенгайтирилади ҳалос. Тренд таҳлилини кўпинча асос таҳлили ҳам деб юритишади. Мазмун жиҳатдан бу номлаш тўғри ҳисобланади.

Тренд таҳлилининг ўзига ҳос хусусиятлари сифатида қуйидагиларни таркиблаш мумкин:

✚ -тренд таҳлили узоқ даврийликни қамраб олади ва яқин келажакни молия режасини тўзишда муҳим аҳамият касб этади;

✚ -тренд таҳлили молиявий корхона молиявий фаолиятининг барча жиҳатларни тўла очиб беришга имкон беради;

✚ -Тренд таҳлил қиска даврийликда намоён қилиб бўлмайдиган жиҳатларни ҳам очиб беради;

✚ -тренд таҳлили ахборотларнинг бир неча йиллик базасидан фойдаланади;

✚ -молиявий ҳисобот элементлари, моддалари, кўрсаткичларини таққослаш оралиғи мустақил белгиланади.

⁶⁵ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by⁶⁵, Карлин Т.П. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

3.11-жадвал

Бухгалтерия балансини тренд таҳлили

Баланс таркиби	1-чорак		2-чорак		3-чорак		4-чорак		Фарқи, ўзгариши					
	Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%	1-ч.га нисбатан	2-ч.га нисбатан	3-ч.га нисбатан	4-ч.га нисбатан
Активлар жами	13 198	100	14 674	100	15 430	100	22 349	100	24 276	100	11 078	9 602	8 846	1 927
шу жумладан:														
Узоқ муддатли активлар	10 219	77.4	11 151	78.4	11 195	72.5	11 778	52.7	12 593	51.8	2 374	1 442	1 398	815
Жорий активлар	2 978	22.6	3 522	21.6	4 234	27.5	10 571	47.3	11 683	48.2	8 705	8 161	7 449	1 112
Пассивлар жами	13 198	100	14 674	100	15 430	100	22 349	100	24 276	100	11 078	9 602	8 846	1 927
шу жумладан:														
Ўз маблағлари манбааси	7 745	58.6	8 567	58.3	8 644	56.0	8 963	40.1	10 124	41.7	2 379	1 557	1 480	1 161
Мажбуриятлар	5 452	41.4	6 106	41.7	6 785	44.0	13 38	59.9	14 152	58.3	11 078	9 602	8 846	1 927

Хулоса: корхонаад активлар ва уларни морлтиялаштириш манбааларининг ўтган даврларга нисбатан ўзгаришлари динамик жихатдан ўсиб балансининг барча қаторлари бўйича ўсиб борган. Узоқ муддатли ва жорий активларнинг ўсиш даражаси, ўз маблағлари ва мажбуриятларнинг ўсишини муталқ ва нисбий ифодаларда ҳам ижобий баҳолаш мумкин. Лекин ўз маблағларининг баланс жамидаги салмоғи охириги давралар кескин тушиб кетган. Бунга узоқ муддатли мажбуриятларнинг кейинги даврлар бўйича кескин ошиб кетиши сабаб бўлган

Белгилар изоҳи:

УМА-Узоқ муддатли активлар
ЖА-Жорий активлар
ЎММ-Ўз маблағлари манбаси
М-Мажбуриятлар

3.5.Молиявий барқарорлик таҳлили

Молиявий барқарорлик- корхонанинг уммумий барқарорлигини таркибий қисми сифатида муайян вақт оралиғида фаолиятни йўлга қўйиш ва қўллаб қувватлашнинг балансланган молиявий кирим-чиқимлари, маблағлар нақдлиги, олинган кредитларни қайтаришга қодирлиги, маҳсулотларни узлуксиз ишлаб чиқарилиши, молиявий мустақиллиги, истиқболли тўловга қобиллигини тавсифлайди⁶⁶.

Таҳлил корхона ходимлари (менежерлар, иқтисодчилар, аналитиклар) томонидан шунингдек ташқи субъектлар (инвесторлар, ресурс таминотчилари, чоп этиладиган ҳисобот шакллари нозорат қилувчи ташкилотлар)томонидан ўтказилади.

Таҳлил мақсади молиявий оқимларни максимал фойда олиш, молиявий маблағларни манфаатли жойлаштириш, йўқотишларни олдини олишга қаратилган.

Молиявий барқарорликни мутлақ ва нисбий ифодалари таркибланади.

Молиявий барқарорликни муталақ кўрсаткичлари.

Мазкур кўрсаткичлар таркибига захира ва харажатларни молиялаштириш кўрсаткичини (ўз айланма маблағлари нақдлиги), ишчи капитал нақдлиги, захира ва харажатларни умумий молиялаштириш кўрсаткичлари киради.

$$1) \text{ ўз айланма маблағлари нақдлиги} \\ \text{ЎММ} - \text{УМА} = \text{МВ}_1 - \text{ЗХ} \quad (3.2.)$$

$$2) \text{ ўз ва узоқ муддатли қарзга олинган маблағлар нақдлиги} \\ \text{ЎММ} + \text{УМП} - \text{УМА} = \text{МВ}_2 - \text{ЗХ} \quad (3.3.)$$

$$3) \text{ Жами манбалар нақдлиги} \\ \text{ЎММ} + \text{УМП} + \text{ҚММ} - \text{УМА} = \text{МВ}_3 - \text{ЗХ} \quad (3.4.)$$

Бу ерда:

ЎММ-ўз маблағлари манбаси

УМП-узоқ муддатли мажбуриятлар

УМА-узоқ муддатли активлар

⁶⁶ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.П. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарелик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

МВ-маблағлар нақдлиги
ЗХ-захира ва харажатлар

Ривожланган давлатлар амалиётида юқорида кўрсаткич ўрнига (МХХС ларига мувофиқ) қуйидаги боғланишдаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади⁶⁷.

ЎМН (working capital) = Жорий активлар (Current Assets) – қисқа муддатли мажбуриятлар (Current Liabilities) (3.5.)

ЎМН-ўз маблағлари нақдлиги

3.9-жадвал

Молиявий барқарорлик таҳлили

Кўрсаткичлар	Мутлак молиявий мустақиллик	Нормал молиявий мустақиллик	Нобарқарор молиявий ҳолат	Инқироздаги молиявий ҳолат
МВ ₁ -ЗХ	МВ ₁ >ЗХ	МВ ₁ <ЗХ	МВ ₁ <ЗХ	МВ ₁ <ЗХ
МВ ₂ -ЗХ	МВ ₂ >ЗХ	МВ ₂ >ЗХ	МВ ₂ <ЗХ	МВ ₂ <ЗХ
МВ ₃ -ЗХ	МВ ₃ >ЗХ	МВ ₃ >ЗХ	МВ ₃ >ЗХ	МВ ₃ <ЗХ

Мутлак молиявий мустақиллик ҳолати. Бунда корхона барчса активларни ўз маблағлари ҳисобига молиялаштириш имконига эга бўлади. Яъни ташқи қарзларга боғланмайди. Лекин бу ҳолат жуда камдан кам ҳолатларда кузатилади. Бунинг турли сабаларини келтириш мумкин. Рақобатдош иқтисодиётда, айниқса глобаллашув жараёнида иқтисодий ҳаракатларнинг катта қисми қарз муносабатлари орқали йўлга қўйилади. Ўз маблағларини доимо ҳам ривож топаётган тадбиркорлик фаолиятида етарлигини таян этиш жуда қийин. Шунингдек, қарз муносабатлар бугунги иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи кучга айланганлигини ҳам унутмаслигимиз зарур⁶⁸.

$МВ_1 \geq ЗХ; МВ_2 \geq ЗХ; МВ_3 \geq ЗХ$ (3.6.)

1. Молиявий барқарорликнинг нормал ҳолати. Захира ва харажатларни молиялаштириш юзасидан маблағлар етарлиги, етишмовчилини қуйидаги ҳолатини ифода этади. Бунда ўз маблағларини

⁶⁷ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by⁶⁷, Карлин Т.П. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

⁶⁸ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.П. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарелик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

захира ва харажатларни молиялаштиришга етишмовчилиги, узоқ муддатли мажбуриятлар ҳисобига етарлиги кузатилади.

$$MB_1 < 3X; MB_2 \geq 3X; MB_3 \geq 3X \quad (3.7.)$$

3.Нобарқарорлик ҳолати. Ўз маблағлари ва узоқ муддатли маблағларни молиялаштиришдаги ҳолати манфий, қисқа муддатли мажбуриятлар ҳисобига молиялаштириш тaminланган ҳолатни ифода этади.

$$MB_1 < 3X; MB_2 < 3X; MB_3 \geq 3X \quad (3.8.)$$

4.Инқироз ҳолатида молиявий ҳолат. Корхона тўлиқ қарз маблағларига қарамлиги кузатилади. Ўз ва қарз маблағлари захира ва харажатларни қоплашга етмайди. Захира ва харажатларни кредиторлик мажбуриятларини қоплаш муддатини кечиктириш орқали таъминоти вақтинча тaminлаб турилади ва якунида иқтисодий ночорликка юз тутилади.

$$MB_1 < 3X; MB_2 < 3X; MB_3 < 3X \quad (3.9.)$$

Молиявий барқарорликнинг нисбий курсаткичлари

-Ўз маблағларининг захира ва харажатларни қоплашга етарлиги, етишмаслигини нисбий ифодаси:

$$\dot{M}M - УМА/3X \quad (3.10.)$$

Ўз ва узоқмуддатли қарз маблағларининг етарлиги, етишмаслигини нисбий ифодаси:

$$\dot{M}M + УМП - УМА / 3X \quad (3.11.)$$

Жами манбаларнинг захира ва харажатларни қоплашга етарлиги, етишмаслиги:

$$\dot{M}M + УМП + ҚММ - УМА/3X \quad (3.12.)$$

Корхонанинг молиявий барқарорлик коэффициентларини қуйидаги тизимини бериб ўтиш мумкин:

-Автономия коэффициенти;

$$Ka = \dot{M}z \text{ маблағлари манбаси} / \text{Баланс жами} \quad (3.13.)$$

-Молиявий қарамлик коэффициенти;

$$Kq = \text{Мажбуриятлар} / \text{Баланс жами} \quad (3.14.)$$

-Ўз ва қарз маблағлари нисбати коэффициенти.

$$Kq/\dot{M}z = \text{Мажбуриятлар} / \dot{M}z \text{ маблағлари манбаси} \quad (3.15.)$$

-Ўз айланма маблағлари маневрлик коэффициенти.

$$Km = \dot{M}z \text{ айланма маблағлари нақдлиги} (\dot{M}M - УМА) / \dot{M}z \text{ маблағлари манбаси} \quad (3.16.)$$

-Ўз маблағлари билан тaminланганлик коэффициенти.

$$Kc = (\dot{M}z \text{ маблағлари манбаси} - \text{Узоқ муддатли активлар} / \text{Жорий активлар}) \quad (3.17.)$$

-Захираларнинг ўз маблағлари билан тaminланганлик коэффициенти

$$Kz = \dot{M}z \text{ маблағлари манбаси} / \text{захира ва харажатлар} \quad (3.18.)$$

-Хусусий капиталнинг тўпланиш коэффициенти

Кт= Ўз маблағлари манбаси давр охирига /Ўз маблағлари манбаси давр бошига (3.19)

Хўжалик субъектининг молиявий барқарорлигига жуда кўп омиллар таъсир этади:

- товар ва молия бозоридаги корхонанинг ҳолати;
- рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиариш ва сотиш ҳажмининг ўсиши;
- корхонанинг ҳамкорлар билан аикего рейтинг в деловом сотрудничестве с партнерами;
- ташки кредиторлар ва инвесторларга боғланганлик даражаси
- тўловга ноқобил дебиторларнинг мавжудлиги;
- ишлаб чиқариш харажатларининг таркиби ва ўзгариши,уларнинг пул оқимига таъсири;
- тўланган устав капитали хажми;
- резерв капитали хажми;
- тижорат ва молия операцияларининг самарадорлиги;
- корхонанинг мулкый салоҳияти, узоқ муддатли ва жорий активларнинг нисбати;
- ишлаб чиқариш ва молия менежерларнинг тайёргарлик даражаси, уларнинг ички ва ташқи ўзгаришларга мослашувчанлиги ва бошқалар.

Корхонани молиявий жиҳатдан барқарор дейиш мумкин қачонки, унинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар нормал ҳолатдан юқори даражада бўлса, корхоналар молиявий жиҳатдан ҳавф-хатари бор дейиш мумкин қачонки, кўрсаткичлар даражаси нормал даражада ва ундан тушиб кетса, молиявий нобарқарор дейиш мумкин қачонки унинг кўрсаткичлар тизимини ифодаси нормал даражадан кескин тушиб кетса. Унинг чегаравийлигини ҳар битта кўрсаткичлар тизимига нисбатан алоҳида белгилаш лозим.

Амалиётда, молиявий барқарорликни белгилашнинг энг муҳим методик жиҳати активларни (узоқ муддатли активлар ҳамда захира ва харажатларни) манбалашдаги ҳолат кўрсаткичларига қараб белгиланади.

3.10-жадвал

Товар моддий захираларни қоплашга тегишли манбалар (минг сўмда)

Кўрсаткичлар номи	Давр бошига	Давр охирига	Ўзгариши +,-	Ўсиш даражаси ,%
1.Ўз маблағлари манбаси (ЎММ)	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610	130.7
2.Узоқ муддатли активлар (УМА)	10 219 731 945	12 593 199 960	2 373 468 015	123.2
3.Ўз айланма маблағлари нақдлиги(ЎАМН)	-2 473 937 479	-2 468 966 884	4 970 595	99.78
4.Узоқ муддатли кредитлар қа қарзлар (УММ)	4 675 490 146	12 304 013 149	7 628 523 003	263
5.Ўз маблағлари ва узоқ муддатли кредитлар, қарзлар				

суммаси (ЎАМН+УММ)	2 201 552 667	9 835 046 265	7 633 493 598	446
6.Қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар (ҚММ)	14 744 216	8 878 479	-5 865 737	60.2
7.Захира ва харажатларни молиялаштиришнинг жами манбааси (ЖМ)	2 216 296 883	9 843 924 744	7 627 627 861	444
8.Захира ва харажатлар (ЗХ)	819 530 511	1 047 437 972	227 907 461	127

Хулоса: корхонада молиявий ишлаб чиқариш захираларини молиялаштиришда ўз маблағлари, қарз маблағлари етарлиги ва етишмослиги таҳлили юзасидан шуни такиблани лозимки ўтган даврга нисбатан жорий даврда кўрсаткичлар ижобий томонга ўзгарган. Захира ва харажатларни молиялаштиришнинг иккита шarti бажарилган. Корхонанинг молиявий барқарорлигининг мутлақ ифодасини умумий жиҳатдан ижобий баҳолаш мумкин.

Жадвал маълумотлари асосида товар моддий захираларни қоплаш юзасидан ўз ва қарзга олинган маблағларнинг етарлиги ёки етишмаслигини ҳисоб китоб қилиш лозим.

3.11-жадвал

Товар моддий захираларни манбалашда ўз маблағларининг ортиқчалиги ёки етишмовчилиги

Манбалаш тури	Даври	Ҳисоб китоби	Ортиқчалик ёки етишмовчилик
Товар-моддий захираларни қоплашга ўз манбаларининг етарлиги (+) ёки етишмаслиги (3-8)	Давр боши	-2 473 937 479- 819 530 511	-3 293 467 990
	Давр охири	-2 468 966 884- 1 047 437 972	-3 216 404 856
	Ўзгариши		77 063 134
			Етишмовчилик ортган

3.12-жадвал

Товар моддий захираларни манбалашда ўз ва узок муддатли қарзга олинган маблағларнинг ортиқчалиги ёки етишмовчилиги

Манбалаш тури	Даври	Ҳисоб китоби	Ортиқчалик ёки етишмовчилик
Товар-моддий захираларни қоплашга ўз ва узок муддатли қарз манбаларининг етарлиги (+) ёки етишмаслиги (-) (5-8)	Давр боши	2 201 552 667- 819 530 511	1 382 022 156
	Давр охири	9 835 046 265- 1 047 437 972	8 787 608 293
	Ўзгариши		7 405 586 137
			Етишмовчилик ортган

3.13-жадвал

Товар моддий захираларни манбалашда жами маблағларнинг ортиқчалиги ёки етишмовчилиги

Манбалаш тури	Даври	Ҳисоб китоби	Ортиқчалик ёки
---------------	-------	--------------	----------------

			етишмовчилик
Товар-моддий захираларни қоплашга жами манбаларнинг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги (-) (7-8)	Давр боши	2 216 296 883-819 530 511	1 396 766 372
	Давр охири	9 843 924 744-1 047 437 972	8 796 486 772
	Ўзгариши		7 399 720 400
			Ортиқчалик пасайган

3.14-жадвал

Товар моддий захираларни манбалашдаги якуний ҳолат хулосаси

Дарви	Товар-моддий захираларни қоплашга ўз манбаларининг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги	Товар-моддий захираларни қоплашга ўз ва узоқ муддатли қарзга олинган маблағларнинг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги (-)	Товар-моддий захираларни қоплашга жами манбаларнинг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги
Давр боши	-3 293 467 990	1 382 022 156	1 396 766 372
Давр охири	-3 216 404 856	7 405 586 137	7 399 720 400
	Нобарқарорлик	барқарорлик	Барқарорлик

Корхоналарда молиявий барқарорликни таъминлаш юзасидан қуйидаги чора-тадбирларни белгилаб олиш мумкин;

-хусусий капитални ҳажмини ошириш. Бунинг учун корхоналар таъсисчиларини қўшимча бадалларини жалб қилиш шунингдек, фаолиятнинг кейинги давралари бўйича фойда суммасини ошириш талаб қилинади.

-кўп ҳаражат талаб қиладиган асосий воситалар, техника ва технологиялар ўрнига янгиларини олиб кириш;

-банк кредитларини аниқ бизнес режа ва фойдали лойиҳалар ҳисобига жалб этиш ҳамда уларни умумий маблағлар таркибидаги ҳиссасини камайтириб бориш, корхоналарнинг молиявий қарам бўлиб қолмаслигига ҳаракат қилиш;

-корхоналарда тўлов интизомига, шартномавий шартларга тўла амал этган ҳолда дебитор ва кредитор қарзларининг кўпайиб кетмаслигини олдини олиш;

-оборот активларни манбалаш юзасидан ижобий фарқланишларни таъминлаш;

-иқтисодий ресурсларни жойлаштириш ва бошқаришдаги оптималликни йўлга қўйиш ва.ҳ.к.

3.6.Тўловга қобиллик ва баланс ликвидлиги таҳлили

Корхоналарда кредит ресурсларини жалб этишда асос кўрсаткич бу-тўловга қобиллик кўрсаткичидир. Тўловга қобиллик корхонанинги тўлов имкониятларини, яъни унинг ўз мажбуриятларини тўлашга қодирлигини ҳарактерлайди.

Ликвидлилик билан тўлов қобилияти бир-биридан фарқ қилади. Ликвидлилик қарзларни тўлаш учун маблағлар мавжудлигини кўрсатса, тўлов қобилияти - қарзни ўзиш имконияти борлигини кўрсатади.

Юқорида берилган таърифлар албатта мазмун жиҳатдан тўғри лекин уни куйидаги тартибда бериб ўтиш лозим деб ўйлаймиз.

Корхоналарни тўлов лаёқати деганда - тўлов муддати келган мажбуриятларни қоплашга жорий маблағларининг етарлиги ёки етишмовчилиги тушунилади.

Корхоналарни тўлов лаёқатини ҳарактерловчи кўрсаткичларга куйидаги кўрсаткичлар киритилади:

- Мутлақ тўлов лаёқати;
- Оралик тўлов лаёқати;
- Жорий (умумий) тўлов лаёқати.

1.Мутлақ тўлов лаёқати (Кмтл). Ушбу кўрсаткич фирма ёки компаниянинг пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қўйилмаларини муддати келган тўлов мажбуриятларига, қисқа муддатли мажбуриятларга бўлиш асосида топилади.

$$K_{\text{мтл}} = \text{ПМ} + \text{ҚММҚ} / \text{ҚММ} \quad (3.20)$$

Бунда;

ПМ-пул маблағлари;

ҚММҚ-қисқа муддатли молиявий қўйилмалар;

ҚММ-қисқа муддатли (тўлов муддати келган) мажбуриятлар.

Ушбу кўрсаткич қисқа муддатли мажбуриятнинг ҳар бир сўмига тўғри келадиган пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қўйилмаларни ҳарактерлайди.

2.Оралик тўлов лаёқати(Котл). Ушбу кўрсаткич мутлақ тўлов лаёқати кўрсаткичидан Соф дебиторлик суммасига фарқ этади.

$$K_{\text{отл}} = \text{ПМ} + \text{ҚММҚ} + \text{СДМ} / \text{ҚММ} \quad (3.21)$$

Бунда;

СДМ-соф дебиторлик мажбурияти.

Соф дебиторлик мажбурияти, жами дебиторлик қарздан муддати ўтган дебиторлик қарзларини чегириш асосида топилади. Чунки муддати ўтган дебиторлик қарзлари кредиторлик қарзини қоплай оладиган ҳақиқий манба бўла олмайди.

Ўтиш муддати бўлиб ҳуқуқий ва жисмоний шахслар учун ҳам битта мезон бир йилга белгиланган. (мол етказиб берувчи ва ҳаридор, буюртмачилар билан бўладиган муносабатлардаги 3-ойлик муддат бундан мустасно).

3.Жорий тўлов лаёқати(Кжтл). Ушбу кўрсаткич муддати келган тўлов мажбуриятлари ёки қисқа муддатли мажбуриятларни тўлашга барча оборот, айланма активларни етарлиги ёки етишмовчилигини ҳарактерлайди.

$$K_{\text{жтл}} = \text{ПМ} + \text{ҚММҚ} + \text{СДМ} + \text{ТЗ} / \text{ҚММ} \quad (3.22.)$$

Бунда;

ТЗ- товарлар ва захиралар қиймати.

Ликвидлик-деганда хўжалик юритувчи субъект нозорат қилиб турадиган иқтисодий ресурсларнинг (активларнинг) ҳаракатчанлиги, муддатли молиявий мажбуриятларни яқин келажакда қоплаш юзасидан маблағларнинг мавжудлиги тушунилади⁶⁹.

Маблағлар ликвидлиги (айланувчанлиги)ни баҳолашда баланс активлари ва пассивлари моддалари тўлов муддат бўйича қайта таркибланади.

3.15-жадвал

Бухгалтерия балансининг ликвидлик бўйича таркибланиши

Т	Актив томон	Т	Пассив томон
A1	Доимий ҳаракатдаги активлар	П1	Тўлов муддати келган мажбуриятлар
A2	Тез пулга айланадиган активлар	П2	Қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари
A3	Секин пулга айланадиган активлар	П3	Узоқ муддали тўлов мажбуриятлари
A4	Қийин пулга айланадиган активлар	П4	Доимий пассивлар

Ликвидлик даражаси бўйича бухгалтерия балансининг моддаларини жамланиши ва уларнинг номланишидаги турлича қарашарни аввало ликвидлиликни аниқлаш бўйича расмий методиканинг мавжуд эмаслиги билан, шунингдек хорижий тиллардан турли шаклда таржималарнинг мавжудлиги билан, асосий эътибор мазмуннинг сакланишига қаратилиши билан изоҳлаш мумкин .

Ликвидлик даражаси бўйича бухгалтерия балансининг тегишли қаторларига қуйидаги моддаларни киритиш мумкин.

3.16-жадвал

Ликвидлик даражаси бўйича бухгалтерия баланси активи моддалари

Актив томон	Баланс моддалари	Баланс сатри	Изоҳ
Энг ликвид активлар	Пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қўйилмалар	320сатр+370сатр+*	*380сатр-бошқа жорий активлар
Тез сотиладиган активлар	Дебиторлик мажбуриятлари	210сатр+*	*230сатр-Ажратилган бўлинмаларнинг қарзи
Секин сотиладиган активлар	Товар моддий захиралар	140сатр+190сатр*+200сатр **	*190сатр-келгуси давр ҳаражатлари *200сатр-кечиктирилган ҳаражатлар

⁶⁹ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарслик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

Қийин сотиладиган активлар	Узоқ муддатли активлар	130сатр	
----------------------------	------------------------	---------	--

3.17-жадвал

Ликвидлик даражаси бўйича бухгалтерия баланси пасиви моддалари

Пассив томони	Баланс моддалари	Баланс сатри	Изоҳ
Тўлов муддати келган мажбуриятлар	Кредиторлик мажбуриятлари	600сатр- (730сатр+740сатр+*)	*620- Ажратилган бўлинмаларга қарз
Қисқа муддатли мажбуриятлар	Қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар	730сатр+740сатр	
Узоқ муддали мажбуриятлар	Узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар	490сатр+*	*510- Ажратилган бўлинмаларга узоқ муддатли қарз
Доимий пассивлар	Уз маблағлари манбайи	480сатр	

Активлар, капитал ва мажбуриятларни ўзаро таққослаш асосида фирма, компаниянинг бухгалтерия балансининг ликвидлилик даражасига баҳо бериш мумкин.

3.18-жадвал

Бухгалтерия балансининг ликвидлик даражаларини таркибланиши

Ўзгаришлар тартиби	Мутлақ фарқланишлардаги ўзгаришлар				Ликвидлик даражаси
1-ҳолат	A1>=П1	A2>=П2	A3>=П3	A4<=П4	Мутлақ ликвид баланс
2-ҳолат	A1<П1	A2>=П2	A3>=П3	A4<=П4	Ликвид баланс
3-ҳолат	A1<П1	A2<П2	A3>=П3	A4<=П4	Ноликвид баланс
4-ҳолат	A1<П1	A2<П2	A3<П3	A4<=П4	Ночорлик ҳолатидаги баланс

$$A1+A2+A3+A4=П1+П2+П3+П4$$

Бухгалтерия баланси элементлари ва жамланган қаторларини (моддаларини) узаро нисбатлаш асосида ликвидликни нисбий даражаларига ва тўловга қобиллик даражаларига ҳам баҳо бериш мумкин⁷⁰.

3.19-жадвал

Ликвидликни нисбий ифодалари

Нисбат	И.ф.д. проф М.Пардаев томонидан тавсия этилган кўрсаткичлар тизими	Тавсия этилаётган кўрсаткичлар тизими
A1/П1	Энг шошилиш мажбуриятларнинг тўлов коэффициентлари	Тўлов муддати келган мажбуриятларни қоплаш коэффициент

⁷⁰ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иктисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарслик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

A2/П2	Қисқа пассивларнинг коэффициенти	муддатли тўлов	Қисқа муддатли мажбуриятларни қоплаш коэффициенти
A3/П3	Узоқ пассивларнинг коэффициенти	муддатли тўлов	Узоқ муддатли мажбуриятларни қоплаш коэффициенти
A4/П4			Доимий активларни ўз маблағлари манбаига нисбати коэффициенти
A1/П1			Жорий тўлов лаёқати
A1/П1+П2			Мутлақ тўловга қобиллик
A1+A2/П1+П2			Оралик тўловга қобиллик коэффициенти
A1+A2+A3/П1+П2+П3			Умумий тўловга қобиллик коэффициенти
Активларни молиялаштириш ҳолати			
П4/А4			Доимий активларни уз маблағлари ҳисобига манбаланиши
П3+П4/А4			Доимий активларни ўз ва қарз маблағлари билан манбаланиши
П4+П3-А4/А1+А2+А3			Жорий активларни манбаланиши
П4+П3+П3/А3+А4			Моддий активларни манбаланиши

3.20-жадвал

Маблағлар ҳаракатчанлиги бўйича бухгалтерия баланснинг таркибланиши

АКТИВ	Дб	До	ПАССИВ	Дб	До	Мажбуриятларни қоплашдаги ортиқчалик(+), етишмовчилик (-)	
						Дб	До
Доимий ҳаракатдаги активлар	289 412	629 149	Тўлов муддати келган мажбуриятлар	762 075	1 893 768	-472 663	-1 264 619
Тез айланадиган активлар	503 388	1 566 042	Қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари	14 793	8 878	488 595	1 557 164
Секин айланадиган активлар	2 185 621	9 488 499	Узоқ муддали тўлов мажбуриятлари	4 675 490	12 250 010	-2 489 869	-2 761 511
Қийин айланадиган активлар	10 219 731	12 593 199	Доимий пассивлар	7 745 794	10 124 233	-2 473 937	-2 468 966
БАЛАНС	13 198 152	24 276 889	БАЛАНС	13 198 152	24 276 889	-	-

3.21-жадвал

Активлар ва пассивни ликвидлилик бўйича нормалари⁷¹

⁷¹ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарслик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф.

АКТИВ	Мутлак ликвидлик шарти	ПАССИВ
Доимий ҳаракатдаги активлар	$A1 \Rightarrow P1$	Тўлов муддати келган мажбуриятлар
Тез пулга айланадиган активлар	$A2 \Rightarrow P2$	Қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари
Секин пулга айланадиган активлар	$A3 \Rightarrow P3$	Узоқ муддали тўлов мажбуриятлари
Қийин пулга айланадиган активлар	$A4 \leq P4$	Доимий пассивлар

3.22-жадвал

1. Давр бошига ликвидлик юзасидан кўрсаткичларининг ҳолати

(289 412) $A1 < P1$ (762 075)	Жорий ликвидлик: ЖЛ = 15952 м.с.
(503 388) $A2 > P2$ (14 793)	Истиқболдаги ликвидлик: ИЛ = -2 489 869 м.с.
(2 185 621) $A3 > P3$ (4 675 490)	$ЖЛб = A1 + A2 - P1 + P2$
(10 219 731) $A4 > P4$ (7 745 494)	$ИЛб = A3 - P3$

Орий ликвидлик даражасидаги ижобий фарқланиш 15 952 минг сўмга тенг бўлган. Лекин, узоқ муддатли ликвидлик даражаси бўйича корхона келгусида -2 489 869 минг сўмга зарурият сезади.

3.23-жадвал

2. Давр охирига ликвидлик юзасидан кўрсаткичларининг ҳолати

(629 149) $A1 < P1$ (1 893 768)	Жорий ликвидлик: ЖЛ = 292 545 м.с.
(1 566 042) $A2 > P2$ (8 878)	Истиқболдаги ликвидлик: ИЛ = -2 761 511 м.с.
(9 488 499) $A3 < P3$ (12 250 010)	$ЖЛo = A1 + A2 - P1 + P2$
(12 593 199) $A4 > P4$ (10 124 233)	$ИЛo = A3 - P3$

Давр охирига келиб ҳам хўжалик субъектнинг ликвидлик даражасида сезиларли ўзгариш кузатилмаган. Баланс ликвидлигини давр бошидаги каби ноликвтид ҳолатда дейиш мумкин. Якин келажакда уни тикланмаслик имконияти юқорилигича колмоқда.

Жадвал маълумотлари асосида бухгалтерия балансининг ликвидлик кўрсаткичларини алоҳида баҳолаб чиқамиз

1. Баланс ликвидлигини умумий коэффиценти (Л1)-ликвид маблағларнинг суммасини жами мажбуриятларга нисбати орқали топилади Унинг тавсия этилган нормаси 2.0-2.5 даражага тенг деб қаралади.

3.24-жадвал

Баланс ликвидлигини умумий коэффиценти

$L1 = (A1+A2+A3)/(P1+P2+P3)$	Дб	0.546	
	До	0.825	
	Ўзгариши	0.279	Ижобий силжиш

Хўжалик субъектининг умумий ликвидлиги ошган. Ишончли хўжалик юритувчи субъект ва кучли молиявий шерик сифатида қаралишига етарли асос мавжуд деб баҳолаш мумкин.

2.Мутлақ ликвидлик коэффиценти (Л2)-доимий ҳаракатдаги активлар билан қисқа муддатли мажбуриятларнинг нисбатини характерлайди. Мутлақ ликвидликнинг норма даражаси 0.2-0.7 қилиб белгиланган.

3.25-жадвал

Мутлақ ликвидлик коэффиценти

$L2 = A1/(П1+П2)$	Дб	0.372	
	До	0.330	
	Ўзгариши	-0.042	Салбий ҳолат

Мутлақ ликвидлилик ўсган. Мажбуриятларни тўлаш имконияти ошган, қисқа муддатли банк кредитларининг rischi камайган.

3.Критик баҳолаш коэффиценти (Л3) хўжалик субъектининг доимий ҳаракатдаги ва тез пулга айланадиган активларини тўлов муддати келган ва қисқа муддатли тўлов ммажбуриятларига нисбатлаш орқали топилади. Ушбу кўрсаткич кўпроқ кредит жалб килувчи корхоналарда аҳамиятли ҳисобланади.

3.26-жадвал

Критик баҳолаш коэффиценти

$L3 = (A1+A2)/(П1+П2)$	Дб	1.020	
	До	1.154	
	Ўзгариши	0.134	Ижобий силжиш

Қисқа муддатли мажбуриятларни коплаш имконияти ошганлигини кўриш мумкин.

4.Жорий ликвидлилик даражаси(Л4) жами ликвид активларнинг тўлов муддати келган ва қисқа муддатли мажбуриятларни коплашга етарлигини характерлайди. Норма бирлиги 1.0 тенг деб олинади

3.27-жадвал

Жорий ликвидлилик даражаси

$L4 = (A1+A2+A3)/(П1+П2)$	Дб	3.836	
	До	6.145	
	Ўзгариши	2.309	Ижобий силжиш

5.Ишчи капиталнинг жорий активлардаги салмоғи коэффиценти (Л5).- секин пулга айланадиган активларни жами ликвид активларга бўлиш орқали ҳисоб-китоб қилинади.

3.28-жадвал

Ишчи капиталнинг жорий активлардаги салмоғи коэффиценти

$L5 = A3/(A1+A2+A3)$	Дб	0.733	
	До	0.812	
	Ўзгариши	0.079	Ижобий силжиш

Корхонада ишчи капиталнинг ҳаракатчанлиги ва жамоанинг иш активлиги ортган дейишимиз мумкин.

6.Активларнинг таркибида айланма маблағларнинг салмоғи коэффиценти (Л6)-жорий активларни баланс жамига, активлар жамига нисбатлаш орқали ҳисоб-китоб қилинади.

3.29-жадвал

Активларнинг таркибида айланма маблағларнинг салмоғи

$L6 = (A1+A2+A3)/B$	Дб	0.225	
	До	0.481	
	Ўзгариши	0.256	Ижобий силжиш

Жами активлар таркибида жорий активлар, айланма активларнинг салмоғи ортган. Маҳсулот чиқиши ва корхонанинг иш фаоллиги жадаллашган.

7. Ўз оборот маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти (Л7) айланма активларни ўз маблағлари манбаси билан манбаланишини ҳарктерлайди. Тавсия этиладиган жиҳати 0.1 дан кичик бўлмаслиги керак.

3.30-жадвал

Ўз оборот маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти

$L7 = (П4-A4)/(A1+A2+A3)$	Дб	-0.830	
	До	-0.211	
	Ўзгариши	0.619	Ижобий силжиш

Хўжалик субъектнинг уз оборот маблағлари билан таъминланганлик даражаси ўсган ва молиявий барқарорлик яхшиланган.

Корхоналарнинг кредитга лаёқатлигини ўстиришнинг амалий чора тадбирлари, уларнинг молиявий ҳолатида рўй бераётган ўзгаришлар ва натижалардан келиб чиқиб белгиланади. Яъни, тўловга қобил корхоналарда белгиланадиган чора тадбирлар, тўловга ноқобил, молиявий нобарқарор корхоналарда белгиланадиган чора тадбирлар кескин фарқ қилади. Улардан бири молиявий барқарорликни сақлаб қолишга ҳаракат қилса, иккинчиси муаммони ҳал этиш ва яшаб қолиш ҳаракатига тушади.

Тўловга ноқобииллик ёки кредитга лаёқатликни ўстиришни муҳим тадбирларига қуйидагилар киради.

Корхоналар активлари ва пасивларини жойлаштиришни қайта кўриб чиқиш. Унинг мазмунини қандай тушуниш мумкин?

Фирма, компанияларда ликвид маблағларининг айланувчанлигини тезлаштириш мақсадида ортиқча айланма активларни ҳисобдан чиқариш, асосий ва номоддий активларни ишлаб чиқариш заруриятидан ортиғини айланма маблағлар қаторига олиш (уларни сотиш, бўзиш, ҳисобдан чиқариш ва бошқа йўллар билан), дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини сўндириш (йўл қўйилган тартибларда), қисқа ва узоқ муддатли молиявий қўйилмаларни мақсадли жойлаштириш.

Тўлов маблағлари ва тўлов мажбуриятлари орасидаги нисбатдаги манфий ўзгарувчанлик сабабини молиявий ҳолатдаги тангликдан эмас, балки, ишлаб чиқариш ва бошқарувнинг қуйи бўғинларидан излаш лозим. Яъни, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишни яхши йўлга қўйилмаслиги,

ишлаб чиқариш ҳаражатларини ошиб кетиши, нарх белгилаш сиёсатининг тўғри юритилмаслиги ва бошқалар.

Тўловга ноқобиллик шароитида маблағлар етишмовчилигини ҳал этиш юзасидан аввало, ички имкониятларни аниқлаб олиш ва уларни ишга солиш лозим. Ноқобиллик шароитида бошқа бир субъектдан қарз сўраш ва унинг ишончини оқлашни иқтисодий имконияти бўлмайди.

Корхоналарнинг ишлаб чиқариш бўғинларини, унинг балансида турувчи фаолиятнинг бошқа объектларини ҳаражатларини камайтириш, тўхтатиш ёки ўз ўзини маблағ билан таъминлашга ўтказиш лозим.

Корхоналарни пул маблағлари ва пулли эквивалентларни айланишида қатъий режа белгилаш ва унга амал этиш. Яъни, пул маблағларини қарз мажбуриятларига ишлатишни аниқ режасини тузиб олиш.

Маблағлар айланувчанлигидаги қўйидаги муаммони давлат томонидан ҳал этишни механизмини ишлаб чиқиш. Бу муаммони мазмунини қандай изоҳлаш мумкин. Яъни, ишлаб чиқарилган маҳсулотни ўз ҳаридорини топишга қадар кетган вақтни ўртача бир ой деб ҳисобласак, унинг юзасидан тўловларнинг амалга ошиш вақти 3 ой қилиб белгиланса (олди сотди муносабатларида иштирок этаётган корхоналарнинг деярли барчасида тўлов лаёқати паст даражада), товарни пулга айланиш вақти ўрта ҳисобда 4–5 ойга тўғри келмоқда. Бу албатта айланма маблағларни айланишига нисбатан паст кўрсаткич. Буни тезлаштиришни иқтисодий асоси бўлгани ҳолда ҳуқуқий асоси йўқ. Яъни, натура шаклида тўлаш ёки ҳисоб-китобларнинг кредит шаклидан фойдаланиш, вексел операцияларини йўлга қўйиш, қарзларни ўзаро сўндириш каби масалалар. Нақд пул маблағларини ҳаракати масаласини ҳал этиш юзасидан улардан тўла четланиш тўғри эмас.

Корхоналар кредитга лаёқатлигини таъминлаш ва уни ўстиришда албатта уларнинг инвестицион активлигига ҳам аҳамият бериш лозим. Инвестицион активлик бу қарз олиш ва уни қайтаришдан кескин фарқ этади. Бунинг учун корхонадан иккита нарса талаб этилади ҳалос. Биринчиси; аниқ лойиҳа, иккинчиси; хомий. Аниқ лойиҳага эга бўлиш асосида ҳам инвестор ёки хомийни топиш қийин бўлмайди.

Корхоналарда кредитга қодирликни баҳолашни асосий жиҳатларидан бири ўз оборот маблағлари нақдлигига қаратилганлиги боис уларни манбланиш уз маблағлари манбаси билан боғлиқ бўлган қаторларини оборот активлари нормативларидан келиб чиққан ҳолда баҳолаш лозим. Бунда оборот активларнинг ортиқчалиги манбалашдаги ҳолатни бўзиб кўрсатишга олиб келади. Кам ҳолларда ҳолларда эса суний равишда ошиб кетишига олиб келади.

Корхоналар кредитга лаёқатлигини устиришнинг муҳим чора тадбирларидан бири бу бевосита ҳисоб китоблардаги мажбуриятларни ички ва ташқи мажбуриятларга таркиблаш орқали баҳолаш амалиётига ўтишдир. Корхона мажбуриятлари қаторидан ички мажбуриятларни чегириш ушбу ҳаражатларни йўқ қилмайди. Лекин тўловга қобилликни оширишда сезиларли силжишга имкон беради.

3.7. Иқтисодий ночорлик таҳлили

Тоталитар, режали тизимнинг рақобатга асосланган бозор иқтисодиётига трансформациялашуви жараёни миллий иқтисодиётда банкротлик, инқироз, номувонатлик каби мутлақо янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бу муаммоларнинг назарий ва амалий асосларини ўрганиш, уларни ҳал этишни дастакларни белгилаб олиш ҳозирги куннинг долзарб масаласи ҳисобланади.

Иқтисодий ночорлик, банкротлик тушунчалари одатда бир мазмунда қаралади. Уларни юзага келтирувчи сабаблар ниҳоятда кўп. Лекин сабабларнинг илдизида албатта соғлом рақобот туради.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган ҳолда, рақобат курашига тортиладилар. Бу кураш кимнидир бор, кимнидир йўқ қилади. Ғолиб корхоналар ўзининг молиявий аҳволини мустаҳкамлаган ҳолда бозорда муқим ўрнига эга бўла борадилар. Мағлуб корхоналар эса синадилар ёки ўз фаолиятини тўхтадилар. Бозор иқтисодиёти шароитида бу ғолиблик ёки бу мағлублик муқаррар нарсаки, уни тўхтатиб қолиш мумкин эмас. Айтиш мумкинки, узлуксиз давом этувчи рақобот кураши доимо иқтисодий ночорлик ёки банкротлик ҳолатига тушиш ҳавфини туғдиради.

Иқтисодий ночорлик, банкротлик, кризис ҳолати, инқироз каби тушунчалар одатда битта маънони яъни, корхоналарнинг синишини изоҳлашда ишлатиладиган тушунчалар ҳисобланади.

Банкротлик тушунчаси италянча «*banco rotto*» деган сўздан олинган бўлиб, аслида курсининг (ўриндиқнинг) синиши деб таржима қилинса-да, бу сўз қарздорнинг ночор аҳволга тушиб синиши, барбод бўлиши деган маъносида кўп ишлатилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги Қонунида банкротлик аломатлари юридик шахслар учун алоҳида, жисмоний тадбиркор шахслар учун алоҳида ўрнатилган.

Юридик шахснинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва мажбурий тўловларни тўлаш мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва тўлов мажбурияти юзага келган кундан эътиборан 6 ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, унинг иқтисодий ночорлик (банкротлик) аломати деб эътироф этилади.

Жисмоний шахснинг пул маблағлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва мажбурий тўловларни тўлаш мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва тўлов мажбурияти уларни бажариш санаси бошланган пайдан эътиборан 3 ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, агар мажбуриятларнинг суммаси унга тегишли мол-мулкнинг қийматидан ошиб кетган бўлса, унинг иқтисодий ночорлик (банкротлик) аломати деб эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24-апрелда қабул қилинган янги таҳрирдаги „Банкротлик тўғрисидаги“ Қонуннинг 3- моддасида

бонкротлик бундай таърифланади; “Бонкротлик (иқтисодий ночорлик)-хўжалик суди томонидан эътироф этилган, қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини тўла ҳажмда қондиришга ёки мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятларини тўла ҳажмда қондиришга қодир эмаслиги”⁷² тушунилади дейилади.

Бугунги кунда, иқтисодий ночорликни белгилашнинг назарий асосларида ҳам, уни аниқлашнинг услубий асосларида ҳам, иқтисодий ночорликни белгилаш юзасидан чиқарилган ҳуқуқий актларда ҳам, унинг ташкилий ва амалий асосларида ҳам қатор муаммоларга дуч келинмоқда.

Эркин рақобатга дош беролмабдики корхоналар ёпиладиган бўлса, унинг таъсиридаги ижтимоий ўзгаришларни, муаммоларни қандай ҳал қилиш мумкин. Уларни молиявий соғломлаштириш чора тадбирларини белгилаб бўлмайдими ёки бонкротликдан чиқариш чоралари кўрилмайдими Иқтисодий ночорликдан фақат корхонани ёпиш билан қутилинадими? Бу ва бу каби муаммоларга жавоб топиш мақсадида бонкротлик институтини ташкил этиш заруриятга айланди ва ушбу институт бугун Ўзбекистонда ҳам тўла ташкил этилди.

Бонкротлик (иқтисодий ночорлик)ни циклик жараёнини кўпинча инсон ҳаёт йўлининг кечишига ўхшатишади. Яъни, инсоннинг туғилиш даври, ўспиринлик даври, ўсиш даври, етуклик даври ва кексалик даври каби жараёнга қислашади.

Бу циклик жараённи иқтисодий жиҳатдан қуйидаги босқичлар бўйича умулаштириш мумкин⁷³.

3.31-жадвал

Бонкротликнинг ҳаёт цикли

Босқичлар	Мазмун
Ташкил топиш	“Ташкил этилиш”даврида янги товар бозорга тавсия этилади ва унга бозор талаби умуман кузатилмайди ва сотиш даражаси жуда паст бўлади.Мазкур босқичда кўпроқ товар билан танишиувни таъминлаш лозим бўлади.
Аёққа туриш	“Аёққа туриш” даврида корхонанинг бозорга чиқиши ва товарларни тавсия этиши бироз жонланади, сотиш ҳажми ўсишига эришилади ва бу билан товарларга янгилик киритиш ҳаражатлари бироз оширилади
Ўсиш	“Ўсиш даври”: товарларни сотиш ҳажми, бозорни солиштирма сифими ўсиб боради, рақобат кучаяди. Мазкур босқичнинг асосий вазифаси товарларни сотиш ҳажмини ва ассортиментини ошириш ҳасобида максимал фойда олиш вазифаси қаратилади.
Гуллаш	“Гуллаш даври” товарларни сотиш ҳажми, ўсиш даражаси энг юқори (максимал) даражага кўтарилади, бозор ушбу моллар билан ҳаддан зиёд тўйинади, янгиликларга оид ҳаражатлар камаяди, иш ҳажмини бундан ортиқ ошириб бўлмай қолади.
Чўқиш	“Чўқиш даври” товар истеъмол учун жозибадорлигини йўкотади, сотиш ҳажми тушиб кетади, маҳсулотнинг бозордаги сифими тушиб кетади.

⁷² Ўзбекистон республикасининг “бонкротлик тўғрисида”ги қонуни, 2003 йил.

⁷³ Хасанов Н. Бозор иқтисодиёти ўтиш шароитида бонкротлик ва санацциялашнинг назарий асослари. Дисс.авт. 2003 йил.

Ушбу циклик жараёни пирамида шаклида ҳам тузиб чиқиш мумкин ва бу ҳолат унинг умумий ҳаётлигини аниқ ифода этади. Иқтисодий ночорлик давомийлиги ҳар битта корхонада турлича кечади ва якун топади. Бундан шундай хулосага келинадики ҳар қандай корхонанинг охириги манзили бу иқтисодий ночорлик, банкротлик экан. Фақат ушбу даврийлик ҳар қайси корхонада турлича оралиқда кечади. Яъни циклик жараён битта корхонада тезроқ, битта корхонада секинроқ кечади.

Иқтисодий ночорликка ва банкротликка, нисбатан охириги манзилнинг ҳақлиги бу тартибда тўғри бўлмайди. Шу сабабли айнан шарт иқтисодий ночорлик, банкротликка учраган корхонага нисбатангина юқоридаги фикрлаш ўринли бўлади.

Умумий жиҳатдан, бу ночорлик ва банкротликни давлат ва жамиятга ортиқча зиён олиб келмаслигига имкон берувчи банкротлик таомилларини белгилаш лозим.

Банкротликка олиб келувчи олимларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- ички омиллар
- ташқи омиллар

Ички омиллар қаторига қуйидагилар киради:

- айланма маблағларнинг етишмаслиги;
- ресурслардан фойдаланиш самарасининг пастлиги;
- нормадан ортиқ активларнинг сақланиши;
- техника-технологияларнинг эскирганлиги;
- ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг эскилиги;
- мижоздар молиявий ҳолатининг ёмонлиги;
- маркетингнинг эскилиги;
- ортиқча қарз мажбуриятларининг мавжуддиги;
- ишлаб чиқаришнинг асоссиз кенгайтирилиши;
- ташқи факторларни ҳисобга олмасдан бошқариш стратегисини белгиланиши.

Ташқи омилларга:

- иқтисодий (давлатдаги кризис, инфляция)
- сиёсий омиллар;
- илмий техникавий омиллар;
- демографик омиллар ва ҳ.к. омиллар киради

Таҳлилий жиҳатдан эса (молиявий ҳисоботлар-тақдим этилган ахборотларга таянган ҳолда) иқтисодий ночорликни қуйидаги сабабларини кўрсатиш мумкин.

1. Корхона молиявий аҳволи билан боғлиқ омиллари (тўловга ноқобиллик, маблағлар ноликвидлиги, айланма маблағларни молиялаштиришнинг ҳолати, молиявий нобарқорлик)

2. Корхона молиявий аҳволидаги ўзгаришлар билан боғлиқ омиллар (молиявий натижавийлик, рентабелликни паст даражаси ёки манфий ишораси)

3. Корхона молиявий аҳволи ва молиявий аҳволидаги ўзгаришларни турли жиҳатларини ифода этувчи бошқа омиллар (пул оқимини таркибий тўзилиши, асосий воситаларнинг ҳолати ва ҳаракати, хусусий капиталнинг таркибий тўзилиши, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари ҳолати).

Бу жиҳат таркибланиш молиявий ҳисобот шаклларидаги тўзилишга ва мазмунига тўла мос келади ўрганиш объектини тўла қамраб олади.

Иқтисодий ночорликка олиб келувчи асосий сабаблардан бири корхонадаги молиявий салоҳиятни тушиб кетиши билан изоҳланади. Молиявий салоҳиятни ўзгариш даражаларига мувофиқ корхоналарни молиявий жиҳатдан барқарор, молиявий хавф-хатари бор ҳамда молиявий жиҳатдан нобарқарор корхоналарга ажратиш мумкин.

Иқтисодий ночорликни молиявий коэффицентларда баҳолаш кўрсаткичлари қаторига қуйидаги таркибини бериб ўтиш мумкин:

- ўз маблағлари билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлари;
- четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар;
- ҳаракатдаги маблағлар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар;
- айланма маблағлар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар;
- асосий воситалардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар;

3.32-жадвал

Иқтисодий ночорликни молиявий коэффицентларда баҳолаш кўрсаткичлари ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар номи	Ҳисоблаш йўли	Нимани ифода этиши
1	2	3
Ўз маблағлари билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлари		
Ўз маблағларининг (Ўм) тўпланиш коэффиценти (Кўтк)	$K_{\text{ўтк}} = \frac{\text{Ўм}}{\text{ЭБ}}$	Корхонанинг жами маблағларида ўзига тегишли бўлган маблағларининг ҳолатини ифодалайди
Молиявий қарамлик коэффиценти (Кмқ)	$K_{\text{мқ}} = \frac{\text{Б}}{\text{Ўм}}$	Бир сўмлик ўз маблағига қанча умумий маблағ тўғри келиши ифодалайди
Ўм. Ни ҳаракатчанлик коэффиценти (Км)	$K_{\text{м}} = \frac{\text{Ўм} + \text{Ўмп} - \text{Асот}}{\text{Ўм}}$	Хусусий капиталнинг қанча оборотда иштирок этаётганлигини кўрсатади
Четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар		
ЧЖҚМ(четдан жалб қилинган капитални тўпланиш коэффиценти Кчжқм)	$K_{\text{чжқм}} = \frac{\text{Чжқм}}{\text{ЭБ}}$	Умумий маблағдан қанча қисми четдан жалб қилинганини изоҳлайди
Узоқ муддатли ЧЖҚМ ни тўпланиш коэффиценти (Кумчжқм)	$K_{\text{умчжқм}} = \frac{\text{Умчжқм}}{\text{Ўм}}$	Хўжалик фаолиятини Умчжқм билан таъминланганлик даражасини ифодалайди
ЧЖҚМ таркибий коэффиценти (Кумчжқм)	$K_{\text{умчжқм}} = \frac{\text{Умчжқм}}{\text{ЭЧЖҚМ}}$	Умумий четдан жалб қилинган маблағларда Учжқм ни хиссасини ифодалайди
Ўм ни ЧЖҚМ га қарамлик коэффиценти (Кчжқм)	$K_{\text{чжқм}} = \frac{\text{Чжқм}}{\text{Ўм}}$	Бир сўм ўз маблағига қанча четдан жалб қилинган маблағ тўғри келишини ифодалайди

Ўм ни узок муддатли пассивларга (Умп) қарамлик коэффициенти (Кумпк)	Кумпк= УмпэЎм	Узок муддатли пассивларни ўз маблағларидаги улуши
Харакатдаги маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар		
Умумий ҳаракатчанлик коэффициенти (Кух) ёки умумий ҳаракатдаги маблағларни фаоллик коэффициенти(Ухм)	Кух=Ухм/Б	Харакатдаги маблағларни умумий маблағлардаги хиссаси
Соф ҳаракатдаги маблағларнинг фаоллик коэффициенти(Кф)	Кф=Схм/Ўхм	Соф ҳаракатдаги маблағларнинг умумий ҳаракатдаги маблағлардаги хиссасини ифодалайди
Асосий воситалар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлари		
Асосий воситаларнинг умумий маблағлардаги хиссасини ифодаловчи коэффициент (Кавх)	Кавх=Ав/Б	Асосий воситаларнинг умумий хўжалик маблағларидаги хиссасини ифодалайди
Ўз маблағларининг капиталлашуви коэффициенти(Кумк)	Кумк=Ав- Умп/Ўх	Ўз маблағларининг қанча қисми асосий воситаларга сарфланганлигини ифодалайди
Асосий воситалар жамғарилишини умумий коэффициенти (Кавжу)	Кавжу=Авуэ/Ав Авуэ-асосий воситаларнинг жорий эскириш суммаси	Асосий воситаларнинг қанча қисми такрор тўпланганлигини ифодалайди
Асосий воситалар жамғарилишининг интенсивлиги коэффициенти	Кин=Авжэ/Ав Авжэ-Асосий воситаларнинг жорий йилдаги эскириш суммаси	Бир йилда асосий воситалар қийматининг қанча қисми жамғарилганлигини ифодалайди
Айланма маблағлар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар		
Айланма маблағларнинг (Айм) оборотдаги ўз маблағлари(Ўхм) билан таъминланганлик коэффициенти (Камт)	Камт=Ўхм/Айм	Ҳар бир сўм айланма маблағга қанча ўз маблағи тўғри келишини ифодалайди
Айланма маблағларнинг қарамлик коэффициенти (Кчжк)	Кчжк=Чжкм/Айм	Четдан жалб қилинган маблағларни айланма маблағлардаги хиссасини ифодалайди
Айланма маблағларнинг қисқа муддатли банк кредитларига(Кмбк) қарамлик коэффициенти (Кбк)	Кбк= Кмбк/Айм	Қисқа муддатли кредитларни айланма маблағлардаги хиссаси
Айланма маблағларнинг тез ҳаракатдаги (Пмба) Айм билан таъминланиш коэффициенти (Кхмт)	Кхмт= Пмба/Айм	Айланма активларни қанча қисми тез ликвид бўладиган активлар билан қопланганлигини ифодалайди
Айланма маблағларни бутун мулкдаги хиссаси	Камх=Айм/Б	Айланма маблағларни барча мулкдаги хиссасини ҳарктерлайди

Хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатдошлик кўрсаткичлари таҳлили шуни кўрсатадики, корхоналар рақобатда синмаслиги учун куйидагиларга амал қилишлари лозим:

- мавжуд маблағларини тўғри жойлаштириш ва бошқариш;
- ижобий фаолият натижавийлигига эриша бориш;
- дебитор қарзларни кўпайтирмаслик йўлларини топиш, мавжуд дебитор қарзларни муддатида қайтариш чора тадбирларини кўриш;
- кредитор қарз мажбуриятларини тўлов муддати бўйича назоратини олиб бориш.

Корхоналар иқтисодий ночорлигини белгилашда қуйидаги кўрсаткичлар тизимига таяниш лозим:

- корхона тўлов лаёқати, қоплов коэффицентини ўрганиш;
- корхонанинг молиявий мустақиллик ва қарамлик даражасини ўрганиш;
- узоқ муддатли ва жорий активларни манбаланишнинг ҳолатини ўрганиш;
- ўз ва қарз маблағлари орасидаги нисбатни ўрганиш;
- активлар, капитал ва мажбуриятлар рентабеллигини ўрганиш
- ишлаб чиқариш қувватларидан ҳақиқий фойдаланиш даражасини ўрганиш;
- асосий ва номоддий активлардан фойдаланиш даражасини ўрганиш;
- муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолатини ўрганиш.

3.33-жадвал

Корхоналар иқтисодий ночорлигини таҳлилий кўрсаткичлари ва уларни меъёрий даражалари

Кўрсаткичлар	Аниқланиш тартиби	Меъерий чегара	Ночорлик белгиси
1	2	3	4
Корхонанинг тўлов лаёқати	$K_t = \text{Жорий активлар/муддати келган тўлов мажбуриятлари}$	2-3	$K_t < 2$
Корхонанинг молиявий мустақиллик коэфф.	$K_m = \text{Ўз маблағлари манбайи/Жами мулк}$	$K_m > 50\%$	$K_m < 50\%$
Узоқ муддатли ва жорий активларни манбаланиши	Оборот маблағлари нақдлиги-моддий ғамламалар/Ўз маблағлари+Узоқ муддатли қарз маблағлари-Моддий ғамламалар	Ортиқча-лик	Етишмов-чилик
Ўз ва қарз маблағлари нисбати коэфф.	$K_a = \text{Ўз маблағлари/қарз маблағлари}$	Ортиқча-лик	Етишмов-чилик
Активлар, капитал ва мажбуриятлар рентабеллиги	$K_p = \text{Соф фойда/Актив ёки капитал+мажбурият}$	$K_p > 0$	0 дан кичик
Ишлаб чиқариш қувватларидан ҳақиқий фойдаланиш даражаси	$K_f = \text{Ишлаб чиқариш қувватининг ҳақиқий даражасидаги маҳсулот ҳажми/техник лойиҳа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган ҳажм}$	$K_f = 1 > 0$	$K_f = 1 < 0$
Асосий восита ва номоддий активлар эскиришини жамғарилиш коэфф.	$K_e = \text{Асосий ва номоддий активларни эскириш қиймати/Асосий восита ва номоддий активларни бошланғич}$	$K_e > 0.5$	$K_e < 0.5$

		қиймати		
Муддати мажбуриятлар ҳолати	ўтган	Кд/к=Муддати мажбуриятлар/жа-ми мажбуриятлар	ўтган	Кд/к<0.5 Кд/к>0.5

Қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва (ёки) мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва (ёки) тўловлар мажбурияти юзага келган кундан эътиборан уч ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, унинг банкротлик аломатлари деб эътироф этилади.

Ўзбекистон республикаси иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Кўмитасининг “Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори” га мувофиқ корхоналар молиявий-иқтисодий ҳолати бўйича қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- -иқтисодий барқарор;
- -иқтисодий таҳликали (ҳавф хатарли);
- -иқтисодий нобарқарор (тўловга қобиллигини тиклаш имкониига эга бўлган корхоналар, тўловга қобиллигини тиклаш имкониига эга бўлмаган корхоналар таркибланади).

Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ҳолатини баҳолаш юзасидан қўйидаги кўрсаткичлар тизимини ўрганиш тавсия этилади⁷⁴.

-Тўлов лаёқати ёки қоплаш коэффиценти (Ктл):

-Ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффиценти (Кат)

-Корхона активлари ва ҳаражатлари рентабеллиги (Ра, Рх)

Яқуний ҳулосани чиқариш юзасидан шуниндек қуйидаги кўшимча кўрсаткичлар ўрганилади:

-Ўзмаблағлари ва қисқа муддатли қарз маблағлари нисбати коэффиценти (Кўқ)

-Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффиценти(Кқув)

-Асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти (Кэск)

Иқтисодий ночорлик таҳлили юзасидан ўрганиладиган асосий масалалар қаторида пуллик мажбуриятлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтган кредиторлик қарзаларининг мавжудлигига, корхонанинг қисқа муддали мажбуриятларини жорий активлар билан тўлашга қодир эмаслигига, рентабелликнинг қуйи даражаси ёки зарарга ишлаш ҳолатига алоҳида аҳамият қаратилади.

Корхоналар молиявий -иқтисодий ҳолатини баҳолашнинг асосий кўрсаткичлари тавсифи:

Муддати ўтган кредиторлик мажбуриятлари сифатида пуллик ва мажбурий тўловлар бўйича тўлов муддати келиб уч ойдан ортиқ муддат ўтган кредиторлик мажбуриятлари суммаси назарда тутилади.

⁷⁴ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Кўмитасининг “Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори”га мувофиқ, 2005 йил. 14-апрель, 1469 сон.

Муддати ўтган кредиторлик мажбуриятлари “Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари расшифровкаси” дан олинади⁷⁵.

Қоплаш (тўлов лаёқати) коэффиценти жорий активлар суммасининг узоқ муддатли мажбуриятлар суммасига камайтирилган жами мажбуриятларни қоплашга имконлигини характерлайди⁷⁶.

Ушбу коэффицент баланс моддалари бўйича қуйидагича ҳисоб –китоб қилинади.

$$K_{тл} = T_{маб} / T_{маж} \quad (3.23)$$

Бунда: $T_{маб}$ - тўлов маблағлари суммаси;

$T_{маж}$ -тўлов мажбуриятлари;

Ҳисоб-китобда тўлов мажбуриятлари суммаси узоқ муддатли мажбуриятлар суммасига камайтирилади.

Баланс қаторлари бўйича:

$$K_{тл} = 390 \text{ сатр} / 770 \text{ сатр} - (730 \text{ сатр} + 740 \text{ сатр}) \quad (3.24)$$

Агар ҳисоб-китоб қилинган кўрсаткич даражаси 1.25 дан кичик бўлса корхона тўловга ноқобил деб тан олинади.

Ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффиценти ($K_{ат}$) айланма активларни молиялаштиришда ўз маблағларининг мавжудилигини характерловчи, молиявий барқарорликни, корхона эгалари ва қарздорлари қизиқишини ифода этувчи кўрсаткич ҳисобланади.

Ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффиценти қуйидаги боғланиш орқали ҳисоб-китоб қилинади:

$$K_{ат} = \frac{\Pi_1 + У_{мм} - A_1}{A_2} \quad (3.25)$$

Бунда: Π_1 -Бухгалтерия баланси пассив томони 1-бўлими жами “Ўз маблағлари манбайи” суммаси. 480 сатр

$У_{мм}$ -Узоқ муддатли активларни олиб келишга йўналтирилган узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар суммаси. 570+580 сатр

A_1 -Бухгалтерия баланси актив тамони 1-бўлими жами “Узоқ муддатли активлар” суммаси. 130 сатр

A_2 -Бухгалтерия баланси актив томон 2-бўлим жами “жорий активлар” суммаси. 390 сатр.

Бухгалтерия баланси сатрлар коди бўйича ҳисоб-китоби:

$$K_{ат} = 480 \text{ сатр} + 570 \text{ сатр} + 580 \text{ сатр} - 130 \text{ сатр} / 380 \text{ сатр} \quad (3.26)$$

⁷⁵ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги 140-сонли буйруғига 1-сонли илова, ЎзР АВ томонидан 2003 й. 24 январда рўйхатга олинган N 1209 сонли (ўзгаришлари 11.10.2012 йил 1209-5 ракамли тартиби билан рўйхатдан ўтган) “Бухгалтерия баланси” молиявий ҳисобот шаклининг 492 сатридан (ЎзР АВ томонидан 20.12.2004 йил №-1209-2 билан рўйхатга олинган Молия Вазирлиги буйруғига асосан) ёки Бухгалтерия балансига илова сифатида берилган (ЎзР АВ томонидан 11.10.2012 йил 1209-5 ракамли тартиби билан рўйхатдан ўтган).

⁷⁶ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Қўмитасининг “Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори”га мувофиқ, 2005 йил. 14-апрель, 1469 сон.

Ушбу коэффициент жами маблағларнинг кай даражаси айланма акивларга йўналтирилганлигини ҳарактерлайди ва унинг нисбий ифодаси 0.2 дан кам бўлмаслиги лозим. Агар давр охирига келиб ушбу кўрсаткичнинг ифодаси 0.2 дан кам чиқса корхона ўз айланма активлари билан таъминланмаган деб қарор чиқарилади.

Рентабеллик коэффициенти -корхона хўжалик-молия фаолиятининг фойдалигини ёки зарар билан яқунлаганлигини ифода этади.

$$K_{pa} = \frac{\Phi_{стк}}{A} * 100 \quad (3.27)$$

Бунда $\Phi_{стк}$ -солик тўловига қадар бўлган фойда (“Молиявий натижалар тўғрисидаги” ҳисоботнинг 240 сатри)

A-активларнинг ўртача йиллик қиймати (активларнинг ўртача йиллик қиймат ўртачаарифметик ва ўртача хронологик усулда аниқланади)

$$K_{рх} = \frac{\Phi_{стк}}{X} * 100 \quad (3.28)$$

Бунда: X- ҳаражатлар суммаси (“Молиявий натижалар тўғрисидаги” ҳисоботнинг 020 сатри+040 сатри+170сатри +230 сатри)

Агар рентабеллик даражаси 0 дан кичик бўлса корхона зарарга ишлайдиган корхона сифатида тан олинади.

Агар даража 0.05 булса корхона паст рентабелли деб тан олинади.

Ўзмаблағлари ва қисқа муддатли қарз маблағлари нисбати коэффициенти ($K_{ўқ}$) –корхонанинг молиявий мустақиллик даражасини ҳарактерловчи кўрсаткич сифатида белгиланган.

Корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятларини ўз маблағлари манбаси билан қайтаришга қодирлигини тавсифловчи ушбу кўрсаткич қўйидагича топилади.

$$K_{ўқ} = \frac{П1}{П2 - Умм} \quad (3.29)$$

Баланс қаторлари бўйича

$$K_{ўқ} = \frac{480\text{сатр}}{770\text{сатр} - (730\text{сатр} + 740\text{сатр})} \quad (3.30)$$

Коэффициентнинг тушиши корхонда молиявий тахликаларнинг ортишини ҳарактерлайди.

Ишлаб чиқариш кувватларидан фойдаланиш даражасини ҳарактерловчи кўрсаткич корхонадаги иқтисодий тахликавий ҳолатларни билишда ўрганиладиган қўшимча кўрсаткич ҳисобланади.

Ушбу кўрсаткич қуйидаги боғланишлар орқали топилади.

$$K_{қув} = \frac{Q_{ҳақ}}{Q_{лойиха} - (Q_{ижара} + Q_{консерв.})} \quad (3.31)$$

Бунда: $Q_{ҳақ}$ -ҳисобот даврида ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми таққослама баҳода;

Қлойиха- тўлиқ технологик жараёнда ишлаб чиқариш мумкин бўлган максимал даражадаги маҳсулот ҳажми суммаси, таққослама баҳода;

Q ижара- ишлаб чиқариш кувватининг ижарага берилган қисмига тегишли маҳсулот ҳажми суммаси, таққослама баҳода;

Qконсерв- ишлаб чиқариш кувватининг консервация қилинган қисмига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми суммаси, таққослама баҳода.

Асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти (Кэск) корхона эгаллиги ва тасаррўфида бўлган асосий воситаларнинг техник ҳолатини баҳоловчи кўрсаткич ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич қуйидаги боғланишлар орқали топилади.

$$K_{эск} = A_{эқ} / A_{бқ} \quad (3.32)$$

Бунда:

A_{эқ}-асосий воситаларнинг эскириш қиймати;

A_{бқ}-асосий воситаларнинг бошланғич қиймати.

Баланс қаторлари бўйича:

$$K_{эск} = 011 \text{ сатр} / 010 \text{ сатр} \quad (3.33)$$

Агар ушбу кўрсаткич даражаси давр охирига келиб 0.5 дан ортадиган бўлса корхона асосий воситаларининг катта қисми эскирган деб, иқтисодий ҳолатда эса танглик мавжуд деб қаралади.

3.34-жадвал

Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонлари⁷⁷

Кўрсаткичлар	Иқтисодий ҳолат нобарқаролиги
Асосий кўрсаткичлар	
Тўлов лаёқати ёки қоплаш коэффиценти (Ктл):	Ктл - 1.25 дан кичик бўлса
Ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффиценти (Кат)	Кат -0.2 дан кам чиқса
Корхона активлари ва ҳаражатлари рентабеллиги (Ра, Рх)	Ра, Рх -0 дан паст бўлса
Кўшимча кўрсаткичлар	
Ўзмаблағлари ва қисқа муддатли қарз маблағлари нисбати коэффиценти (Кўк)	Кў/қ -1.25 дан тушиб кетган холларда
Ишлаб чиқариш кувватларидан фойдаланиш коэффиценти(Кқув)	Кқўв- 0.5 дан тушиб кетганда
Асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти (Кэск)	Кэск- 0.5 дан ошиб кетганда

⁷⁷ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Кўмитасининг “Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарори”га мувофиқ, 2005 йил. 14-апрель, 1469 сон.

Юқоридаги манбаларга таянган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, Республикамизда корхоналарнинг иқтисодий ночорлигини таҳлил қилишда уч гуруҳдан иборат кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади;

Биринчи гуруҳ кўрсаткичлар; муддати 3 ойдан ортган кредиторлик қарзларини борлиги ва манфий рентабеллик даражаси;

Иккинчи гуруҳ кўрсаткичларга; тўловга қобиллик, айланма маблағлар билан таъминлаганлик кўрсаткичлари;

Учинчи гуруҳ кўрсаткичларга; активлар рентабеллиги, хусусий ва четдан жалб қилинган маблағлар нисбати, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш ҳолати, асосий капитални эскириши каби кўрсаткичлар киритилади.

Корхона иқтисодий ночорлигини(банкротлигини) прогнозлашдаги моделлар ва уларнинг таҳлилий методикаси. Иқтисодий ночорликни прогнозлаш, банкротлик хавф хатарини аниқлашнинг халқаро амалиётда жуда катта тажрибаси тўпланган ва уларга доимо амал қилиб келинмоқда. Иқтисодий ночорликни аниқлаш ва банкротлик ҳаф хатарини ҳисоблашнинг илк уринишлари иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда АҚШ ва Европа давлатларида кузатилади. Банкротлик ҳолатини баҳолаш таҳлилда энг муаммоли масалалар сирасига киради. Шу сабабли бу жараён ҳар битта давлатнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тартибланти⁷⁸.

Иқтисодий ночорликни аниқлаш ва банкротликни баҳолашни халқаро амалиётда қўлланилаётган ёндашувларини қуйидаги чизмада акс этириш мумкин.

3.35-жадвал

Иқтисодий ночорликни аниқлашнинг ғарб амалиётидаги моделлар

Ночорликни аниқлашдаги ёндашувлар	1. Альтманнинг иккита факторли модели
	2. Альтманнинг беш факторли модели
	3.Фирманинг ликвидацион қийматини аниқлаш усули(Уилкокса модели)
	4. Коэффициент таҳлили модели
	5. Интеграл баҳолаш модели
	6. Фульмер модели
	7. Молиявий стратегия матрицаси
	8. У.Бивер кўрсаткичи бўйича корхона молиявий ҳолатини баҳолаш
	9. Корхона молиявий ҳолатини рейтинг баҳолаш

Корхоналар иқтисодий ночорлигини аниқлашнинг ва унинг банкротлик ҳолатини башоратлашнинг энг оммавийлашган модели сифатида Нью-Йорк

⁷⁸ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарелик.Т.:Чулпон. 2012,, 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

университети профессори Э.Альтманнинг икки факторли модели қўлланилади⁷⁹.

3.36-жадвал

Икки факторли Za-моделли

$Z_a = -0,3877 - 1,0736 \cdot K_1 + 0,0579 \cdot K_2$	
Кўрсаткичлар	Аниқланиши
Умумий коплаш коэффиценти (K1)	Жорий активлар/жорий мажбуриятлар
Молиявий боғлиқлик коэффиценти (K2)	Қарз маблағлари/баланс жами

Е.Альтман томонидан тавсия этилган ва хорижий амалиётда банкротлик эҳтимолини аниқлашнинг беш факторли модели қуйидаги кўринишга ва боғланишга эга .

3.37-жадвал

Беш факторли Za-моделли

$Z_a = 1,2 + 1,4K_2 + 3,3K_3 + 0,6K_4 + 1,0K_5$	
Коэффициент	Аниқланиши
K1=	Хусусий оборот капитали/Активлар суммаси
K2=	Тақсимланмаган фойда/Активлар суммаси
K3=	Фоизлар тулагунга қадар фойда/Активлар суммаси
K4=	Хусусий капитални бозор қиймати/қарз капитали
K5=	Сотиш ҳажми/Активлар суммаси

Банкротли эҳтимоли бўйича қарорлар чиқаришда қуйидаги меъерларга таянилади.

3.38-жадвал

Банкротлик эҳтимоли

Даражалар миқдори	Банкротлик Эҳтимоли
Агар $Z < 1.81$ бўлса	банкротли эҳтимоли юқори деб
Агар $Z > 2.7$ ва ундан юқори	банкротлик эҳтимоли паст деб қаралади.

Ушбу модел асосида Альтман 66 та корхонада изланиш олиб борган ҳолда 1946-1965 йиллар оралигида ярми банкротликка юз тўтгани, ярми фаолиятини юқори суратлар билан давом эттиргани айтилади.

Шунингдек, Москва давлат университети профессорлари томонидан унга 50 га яқин типография ташкилотларини ўрганиш асосида банкротликни аниқлашнинг икки факторли бошқа битта модели яратилди. Ушбу модел қуйидаги боғланишларга эга.

3.39-жадвал

Икки факторли Zп-моделли

$Z_{п} = 0.3872 + 0.2614K_{тл} + 1.0595K_a$	
Кўрсаткичлар	Аниқланиши

⁷⁹ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарелик.Т.:Чулпон. 2012,, 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

Жорий ликвидлик коэффициенти (Ктл)	Тўлов маблағлари /Тўлов мажбуриятлари
Автономия коэффициенти (Ка)	Хусусий капитал/Жами манбалар
Ка=1-К2 (Альтман формуласи буйича)	

Аниқланган даражалар бўйича банкротликнинг эҳтимоли қуйидаги ҳолатларга қараб баҳоланади

3.39-жадвал

Банкротлик эҳтимоли

Даражаларнинг таркибланиши	Банкротлик Эҳтимоли
Z п =1.3257 дан кам булса	Банкротлик эҳтимолли жуда юқори
Z п.=3257-1.5475 гача булса	Банкротлик эҳмоли юқори
Z п =1.5745-1.7693 гача булса	Банкротлик эҳтимоли ўртача
Z п =1.7693-19911гача бшлса	Банкротлик эҳтмоли паст
Z п =1.9911 дан юқори бўлса	Банкротлик эҳтимоли жуда паст

1997 йилда Альтман бошчилигидаги бир гуруҳ америкалик иқтисодчилар томонидан банкротлик эҳтимолини аниқлашнинг етти фиакторли модели ишлаб чиқилди Ушбу модел банкротликни 70 фоизгача аниқликда ҳисобаш имконини беради.

Ушбу еттита кўрсаткич қуйидагилардан иборат

- ✚ Активлар рентабеллиги
- ✚ Фойда динамикаси
- ✚ Кредит фоизларини коплаш коэффициенти
- ✚ Комулятив фойда
- ✚ Коплаш коэффициенти (ликвидлик)
- ✚ Автономия коэффициенти
- ✚ Жами активлар харакатланиш коэффициенти

1972 йилда Иқтисодчи Лис Британия корхоналарида банкротлик эҳтимолини аниқлашнинг 4 факторли моделини ишлаб чиққан⁸⁰

3.40-жадвал

Турт факторли Zл-модели

Zл=0,063K1+0,692K2+0,057K3+0,601K4	
Коэффициент	Аниқланиши
K1=	Оборот капитали/Активлар суммаси
K2=	Сотишдан фойда/Активлар суммаси
K3=	Таксимланмаган фойда/Активлар суммаси
K4=	Хусусий капитал/Қарз капитали

1997 йил британия олими Таффлер компаниялар молиявий ҳолатини баҳолашнинг муҳим кўрсаткичлари (фойда, оборот капитали, молиявий риск, ликвидност каби)га таянган ҳолда 4 факторли моделни тавсия килди.

3.41-жадвал

⁸⁰ Рахимов М.Ю. Иқтисодий субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008. 415 с.

Тўрт факторли Zт-модели

$Z_t=0,53R_1+0,13R_2+0,18R_3+0,16R_4$	
K1=	Сотишдан фойда/Қисқа муддатли мажбуриятлар
K2=	Оборот активлар/Мажбуриятлар суммаси
K3=	Қисқа муддатли мажбуриятлар/Активлар суммаси
K4=	Тушум/Активлар суммаси

Таффлер формуласи ечимда Бонкротлик эҳтимоли бўйича қарорлар чиқаришда қуйидаги меъерларга таянилади⁸¹.

3.42-жадвал

Банкротлик эҳтимоли

Даражалар миқдори	Банкротлик эҳтимоли
Z= 0.3 дан катта бўлса	Компаниянинг узок муддатли келажаги бор деб қаралади
Агар Z=0.2 дан кичик бўлса	Банкротлик эҳтимоли бор деб қаралади

1970-1975 йилларда франсуз олимлари Дж.Конан ва М.Гольдер лар томонидан 180 дан ортиқ корхоналарни банкротли даражасини аниқлаш юзасидан олиб борган тадқиқотлари натижасида беш фактори янги моделга эришилди. Ушбу модел қуйидаги боғланишларга эга.

3.43-жадвал

Беш факторли Zкг-модели

$Z_{кг} = - 0.16K_1 + 0.22K_2 + 0.87K_3 + 0.10K_4 - 0.24K_5$	
Коэффициентлар	Аниқланиши
K1=	дебиторлик мажбуриятлари+Пул маблағлари/активлар ҳажми
K2=	Доимий капитал/Активлар ҳажми
K3=	Молиявий ҳаражатлар/Сотиш ҳажми (солиқка тортилгандан кейин)
K4=	Ходимлар учун ҳаражатлар/Қўшилган қиймат(солиқка тортилгандан кейин)
K5=	Баланс фойда/ Жалк килинган капитал

Хозирда францияда банклар фаолияти банкротлиги баҳолашда кўпинча саккиз факторли қуйидаги формуладан фойдаланиш анага айланган

3.44-жадвал

Саккиз факторли Zб-модели

$Z_б = -1.225K_1 + 2.003K_2 - 0.824K_3 + 5.221K_4 - 0.689K_5 - 1.164K_6 + 0.706K_7 + 1.408K_8 - 0.85544$	
Коэффициентлар	Аниқланиши
K1=	Молиявий ҳаражатлар/Баланс фойда
K2=	Доимий капитал/Инвестицион капитал
K3=	Узок муддатли кредиторлик мажбурияти/Соф активлар
K4=	Балнс фойда нормаси(баланс фойда/тушум)
K5=	МЕБ кредитининг давомийлиги
K6=	Қўшилган қиймат/Айланма маблағлар ҳажми

⁸¹ Рахимов М.Ю. Иктисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иктисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003. -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

K7=	Мижозлар кредитининг давомийлиги
K8=	Ишлаб чиқариш инвестициялари/Умумий инвестициялар

Банкротлик эҳтимоли бўйича қарорлар чиқаришда қуйидаги меъерларга таянилади.

3.45-жадвал

Банкротлик эҳтимоли

Даражалар микдори	Банкротлик эҳтимоли
Агар $Z_6 = 0.25$ дан кичик булса	бокротлик даражаси юқори
Агар $Z_6 = 0.25-0.125$ булса	Банкротлик эҳтимоли номалум деб
Агар $Z_6 = 0.125$ -дан юқори бўлса	банкротли эҳтимоли паст деб қаралади

Америкалик молиявий аналитик У.Бивер корхоналар молиявий ҳолатини баҳолаш орқали банкротлик даржасини таҳлил этишнинг қуйидаги жавалини тавсия этади⁸².

3.46-жадвал

Банкротлик кўрсаткичлари ҳисоб-китоби (У.Бивер)

Кўрсаткичлар	Ҳисоб китоб учун форсула	Банкротлик эҳтимоли мавжудлиги		
		Мавжуд эмас	5 йилдан кейин	1 йилдан кейин
Коэффициент Бивера	Соф фойда-Амортизация/Узоқ муддатли мажбуриятлар+Қисқа муддатли мажбуриятлар	$\geq 0.4-0.45$	≥ 0.17	-0.15
Активларни молиявий рентабеллиги	Соф фойда*100/Актив жами	6-8	4	-22
Молиявийлевериж коэффиценти	Узоқ муддатли мажбуриятлар+Қисқа муддатли мажбуриятлар/Актив жами	≤ 37	≤ 50	≤ 80
Активларни соф оборот капитали билан қопланиши коэффиценти	Хуссуий капитал-Оборотдан ташқари активлар/активлар жами	≥ 0.4	≥ 0.3	≥ 0.06
Қопланиш коэффиценти	Оборот активлар/Қисқа муддатли мажбуриятлар	≤ 3.2	≤ 2	≤ 1

Иркутия Молия Академиясининг бир гуруҳ олимлари томонидан банкротликни эҳтимолини аниқлашнинг 4 факторли модели яратилган унинг таркибий тўзилиши қуйидагилардан иборат.

⁸² Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

3.47-жадвал

Тўрт факторли Zi модели

$$Z_i = 8,38K_1 + K_2 + 0,054K_3 + 0,64K_4$$

Факторлар	Аниқланиши
K1-	Хусусий оборот капитали/Активлар
K2	Соф фойда/Хусусий капитал
K3	Сотишдан соф тушум/Активлар
K4	Соф фойда/Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннарихи

Ушбу модел бўйича Zi- миқдорининг ўзгаришига қараб қуйидаги ҳулосалар чиқарилади.

3.48-жадвал

Банкротлик эҳтимоли

Даражалар миқдори	Банкротлик эҳтимоли
Агар Zi қиймати 0 дан кичик бўлса	Банкротлик эҳтимоли жуда юқори (90-100%)
Агар Zi 0- 0,18 гача ораликда бўлса	Банкротлик эҳтимоли юқори (60-80%)
Агар Zi 0,18-0,32 гача бўлса	Банкротлик эҳтимоли ўртача (35-50%)
Агар Zi 0,32- 0,42 гача бўлса	Банкротлик эҳтимоли паст(15-20%)
Агар Zi 0,42 дан юқори бўлса	Банкротлик эҳтимоли жуда паст деб топилади(10% гача)

Рус олимлар Сайфулин Р.С ва Кадиков Г.Г. лар томонидан корхоналар молиявий ҳолатини экспресс таҳлили юзасидан , рейтинг баҳолашнинг қуйидаги формуласи тавсия этилади⁸³.

3.49-жадвал

Беш факторли Zск модели

$$Z_{ск} = 2K_1 + 0,1K_2 + 0,08K_3 + 0,45K_4 + K_5$$

Факторлар	Аниқланиши	Меъри
K1	Ўз маблағлари билан таъминланиш коэффициенти	0,1 дан катта ёки тенг бўлиши керак
K2	Жорий ликвидлик коэффициенти	2 дан катта ёки тенг бўлиши керак
K3-	Авансланган капитал айланишининг интенсивлиги (Сотиш ҳажми/Асосий ва оборот капитали)	2,5 дан катта ёки тенг бўлиши керак
K4-	Менежментлик коэффициенти (Сотишдан фойда/сотишдан тушум.	0,445 дан катта ёки тенг бўлиши керак
K5-	Хусусий капитал рентабеллиги (ялпи фойда/хусусий капитал)	0,2 дан катта ёки тенг бўлиши керак.

⁸³ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иктисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

Афсуски, ушбу моделларни амалиётда тўғридан тўғри фойдаланиш имкони йўқ. Шу сабабли уларни ўша давлатларнинг ўзида ва бошқа давлатлар амалиётида ҳам тайёр андоза ва мезон кўрсаткичлари сифатида фойдаланишда жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиш лозим. Биринчидан ушбу моделларни яратилганлигидан буён анча вақт ўтди. Бу вақт орасида макро иқтисодий ва микро иқтисодий жараёнларда жуда катта ўзгаришлар кузатилди, глобаллашув жараёни ниҳоятда янги форма ва шаклларда кучайиб бормоқда.

Шунингдек ҳамма учун ягона бўлган моделнинг ўзи йўқ ва бундай моделни яратишни имкони ҳам йўқ. Ушбу моделлар ҳар битта секторда ва унинг таркибий бирликлари учун алоҳида, шу даврнинг хусусиятли жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда тўзиб чиқилиши лозим.

Корхоналар банкрот деб эълон қилинади қачонки, банкротлик фактларини барчаси эътироф этилса.

Банкротлик тўғрисидаги иш хўжалик суди томонидан кўриб чиқилади.

Шунингдек, хўжалик субъектлари судга мурожаат қилмасдан туриб ҳам ўзини ўзи банкрот деб эълон қилиш мумкин. Бунинг учун корхонанинг раҳбари ихтиёрий тугатиш ҳақида қарор чиқаради, уни кредиторлар маъқуллайди, сўнгра бу қарор мулкдор (қарздорнинг мол-мулкида давлат улуши бўлса, Иқтисодий ночор корхоналар ишлари қўмитаси ҳам) томонидан тасдиқланади. қарор мулкдор томонидан (қарздорнинг мол-мулкида давлат улуши бўлса Иқтисодий ночор корхоналар ишлари қўмитаси томонидан ҳам) тасдиқланган пайтдан бошлаб қарздор банкрот бўлган деб ҳисобланади. Агар кредиторларнинг лоақал биттаси бу қарорни маъқулламаса ёки кредиторларнинг барчаси маъқулласа-ю, аммо мулкдор бу қарорга норози бўлса, қарздор ўзини ўзи банкрот деб топа олмайди. Бундай ҳолда у қонунда белгиланган тартибда хўжалик судига банкротлик аризаси билан мурожаат қилиши мумкин.

Қарздор ўзини ўзи банкрот деб топган тақдирда ҳам у «Банкротлик тўғрисида»ги Қонунда белгиланган тартибда тугатилиши керак.

Банкротлик тўғрисидаги иш банкротлик аломатлари мавжуд бўлган тақдирда, агар қарздор юридик шахсга нисбатан жами талаблар энг кам иш ҳақи миқдорининг камида беш юз каррасини ташкил этадиган бўлса, қарздор яқка тартибдаги тадбиркорга нисбатан эса энг кам иш ҳақи миқдорининг камида ўттиз каррасини ташкил этадиган бўлса, хўжалик суди томонидан кўзгатилиши мумкин.

Мажбурий тўловлар мажбуриятини бажармаганлиги натижасида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза билан хўжалик судига мурожаат этиш ҳуқуқига қарздор, прокурор, давлат солиқ хизмати органлари ва бошқа ваколатли органлар эга.

Банкротлик ишлари алоҳида тоифадаги ишлар жумласига киритилиши боис корхонани банкрот деб топиш тўғрисида судга даъво аризаси билан эмас, ариза билан мурожаат этилади. Ўз навбатида томонлар “даъвогар” ва “жавобгар” эмас, “кредитор” ва “қарздор” дейилади. Чунки бу ерда аризачи

даъво қилмайди. Фақат суддан корхонанинг ночор аҳволга тушганлиги сабабли уни банкрот деб топишни сўрайди. Шу сабабли, банкротлик ишлари кўриб чиқиладиганида кредиторлик ёки дебиторлик қарзларига нисбатан даъво муддати ҳам қўлланилмайди.

“Банкротлик тўғрисидаги” Қонуннинг 5-моддасига кўра банкрот деб топиш учун хўжалик судига қуйидаги 4 хил тоифадаги шахслар ариза беришлари мумкин⁸⁴:

- 1.Прокурор;
- 2.Кредитор (солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича солиқ идораси ва бошқа ваколатли идоралар);
- 3.Қарздор;
- 4.Ўзбекистон Республикаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги хузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Кўмитаси ва унинг вилоят бошқармалари (қарздорнинг мол-мулкида давлат улуши бўлса).

Шунингдек, қонунда назарда тутилган ҳолларда ўзга шахслар ҳам ариза беришлари мумкин. Қарздор-юридик шахс ўзини банкрот деб топиш тўғрисида судга ариза бериши учун бу ҳақда мулкдорнинг ёки ваколатли давлат идорасининг қарори бўлиши керак. Қарздор судга ўзини ўзи банкрот топиш тўғрисида ариза бериши учун унда давлат божи тўлаш учун етарли маблағ бўлиши шарт.

Корхонани банкрот деб топиш тўғрисидаги аризага қарздор корхонанинг сўнгги бухгалтерия баланси, кредиторлик ва дебиторлик қарзларининг кенгайтирилган рўйхати (кимдан, қачон, қанча миқдорда қарз бўлганлиги ёки қарз берилганлиги ва ҳ. к.), кредиторлик қарзининг 6 ойдан буён тўланмай келинаётганлигини асословчи ҳужжатлар ҳамда корхонанинг молиявий аҳволини ақс эттирувчи бошқа хил маълумотлар илова қилиниши лозим.

Юридик шахснинг банкротлиги тўғрисидаги иш кўриладиганда қуйидаги таомиллар қўлланилади:

Кузатув - хўжалик суди томонидан қарздор юридик шахсга нисбатан унинг мол-мулки бут сақланишини таъминлаш, қарздорнинг молиявий, аҳволи таҳлилини ўтказиш мақсадида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза қабул қилинган пайтдан эътиборан кейинги таомилга қадар қўлланиладиган таомили;

Судгача санация қилиш - қарздор юридик шахснинг муассислари (иштирокчилари) ёки унинг мол-мулки эгалари, кредиторлар ва бошқаша шахслар томонидан қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклаш ҳамда банкротлигининг олдини олиш мақсадида кўриладиган чора-тадбирлар;

Судгача санация қилиш банкротлик аломатлари юзага келган тақдирда, қарздорнинг раҳбари бу ҳақда қарздорнинг муассисларига (иштирокчиларига), бошқарув органларига ёки қарздорнинг мол-мулки эгасига ёзма шаклда хабар қилиши шарт.

---

⁸⁴ Ўзбекистон республикасининг “банкротлик тўғрисида”ги қонуни, 2003 йил. WWW.Lex.uz

Суд санацияси - хўжалик суди томонидан қарздор юридик шахсга нисбатан унинг тўлов қобилиятини тиклаш ҳамда кредиторлар олдидаги қарзини ўзиш мақсадида қарздорнинг ишларини бошқариш ваколатларини санация қилувчи бошқарувчига ўтказмаган ҳолда қўлланиладиган таомил;

Суд санацияси кўпи билан йигирма тўрт ойлик муддатга жорий этилади, бу муддат мажбуриятларни бажариш таъминотини берган шахслар кредиторларнинг талабларини қондириши учун хўжалик суди томонидан кўпи билан олти ойга узайтирилиши мумкин.

Келишув битими - тарафларнинг суд низосини ўзаро ён бериш асосида тугатиш тўғрисидаги битими.

Ташқи бошқарув - хўжалик суди томонидан банкротлик тўғрисидаги ишни кўриб чиқиш чоғида тайинланадиган ҳамда қарздорнинг мол-мулкани бошқариш ваколатларини ташқи бошқарувчига ўтказган ҳолда қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклаш мақсадида қўлланиладиган банкротлик таомилидир. Содда қилиб айтиладиган бўлса, ночор аҳволга тушган қарздорнинг раҳбари ўрнига шу соҳани яхши биладиган, иқтисодни, бошқарув сирларини чуқур ўзлаштирган бошқа киши муайян муддатга хўжалик суди томонидан раҳбар қилиб (ташқи бошқарувчи) тайинланади.

Ташқи бошқарув жорий этилган пайтдан бошлаб, қарздорнинг раҳбари ўз вазифасидан четлаштирилади ва унинг ваколатлари ташқи бошқарувчига ўтади. Қарздорнинг мажбуриятлари бўйича кредиторларнинг талабларига, шунингдек пеняларга нисбатан ҳам мораторий жорий этилади (музлатилади).

Ташқи бошқарувчининг номзодини хўжалик судига кредитор, қарздор, мулкдор, ваколатли давлат органи таклиф этиши мумкин. Аммо бу номзодларни кредиторлар йиғилиши кўриб чиқади ва кўп овоз олган номзодни (бир нечта бўлса) маъқуллашиб, сўнгра ушбу номзодни тайинлаш учун хўжалик судига беришади.

Ташқи бошқарувчининг номзоди кредитор, қарздор, мулкдор, ваколатли давлат органи томонидан тақдим этилмаса, хўжалик суди Иқтисодий ночор корхоналар ишлари кўмитаси таклиф этган номзодни тайинлайди. Ташқи бошқарувчи хўжалик суди томонидан ташқи бошқарувни жорий этиш билан бир пайтда тайинланади ва бу ҳақда ажрим чиқарилади.

Ташқи бошқарув, ўн икки ойдан йигирма тўрт ойгача муддатга жорий этилади.

Суд санацияси ва ташқи бошқарувнинг жами муддати ўттиз олти ойдан ошмаслиги лозим.

Тугатишга доир иш юритиш-хўжалик суди томонидан кредиторларнинг талабларини мутаносиб равишда қондириш ҳамда қарздорни қарзлардан қутулган деб эълон қилиш мақсадида банкрот деб топилган қарздорга нисбатан қўлланиладиган таомили;

Якка тартибдаги тадбиркорнинг банкротлиги тўғрисидаги иш кўрилаётганда қуйидаги таомиллар қўлланилади:

- келишув битими;
- тугатишга доир иш юритиш.

Суддан ташқари бажариладиган таомиллар судгача санация қилиш ёки қарздорни ихтиёрий равишда тугатиш (фаолиятини тугатиш) бўлиши мумкин.

Судгача санация қилиш банкротлик аломатлари юзага келган тақдирда, қарздорнинг раҳбари бу ҳақда қарздорнинг муассисларига (иштирокчиларига), бошқарув органларига ёки қарздорнинг мол-мулки эгасига ёзма шаклда хабар қилиши шарт.

Банкротликнинг олдини олиш мақсадида қарздорнинг муассислари (иштирокчилари), бошқарув органи ёки қарздорнинг мол-мулки эгаси қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза хўжалик судига тақдим этилгунга қадар қарздорни молиявий жиҳатдан соғломлаштиришга қаратилган чора-тадбирларни кўради. Қарздорни молиявий жиҳатдан соғломлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар қарздор билан тўзилган битимга асосан кредиторлар ёки бошқа шахслар томонидан ҳам кўрилиши мумкин.

Судгача санация қилишнинг асосий чора-тадбирлари қуйидагилардан иборат:

-тўлов муддати ўтказиб юборилган қарзларни тўла ёки қисман сотиб олиш;

-ишлаб чиқаришни рақобатбардош маҳсулот чиқаришга мослаб қайта ихтисослаштириш;

-четдан юқори малакали мутахассисларни жалб этиш;

-ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш;

-қарздорнинг тўлов қобилияти тикланиши ҳамда фаолиятини давом эттиришидан манфаатдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар томонидан молиявий ёрдам кўрсатилиши;

-қарздорнинг фаолиятни давом эттириши учун қарздор билан кредиторлар ўртасида кредиторларга тўланадиган тўловлар муддатини кечиктириш ва (ёки) уни бўлиб-бўлиб тўлаш ёхуд қарзлардан сийлов бериш тўғрисида, аҳдлашувга эришишга қаратилган битим;

-мажбурий тўлов мажбуриятини бажаришни ва кредитларни қайтаришни судгача санация қилиш муддатига кечиктириш;

-қарздор юридик шахсни қайта ташкил этиш.

Судгача санация қилиш таомилида бошқа чора-тадбирлар ҳам бўлиши мумкин.

Судгача санация қилишни давлат томонидан ёрдам кўрсатган ҳолда ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ваколат берилган органнинг қарори асосида амалга оширилади.

Судгача санация қилиш қарздорга давлат томонидан ёрдам кўрсатган ҳолда ўтказилаётганда қарздорга унинг хизмат кўрсатиб келаётган банкдаги ишлаб турган ҳисобварақлари тўхтатиб қўйилиб, сўмларда ва (ёки) валютада иш юритадиган санация ҳисобварағи очилади. Санация ҳисобварағини ишлатиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Қарздорни давлат томонидан ёрдам кўрсатган ҳолда судгача санация қилиш ўн икки ойдан йигирма тўрт ойгача муддатга жорий этилади.

Қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклаш юзасидан қуйидаги чоратadbирлар назарда тутилиши мумкин:

- ишлаб чиқаришни қайта ихтисослаштириш;
- норентабел ишлаб чиқаришларни ёпиш;
- дебиторлик қарзларини ундириш;
- қарздор мол-мулкининг бир қисмини сотиш;
- қарздорнинг талабидан ўзганинг фойдасига воз кечиш;
- учинчи шахсларнинг қарздорнинг мажбуриятларини бажариши;
- қарздорнинг қўшимча акцияларини жойлаштириш;
- қарздорнинг корхонасини (бизнесини) мулкӣ мажмуа сифатида сотиш;
- қарздорнинг активлари ўрнини алмаштириш.

Қарздорнинг молиявий, аҳволини таҳлил этиш қарздорга тегишли мол-мулк ҳаражатларини қоплаш учун етарлилигини, шунингдек қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклаш мумкинлиги ёки мумкин эмаслигини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Муваққат бошқарувчи қарздорнинг молиявий аҳволини, шу жумладан қарздорнинг мол-мулки бўлса, шу мол-мулкни инвентаризация қилиш натижаларини молиявий таҳлил қилиш, мулк ҳуқуқи давлат рўйхатидан ўтказилганлигини тасдиқловчи ҳужжатларни таҳлил қилиш асосида қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклаш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги тўғрисидаги таклифларни, банкротликнинг кейинги таомилларини жорий этиш мақсадга мувофиқлиги асосларини тайёрлайди.

Банкротлик таҳлили бевосита таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш асосида баённома тўзиш билан яқунланади. Баённомада корхонанинг молиявий аҳволи ва унинг иқтисодий ташхиси, корхонанинг иқтисодий ночорлигини барча кўрсаткичларини изоҳи берилади. Ушбу баённома банкротлик ҳолатлари юзасидан ҳуқуқӣ ҳужжатлар тайёрлаш учун манба бўлиб ҳам ҳисобланади.

Амалда банкрот деб эълон қилинган корхоналарга нисбатан бир нечта тadbирлар режаси белгиланади;

- санациялаш (молиявий ёрдам кўрсатиш);
- фаолият йўналишини ўзгартириш;
- диверцификация (бир эмас бир неча номенклатурада маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш);
- ихтиёрий тугатиш;
- мажбурий тугатиш.

Атайлаб қилинган ва сохта банкротлик ҳолатларида банкротлик тўғрисидаги Қонун ҳужжатларига мувофиқ хўжалик юритувчи субъектлар раҳбарлари ноқонуний ҳаракатлари учун жавобгарликка тортиладилар.

Бундай ғайри қонуний ҳаракатларга қарздор мол-мулкининг ёки мажбуриятларининг бир қисмини ёки ҳаммасини яшириш, қарздорнинг

молиявий-хўжалик фаолияти билан боғлиқ ҳужжатларни яшириш ёки йўқ қилиш, уларни сохталаштириш, мансабдор шахсларнинг ёки қарздор мулкдорининг шахсий манфаатларини, ёхуд учинчи шахсларнинг манфаатларини кўзлаб қарздорнинг тўловга қобилиятсизлигини ошириш, кредиторга зарар етказиш мақсадини кўзлаган ҳолда бошқа ҳар қандай усул билан қасддан банкротликка олиб келиш ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 180 ва 181-моддаларига кўра, сохта банкротлик ҳамда банкротликни яширганлик учун жиноий жавобгарликларни кўзда тутилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ кредиторларнинг пул маблағлари бўйича талабларини тўла ҳажмда қондиришга, шу жумладан солиқлар, йиғимлар, бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга бошқа мажбурий тўловларни тўлашга қодир бўлмаган корхоналар банкрот (иктисодий жиҳатдан ночор) деб ҳисобланади. Бунда банкротликни хўжалик суди эътироф этган ва қарздорнинг ўзи ихтиёрий равишда ўзини тугатиш чоғида эълон қилган бўлиши керак. Хўжалик суди қарздор, кредитор ва прокурор тақдим этган банкротлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади. Суд банкротликни эътироф этгандан кейин ишончли (ваколатли) шахс тугатиш комиссиясининг кузатуви остида корхонани тугатиш, шу жумладан, қарзларни ўзиш бўйича зарур ҳаракатларни амалга оширади.

Иқтисодий ночор корхоналар фаолиятини молиявий соғломлаштиришда халқаро тажрибалар ҳамда, улардан фойдаланиш⁸⁵. Банкротлик бизнинг қонунчилигимизга, республикамизда бозор муносабатлари ривожлана бориб, эркин рақобатга тобора кенг йўл очилган, тадбиркорларнинг ночор аҳволга тушиб қолиши билан боғлиқ муносабатлар юзага кела бошлаган пайтдан бошлаб, яъни, банкротлик ҳолатининг вужудга келишини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишнинг заруриятнинг ортиши билан янги ҳуқуқий институт сифатида кириб келди.

Хорижий давлатларда банкротлик институти катта муаммоли масала сифатида тан олинади. Уларда бу мавзу бир неча юз йиллар давомида қўлланиб келинмоқда. Жумладан, банкротлик билан боғлиқ муносабатлар дастлаб XVI асрнинг ўрталарида қонун нормалари билан тартибга солина бошланган. Аммо ўша пайтларда бу нормалар кўпроқ жиноий-ҳуқуқий тусда бўлган. Яъни, корхонани банкротлик ҳолатига туширганлик учун аксарият ҳолларда жиноий жавобгарлик белгиланган. Банкротликнинг келиб чиқиш сабаблари чуқур ўрганилган ҳолда у билан боғлиқ муносабатлар ҳар доим ҳам жиноий тусда бўлмаслиги, кўпинча фуқаролик, моддий-ҳуқуқий муносабатларга яқин бўлганлиги сабабли кейинчалик банкротлик билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ нормаларининг аксарият қисми фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни ташкил қила бошлаган.

---

⁸⁵ К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст.,

Аксарият хорижий давлатларнинг қонунчилигига кўра, кредиторлик қарз мажбуриятини бажариш муддати бошланган куннинг эртасидан бошлаб, корхонани банкрот деб эътироф этиш мумкин. Яъни, корхонанинг мол-мулки қийматидан унинг қарз мажбуриятлари қиймати ошган бўлиши ёки кредиторларнинг талаблари маълум вақт мобайнида ижро этилмаётган бўлиши уларнинг қонунчилигида талаб қилинмайди. Аммо шу билан бирга уларда банкрот деб эътироф этилиши учун корхонанинг кредиторлик қарзининг энг оз қиймати белгилаб қўйилган. Масалан, АҚШда 5 минг доллар, Англияда 750 фунт стерлинг, Россияда энг кам ойлик иш ҳақининг 500 (жисмоний шахслар учун 100) баравари миқдорида ва ҳ. к.

Банкротлик тўғрисидаги чет эл тажрибаларини таҳлили шуни кўрсатадики, банкротлик тўғрисидаги қонунлар асосан икки йўналишга ёки моделга эга.

Биринчиси; Буюк Британия модели бўлиб, бунда банкротлик тўғрисидаги қонунчилик банкротга учраган корхонага берилган қарзларни эгасига қайтариб берилишини таъминлашга қаратилган. Масаланинг бундай тарзда қўйилиши асосан корхонани тугатиш асосида амалга оширилади.

Иккинчи модел эса Америка модели бўлиб, бунда қонунчилик банкротга учраган корхонани турли чора-тадбирлар ёрдамида тўлов лаёқатини тиклаб, хўжалик фаолиятини давом эттиришига қаратилган.

Бугунги кунда, Ўзбекистон Республикасида ҳам Банкротлик тўғрисидаги қонунчилик ана шу икки модел асосида ривожланиб, такомиллашиб бормоқда.

Банкротликка оид қонунчилик жаҳон миқёсида 2 хил йўналишда ривожланиб бормоқда. Биринчи йўналишнинг моҳияти шундан иборатки (Англия, Германия ва бошқа давлатларда), бунда банкротликка оид қонунчиликнинг моҳияти асосан ночор аҳволга тушган корхонани тезроқ тугатиб (банкрот қилиб), унинг кредиторлари қарзини қайтаришга қаратилган бўлади. Қонунчиликдаги иккинчи йўналиш бўйича (АҚШ, Франция ва бошқа давлатларда) ривожланаётган давлатлардаги банкротликка оид ҳуқуқ нормаларида ночор аҳволга тушган корхонани имкон қадар сақлаб қолиб, уни ночор аҳволдан чиқаришга кўпроқ эътибор берилади.

Республикамизнинг 1994 йилда қабул қилинган «Банкротлик тўғрисида»ги Қонунида юқоридаги, икки йўналишни бирлаштиришга қаратилган ҳуқуқий нормалар акс этган эди. Аммо кейинчалик қабул қилинган қонунлар ва қонун ости ҳужжатларининг мазмунига эътибор берилса, бизда ҳам бу соҳадаги қонунчиликда иккинчи йўналишнинг хусусиятлари кўпроқ намоён бўла бошлади, яъни, уларда қарздори ночор аҳволдан чиқаришга ёндашувларга устунлик берилиши сезилади. Қонунчилигимизнинг бу йўналиш бўйича ривожланиши иқтисодий жиҳатдан ўринлидир. Худди шу жиҳатларни аграр секторда хўжалик субъектларини иқтисодий ночорлик батқоғидан қўтқаришда қўлланилган чора-тадбирларда ҳам кўриш мумкин. Шу сабабли, Республикамизда “Қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши,

амалдаги «Банкротлик тўғрисида»ги Қонунда айнан қишлоқ хўжалиги корхоналарига оид махсус ҳуқуқий нормаларнинг киритилганлиги ҳам бежиз эмас. Чунки бу Қонунларда иқтисодий ночорликка юз тўтган қишлоқ хўжалик корхоналарини банкрот деб эътироф этиш хусусиятлари билан бирга бундай корхоналарнинг иқтисодий ва ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилиш, уларни молиявий қўллаб-қувватлаш ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг чора-тадбирлари ҳам аниқ белгилаб берилган.

3.1-чизма

Банкротликни халқаро моделлари ва уларни ўзига хос хусусиятлари

Корхоналарнинг фаолиятининг иқтисодий ночорлигини ўрганишда баҳоланувчи индикаторлар МДҲ мамлакатларида қуйидагилар таркибланади⁸⁶.

3.50-жадвал

Молиявий инқирозларни хавф хатарини аниқлаш индикаторлари

Молиявий инқирозларни	Индикатор кўрсаткичлари	
	Умумий кўрсаткичлар	Таркибий кўрсаткичлар

⁸⁶ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 с., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

кузатиш объектлари		
Корхонанинг соф пул оқими	1.Корхона бўйича жами соф пул оқими 2.Операцион фаолият бўйича соф пул оқими	1.Соф Пул оқимини етарлиги коэффиценти 2.Пул оқимини ликвидлик дкоэффиценти 3.Пул оқимини самарадорлик коэффиценти 4.Соф пул оқимини реинвестиция коэффиценти
Корхонанинг бозор қиймати	Корхона соф активларининг бозор қиймати бўйича суммаси	1.Корхонанинг бозоор қиймати 2.фойданинг капиталлашуви коэффиценти бўйича корхона қиймати
Корхона капитали структураси	1.Хусусий капитал суммаси 2.Қарзга олинган капитал суммаси	1.Мустақиллик коэффиценти 2.Капиталлашув коэффиценти 3.Молиявий барқарорлик коэффиценти
Корхона молиявий мажбуриятлари таркиби	1.Узоқ муддатли молиявий мажбуриятлар суммаси 2.Қисқа муддатли молиявий мажбуриятлар суммаси 3.Молиявий кредитлар суммаси 4.Товар (тижорат) кредити суммаси 5.Ҳисоб китоблар бўйича жорий мажбуриятлар суммаси	1.Корхонанинг узоқ муддатли ва қисқа муддатли мажбуриятлари нисбати коэффиценти 2.Жалб килинган молиявий ва товар кредитлари нисбати коэффиценти 3.Кечиктириб бўлмайдиган ҳаражатларнинг жами мажбуриятлардаги салмоғи коэффиценти 4.Кредиторлик мажбуриятларининг айланиш коэффиценти, даври
Корхона активлари таркиби	1.Оборотдан ташқари активлар (узоқ муддатли активлар) суммаси 2.Оборот активлар суммаси 3.Жорий дебиторлик мажбуриятлари суммаси 4.Пуллик активлар суммаси	1.Юқори ликвидликка эга маблағлар билан таъминланиш коэффиценти 2.Реал пуллик активлар билан таъминланиш коэффиценти 3.Жорий ликвидлик коэффиценти 4.Критик баҳолаш коэффиценти 5.Мутлақ ликвидлик коэффиценти 6.Обоорот активларнинг жами активлардаги салмоғи коэффиценти 7.Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари нисбати коэффиценти 8.Дебиторлик мажбуриятлари айланиш даврийлиги 9.Молиявий жараённинг даврийлиги
Жорий ҳаражатлар таркиби	1.Жорий ҳаражатларнинг жами суммаси 2.Доимий жорий ҳаражатлар суммаси	1.Жорий ҳаражатлар даражасми 2.Доимий ҳаражатлар даражаси 3.Операцион ричаг коэффиценти
Молиявий операцияларнинг ночорлик зонаси бўйича концентрация даражаси	1.Умумий ҳаф хатар	1.Критик хавф хатар коэффиценти 2.Хаёлоқатли хавф хатар коэффиценти

Хорижий амалиётида кўпинча иқтисодий ночорликни баҳолашда У.Бивернинг методикасидан фойдалнилади. Ушбу усулдан Россия амалиётида қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланган ҳолда корхоналар иқтисодий ночорлигини баҳолашни норматив даражалари белгиланган⁸⁷.

- 1.Бивер коэффиценти
- 2.Жорий ликвидлик даражаси коэффиценти
- 3.Иқтисодий рентабеллик
- 4.Молиявийлевериж
- 5.Оборот активларнинг уз оборот маблағлари билан қопланиш коэффиценти

3.51-жадвал

Бивер кўрсаткичлари тизими

Кўрсаткичлар	Ҳисоб китоби	Даражаси		
		1-гурух Нормал молиявий ҳолат	2-Гуруҳ Ўртача, (нобарқарор) молиявий ҳолат	3-Гуруҳ Ночор молиявий ҳолат
Бивер коэффиценти	Соф фойда+Амортизация/ Қарз капитали	0.35 дан юқори	0.17-дан 0.3 гача	0.16 дан -0.15 гача
Жорий ликвидлик даражаси коэффиценти (Кл)	Оборот активлар/Жорий мажбуриятлар	2<, =Кл<, =3.2	1<, =Кл<, =2	1<, =Кл
Иқтисодий рентабеллик	Соф фойда*100/Баланс жами	6+8 ва ундан юқори	5+2	1 дан -22 гача
Молиявийлевериж	Қарз капитали/Баланс жами*100	35 дан кам	40+60	80 ва ундан юқори
Оборот активларнинг уз оборот маблағлари билан қопланиш коэффиценти	Хусусий капитал- Оборотдан ташқари активлар/Оборот активлар	0.4 ва ундан юқори	0.3+0.1	0.1 дан кичкина

Иқтисодий ночорликни ҳар битта давлатга хос модели бир бирига тўла тўқис мос тушмайди. Буни бевосита шу давлатнинг молиявий шарт шароитлари, инфляция даражаларини, молиялаштириш, кредитлашнинг турличалиги, солиқ ва бюджет сиёсатин, ҳисоб ва амортизация сиёсати, иш унуми ва самарадорлигининг турличалиги ва бошқа жиҳатлар билан изоҳлаш мумкин.

3.8.Иш активлигини таҳлили

⁸⁷ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовой отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

Активлик тушунчаси - ижобий маънодаги сифат таснифга эга бўлган жиҳатларни англатувчи тушунчадир. Унинг ўриндош тушунчаси сифатида кўпинча фаол, ютуқ ва мувафақият деган сўзлари ҳам ишлатилади. Лекин жозибаторлиги бўйича иш активлиги ва бозор активлиги деб юритиш юқоридаги тушунчалар қаторида энг мақбули ҳисобланади. Ушбу тушунчалардан фан амалиётида (бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудитда) ҳам жуда кўп фойдаланилади. (Масалан, актив асосий воситалар, актив ҳисоб-варақалари, актив моддалар ва ҳ.к.) Уларнинг ҳар бири ўз мазмунига ва аҳамиятли жиҳатига эга. Аммо, корxonанинг ўзига нисбатан умумий ишлатиладиган ягона жиҳат бу- корxonанинг бозор активлиги ҳамда иш активлиги кўрсаткичларидир.

Иш активлиги-корxonанинг бозордаги нуфўзини, обрўсини, шуҳратини, донг тартатишини белгилаб берувчи сифат белгисидир. Бу жиҳатлар ўз навбатида унинг мижозларига хос тушунча ҳамдир. Бу сифат белгилари ортида албатта корхона маҳсулот, иш ва хизматларининг рақобатдошлиги туради.

Корxonаларнинг нуфўзи (обрўси, шуҳрати, донг таратиши) негизида турувчи маҳсулот, иш ва хизматларнинг рақобатдошлиги бозор активлигини ҳам белгилаб беради. Бу жиҳатлар нафақат корxonанинг балки макро кўламда тармоқнинг (иқтисодиёт сектори), давлатнинг ҳам нуфўзини, шуҳратини оширади. Бундан кўриниб турибдики иш ва бозор активлиги бир бирига боғлиқ ва узвийликдаги тушунчалар сифатида қаралади. Иш активлиги тўхтаган жойдан (иш активлигига баҳо бериб бўлгандан сўнг мазмунида) албатта бозор активлиги бошланади дейиш нотўғри. Ушбу тушунчаларни бир биридан ҳоли тасаввур қилиб бўлмайди. Шу сабабли ҳам иш ва бозор активлиги кўрсаткичлари корxonалар молиявий ҳолатига баҳо беришда муҳим мавзу сифатида ўрганилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жуда кўп жиҳатларни замонавийлаштиришни, уларга янгича рух беришни талаб этади. Шу жиҳатдан корхона иш активлигига ҳам капитал қўйилмаларни-инвестициялар мазмунида, илмий ечим ва ғояларни-инновациялар шаклида, техник янгилашни-модернизациялаш мазмунида, молиялаштиришни-капиталлашув мазмунидаги каби бозор иқтисодиётининг жозибаторлига мос янги ибораларнинг амалиётга кириб келишини ифодасидир. Ушбу тушунча (кўрсаткич) илгари, маблағларнинг айланувчанлигини баҳолаш орқали тавсифланадиган оддий тушунча (кўрсаткич) сифатида қаралган. Корхона иш активлигини бугунги мазмуни жуда кенг маънони англатади. Унда нафақат кечаги фаолиятнинг самарасини билиш, маблағларнинг ҳаракатини кўриш мумкин балки яқин келажакда ва келгусидаги кутилишларини ҳам билиш, кўриш мумкин.

Миллий иқтисодиётнинг жаҳон иқтисодиётига глобаллашуви, корxonаларнинг ички бозордан ташқи бозорга ўз номи билан чиқиши, эркин рақобатчилар қаторида ўзининг товар белгиси билан курашга отланишида,

жаҳонда обру топишида уларнинг иш ва бозор активлиги кўрсаткичлари муҳим мезонга айланади. Бу жиҳатлар ортидан келадиган нафликни эса ҳеч бир ўлчов билан баҳолаб бўлмайди.

Корхоналар иш фаоллиги деганда-унинг асосий ва жорий активларининг айланувчанлиги, қарзларнинг оқланувчанлиги тушунилади.

Иш фаоллигини асосий кўрсаткичи сифатида фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари олинган ҳолда муаллиф томонидан корхоналар иш фаоллигини қуйидаги кўрсаткичлар тизими таркибланади;

-иш фаоллигини иқтисодий потенциални ишлатиш билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлари;

-иш фаоллигини молиявий потенциални ишлатиш билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлари;

-иш фаоллигини иқтисодий самарадорлик билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлари.

Корхона фойдасини динамик индекси>Маҳсулотни сотиш ҳажмини динамик индекси>Корхона мулкининг динамик индекси.

Корхоналар иш активлигини муаллиф томонидан қуйидаги кўрсаткичлар тизими орқали ўрганиш тавсия этилади⁸⁸.

3.52-жадвал

Корхона иш фаоллигини тавсифловчи кўрсаткичлар тизими

т/р	Кўрсаткичлар	Аниқланиши формуласи	Белгилар изоҳи
	2	3	4
1	Корхона активларини айланувчанлик коэфф.(Ка)	$Ka = MCT/A$	МСТ-Маҳсулот сотишдан тушум А-Активларнинг ўртача йиллик қиймати
2	Узоқ муддатли активларни айланувчанлик коэфф.(Кума)	$Kuma = MCT/УМА$	Ума-узоқ муддатли активларнинг ўртача йиллик қиймати
3	Айланма маблағларни айланувчанлик коэфф.(Кам)	$Kam = MCT/Am$	Ам-айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати
4	Захира ва ҳаражатларнинг айланувчанлик коэфф.(Кзх)	$Kzx = MCT/Зх$	Зх-захира ва ҳаражатларнинг ўртача йиллик қиймати
5	Хусусий капитални айланувчанлиги коэфф.(Кхк)	$Kxk = MCT/Ўмм$	Ўмм-Ўз маблағлари манбасини ўртача йиллик қиймати
6	Тайёр маҳсулотни айланувчанлик коэфф. (Ктм)	$Ktm = MCT/Tm$	Тм-тайёр маҳсулотлар ўртача йиллик қиймати
7	Дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлик коэфф.(Кдм)	$Kdm = MCT/Дм$	Дм-дебиторлик мажбуриятларининг ўртача қиймати
8	Дебиторлик мажбуриятлари айланишини ўртача муддати (Кд)	$Kd = 365/Кдм$	
9	Кредиторлик	$Kkm = MCT*/Км$	Км-Кредиторлик

⁸⁸ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст.,

	мажбуриятларини айланувчанлик коэфф. (Ккм)		мажбуриятларини ўртача қиймати
10	Кредиторлик мажбуриятларини айланиш даври (Ка)	$Ka=365/K_{км}$	
11	Пул маблағларининг айланувчанлиги(Кп)	$Kп=МСТ/Пм$	Пм-пул маблағларининг ўртача қиймати

*Кредиторлик мажбуриятларини айланиш коэффицентини баҳолашда кўпинча қарздорликнинг табиати бўйича, сотилган маҳсулот иш ва хизматларнинг таннархига нисбатан баҳолаш мезон қилиб олинади. Сабабки БХМС бўйича кредиторлик мажбуриятларининг – катта қисм ишлаб чиқариш ҳаражатлари объектига нисбатан тан олинади.

Таҳлил вазифалари қилиб қуйидагилар белгиланади.

1. Корхоналарнинг иш активлигини таҳлил этиш орқали унинг молиявий ва иқтисодий салоҳиятини кўтариш имкониятларини белгилаб бериш;

3. Корхоналарни иш активлигини унинг молиявий ҳолатига таъсирини баҳолаш;

4. Корхоналарда активлар, ликвид маблағларнинг ҳаракатчанлигини баҳолаш орқали аниқ бизнес стратегияларини белгилаб бериш;

5. Активларни айланувчанлиги ўстириш юзасидан аниқ чора тадбирларни белгилаб бериш;

6. Корхоналарнинг иш активлиги индикаторларини мақсадли бошқаришни пухта ўйланган лоёиҳаларини тайёрлаш ва.к.

Таҳлил учун зарур бўлган ахборотлар молиявий ҳисобот ва молиявий ҳисоботга берилган изоҳлар, қайдлар ва тушунтиришлардан олинади.

Корхоналар иш фаоллигини асосий ва айланма капитал билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлари таҳлили. Корхоналар иш активлигини тавсифловчи кўрсаткичларни бир тизимга солиш таҳлилий амалларни ва уларни ўрганишни ва асонлаштиради. Шу сабабли корхона иш активлигини қуйидаги таркибда гуруҳлаш амлиётини тўзиб чиқишимиз мумкин.

1. Асосий капитал билан боғлиқ бўлган иш актилиги кўрсаткичлари

2. Айланма капитал билан боғлиқ бўлган иш активлиги кўрсаткичлари

3. Хусусий сармоя ва мажбуриятлар билан боғлиқ бўлган иш активлиги кўрсаткичлари.

(Асосий ва айланма капитал- узоқ муддатли ва жорий активларга нисбатан ишлатилувчи тушунчалар ҳисобланади).

Корхона иш активлигини асосий капитал билан боғлиқлик кўрсаткичлари узоқ муддатли активлар: асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар, ўрнатиладиган асбоб ускуналар билан боғлиқ бўлган, узоқ муддатли инвестициялар билан боғлиқ бўлган жиҳатларни характерлайди.

Айланма капитал билан боғлиқ бўлган жиҳатлари эса товар моддий захиралар, дебиторлик мажбуриятлари, пул маблағлари айланувчанлиги билан боғлиқ жиҳатларни характерлайди.

Хусусий сармоя ва мажбуриятлар билан боғлиқ бўлган жиҳатларни устав, кўшилган, резерв ва тақсимланмаган фойдани уз ичига олувчи хусусий капитал ва муддатли мажбуриятларни айланувчанлиги билан боғлиқ жиҳатлар ҳарактерлайди.

Корхонанинг асосий капитали-ишчи капиталини ҳаракатлантирувчи куч, иш унумини ўстиришни асосий шарти, иқтисодий салоҳиятни ўстиришнинг муҳим дастаги, ҳолати, ҳаракати ва самарадорлиги бўйича молиявий барқарорликни таъминлашнинг муҳим омили деб қаралади.

Асосий капиаланинг айланувчанлик коэффиценти(K_a) ва айланиш даври қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

$$K_a = CT/A_k \quad (3.34)$$

$$K_{ad} = 365/K_a$$

Асосий воситаларнинг йиллик ўртача қийматини оддий арифметик ўртача хронологик формулалар асосида топилади.

Оддий арифметик формула бўйича

$$A_{kb} + A_{ko}/2 \quad (3.35)$$

Ўртача хронологик формула бўйича

$$A = (1/2A_{я} + A_{ф} + A_{м} + \dots + 1/2A_{д})/n - 1 \quad (3.36)$$

Бунда;

$A_{я}$ - 1 январ ҳолатига асосий воситалар қиймати;

$A_{ф}$ - 1 феврал ҳолатига асосий воситалар қиймати;

...

$A_{д}$ - 1 декабр ҳолатига асосий воситалар қиймати;

$A_{я}$ - 1 январ ҳолатига асосий воситалар қиймати.

Узоқ муддатли активларнинг алоҳида таркибий моддалари бўйича ҳам айланувчанликни ҳисоб-китоб қилиш мумкин. Лекин бу кўрсаткичларнинг барчаси ҳам ўзининг иқтисодий жиҳатдан мазмунига эга бўлавермайди. Мазмунга, умумий жиҳатдан ўрганилганда эга бўлиш уларнинг барча қаторлари учун ҳам бир хилда аҳамиятли деб қаралади.

Корхона иш активлигининг айланма активлари билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлари таҳлилда алоҳида аҳамият касб этади. Негаки иш активлигини таъминлашнинг асосий ва ҳаракатчан унсурлари ушбу қаторда жойлашган. Айланма активларни баланс моддаларига нисбатан товар моддий захиралар (ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, товарлар, тайёр маҳсулотлар), дебиторлик мажбуриятлари (ҳисоб китобдаги дебиторлик мажбуриятлари ва бошқа дебиторлик мажбуриятлари), пул маблағлари (нақд ва нақдсиз, валюта, молиявий қўйилмалар) қаторини таркибланиш мумкин.

Иш активлиги умумийликда жами жорий активлари суммасига нисбатан, бирлик кўрсаткичлари бўйича товар моддий захиралар, дебиторлик мажбуриятлари ва пул маблағларига нисбатан ҳисоб-китоб қилинади.

Умумий кўрсаткич $K_u = \text{Маҳсулот сотишдан соф тушум/жорий активлар}$ (3.37)

Бирлик кўрсаткич $K_b = \text{Маҳсулот ҳажми/ТМЗ, ДМ, Пм,}$ (3.38)

Бунда;

ТМЗ-товар моддий захиралар ўртача йиллик қиймати;

ДМ-дебиторлик мажбуриятларини ўртача йиллик қиймати;

Пм-пул маблағларининг ўртача йиллик қиймати;

Жорий даврдаги кунлар сонини айланма капиталнинг айланиш коэффицентига бўлиш асосида айланмшнинг даврийлиги ҳисоб-китоб қилинади.

Умумий кўрсаткич $K_{ud} = 365/K_u$ (3.39)

Бирлик кўрсаткич $K_{bd} = 365/K_b \text{ (ТМЗ, ДМ, Пм)}$ (3.40)

3.53-жадвал

Корхоналар иш фаоллигини активлар билан боғлиқ муҳим кўрсаткичларини таҳлили таснифи

1. Корхона мулкининг умумий айланувчанлиги (Кд1)-	корхона эгаллиги ва тасарруфидаги барча активларнинг айланувчанлигини ҳарктерлайди. Ушбу кўрсаткич сотишдан тушумни активлар (мулк)нинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида топилади. Активларни (мулкни) ўртача йиллик қиймати давр бошига ва охирига қийматлар йигиндисини 2 га бўлиш орқали ҳисоб-китоб қилинади.
2. Жорий активларнинг айланувчанлиги (Кд2)-	корхона жорий активларининг жорий даврдаги айланиш даражасини ҳарактерлайди. Ушбу кўрсаткич сотишдан тушумни жорий активларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида топилади.
3. ТМЗ айланувчанлиги (Кд3)-	корхона товар моддий захирларининг айланувчанлик даражасини ҳарактерлайди. Сотишдан тушумни товар моддий захираларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида ҳисоб-китоб қилинади.
4. Ишлаб чиқариш захираларининг айланувчанлиги (Кд4)-	корхона ишлаб чиқариш захирларининг айланувчанлигини ҳарактерлайди. Сотишдан тушумни ишлаб чиқариш захираларининг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида топилади.
5. Пул маблағларининг айланувчанлиги (Кд5)-	пул маблағларининг жорий даврдаги айланувчанлик даражасини ҳарактерлайди. Сотишдан тушум пул маблағларини ўртача қийматига бўлиш асосида топилади.
6. Дебиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги (Кд6)-	корхонанинг дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлик даражасини ҳарактерлайди ва сотишдан тушумни дебиторлик мажбуриятларининг ўртача қийматига бўлиш асосида топилади.

Асосий ва айланма капиталнинг айланиш коэффициенти ва даврийлиги таҳлили

Молиявий ҳисобот сатрлари	Белги	Даври	Айланиш коэффициенти	Айланиш даврийлиги, кун
Корхона мулкнинг умумий айланувчанлик даври-Кд1, Д1				
(№2 шакл)010 сатр	Кд1,Д1, (ў)	ўтган йил	0.254	1417.3
№1 шакл(400 сатр дб+400сатр до)/2	Кд1,Д1 (х)	ҳисобот йили	0.336	1071.4
		Ўзгариши	0.082	345.9
2.Жорий активларнинг айланувчанлиги –Кд2, Д2				
(№2 шакл)010 сатр	Кд2,Д2, (ў)	ўтган йил	1.128	319.1
№1 шакл(390сатр дб+390сатр до)/2	Кд2,Д2 (х)	ҳисобот йили	0.443	812.6
		Ўзгариши	-0.685	493.5
3.ТМЗ айланувчанлиги Кд3, Д3				
(№2 шакл)010 сатр	Кд3,Д3, (ў)	ўтган йил	1.538	234.1
№1 шакл(140сатр дб+140сатр до)/2	Кд3,Д3 (х)	ҳисобот йили	0.545	660.6
		Ўзгариши	-0.993	426.5
4.Ишлаб чиқариш захираларининг айланувчанлиги Кд4, Д4				
(№2 шакл)010 сатр	Кд4,Д4, (ў)	ўтган йил	4.105	87.7
№1 шакл(150сатр дб+150сатр до)/2	Кд4,Д4 (х)	ҳисобот йили	4.497	80.0
		Ўзгариши	0.842	-7.7
5.Пул маблағларининг айланувчанлиги Кд5, Д5				
(№2 шакл)010 сатр	Кд5,Д5, (ў)	ўтган йил	17.88	20.13
№1 шакл(320сатр дб+320сатр до)/2	Кд5,Д5 (х)	ҳисобот йили	7.11	50.6
		Ўзгариши	-10.77	30.47
6.Дебиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги Кд6, Д6				
(№2 шакл)010 сатр	Кд6,Д6, (ў)	ўтган йил	6.68	53.89
№1 шакл(210сатр дб+210сатр до)/2	Кд6,Д6 (х)	ҳисобот йили	3.30	109.10
		Ўзгариши	-3.38	52.21

Кд1(Д1), Кд4(Д4) кўрсаткичлар бўйича корхонада ижобий ҳолатлар, қолган катоторлар бўйича салбий жиҳатлар кузатилган.

Корхоналар иш фаоллигини хусусий ва қарз капитали билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлари таҳлили.Корхона капитали икки қисмдан иборат шаклда тавсифланади. уларнинг бир қисми хусусий капитал (ўз сармояси) сифатида, иккинчи қисми қарз капитали (қарз сармояси) сифатида қаралади. лекин шу иккита бирлик ва унинг таркибига кирувчи бирлик қаторлар корхона умумий молиявий ҳолатига баҳо беришда, унинг иш активлигини баҳолашда муҳим ўрин тутди.

Хусусий капитал (ўз сармояси) иқтисодий ҳаракат ва фаолиятда алоҳида ўрин тутди. Бу капитал ўз ичига устав капитали, кўшилган капитал, захира каптали ва фойданинг тақсимланмаган қисмини олади. Хусусий капитал қарз капиталидан фарқли равишда аниқ муддатли ҳаракат хусусиятига эга эмас. Яъни, унинг қайтарувчанлиги белгиланмайди. Ушбу капитал корхонанинг бутун фаолияти адвомида ҳаракатда бўлади ва унинг

мақсадлиги таъсисчи сифатида фойдадан улуш олишдаги хусусияти билан изоҳланади.

Корхона иш активлигининг хусусий капитал билан боғлиқ кўрсаткичларини асосий ва айланма капитал айланувчанлигидаги ҳолатга қиёсан умумий ва бирлик кўрсаткичларини белгилаш мумкин.

- Хусусий капитал ҳаракатчанлиги коэффиценти ва даврийлиги(Кхк, Дхк)
  - Қарз капитали айланувчанлиги коэффиценти ва даврийлиги.(Ккк, Дкк)
- Қарз капиталга айланувчанлик коэффиценти (Кхк) сотишдан тушумни қарз капиталининг йиллик ўртача қийматига бўлиш асосида ҳисоб-китоб қилинади.

$$K_{xk} = CT / Xk \quad (3.41)$$

Бунда: СТ-сотишдан соф тушум
Хк-хусусий капитал ўртача йиллик қиймати

Қарз капитали айланувчанлиги (Ккк) сотишдан тушумни қарз капиталининг ўртача йиллик қийматига бўлиш ўракали ҳисоб-китоб қилинади.

$$K_{kk} = CT / Kk(\text{ум, жм, кр}) \quad (3.42)$$

Бунда: СТ-сотишдан соф тушум
Кк-қарз капитали
ум-Узоқ муддатли
жм-қисқа муддатли
кр-кредиторлик мажбурияти(жорий мажбуриятлар таркибида)

Қарз капитали уч хил шаклини таркиблаш мумкин;

1. Узоқ муддатли қарз капитали (ум);
2. Қисқа муддатли қарз капитали(қм);
3. Кредиторлик мажбурияти(кр)

Корхоналар иш фаоллигини характерловчи кўрсаткичлар қаторида юқоридаги кўрсаткичлардан ташқари хусусий ва қарз капиталини айланувчанлик даврига ҳам баҳо берилади.

$$D_{xk} = Xk / CT \text{ ёки } 365 / K_{xk} \quad (3.43)$$

$$D_{kk} = Kk(\text{ум, қм, кр}) / CT \text{ ёки } 365 / K_{kk}(\text{ум, қм, кр}) \quad (3.44)$$

Айланувчанлик коэффиценти ва даврийлиги таҳлил этиш орлиқлари бўйича 365(йиллик), 180(ярим йиллик), 90(чораклик), 30(ойлик) муддатларга нисбатан ҳисоб китоб қилинади.

3.55-жадвал

Хусусий капитал ва қарз капитали айланувчанлиги таҳлили

Молиявий ҳисобот сатрлари	Белги	Даври	Айланиш коэффициенти	Айланиш даврийлиги
Хусусий капиталнинг умумий айланувчанлиги-Кд1, Д1				
(№2 шакл)010 сатр	Кд1,Д1, (ў)	ўтган йил	0.434	829.5
№1 шакл(410+420+430+440сатр дб +410+420+430+440+400сатр до)/2	Кд1,Д1 (х)	ҳисобот йили	0.511	704.5
		Ўзгариши	0.077	-125.0
2.Қарз капитали айланувчанлиги –Кд2, Д2				
(№2 шакл)010 сатр	Кд2,Д2, (ў)	ўтган йил	0.616	584.4
№1 шакл(770сатр дб+770сатр до)/2	Кд2,Д2 (х)	ҳисобот йили	0.366	983.6
		Ўзгариши	0.250	399.2
3.Узоқ муддатли мажбуриятлари айланувчанлиги Кд3, Д3				
(№2 шакл)010 сатр	Кд3,Д3, (ў)	ўтган йил	0.719	500.7
№1 шакл(490сатр дб+490сатр до)/2	Кд3,Д3 (х)	ҳисобот йили	0.421	855.1
		Ўзгариши	0.298	354.4
4.Жорий мажбуриятларнинг айланувчанлиги Кд4, Д4				
(№2 шакл)010 сатр	Кд4,Д4, (ў)	ўтган йил	4.277	84.17
№1 шакл(600сатр дб+600сатр до)/2	Кд4,Д4 (х)	ҳисобот йили	2.201	163.5
		Ўзгариши	-2.076	79.33

Жадвал маълумотларидан шуни кузатиш мумкинки жорий даврда ўтган йилга нисбатан корхонада хусусий капитал айланувчанлиги бироз тезлашаг, қарз капитали айланувчанлиги эса бир мунча секинлашган.

Узоқ муддатли активларнинг айланувчанлиги ва жори ймажбуриятларнинг айланувчанлиги ҳам ўтган йилга нисбатан кескин тушиб кетган.

Корхона иш активлигини омилли таҳлили ва уни устириш йўллари. Айланиш коэффициенти ва унинг даврийлигини ўзгариши корхона фаолиятига сезиларли таъсир этувчи бирликлар ҳисобланади. Иш активлигини оширишда таъсир этувчи бирликлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

-иш активлигини ортишида айланиш тезлиги сотишдан олинган тушум сумасининг ўзгаришига боғлиқ.Тушум канчалик юқори бўлса активларнинг айланувчанлиги шунчалик тез бўлади. Бу уларнинг ҳаракатланиши ва янгиланиши бош омилидир;

-иш активлигини ортишида нафақат сотиш ҳажмининг ўсишига балки у билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш, тижорат фаолияти ва бошқарув харажатларини ҳам ошиши кузатилади. Шу сабабли айланиш тезлиги канчалик юқори бўлса уларнинг бўғинига тўғри келадиган қисми шунчалик камайиб боради. Демак иш активлигини ошиши биринчи навбатда

бошқарувнинг қуйи бўғинларидаги ҳаражатларни ҳам мақсадли бошқариш имконини беради;

-иш активлигини ортиши ишлаб чиқаришнинг барча бўғинларида иш циклининг давомийлигига ҳам таҳсир этади. Яъни иш активлигини ўсиши таъминот, ишлаб чиқариш, тижорат фаолиятининг даврийлигини тезлашишига олиб келади. Бу эса таҳлилий муддатда айланишлар сонини янада ошириш имконини беради.

Айланувчанлик таҳлилда ишлаб чиқариш циклидаги жараёнлар ва молиявий циклдаги жараёнларни фарқлаш лозим. Ишлаб чиқариш циклида захиралар ва дебиторлик мажбуриятларининг айланиш даврийлиги баҳоланса, молиявий циклда ишлаб чиқариш циклининг айланиш даврийлиги билан кредиторлик мажбуриятларининг айланиш даврийлигини ўзаро фарқланиши баҳоланади.

3.56-жадвал

Корхонада айланма активларнинг айланиш циклининг тўлиқ тўзилиши

Ишлаб чиқариш цикли даврийлиги			
Хом ашё ва материалларни айланиш даври	Тугалланмаган ишлаб чиқаришни айланиш даври	Тайёр маҳсулотни айланиш даври	Дебиторлик мажбуриятининг айланиш даври
Ишлаб чиқариш жараёни даврийлиги			Молиявий цикл
Кредиторлик мажбуриятларини айланиш даврийлиги			

Ишлаб чиқариш цикли давомийлиги қуйидаги ҳисоб-китоблар орқали топилади.

$$ИЦ = АДз + АДдм \quad (3.45)$$

Бунда: ИЦ-ишлаб чиқариш цикли даврийлиги, кунда
 АДз-захирларнинг айланувчанлиги, кунда
 АДдм-дебиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги, кунда

Молиявий циклнинг давомийлиги.

$$МЦ = ИЦ - АДкм \quad (3.46)$$

Бунда: МЦ-молиявий циклнинг давомийлиги, кунда
 АДкм-кредиторлик мажбурияти айланувчанлиги, кунда

Циклик жараённинг даврийлигини оширишнинг қуйидаги йулларини таркиблани мумкин.

1. Захирларлар айланувчанлигини тезлаштириш

2.Дебиторлик мажбуритъятлари айланувчанлигини тезлаштириш

3.Кредиторлик мажбуриятлари айланувчанлигини секинлаштириш.

Пул мабалағларига асосий капитал ва ишлаб чиқариш захиралари сотиб оламиз ва меҳнат омили билан бирга ишлаб чиқаришни йўлга қўямиз. Ишлаб чиқаришдан олинган маҳсулотларни, ҳаридор ва буюртмачиларга тақдим этилиб, улар томонидан тан олингунга қадар бўлган жаражаён албатта канчадир муддатни талаб этади. Ушбу муддатликда, сарфланган пулнинг, иш ҳажми кўрсаткичи орқали янги пулга айланишига қадар бўлган жараённинг тезлашиши кўп омилларга боғлиқ равишда ўзгаради. Бу омилларни мазмунига кўра ички ва ташқи омилларга таркибланиш мумкин.

Ички омиллар:

-маблағларнинг айланувчанлиги биринчи навбатда фаолиятнинг турига боғлиқ (ишлаб чиқариш фаолияти, хизмат кўрсатиш, воситачилик фаолияти ва х.к.);

-маблағларнинг айланувчанлиги тармоқ характериға боғлиқ (фармацевтика саноатидаги корхоналарнинг иш активлиги, огир саноатдаги корхоналарнинг иш активлигидан фарқ этади);

-маблағлар айланувчанлиги корхонанинг доирасига боғлиқ (кичик бизнесдаги айланувчанликни, урта ва йирик бизнесдаги доиравийлик (иш ҳажми, натижавийлиги) билан таққослаб бўлмайди).

Ички омилларга шунингдек, активларни самарали бошқарув стратегияси, баҳо сиёсати, активларни тўзилиши ва таркиби, товар моддий захираларни баҳолаш тартиблари ҳам киритилади.

Ташқи омилларга шунингдек мамлакатдаги аҳвол, тармоқнинг ривожланганлик даражаси, ҳисоб китобларнинг шакллари, инфляция даражаларининг таъсирини киритиш мумкин.

Омилли таҳлилда ҳар битта кўрсаткични, унинг ўзгариш сабабларини ҳисоб-китоб қилиш мумкин бўлган омиллар таъсиридагина ўрганиш мумкин. Масалан активлар айланувчанлигига таъсир этувчи бирликлар бу маҳсулот сотишдан соф тушумнинг ўзгариши ҳамда активларнинг ўртача йиллик қийматларининг ўзгариши таъсирида ҳисоб-китоб қилинади, жорий активлар айланувчанлигида эса жорий активлар ва уларнинг таркибий ўзгаришлари муҳим омил сифатида қаралади.

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида корхона иш активлига таъсир этувчи омилларни ҳисоб-китобини кўриб ўтишимиз мумкин.

3.57-жадвал

Иш активлигига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Молиявий ҳисобот сатрлари	Белги	Даври	Айланиш коэффициенти	Айланиш даврийлиги
Корхона мулкнинг умумий айланувчанлигига таъсир этувчи омиллар				
(№2 шакл)010 сатр	Кд1,Д1, (ў)	Ўтган йил	0.254	1417.3
№1 шакл(400 сатр дб+400сатр до)/2	Кд1,Д1,ш	Ҳ.й.шартли	0.392	918.3
	Кд1,Д1 (х)	Ҳисобот йили	0.336	1071.4
		Жами ўзгариш	0.082	-345.9

		шу жумладан:		
		СТ ўзг.ҳисоб	0.138	499.0
		А-Активлар ўр. йилл.қийм.ўз. ҳисобига	-0.56	153.1
2.Жорий активларнинг айланувчанлиги –Кд2, Д2				
(№2 шакл)010 сатр	Кд2,Д2, (ў)	Ўтган йил	1.128	319.1
№1 шакл(390сатр дб+390сатр до)/2	Кд2,Д2,ш	Ҳ.й.шартли	1.739	207.0
	Кд2,Д2 (х)	Ҳисобот йили	0.443	812.6
		Жами ўзгариш	-0.685	493.5
		шу жумладан:		
		СТ ўзг.ҳисоб	0.611	112.1
		ЖА- ўр. йилл.қийм.ўз. ҳисобига.	-1.296	605.6
3.ТМЗ айланувчанлиги Кд3, Д3				
(№2 шакл)010 сатр	Кд3,Д3, (ў)	Ўтган йил	1.538	234.1
№1 шакл(140сатр дб+140сатр до)/2	Кд3,Д3,ш	Ҳ.й.шартли	2.370	151.89
	Кд3,Д3 (х)	Ҳисобот йили	0.545	660.6
		Жами ўзгариш	-0.993	426.5
		шу жумладан:		
		СТ ўзг.ҳисобига	0.832	-82.21
		ТМЗ ўр. йилл.қийм.ўз. ҳисобига	-1.825	508.71

4.Ишлаб чиқариш захираларининг айланувчанлиги Кд4, Д4				
(№2 шакл)010 сатр	Кд4,Д4, (ў)	Ўтган йил	4.105	87.7
№1 шакл(150сатр дб+150сатр до)/2	Кд4,Д4,ш	Ҳ.й.шартли	6.324	56.92
	Кд4,Д4 (х)	Ҳисобот йили	4.497	80.0
		Жами ўзгариш	0.842	-7.7
		шу жумладан:		
		СТ ўзг.ҳисобига	2.219	30.78
		ТМЗ ўр. йилл.қийм.ўз. ҳисобига	-1.827	-23.08

5.Пул маблағларининг айланувчанлиги Кд5, Д5				
(№2 шакл)010 сатр	Кд5,Д5, (ў)	Ўтган йил	17.88	20.13
№1 шакл(320сатр дб+320сатр до)/2	Кд5,Д5,ш	Ҳ.й.шартли	27.55	13.06
	Кд5,Д5 (х)	Ҳисобот йили	7.11	50.6
		Жами ўзгариш	-10.77	30.47
		шу жумладан:		
		СТ ўзг.ҳисобига	9.67	-7.07

		ТМЗ ўр. йилл.қийм.ўз. ҳисобига	20.44	37.54
6.Дебиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги Кдб, Дб				
(№2 шакл)010 сатр	Кдб,Дб, (ў)	Ўтган йил	6.68	53.89
№1 шакл(210сатр дб+210сатр до)/2	Кд7,Д7,ш	Ҳ.й.шартли	10.29	34.98
	Кд3,Д3 (х)	Ҳисобот йили	3.30	109.10
		Жами ўзгариш	-3.38	52.21
		шу жумладан:		
		СТ ўзг.ҳисобига	3.61	-18.91
		ТМЗ ўр. йилл.қийм.ўз. ҳисобига	-6.99	74.12

Корхона иш активлигини оширишнинг муҳим тадбирлари:

- -маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнини оптималлагини таҳминлаш;
- -пухта ўйланган молиявий режа асосида иш олиб бориш;
- -активларнинг айланувчанлигини ўстириш юзасидан ҳисоб китобларнинг энг замонавий шаклларига ўтиш;
- -активларни, маҳсулот, иш хизматларни баҳолашни мақбул сиёсатини юритиш;
- -маркетинг тадқиқотлари таъсирчанлигини ошириш;
- -инвестицион жозибadorлик негизида маблағлар ҳаракатчанлигини жадаллаштириш ноананавий усулларидан фойдаланиш ва.х.к.

3.9.Бухгалтерия баланси ва молиявий ҳолат таҳлили юзасидан илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш

1. Молиявий ҳисоботнинг мақсади хўжалик субъектининг молиявий аҳволи, фаолияти, молиявий аҳволидаги ўзгаришлар тўғрисидаги ахборотни тақдим этишдан иборат. Ахборотларни ошкор этиш энг муҳим ва биринчи ҳисобот шакли бу бухгалтерия балансидир. Бухгалтерия балансини тузиш ва тақдим этиш шунчаки мақсад эмас. Бу орқали ички ва ташқи субъектларнинг иқтисодий қарорлар қабул қилиш учун зарурий бўлган ахборотлари ва уларга тегишли қўшимча манбалари олинади. Бухгалтерия баланси шакли ва мазмуни бўйича БХМС ва МҲХС талаблари асосида тубдан янги тартиблар, қоидалар, ўзгаришлар билан бойиганлигини алоҳида қайд этиш лозим. Шу билан биргаликда бухгалтерия баланси ва бошқа молиявий ҳисоботлардаги ахборотларни аналитик қайта ишламасдан хўжалик субъектлари молиявий аҳволи ва ундаги ўзгаришлар ҳақида аниқ хулосалар чиқариб бўлмайди. Шу сабабли ҳар битта ҳисобот шакли, таркиб ва мазмун житҳатдан кенг

камровли таҳлил этилмоғи лозим. Бунинг учун биринчи навбатда ушбу ҳисобот шаклларининг таҳлилийлигини кучайтириш лозим. Амалдаги бухгалтерия балансида бу ҳолат баланс моддаларининг давр боши ва охирига манбаланиши орқали изоҳлаш мумкин. Бу биринчи навбатда баланс моддаларидаги ўзгаришларни аниқ баҳолаш имконини беради.

Бухгалтерия баланси маълумотлари асосида ўрганилидиган масалалар кўлами жуда кўплиги сабабли уларни бир тизимга солиш ва мазмун бўйича такомиллаштириш энг муҳим муаммо ҳисобланади. Назарий адабиётларни кузатар эканмиз, уларнинг турли манбаларига дуч келишимиз мумкин. Асосий манбаларда ўрганиладиган мавзулар қаторида қуйидагилар таркибланади:

- актив, капитал ва мажбуриятлар таҳлили (мол мулк таркибининг, маблағлар манбасининг таҳлили);
- ликвидлик ва тўлов қобилиятининг таҳлили;
- молиявий барқарорлик таҳлил
- маблағлар айланишининг таҳлили

Лекин айрим манабларда улар қаторига қуйидаги қўшимча мавзулар ҳам киритилади:

- иш активлигини таҳлили;
- рейтинг баҳолаш;
- дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари таҳлили;
- иқтисодий ночорлик таҳлили;
- қиёсий таҳлил.

Иккинчи таркиб мавзулар фақат битта ҳисобот шакли эмас балки бир неча ҳисобот шакли манбалари асосида ҳисоб-китоб қилинади. Шу сабабли ҳам уларни айнан бухгалтерия балансини таҳлили мавзулари доирасига киритиш тўғри бўлмайди.

Хорижий манбаларда:

- бухгалтерия балансини горизонтал ва вертикал таҳлили
- тренд таҳлили
- молиявий коэффициентлар таҳлили
- инвестициялар таҳлили
- жалб қилинган маблағлар таҳлили
- актив счетлар таҳлили
- мажбуриятлар таҳлили
- таркиб бўйича баланс моддалари таҳлили мавзуларига муҳим аҳамият қаратилади.

Бу таркиб фарқланишларни фақат ўрганиладиган мавзулардагина эмас балки таҳлил мазмунида ҳам кўриш мумкин.

2. Бухгалтерия балансидан ахборотларни олиш ва уларни таҳлил этиш орқали корхонанинг ҳаётийлигини аниқлашнинг амалдаги услубиёти шакли ва мазмуни бўйича бир мунча мураккаб жараён ҳисобланади. Шу сабабли ҳам амалда кўпгина субъектлар (ички ва ташқи) бундан қочишга ҳаракат қиладилар. Бухгалтерия баланси ва молиявий ҳолатни баҳолашдаги минимал талабаларни албатта барча ахборот истемолчилари билиши талаб этилади. Шу сабабли бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳолатни таҳлил этишнинг ягона методологик асосларини яратиш ва унинг ҳар битта тармоқ ва фаолият турига мос услубий очиб берадиган қўлланмаларни чоп этиш талаб этилади.

3. Маълумотларни шакллантиришда бухгалтерия баланси бўлимлари ва унинг моддаларига иловаларда албатта тахлилий хулосаларни ҳам киритиш нормаларини белгилаш лозим.

4. Бухгалтерия баланси ва молиявий ҳолат таҳлилида дастурий таминоот базасининг янги авлодини яратиш ва уларда жорий ўзгаришларнигина эмас балки прогноз кўрсаткичларини ҳам башоратлаш имконини берувчи модели тизимини яратиш лозим.

5. Бухгалтерия баланси асосида мулк, капитал ва мажбуриятларга баҳо беришда уларнинг тарихий қиймати эмас балки бозор қийматини асос қилиб олиш ва бу бора МҲХС асосида қайта ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартибларини белгилаш лозим. Асосий воситаларнинг қайта баҳоланиши биолангина ушбу муаммони ечимини қилиб бўлмайди.

6. Бухгалтерия балансини молиявий ҳисоботнинг бошқа шакллари билан узвийликда ва боғлиқликдаги, алоқадорликдаги кўрсаткичлар тизимини алоҳида ажратиб олиш лозим.

7. Бухгалтерия балансини кенг қамровли таҳлил этишнинг фақат таҳлилнинг назарий ва амалий жиҳатларини чуқур биланганлик билан амалга ошадиган жараён эмас. Шу сабабли аналитиклар, таҳлилчилар биринчи навбатда бухгалтерия ҳисоби, молиявий ҳисоботларни тузиш қоидаларини, техникасини чуқур билишлари талаб этилади. Яъни тайёр ахборотларни олиб уларнинг аналитик ечими билан яхлит ва асосли хулосани шакллантириб бўлмайди. Шу сабабли ҳам хорижий манбаларнинг асосий қасмида ўрганиладиган саволлар бухгалтерия ҳисоби саволларига кўпроқ бир хилда тузиб чиқилади. Буни ёрқин ифодасини мазкур адабиётни ёзишда таянилган иккита муҳим манбада ҳам кўриш мумкин⁸⁹.

8. Бухгалтерия балансини ва молиявий ҳолат таҳлилида ахборотларнинг очиклиги ва ошқоролиги юзасидан интернет маълумот базасини ягона битта

---

⁸⁹ K. R. Subramanyam "FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS", ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. "Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)" Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X К)

порталини (мулкчилик шакли, фаолият тури, тармоғи бўйича, ташкилий шакли ва ҳ.к. бўйича) яратиш лозим. Бу ҳолат талаблар, мустақил изланувчилар тадқиқотчиларнинг амалий кўникмаларини шакллантириш, маълумотлар билан ишлаш имкониятларини оширган бўлар эди.

9.Бухгалтерия баланси ва молиявий ҳолат таҳлилини такомиллаштиришнинг энг муҳим шартларидан бири бу корхона ҳисоб сиёсатининг тўлақонли ва самарали тарзда белгиланиши ва юритилиши билан боғланади. Афсуски бу борадаги амалга ҳолатни қониқарли деб бўлмайди. Айниқса даргумон қарзлар бўйича юзага келган ҳолатларда бу муаммо ўткирлигча қолмоқда.

10.Бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳолат таҳлилини нисбатан мураккаблиги ва қимматлиги, таҳлил натижаларини бошқарув самарадорлига таъсирини баҳолашнинг имкони йўқлиги ҳам соҳага оид муммоларининг бир ҳисобланади.

Ўзбекистон темир йўллари АЖ нинг жамланган бухгалтерия баланси

Кўрсаткичлар	2017 -2018 йй.				
	01-январ 2017 йил	01-апрел 2017 йил	01-июл 2017 йил	01-окт 2017 йил	01-январ 2018 йил
АКТИВ					
1. Узоқ муддатли активлар	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Асосий воситалар бошланғич қиймати	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Асосий воситалар эскириш қиймати	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Асосий воситалар қолдиқ қиймати	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Номоддий активлар қолдиқ қиймати	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Капитал қўйилмалар	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Бошқа узоқ муддатли активлар	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2.Жорий активлар	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ишлаб чиқариш захиралари	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Келгуси давр харажатлари	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Пул маблағлари	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Бошқа жорий					160 480 738

активлар	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	
Дебиторлар, жами	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Шу жумладан:					
Харидор ва буюртмачилар билан хисоб-китоблар	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Бюджетга аванс тўловлари	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Актив бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
ПАССИВ	01-январ 2017	01-апрел 2017	01-июл 2017	01-окт 2017	01-январ 2018
1.Ўз маблағлари манбаси	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Устав капитали	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Резерв капитали	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Тақсимланмаган фойда	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Бошқа манбалар	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Мажбуриятлар	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Узоқ муддатли банк кредитлари ва қарзлари	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Бошқа мажбуриятлар	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Кредиторлик мажбуриятлари, жами	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Шу жумладан:					
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга мажбуриятлар	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Бюджетга мажбуриятлар	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Баланс пасиви бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботи (2016-2017 йй.)

Кўрсаткичлар	2017 -2017 йй.				
	2016 йил якуни	2017 йил 1-чорак	2017 йил ярим йиллик	2017 йил 9-ойлик	2017 йил якуни
Махсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соф тушум (без НДС)	3 362 225 550	962449671	2 062 793 894	3 361 281 410	5 180 801 340

Сотилган махсулот (товар, иш ва хизмат) ларнинг таннари	2 474 622 038	676792767	1 413 833 443	2 158 959 186	3 191 287 162
Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси	887 603 512	285656904	648 960 451	1 202 322 224	1 989 514 178
Давр харажатлари	568 302 199	149606662	337 213 324	522 133 651	752 744 444
Бошка операцион харажатлар	135 306 333	42700941	88 277 232	127 317 691	178 630 359
Асосий фаолиятнинг фойдаси	454 607 646	178751183	400 024 359	807 506 264	1 415 400 093
Молиявий фаолият буйича харажатлар	159 047 300	72550196	299 000 576	713 878 898	833 455 050
Молиявий фаолиятнинг даромадлари	269 112 080	205868818	233 127 682	494 355 483	506 789 162
Даромад (фойда) солигини тулагунга кадар фойда	564 672 426	312069805	334 151 465	587 982 849	1 088 734 205
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар	0	0	0	0	0
Даромад (фойда) солиги	16 304 363	8649337	9 717 680	16 859 555	30 730 577
Фойдадан бошка соликлар ва йигимлар	40 674 456	24155466	25 554 620	45 015 196	83 965 344
Хисобот даврининг соф фойдаси	507 693 607	279265002	298 879 165	526 108 098	974 038 284

4.Фойда ва зарарлар таҳлили

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар.

Хўжалик субъектининг молия хўжалик фаолияти натижавийлигини баҳолаш ва таҳлил. Тушум-жаражат-натижа олақадорлигини таҳлили. Активлар, тушум, фойда кўрсаткичларининг ўсишини баҳолаш.

Фода ва зарарларнинг таркибий таҳлили: маржинал фойда таҳлили; асосий фаолият натижасини таҳлили; солиқ тўловига қадар натижа таҳлили; соф фойда таҳлили; рентабеллик таҳлили.

Молия бозоридаги фаолият натижавийлигини таҳлили.

Фойда ва зарарлар таҳлили юзасидан илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш.

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётлар ва уларда мавзу оид манбалар

Чоп этилган адабиётлар	Назарий саволларнинг қўйилиши
<p>1. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б.</p>	<p>Маҳсулот сотишнинг критик хажм даражаси ва фойдалилик таҳлили</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот элементлари ва унинг тўрсаткичлар тизими ✓ Реализация хажми, ишлаб чиқариш харажатлари ва фойда олақадорлигининг таҳлили ✓ Ишлаб чиқариш харажатларини баҳолаш ✓ Маржинал даромад (фойда) контрибуцияси ва унинг омилли таҳлили ✓ Маҳсулот ишлаб чиқаришни критик хажм даражасининг таҳлили ✓ Корхоналарнинг активларини жойлаштириш ва унинг фойдаликка таъсирининг таҳлили ✓ Фирма ва колмпанияларнинг пасивлари ва уларнинг жойлаштиришнинг фойдаликка таъсирининг таҳлили ✓ Тадбиркорлик фойдасининг шаклланиши ва унинг тақсимланишидаги муаммоли жиҳатлар
<p>О.В. Ефимова [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.</p>	<p>Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот таҳлили</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Бозор иқтисодиёти шароитида фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот мақсади ва мазмуни ✓ Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботда даромад ва харажатларнинг туркумланиши ва уларнинг таснифи ✓ Молиявий натижаларнинг кўрсаткичлар тизими ✓ Фойда ва зарарларни таҳлил этиш методикаси ✓ Фойда сифати ва омилли таҳлилит, молиявий натижаларни башоратлаш

<p>Subramanyam K. R. FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by</p>	<p>Операцион фаолият таҳлили</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Даромадларни ўлчаш тушунчаси ва унинг операцион фаолият натижасига таъсирини таҳлили ✓ Фавкулудда моддалар, ҳисобдаги ўзгаришлар, реструктуризация қилиш йиғимлари ва уларнинг ҳисобдан чиқарилишини таснифлаш ва таҳлил этиш ✓ Даромад ва харажатларни тан олишни таҳлили ҳамда молиявий ҳисоботлар таҳлили рискларини баҳолаш ✓ Кечиктирилиган харажатлар таҳлили: илмий тадқиқотлар, изланишлар доир харажатлар. ✓ Ходимлар учун қўшим кулайликларни изохлаш, ходимлардаги акциялар тўғрисидаги маълумотларни ошкор этиш. ✓ Фоиз шаклидаги харажатлар ва даромад солигини изохлаш
<p>Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X</p>	<p>Даромадлар тўғрисидаги ҳисобот</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Ўрганиш мақсади ✓ Кириш ✓ Харажатлар таҳлили: сотилган маҳсулот таннархи, ялпи фойда ва фойда нормаси, бошқа операцион харажатлар, операцион харажатлар таҳлили, операцион фойда ✓ Бошқа харажат ва даромадлар таҳлили: бошқа даромадлар, бошқа харажатлар, тўланган фоизлар, даромад солиғи, солиқ тўловидан кейинги соф фойда. ✓ Молиявий ҳисоботларни таққослаш
<p>Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, - 622 ст.</p>	<p>Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот таҳлили</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Фойданинг турлича таснифланиши Даромад ва харажатларни ҳисобга олиш ✓ Ресурслар қийматининг камайиши ва амортизация ✓ Ишчиларга нафақа ва қўшимча тўловлар бўйича харажатлар Нафақалар тўлови юзасидан даврий тўловлар ✓ Нафақа мажбуриятлари ✓ Ходимларнинг нафақа чиққандан кейинги тўловлар ҳисоби ✓ Бошқа қўшимча тўловлар ҳисоби ✓ Илмий тадқиқотлар ва изланиш юзасидан тўловлар ✓ Гудвил ✓ Фоизлар кўринишидаги харажатлар ✓ Фойдадан солиқ ✓ Фавкулудда фойда ва зарарлар ✓ Бухгалтерия ҳисобидаги ўзгаришлар ✓ Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот: таҳлил мазмуни ва кириш
<p>Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности. М.: финансы и статистика 2007 367 стр</p>	<p>Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот асосида даромадлар, харажатлар ва молиявий натижалар таҳлили</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот мазмуни, роли ва вазифлари ✓ Корхона даромадалри ва харажатлари таркиби ва

	тузилиши, уларнинг динамикаси ва омилли таҳлили ✓ Соф фойдадан самарали фойдаланишни таҳлили ✓ Корхонанинг бозор барқарорлиги динамикасининг баҳолаш ва таҳлил. ✓ Корхонанинг даромадлиги ва рентабеллигини таҳлили

Мавзу бўйича амалиётдаги муаммолар.

Фойданинг шаклланиши ва ишлатилишидаги асосий муаммолар биринчи навбатда ҳисоб ва ҳисоботлашнинг амалдаги ҳолати, тартиби билан белгиланади. Хўжалик субъектларида бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботларни тўзишнинг амалдаги тартибларида кўпроқ солиқ қонунчилиги талабларига бўйсундирилганлигини, иқтисодий таҳлил этишда эса кам наф берадиган омиллар белгилаганлигини кўриш мумкин. Шу сабабли, фойда ва зарарларни чуқур тадқиқ этишда, фойда ва рентабелликни ўстиришнинг ички имкониятлармини аниқлашда, корхона фойдасини ўстириш юзасидан ҳар тамонлома асосланган хулосаларни чиқаришда молиявий ҳисоботлашнинг такомиллашган тартибини жорий этиш лозим.

Молиявий натижаларни баҳолашда фойдани шаклланишини алоҳида муҳим жиҳатларини эътиборга олиш лозим. Буларни қуйидагиларда кўриш мумкин:

1. Маҳсулот ортиб жўнатилди, товарлар сотилди, хизматлар кўрсатилди, лекин улар учун пул тушумлари амалга оширилмади. Шунга қарамай бухгалтерия баланси (хусусий капитал таркибида) ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда жорий давр фойдаси акс эттирилади.

Бу ҳолатда:

Биринчидан: олинган фойда суммасининг бухгалтерия балансининг пассив томонида хусусий капитал таркибида, тақсимланмаган фойда ёки қопланмаган зарар қаторида акс этадиган суммаси ёки молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг соф фойда қаторида акс этадиган суммалар реаллигини таъминлаб бўлмайди. Бу сумма ҳаридор ва буюртмачиларга бўлган мажбурият суммасининг бир қисмини (фойдага тегишли бўлган қисмини) ташкил этган ҳолда фақат унга келгусида эгалик қилиш ҳуқуқинигина англатади ҳалос. Шу билан биргаликда, корхонанинг молиявий барқарорлигини ўсиши таъминлагандек кўринади. Даврий тафоввут, яъни вақт бўйича ўзгаришларни ҳисобга оладиган бўлсак бу ўсиш ҳеч қандай ижобий таъсирга эга бўлмаслигини кузатиш мумкин.

Иккинчидан: Пули келиб тушмаган лекин ортиб жўнатилган маҳсулотлар, сотилган товарлар, кўрсатилган хизматлардан молиявий натижаларни аниқлашда, даромад ва ҳаражатларни тан олишнинг амалдаги тартибига кўра “ҳисобга олиш” қоидасига амал этилади. Бу эса хали реаллиги таъминланмаган фойдадан солиқлар ва дивидентлар (рағбатлар) тўлаш лозимлигини англатади. Пули туланмаган сотилган маҳсулотлар, товарлар ва кўрсатилган хизматлар қиймати албатта мажбуриятлар (дебиторлик мажбуриятлари) қаторида акс эттирилади. Бу эса албатта

корхонанинг тўлов лаёқати ва маблағлар ҳаракатчанлигини тушиб кетишига олиб келади. Аммо, юзага келган мажбуриятларни қоплаш юзасидан захираларнинг ташкил этилишини, мажбуриятларнинг муддатлиги ва қопланиши юзасидан кучли назоратнинг йўлга қўйилганлиги, шунингдек бу бўйича аълоҳида ҳисобот (“Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари ҳақидаги” маълумотнома) шакли жорий этилишига қарамай муддати ўтган мажбуриятлар, ёки оқланмаган мажбуриятлар суммаси юқорилигича қолаверади. Бу эса корхона молиявий ҳолати бўйича фактларни бўзиб кўрсатишга олиб келади. Пули тўланмаган лекин сотилган қаторга киритилган, ортиб жўнатилган маҳсулотлар, сотилган товарлар, кўрсатилган хизматлар суммаси молиявий барқарорликни аниқлашда ижобий, тўлов лаёқатини баҳолашда эса салбий таъсирга эга бўлади.

2. Ҳисобот даврида ҳисоб-китоб қилинган фойда суммаси тақсимланмаган фойда қаторида, бухгалтерия балансида акс этади. Демакки ушбу сумма мутлақ ликвид маблағлар (пул маблағлари) қаторида ҳам акс этиши лозим. Амалдаги ҳолатда эса бу мосликни умуман таъминлаб бўлмайди. Яъни, олинган фойда суммасига тегишли пул маблағлари доимо алоҳида қаторда акс этиши, унинг ҳаракати фойданинг тақсимотига мувофиқ бошқарилиши кераклигини таъмин этувчи қоидалар белгиланмаган. Бу ҳолатни асосий воситалар ёки номатериал активларга эскириш ҳисоблаш ва жамғариб борилишидаги ҳолатга киёслаш мумкин. Олинган фойда суммасининг бир қисми қийин сотиладиган активлар (узоқ муддатли активлар) ёки секин сотилувчи активларга (ТМЗ) ўтказиладими, молиявий ресурс сифатида ёки мажбурият (дебиторлик) шаклида турадими бундан қатъий назар улар орасидаги мослик қайсидир жиҳатдан таъминланиши лозим.

3. Иқтисодий ночорлик ва бонкротлик аломатларини аниқлашда асосий кўрсаткичлар сифатида тўлов лаёқати, ўз ва қарз маблағлари нисбати, молиявий мустаҳкамлик, (узоқ муддатли ва жорий) активларнинг манбаланиши коэффицентлари баҳоланади. Бу кўрсаткичларнинг ҳолати кўпинча фойда, унинг реаллиги, ишлатилиши билан боғлиқ бўлади.

Лекин амалда, шундай ҳоллар ҳам бўладики фойдага ишлаётган корхонада ҳам бонкротлик аломатлари учраши мумкин. Бунинг сабаби кўпинча, олинган фойда суммасининг ноликвид маблағларга кўр-кўрона ишлатилиши, кредиторлик мажбуриятлари ўз вақтида қопланмаслиги, фойданинг самарасиз ишлатилиши туфайли юзага келиши мумкин.

Баъзи ҳолларда корхона фойдага эга бўлмаган ҳолда мол-мулкни ўстиришга эришади. Буни бевосита мол-мулкни текинга олиш, қайта баҳолашда, инвентаризация пайтидаги ортиқча чиқишларда кўриш мумкин.

Аксинча ҳолат ҳам бўлиши мумкин. Масалан: даргумон (дебиторлик) қарзлари туфайли мол-мулкнинг камайиши, корхонада қайсидир мулкнинг олиб қуйилиши ва х.к.

4. Бухгалтерия ҳисобини юритишнинг услубий таъминотида ҳам бу каби масалаларни ҳал этишнинг аниқ ечимларига келиш талаб этилади.

Молиявий ҳисоботларни тузиш, фойдани аниқлашдаги тартибларда бир ёклама ёндашувлардан чекиниш лозим. Масалан солиқ фойдасини аниқлашга ёки ҳисоб-китоб қилишга, бухгалтерия ёки иқтисодий фойдани аниқлашга кўпроқ урғу берилиши каби масалалар. Амалдаги тартибда кўпроқ солиққа тортиладиган фойда суммасини аниқлашга урғу берилган. Солиққа тортиладиган фойда суммаси бўйича корхона фаолияти самараси жуда юқори бўлиши, лекин иқтисодий, бухгалтерия фойдаси бўйича ночорликка юз тўтиши мумкин.

5. Корхонанинг бутун фаолият даври давомида ишлаб топилган фойда суммаси билан унинг ҳар бир ҳисобот давридаги ишлаб топган фойда суммалари бир бирига тенг чиқмайди. Бу бевосита қайта баҳолашлар, ҳисоб сиёсатидаги ўзгаришлар ва бошқа сабаблар билан боғланади. Буни аниқлашнинг жуда содда йўли корхона ишга туширилгандан ёпилгунга қадар бўлган жараёндаги қўйилган капитал билан олинган капитал орасидаги мутлақ фарқланишни аниқлаш лозим. Бу бутун фаолият давомидаги эришилган натижани билдиради.

Бухгалтерия балансида, ёки молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклларида кўрсаткичларнинг ўзаро мослиги таъминланмаган. Масалан: Асосий воситаларнинг қийматини “Бухгалтерия баланси” актив томон биринчи бўлим “Жорий активлар” қаторидаги “Пул маблағлари”ни 4-шакл “Пул оқими тўғрисидаги” ҳисобот билан мослигини кузатиш мумкин, ёки хусусий капитал тўғрисидаги маълумотнинг “Бухгалтерия баланси” пассиви биринчи бўлими “Ўз маблағлари манбайи” қаторида ва 5-шакл “Хусусий капитал тўғрисидаги” ҳисобот билан тегишли қаторлар мослигида кўриш мумкин. Пул оқимлари ёки мажбуриятларда ҳам худди шу ҳолатни кузатиш мумкин.

6. Бухгалтерия балансида “Тақсимланмаган фойда”, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда “Солиқ тўловига қадар фойда”, “Соф фойда” кўрсаткичлари акс этирилган. Шу билан бирга, солиққа тортиладиган базага қайта кўшиладиган ва чегириладиган моддаларга кўра “Солиқ тўловига қадар фойда” суммаси қайта ҳисоб-китоб қилинади ва фойда солиғи базаси аниқланади. Бу ҳолат фойда ва унинг тақсимланишини таҳлил этишни қийинлаштиради. Чунки унинг реаллигини қайси миқдор белгилаб беришини англаш қийин.

7. Асосий воситаларни эксплуатация қилиш, ишлатиш уларга тула эскириш ҳисоблашга қадар давом эттирилади. Шунингдек, уларнинг реал қиймати билан бухгалтерия ҳисобидаги эскириш қиймати ўртасидаги нисбат ёки боғлиқлик назарий жиҳатдангина тўғри бўлади. Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати доимо, уларнинг ҳақиқий қийматини акс эттирмайди. Инфляция таъсири юқори бўлган ҳолларда асосий воситаларнинг ликвидацион қиймати уларнинг бошланғич қийматидан ҳам ошиб кетиши мумкин. Бундай ҳолатда тўла эскириб бўлган ёки эскириш ҳисоблаб бўлинган асосий воситалар хўжалик фаолиятида яна фойдаланишда давом

эттиилади ва корхонага фойда олиб келади. Яъни, бунда иқтисодий фойда бухгалтерия фойдасидан бир неча бор юқори бўлади.

8. Жамғариб борилган фойда суммаси ҳеч қачон корхонанинг тегишли ҳисобот даври бўйича реал молиявий натижасига мос келмайди. Буни активларнинг исталган турида ёки шаклида ҳам кузатиш мумкин. Масалан ТМЗларнинг, ҳисоб-китоблардаги хатоликлар, инвентаризацияда қам ёки кўп чиқишлар, табиий камайишлар, ўғирликлар ва х.к. сабаблар туфайли доимо реаллигини таъминлаб бўлмаганидек фойданинг ҳам реаллигини таъминлаб бўлмайди. Даромад ва ҳаражатларни тан олиш, даргумон қарзлар, ҳисобот санасидан кейинги ўзгаришлар ва х.к. ҳисобига унинг реаллигини таъминлаш мумкин эмас.

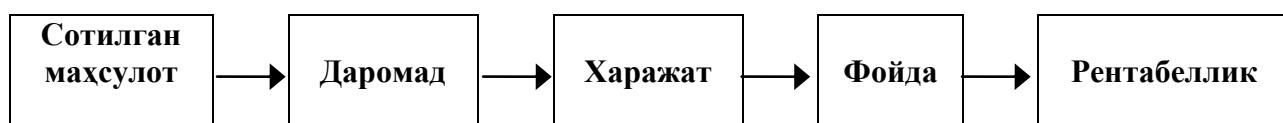
Юқорида санаб ўтилган жиҳатлар бухгалтерия ҳисоб-китоби бўйича аниқланган фойда суммаси ҳар доим ҳам корхона хўжалик фаолиятининг ҳақиқий натижавийлигини тўла акс эттирмаслигидан долалат беради. Шу сабабли таҳлилий амалларни ўтказишда иқтисодий фойда, бухгалтерия фойдаси, солиқ фойдаси, кўрсаткичларни аниқ фарқлаш лозим. Иқтисодий фойда товар (иш, хизмат)ларни сотишдан натижани ҳарактерласа, бухгалтерия фойдаси капиталнинг натижавийлигини ҳарактерлайди. Солиқ фойдаси хўжалик фаолияти натижавийлини солиқ қонунчилигига мувофиқ қайта ҳисоб-китоб қилинадиган фойда суммасини ифодалайди.

4.2. Хўжалик субъектининг молия хўжалик фаолияти натижавийлигини баҳолаш ва таҳлил: тушум-ҳаражат-натижа олақадорлигини таҳлили, активлар, тушум, фойда кўрсаткичларининг ўсишини баҳолаш.

Хўжалик субъектининг молия хўжалик фаолияти натижавийлигини ифодаловчи кўрсаткичлари ва уларнингнинг бир-бирига боғлиқлиги куйидагича ифодаланади.

4.1-чизма

Хўжалик фаолияти натижавийлигини ифодаловчи кўрсаткичлари

Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими куйидагилардан иборат:

4.1-жадвал

Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар

Даромадлар	Харажатлар	Молиявий натижалар	Бирлик кўрсаткичлар	Жамловчи кўрсаткичлар
Асосий фаолиятдан даромадлар	Асосий фаолиятдан харажатлар	Асосий фаолият фойда, зарари	-Маҳсулот сотишдан соф тушум -Сотилган маҳсулот ишлаб чиқариш таннари -Давр харажатлари	-Маҳсулот сотишдан ялпи фойда -Асосий ишлаб чиқариш

			-Бошқа операцион даромадлар ва харажатлар	фаолияти натижаси
Молиявий фаолиятдан даромадлар	Молиявий фаолиятдан харажатлар	Молиявий фаолият фойда, зарари		Умумхўжалик фаолиятининг натижаси
Фавкулудда даромадлар	Фавкулудда харажатлар	Фавкулудда фойда, зарар		Солиқлар тўловига қадар натижа
Жами даромадлар	Жами харажатлар	Жами молиявий натижа	Солиқлар, тўловлар, ажратмалар	Соф фойда

Таҳлил жараёнида ушбу боғлиқликнинг барча тизими ўрганилади. Бу унинг вазифасини тўғри белгилаб олишни тақозо қилади. Корхонанинг молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш вазифаси қуйидагилардан иборат:

- молиявий натижаларни ифодаловчи барча кўрсаткичларнинг тўғри аниқланганлигини текшириш;
- молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг ҳисобот давридаги ўзгаришига баҳо бериш;
- ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бирига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш;
- молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг бир-бирига боғлиқлигини аниқлаш ва уларнинг соф фойда ўзгаришига таъсирини ҳисоблаш;
- рентабеллик кўрсаткичларига баҳо бериш;
- унинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;
- фойда ва рентабелликни оширишнинг ички имкониятларини ахтариб топиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш.

Молиявий натижаларни ифодаловчи муҳим кўрсаткичлар ва уларнинг аниқлаш услубини қуйидаги жадвалда кўриб чиқиш мумкин.

4.2-жадвал

Молиявий натижаларни аниқланиш тартиби

Молиявий натижани кўрсаткичлар тизими		Уларнинг таъсир бирликлари			
Сотишдан тушган ялпи молиявий натижа (Сямн)	=	Маҳсулотни (иш, хизматни) сотишдан келган соф тушум (Ст)	-	Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)лар таннари (Тн)	
Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (Аичфмн)	=	Ялпи молиявий натижа (Ямн)	-	Давр харажатлари (Дх)	+ Бошқа операцион даромадлар (Бд)
Молиявий фаолият натижаси (Мфн)	=	Молиявий фаолиятдан келган даромадлар (Мфд)	-	Молиявий фаолиятдан харажатлар (Мфх)	

Фавкулудда фойда ёки зарар (Ффз)	=	Фавкулудда даромад (Тд)	-	Фавкулудда харажат (Тх)		
Солиқ тўлангунга қадар молиявий натижа фойда (Стқмн)	=	Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (Аичфмн)	+	Молиявий фаолият натижаси (Мфн)	+	Фавкулудда фойда ёки зарар (Ффз)
Соф фойда (Сф)	=	Солиқ тўлангунга қадар молиявий натижа фойда (Стқмн)	-	Солиқлар ва ажратмалар (Стй)		

Курсаткичлар номи	Сатр раками	Утган йилнинг шу даврида		Хисобот даврида	
		Даромадлар (фойда)	Харажатлар (зарар)	Даромадлар (фойда)	Харажатлар (зарар)
1	2	3	4	5	6
Махсулот (товар, иш, хизмат) ларни сотишдан соф тушум	010	3 362 225 550	X	5 180 801 340	X
Стилган махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни таннари	020	X	2 474 622 038	X	3 191 287 162
Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари) (сатр.010-020)	030	887 603 512		1 989 514 178	
Давр харажатлари, жами (сатр.050+060+070+080), шу жумладан:	040	X		X	
Сотиш харажатлари	050	X		X	
Маъмурий харажатлар	060	X	568 302 199	X	752 744 444
Бошка операцион харажатлар	070	X	135 306 333	X	178 630 359
Келгусида соликка тортиладиган базадан чиқариладиган	080	X		X	
Асосий фаолиятнинг бошка даромадлари	090		X		X
Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 030-040+090)	100	454 607 646		1 415 400 093	
Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 120+130+140+150+160), шу жумладан:	110	269 112 080	X	506 789 162	X
Дивидендлар шаклидаги даромадлар	120		X		X
Фоизлар шаклидаги даромадлар	130		X		X
Узок муддатли ижара (молиявий лизинг) дан даромадлар	140		X		X

Валюта курси фаркидан даромадлар	150		X		X
Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	160		X		X
Молиявий фаолият буйича харажатлар (сатр. 180+190+200+210), шу жумладан:	170	X	159 047 300	X	833 455 050
Фоизлар шаклидаги харажатлар	180	X		X	
Узок муддатли ижара (молиявий лизинг) буйича фоизлар шаклидаги харажатлар	190	X		X	
Валюта курси фаркидан зарарлар	200	X		X	
Молиявий фаолият буйича бошқа харажатлар	210	X		X	
Умумхужалик фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 100+110-170)	220				
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар	230	0	0	0	0
Даромад (фойда) солигини тулагунга қадар фойда (зарар) (сатр. 220+/-230)	240	564 672 426		1 088 734 205	
Даромад (фойда) солиги	250	X	16 304 363	X	30 730 577
Фойдадан бошқа солиқлар ва тўловлар	260	X	40 674 456	X	40 674 456
Хисобот даврининг соф фойдаси (зарари) (сатр.240-250-260)	270	507 693 607		974 038 284	

Ушбу ҳисоботда корхона молиявий натижаларинининг ҳисобот даври ва утган йилга тегишли маълумотлари акс этган. Ушбу ҳисобот шакли ва ундаги манбаалармазкур молиявий натижалар, фойда ва зарарларни, рентабелликни таҳлил қилиш учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий активлар ҳаракатида фойдани шакллантиришнинг энг муҳим омили бу ишлаб чиқариш харажатлари ва улар туфайли эришилган иқтисодий самарани (маҳсулот чиқиши) тижорат фаолиятдан пул ва пул эквивалентлари шаклида тушумларнинг ортиши шаклида (сотиш жараёни) активларнинг кўпайиши ҳисобланади.

Бу билан фойда ва унга даҳлдор бўлган элементларнинг, даромадлар ва харажатларнинг ўзаро боғлиқлиги келиб чиқади. Хориж амалиётида ушбу боғлиқликнинг методик услубиёти яратилганлига аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак 80 йилдан ошиқ вақт бўлди. Ушбу боғлиқликни нафақат ижобий якунига балки ушбу якуннинг қатнашувччи бошқа бирликларга нисбатан ҳам ўсишига эришилиши умумий фаолиятнинг ривожланиши, тараққий этишининг ҳам ососий омили деб қаралади. Яъни фойданинг ўсиш даражаси сотиш ҳажмининг ўсиш даражасидан юқори, сотиш ҳажмининг ўсиши эса

иқтисодий активларнинг ўсиши даражасидан юқори бўлишлиги талаб этилади. Фойдага эга бўлиш шунчаки мақсад эмас, унинг қайси даражадалиги муҳимроқ. Бу омил фақат корхонанинг ўзига боғлиқ жиҳатлар билан ҳал этиладиган ходиса эмас. Унда кўпроқ ташқи омиллар таъсири кучлироқ ҳисобланади⁹⁰.

Фойданинг тўпланиши корхонанинг қайси соҳага мансублигига боғлиқ. Агар у ишлаб чиқариш корхонаси бўлса фойданинг асосий манбаи ишлаб чиқариб сотилган маҳсулотдан тушум бўлади. Агар у хизмат кўрсатишга дахлдор корхона бўлса фойданинг асосий қисми хизмат кўрсатиш эвазига олган тушумдан иборат бўлади ва ҳ.к. Шу туфайли таҳлил жараёнида қайси соҳа ўрганилаётган бўлса унинг фаолиятдан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

4.5-жадвал

Фойда, тушум ва актив ҳажмининг ўсишидаги мувофиқлик

Фойда:	Мутлақ ифодаси	Нисбий ифодаси	Ривожланиш шарти
Жорий йил	Ф1	Ф1/ Ф0	Ф1/Ф0> Т1/ Т0
Ўтган йил	Ф0		
Фарқ +,-	Ф1- Ф0		
Тушум:			
Жорий йил	Т1	Т1/ Т0	Т1/ Т0> А1/ А0
Ўтган йил	Т0		
Фарқ +,-	Т1- Т0		
Актив:			
Жорий йил	А1	А1/ А0	А1/ А0>100
Ўтган йил	А0		
Фарқ +,-	А1- А0		

4.6-жадвал

Фойда-тушум-активлар ўсишидаги боғлиқлик

Фойданинг ўсиши	Тушумнинг ўсиши	Активнинг ўсиши	%
Ф1/Ф0*100	СТ1/СТ0*100	А1/А2*100	100
Ўсишнинг мувофиқлиги			
Ф1/Ф0*100>СТ1/СТ0*100>А1/А2*100>100 ёки			
100<А1/А2*100< СТ1/СТ0*100< Ф1/Ф0*100			

Реализация ҳажми, ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва фойда кўрсаткичлари узвий боғлиқликга эга. Реализация ҳажми орқали ялпи даромад, ялпи тушум кўрсаткичига эга бўлинади. Унинг ишлаб чиқариш

⁹⁰ K. R. Subramanyam "FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS", ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. "Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)" Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х К)

ҳаражатлари билан таққослаш асосида фойда, натижа кўрсаткичига чиқилади. Буни математик ифодада қуйидагича тасвирлаш мумкин⁹¹.

$$\Phi(D)=MCCT-CMИЧТ(TCOK) \quad (4.1)$$

Бунда;

Φ(D)-фойда(даромад);

MCCT-маҳсулот сотишдан соф тушум;

СМИЧТ (ТСОК)-маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи (сотиб олинган товарлар қиймати).

Бухгалтерия ҳисобида маҳсулот чиқиши, ҳаражат ва натижа олақадорлигини қуйидаги боғланишда ҳисобга олиш тартиби ҳам белгиланади.

Сотиш ҳажми - Ҳаражатлар=Натижа

Нативавий кўрсаткич демакки, сотиш ҳажмига ёки товароборот кўрсаткичига ҳамда, ишлаб чиқариш ҳаражатлари ёки товарларни сотиб олиш қийматига боғлиқ деб қаралади. Унинг бирлик ифодасини эса қуйидагича тасвирлаш мумкин.

$$H=D*B-D*T \quad (4.2)$$

$$H=D (B-T) \quad (4.3)$$

Бунда;

H-фойда;

B-маҳсулот бирлигини баҳоси (сўм);

D-маҳсулот бирлиги (дона);

T-маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш таннархи (сўм).

Юқоридаги боғланишдан нативавий кўрсаткични маҳсулотнинг миқдори, баҳоси ва бирлик таннархига боғлиқ эканлиги келиб чиқади. Унинг ифодаси бевосита нативавий кўрсаткични омилли таҳлил этиш имконини ҳам беради. Демак, натижа ўзгаришига ҳисоб-китоб қилинадиган қуйидаги омиллар таъсир этишини изоҳлаш мумкин;

-ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бирлигини ўзгариши;

-маҳсулотлар бирлик баҳосининг ўзгариши;

-маҳсулотлар бирлик таннархининг ўзгариши;

Маржинал фойда контрибуциясига нисбатан оладиган бўлсак ишлаб чиқариш ҳаражатларини шартли ўзгарувчан, ўзгармас, ўзгарувчан ҳаражатларга таркибланиши, боғланишни янада мураккаблаштиради. Бунда ишлаб чиқариш ҳаражатларининг ўзгаришида маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажмини ўзгариши асос қилиб олинган.

⁹¹ K. R. Subramanyam "FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS", ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. "Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)" Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X К)

4.3.Фойда ва зарарларнинг таркибий таҳлили: маржинал фойда таҳлили; асосий фаолият натижасини таҳлили; солиқ тўловига қадар натижа таҳлили; соф фойда таҳлили; рентабеллик таҳлили.

Бизнесни бошқаруви қарорларини асослашда маржинал таҳлил муҳим ҳисобланади. Унинг методик асосида ўзаро алоқадорликка эга бўлган иқтисодий кўрсаткичларни урта гуруҳини ўрганиш туради. Бу кўрсаткичлар ҳаражатлар, ишлаб чиқариш (сотиш) ҳажми ва фойда кўрсаткичларидир. Мазкур усул кўпинча зарарсизлик таҳлили деб юритилади. Ушбу усул америка олимлари томонидан 1930 йилларда ишлаб чиқилган. Унинг ғоявий муаллифи асли касби инженер бўлган Уолтер Раутенштрах ҳисобланади. Услубиёт негизида, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига мувофиқликда узгариб турувчи ва ўзгармас ҳаражатларнинг таркибланиши туради⁹².

Корхонанинг маржинал даромади- сотишдан тушумдан ўзгарувчан ҳаражатларни чегириш асосида аниқланади. Маҳсулот бирлигидан маржинал даромад ушбу маҳсулотнинг баҳоси билан унга кетган ўзгарувчан ҳаражатларнинг фарқига тенг. Баҳо таркибида эса фақат ўзгарувчан ҳаражатлар эмас балки доимий ҳаражатлар ва фойда суммаси ҳам акс этади.

Маржинал таҳлилнинг асосий жиҳатлари куйидагилар билан ҳарктерланади:

- зарарсиз ишлаш ҳажмини аниқлаш;
- корхонанинг хавфсиз (зарарсиз) ишлаш доирасини белгилаш;
- фойданинг кўзланган ҳажмида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини белгилаб олиш;
- маржинал даромадликка эпришида доимий ҳаражатларнинг критик даражасини аниқлаш;
- белгиланган топшириқларни уудалашда доимий ва ўзгарувчан ҳаражатлар таъсирида маҳсулот баҳосининг критик даражасини белгилаб олиш.

Маржинал даромаднинг одатда урта тур кўрсаткичи ҳисоб-китоб килинади⁹³:

- Мутлақ маржинал даромад
- Нисбий маржинал даромад
- Операцион ричаг

4.7-жадвал

Маржинал даромад кўрсаткичлари

1.Мутлақ маржинал даромад	СТ-Ўх	СТ-сотишдан тушум Ўх-ўзгарувчан ҳаражат
---------------------------	-------	--

⁹² K. R. Subramanyam "FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS", ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. "Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)" Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X К)

⁹³ K. R. Subramanyam "FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS", ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. "Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)" Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X К)

2.Нисбий маржинал даромад	МД/СТ	МД-маржинал даромад
3.Операцион ричаг	Фў/СТў	Фў-маҳсулот сотишдан фойданинг ўсиши СТў- сотиш ҳажмининг ўсиши
Маҳсулот сотишдан фойданинг ўсиши	Ф1-Ф0/Ф0	Фойданинг жорий (1) ва ўтган (0) давр кўрсаткичи
Сотиш ҳажмининг ўсиши	С1-С0/С0	Сотиш ҳажмининг жорий (1) ва ўтган (0) давр кўрсаткич

Ишлаб чиқариш ҳаражатларининг ўзгарувчан ва ўзгармас ҳаражатларга таркибланиши нашр этилган адабиётларда назарий жиҳатдан баён этилади. Норматив ҳужжатларда эса ишлаб чиқариш ҳаражатларини ўзгарувчан ва ўзгармас ҳаражатларга таркибланиш нормалари белгиланмайди. Шу сабабли, амалиётда ишлаб чиқариш ҳаражатларини ўзгарувчан ва ўзгармас ҳаражатларга таркиблаган ҳолда ҳисобга олиш тартибига амал этилмайди.

Ишлаб чиқариш ҳаражатларини ўзгарувчан ва ўзгармас ҳаражатларга таркибланишдан мақсад шуки-бу ҳаражатларни юзага чиқиш шакли, ўрни ва жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобга олиш ҳамда ҳаражатларни мақсадли бошқариш имконини беради. Афсуски, ишлаб чиқариш ҳаражатларини ўзгарувчан ва ўзгармас ҳаражатларига таркибланишда ишлаб чиқариш ва давр ҳаражатларини бир хил мазмунда қарашмоқда. Ваҳоланки бу таркиб ҳаражатларнинг ҳар икала гуруҳига нисбатан ҳам таркибланиши тўғри деб қаралади.

Маҳсулот сотишдан олинган тушумни ҳисоблашда “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги”(эски таҳрири, 1996 йил) Қонунни қабул қилиниши ва амалиётга киритилиши билан кассали усулдан ҳисобга олиш усулига ўтиш белгиланди. Буни бевосита ҳисобнинг барча ўзгарувчи бирликларини ўз ичига олувчи корхона ҳисоб сиёсатининг ўзгариши билан ҳарактерлаш мумкин. Демак, маржинал фойда контрибуциясига таъсир этувчи асосий бирликлардан бири бу- корхона ҳисоб сиёсатининг ўзгаришидир.

Кассали усулдан ҳисобга олиш усулига ўтилиши маржинал фойда, ялпи суммасини оширади. Лекин кейинги даврлар бўйича унинг реаллигини таъминлаш вазифаси қўйилади.

Молиявий натижаларни аниқлашнинг халқаро амалиёти⁹⁴

Маҳсулот сотишдан соф тушум X1	<i>Сотишдан соф тушум=сотишдан ялпи тушум-сотишга солиқлар</i>		
	Ўзгарувчан ҳаражатлар	<i>Маҳсулот ҳажмига ўзгаришига боғлиқ ҳаражатлар</i>	
	Доимий ҳаражатлар	<i>Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган ҳаражатлар</i>	
		Давр ҳаражатлари, асосий фаолиятнинг бошқа	<i>Ишлаб чиқаришдан ташқари ҳаражатлар(сотиш, маъмурий ва бошқа</i>

⁹⁴ K. R. Subramanyam “FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS”, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. “Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)” Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X К)

	Маржинал фойда X2	Операцион фойда X3	даромадлари		<i>умумхўжалик харажатлари), маҳсулот(ши, хизмат)лани сотишдан ташиқари сотишдалардан даромадлар</i>	
			Асосий фаолият фойдаси X4	Молиявий фаолиятдан даромадлар, харажатлар		<i>Молиявий таснифга эга жараёнлардан даромадлар ва харажатлар</i>
				Умумхўжалик фаолияти фойдаси X5	Фавқулодда даромадлар, харажатлар	<i>Хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолиятидан аниқ фарқ қиладиган, яъни тез-тез ёки мунтазам содир бўлмайдиган воқеалар ёки битимлар натижасида юз берган даромадлар ёки харажатлар</i>
					Солиқ тўловига қадар фойда X6	<i>Солиқ идоралари томонидан белгиланган қоидаларга мувофиқ аниқланган фойда (зарар)</i>
<i>Бухгалтерия ҳисоби бўйича фойда -солиқ харажатлари чегириб ташиланишидан олдинги давр фойдаси ёки зарари</i>				Солиқлар, тўловлар, ийғимлар X7		
				Соф фойда X8		

4.9– жадвал

Маржинал фойда ва унинг омилли таҳлили ҳисоб- китоблари

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили шартли	Ҳисобот йили
Маҳсулот сотишдан ялпи тушум	Мў*Бў	Мх*Бў	Мх*Бх
Сотилган маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархида ўзгарувчан харажатлар	Мў*Ўў	Мх*Ўў	Мх*Ўх
Маржинал фойда	Мў(Бў-Ўў)	Мх(Бў-Ўў)	Мх(Бх-Ўх)
Сотилган маҳсулот таннархида ўзгармас харажатлар	Дў	Дх	Дх
Маҳсулот сотишдан соф фойда	Мў(Бў-Ўў)-Дў	Мх(Бў-Ўў)-Дх	Мх(Бх-Ўх)-Дх

Белгилар изоҳи;

Мў,Мх- ўтган йил(Мў) ва ҳисобот йилидаги(Мх) ҳақиқатда ишлаб
чиқарилган маҳсулотлар миқдори;

Бў,Бх-ўтган йил (Бў) ва ҳисобот йилидаги(Бх) сотилган маҳсулотлар
бирлик баҳоси;

Ўў,Ўх-ўтган йил (Ўў)ва ҳисобот йилида(Ўх) маҳсулотлар бирлигига
ўзгарувчан харажатлар;

Дў, Дх-ўтган йил (Дў) ва ҳисобот йилида (Дх) жами ўзгарувчан харажатлар.

Юқоридаги боғланишлардан маржинал фойда ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ҳам ҳисоб-китоб қилиш мумкин. Маржинал фойда кўрсаткичи ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи, ҳисоб-китоб қилинадиган омилларга маҳсулотлар миқдори, бирлик баҳоси ва бир бирликка ўзгарувчан харажатлар ўзгариши таъсири киради.

1. Маржинал фойда ва унинг ўзгаришига маҳсулот миқдорини ўзгариши таъсирини топиш учун қуйидаги боғланишдан фойдаланилади;

$$M_x * B_{\ddot{y}} - M_{\ddot{y}} * B_{\ddot{y}} = B_{\ddot{y}} * (M_x - M_{\ddot{y}}); \quad (4.4)$$

2. Маржинал фойда ўзгаришига баҳо ўзгаришининг таъсирини қуйидаги боғланишда топиш мумкин;

$$M_x * B_x - M_x * B_{\ddot{y}} = M_x * (B_x - B_{\ddot{y}}); \quad (4.5)$$

3. Маржинал фойда ўзгаришига маҳсулот бирлигига ўзгарувчан харажатлар сарфи ўзгаришини таъсири қуйидаги боғланишда топилади;

$$M_x * \ddot{Y}_x - M_x * \ddot{Y}_{\ddot{y}} = M_x * (\ddot{Y}_x - \ddot{Y}_{\ddot{y}}); \quad (4.6)$$

Учта омил йиғиндиси жамланган ҳолда маржинал ва соф фойда ўзгаришига омиллар таъсирини ҳисоб-китоб қилиб чиқиш мумкин.

Корхона фойдасини ошириш йулларга: сотиш ҳажмини ошириш (товарларни кредитга сотиш, сотишдан кейинги кафолатланган хизмат кўрсатишлар, тўловларда турли чегирмалардан фойдаланиш), Нархларни ошириш сифатни яхшилаш орқали, талабгор бозорларни излаб топиш, етказиб бериш муддатларини қисқартириш), маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини камайтириш (корхона ишлаб чиқариш кувватларидан тулик фойдаланишни йулга қуйиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқариш захираларидан тежамли фойдаланиш, сифатсиз ва брак маҳсулотларга йул қуйимаслик орқали) орқали эришиш мумкин.

Юқоридаги методик жиҳатга муқобил вариант сифатида маржинал фойда ва унга таъсир этувчи омилларни қуйидаги боғланишлар орқали прогнозлаш (башоратлаш) тартибини ҳам бериб ўтиш мумкин.

$$P_{Sp} = P_{Sb} \pm DS \pm DN \pm DVC \pm DFC \pm DP \quad (4.7)$$

Бунда:

P_{Sp} – фойда прогнози;

P_{Sb} – базис даври фойдаси;

DS – сотиш ҳажмининг ўзгариши таъсири;

DN – сотиш ҳажмига таркибий ўзгаришлар таъсири;

DVC – ўзгарувчан харажатларнинг таъсири;

DFC – доимий харажатлар ўзгариши таъсири;

DP – сотиш баҳосининг ўзгариши таъсири

4.10-жадвал

Маржинал фойда ва унинг жорий давр кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Белги	Миқдори	Ҳисоб-китоб усули
1. Сотиш ҳажми, минг сўм.	S	5 180 801 340	2- ҳисобот шакли
2. Ўзгарувчан ҳаражатлар, минг сум.	VC	2 068 759 641	Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи
3. Ўзгарувчан ҳаражатлар коэффиценти	b	0.399	VC : S
4. Маржинал даромад, минг сўм	MP	3 112 041 699	S - VC
5. Маржинал даромад коэффиценти	a	0.601	MP : S
6. Доимий (Ўзгармас) ҳаражат минг сум	FC	1 122 527 521	Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи
7. Сотишдан ялпи фойда, минг сум.	PS	1 989 514 178	MP - FC
8. Операцион ричаг	OL	1,56	MP : PS

Сотишдан тушумлар қатори бўйича таркибий ўзгаришларни билиш юзасидан маҳсулотнинг (амалдаги вариантда) шартли учта таркиби белгилаб олинади.

4.11-жадвал

Сотишни таркибий тузилиши

Товарлар гуруҳи	Салмоғи %
А	30%
В	50%
С	20%
жами	100%

Келгуси даврнинг башорат қилинган ўсиш кўрсаткичлари:

- Сотиш ҳажмининг ўсиши- 15%.
- Сотиш таркибининг ўзгариши: “А” - 50%; “В” - 40%; “С” - 10%.
- Ўзгарувчан ҳаражатларнинг камайиши-10%.
- Доимий ҳаражатларнинг ўсиши-120 000 000 минг сум.
- Маҳсулотларни сотиш баҳосининг ўсиши- 20%.

Омиллар таъсирининг ҳисоб китоби:

1. Сотиш ҳажмининг фойдага таъсирини ҳисоб китоби.

$$DS = DTs \times OL \times PSb \quad (4.8)$$

Бунда:

DTs – сотишдан тушумнинг ўсиш прогнози;

OL - операцион ричаг;

PS – базис даврида сотишдан тушум суммаси.

$$+15 \times 1,56 = +23,4\% \text{ (операцион ричаг самараси).}$$

$$1\,989\,514\,178 \times 23,4\%/100 = +465\,546\,317 \text{ минг сўм}$$

2. Таркибий ўзгаришларнинг маржинал фойдага таъсири ҳисоб китоби(DN)

$$\mathbf{DN = Sb \times Tb \times DMPn} \quad (4.9)$$

Бунда:

Sb – базис даврдаги сотиш ҳажми;

Tb – сотиш ҳажмининг прогноздаги ўсиши;

DMPn – таркибий ўзгаришлар ҳисобига маржинал даромад коэффициентининг ўзгариши.

$$5\,180\,801\,340 \times 1,15 \times (+7,8\%/100) = +464\,717\,880 \text{ минг сўм}$$

3. Доимий ҳаражатлар ўзгаришининг фойдага таъсирининг ҳисоб-китоби (DVC):

$$\mathbf{DVC = Sb \times Ts \times VCn \times VCp} \quad (4.10)$$

Бунда:

VCn – таркибий ўзгаришлар ҳисобига ўзгарувчан ҳаражатларнинг коэффициенти (1 - MPn);

VCp – ўзгарувчан ҳаражатларни камайтириш прогнози.

$$5\,180\,801\,340 \times 1,15 \times (1 - 0.399) \times (+10\%/100) = +358\,071\,084 \text{ минг сум}$$

4. Фойдаги доимий ҳаражатлар ўзгаришининг таъсири (DFC)
Доимий ҳаражатларнинг (120 000 000) минг сумга ортиши фойдани шунча суммага камайтиради деб қаралади.

5.Фойда ўзгаришига баҳонинг таъсири қуйидаги боғланишда топилади(DP)

$$\mathbf{DP = Sb \times Ts \times Pp} \quad (4.11)$$

Бунда:

Pp – маҳсулотни сотиш баҳосининг ўзгариши прогнози.

$$5\,180\,801\,340 \times 1,15 \times (+20\%/100) = 1\,191\,584\,308$$

Ҳисоб-китоблар якунида фойданинг қуйидаги даражасига эришилади:

$$\text{Жами} = 465\,546\,317 + 464\,717\,880 - 358\,071\,084 - 120\,000\,000 + 1\,191\,584\,308 = 1\,643\,777\,421 \text{ минг сум}$$

Демак келгусида, жорий даврда 1 989 514 178 минг сум фойдага эга бўлган корхона уни 1 643 777 421 минг сумга ошириш имкониятига эга деб хулоса қилиш мумкин.

Корхоналар фаолият юритаётганда турли кутилмаган ходисаларга дуч келади. Бу эса тўғри баҳолашни талаб этади. Маҳсулот (иш, хизматлар)ни ишлаб чиқаришда унинг қандай ҳажми корхонага зарарсиз ишлаш имконини туғдиради, ёки маҳсулотнинг қайси бирлигида маҳсулот сотишдан олинadиган тушум тўла ўзгарувчан ва ўзгармас ҳаражатларни қоплай олади?

Ушбу вазифани бажариш учун корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражаси кўрсаткичи аниқланади.

СТ-ЎХ>ДХ

(4.12)

Бунда: СТ-сотишдан тушум;

ЎХ-ўзгарувчан ҳаражат;

ДХ-доимий ҳаражат.

Бошқача қилиб айтганда, рентабелликка эришишнинг энг афзал қуроли – бу ўзгарувчан ҳаражатларни мутассил минималлаштириш (камайтириб бориш)га эришишдан иборат. Бунинг учун рентабелликнинг чегаравий нуқтаси, яъни "зарарсизлик нуқтаси" ни аниқлаш зарур

Ҳалқаро амалиётда критик ҳажм даражасини аниқлашда аналитик тадбирларнинг қуйидаги методикаси белгиланган.

1. Ўзгарувчан ва ўзгармас ҳаражатлар таркибланади.

2. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражаси белгиланади

4.13-жадвал

Ишлаб чиқариш ҳажмига мувофиқ ҳаражатларни классификация қилиш

Кўрсаткичлар	Ўтган йил		Ҳисобот йили	
	Доимий	Ўзгарувчан	Доимий	Ўзгарувчан
1. Материал ҳаражатлар	4 136,0	78 581,0	5 114,0	97 173,0
2. Меҳнат ҳақи ҳаражатлари	12 859,0	115 733,0	7 684,0	145 996,0
2.1. Вақтбай иш ҳақи	12 859,0	х	7 684,0	х
2.2. Ишбай иш ҳақи	х	115 733,0	х	145 996,0
3. Иш ҳақидан ажратмалар	3 372,0	30 350,0	1 953,0	37 115,0
3.1. Вақтбай иш ҳақидан	3 372,0	х	1 953,0	х
3.2. Ишбай иш ҳақидан	х	30 350,0	х	37 115,0
4. Амортизация ҳаражатлари	8 033,0	х	8 730,0	х
5. Бошқа ҳаражатлар	22 280,0		28 736,0	
Жами:	50 680,0	224 664,0	52 217,0	280 284,0

4.14-жадвал

Критик ҳажм (зарарсизлик) даражасини аниқланиши

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Ўзгариши
--------------	-----------	--------------	----------

1. Жами ишлаб чиқариш ҳаражатлари	275 344,0	332 501,0	57 157,0
2. Ўзгарувчан ҳаражатлар	224 664,0	280 284,0	55 620,0
3. Доимий ҳаражатлар	50 680,0	52 217,0	1 537,0
4. Сотиш ҳажми	342 763,0	422 275,0	79 512,0
5. Ҳаражатларнинг ўсиш даражаси, %	80.33%	78.74%	-1.59%
6. Ўзгарувчан ҳаражатларнинг ўсиш даражаси %	65.54%	66.37%	0.83%
7. Доимий ҳаражатларнинг ўсиш даражаси %	14.79%	12.37%	-2.42%
8. Сотишдан фойда	38 560,0	43 306,0	4746,0
9. Сотув рентабеллиги % (қ.8:қ.4 х 100)	11.25%	10.26%	-0.99%
10. Коплаш жамгармаси (қ.3+қ.8)	89 240,0	95 523,0	57 157,0
11. Коплаш жамгармаси коэффиценти(қ.10:қ.4)	0.26	0.23	-0.03
12. Зарарсизлик нуқтаси (қ.3:қ.11)	194 923.08	227 030.43	32107,0
13. Молиявий мустаҳкамлик захираси % (қ.4:қ.12 х 100-100)	75.85%	86%	10.15%
14. Операцион ричаг		0.005	

Корхонада молиявий мустаҳкамлик захираси ҳисобот йилда 86 фоизни ташкил этган, ўтган йилда ушбу даража 75.85 фоизга тенг бўлган. Бундан ижобий ўзгаришлар кузатилганлигини изоҳлаш мумкин.

Назарий жиҳатдан айтиш мумкинки ҳисобот йилида сотиш ҳажмини 227030.43 минг сумгача камайтириши, ўтган йил бўйича эса 194923.08 минг сумгача камайтириши мумкин-ушбу чегаравийликда корхона зарарсиз ишлаши мумкин. Яъни доимий ва ўзгарувчан ҳаражатлар суммасини коплашга тенг сотув ҳажмига эришади.

Агар корхона фойда ҳажмини 1 фоизга устириши лозим бўлса унинг учун сотиш ҳажмини 0.005 фоизга устриши талаб этилади.

Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражасини аниқлаш ва уни таҳлил этиш, иқтисодий ҳаракатда ва бизнесда муҳим масала ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич орқали компания ва фирмалар маҳсулот ишлаб чиқаришнинг фойдалилик даражасини белгилаб оладилар. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражасини белгилаш, унинг ҳисоб-китоблари кенг доирада олимлар томонидан ўрганилган. Шу сабабли уни аниқлашнинг турли ифодалари тавсия этилган.

Маҳсулот ишлаб чиқаришни критик ҳажм даражасини ҳисоблашнинг қуйидаги боғланишли ифодасини бериб ўтиш мумкин. (Рахимов М.Ю. «Дон маҳсулотлари ишлаб чиқариш корхоналарида молиявий натижаларни ҳисобга олиш, таҳлил этиш ва аудитни такомиллаштириш муаммолари» диссертация автореферати, Т.: ЎзР Банк ва Молия Академияси, 1999 й.)

$$Y_k = (S/P) * Y_k + U \quad (4.12)$$

Бунда:

Y_k-критик ҳажм даражасидаги маҳсулот ҳажми;

U-жами ўзгарувчан ҳаражатлар;
 S-маҳсулот бирлигида ўзгарувчан ҳаражат;
 P-маҳсулот бирлигини баҳоси.

Шунингдек, Критик ҳажм даражасида маҳсулот ишлаб чиқаришни куйидаги ифодалар орқали аниқлаш ҳам мумкин ва уларнинг мазмуни битта (3.4.-жадвалга қаранг).

$$Q_k = U / (P - S) \quad (4.13)$$

$$Q_k = \check{U}_x + D_x + o \text{ ёки} \quad (4.14)$$

$$Q_k = M * S + D_x + o \quad (4.15)$$

Белгилар изоҳи;

Q_k -критик ҳажм даражасидаги маҳсулотни миқдорий бирлиги;

$\check{U}_x$ -ўзгарувчан ҳаражат

D_x -доимий ҳаражат

0- нол миқдордаги фойда

M-маҳсулот бирлиги

P-маҳсулот бирлигига ўзгарувчан ҳаражат

$$C + S + o = \check{U}_x \text{ ўзгарувчан ҳаражатлар} + \check{U}_x \text{ ўзгармас ҳаражатлар} + \text{фойда.} \quad (4.16)$$

Бунда фойда миқдори нолга тенг деб олинади. Яъни; ишлаб чиқариш ва савдо айланмасидан олинган даромад тўлиқ, барча ҳаражатларни қоплаган ҳолда фойдага эга бўлинмайди.

4.15-жадвал

Критик ҳажм даражасини ҳисоб-китоб қилиш формулалари

Аниқланиш формуласи	Муаллифлар ⁹⁵
$Y_k = U / 1 - (S/P)$	Проф. Шеремет А.Д.
$Y_k = Q * S + U$	Проф. Шеремет А.Д.
$Y_k = (S/P) * Y_k + U$	И.ф.н.доц. Рахимов М.Ю.
$Y_k = C + S + o$	И.ф.н.доц. Рахимов М.Ю.
$Q_k = U / (P - S)$, $Y_k = Q_k * P$	Проф. Томас П. Карлин
$Y_k = U / P - S$	И.ф.н.доц. Рахимов М.Ю.
$\Phi = P - S = (p - s) * Q - S$	И.ф.н. Н.Хасанов, С.Нажмиддинов
Белгилар изоҳи:	Y_k -критик ҳажм U-доимий ҳаражатлар P- бирлик баҳо, C + S –ўзгарувчан ва ўзгармас ҳаражатлар S-жами ўзгармас ҳаражат, Q-маҳсулот бирлиги, миқдор -ўзгарувчан ҳаражат

⁹⁵ Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2008. — 208 с., Рахимов М. Иктисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Т.Иктисод – молия.2015, 390 б., Т.Карлин Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР) М.: ИНФРА-М. 1998. 447 с., Нажмиддинов С., Хасанов Н. Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш: муаммолар ва уларни ҳал қилиш.Т.: Иктисод ва ҳуқуқ дунёси. 2999. 43 б.

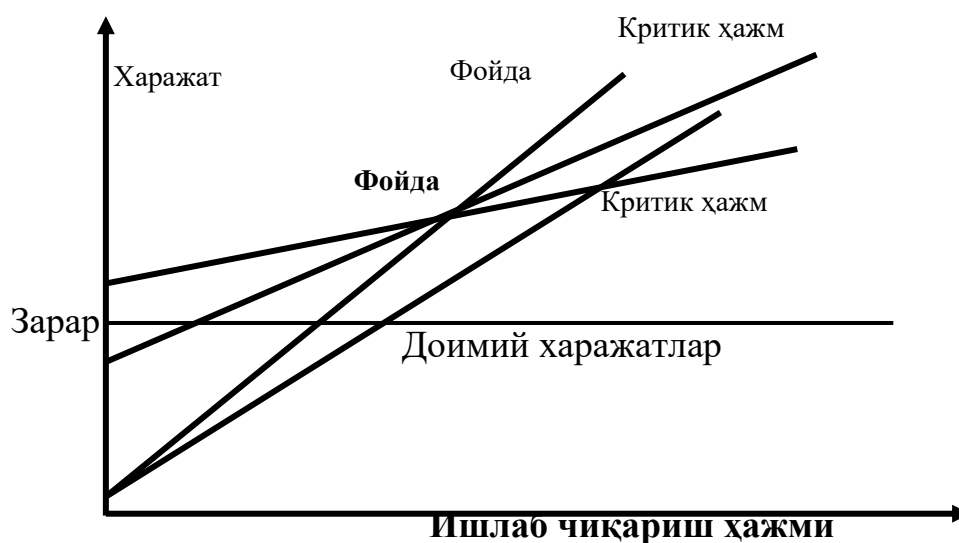
Критик ҳажм даражасини график чизмасини қуйидагича ифода этиш мумкин (3.1.-чизмага қаранг).

Критик ҳажм даражасидаги маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи бирликлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

- маҳсулот бирлиги баҳосини ўзгариши;
- бир бирликка ўзгарувчан ҳаражатларни ўзгариши;
- доимий ҳаражатларни ўзгариши;

4.3-чизма

Критик ҳажм даражасини график шаклида ифода этилиши

Муаллиф томонидан тавсия этилган 1-формула асосида якуний кўрсаткичга таъсир этувчи омилларни қуйидаги боғланишларда ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

Критик ҳажм даражасига маҳсулот бирлигига ўзгарувчан ҳаражатлар таъсирини ҳисоб-китоби;

$$Y_{k1} = (S_x/P_p) * Y_{kp} + U_p - (S_p/P_p) * Y_{kp} + U_p \quad (4.17)$$

Критик ҳажм даражасига маҳсулот баҳосини ўзгаришини таъсири;

$$Y_{k2} = (S_x/P_x) * Y_{kp} + U_p - Y_{kp1} \quad (4.18)$$

Критик ҳажм даражасига маҳсулот ҳажмининг ўзгаришини таъсири қуйидаги боғланиш билан аниқланади.

$$Y_{k3} = (S_x/P_x) * Y_{kx} + U_p - Y_{kp2} \quad (4.19)$$

Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик даражаси, зарарсизлик ёки фойдасизлик даражасидаги маҳсулот ҳажми, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг зарарсизлик нуқтаси деб ҳам юритилади.

Ушбу миқдорни аниқлашни аниқ мисоллар асосида кўриб чиқамиз.

4.16-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик даражасини аниқлаш кўрсаткичлари⁹⁶

	Кўрсаткичлар	Суммаси
1	Маҳсулот бирлигига ўзгарувчан харажатлар	399 227 сум
2	Доимий харажатлар	1 122 527 521 минг сум
3	Маҳсулот бирлигининг сотиш баҳоси	1 016 320 сум
4	Критик ҳажм даражаси	1 819 057 дона
Критик ҳажм даражасининг аниқланиши услулари		
5	Томас Каплин формуласи бўйича $Q_k = U / (P - S)$	
5.1. Миқдорда	$Y_k = 1\,122\,527\,521 / 1\,016\,320 - 399\,227$	1 819 057 дона
5.2. Қийматда	$Y_k = 1\,819\,057 * 1\,016\,320$	1 848 744 минг сўм
6	Проф. Шеремет А.Д. формуласи бўйича $Y_k = U / 1 - (S/P)$	
6.1. Миқдорда	$Y_k = 1\,122\,527\,521 / 1 - 399\,227 / 1\,016\,320$	1 848 755 дона
6.2. Қийматда	$Y_k = 1\,848\,755 * 1\,016\,320$	1 878 926 681 минг сўм
7	Проф. Шеремет А.Д. $Y_k = Q * S + U$	
7.1. Миқдорда	$Y_k = 1\,122\,527\,521 / 1\,016\,320 - 399\,227$	1 819 057 дона
7.2.	$Y_k = 1\,819\,057 * 399\,227 + 1\,122\,527\,521$	1 848 744 189 минг сўм
8	И.ф.н.доц. Рахимов М.Ю. $Y_k = (S/P) * Y_k + U$	
Ифоданинг ўзгариши	$Y_k - (S/P) * Y_k = U$ ушбу формула қуйидаги ифодага келади $((1 - (S/P)) * Y_k = U$ ундан Y_k қуйидаги тартибда аниқланади $Y_k = U / (1 - (S/P))$ бу ифода Проф. Шеремет А.Д. формуласи бўйича $Y_k = U / 1 - (S/P)$ билан бир хилликка эга	
8.1. Миқдорда	$Y_k = 399\,227 / 1\,016\,320 * Y_k + 1\,122\,527\,521$ бундан Бундан $Y_k = 1\,122\,527\,521 / 1 - 399\,227 / 1\,016\,320$ келмб чиқади	1 848 755 дона
8.2. Қийматда	$Y_k = 1\,848\,755 * 1\,016\,320$	1 878 926 681 минг сўм
9	И.ф.н.доц. Рахимов М.Ю. $Y_k = C + S + 0$	

⁹⁶ Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2008. — 208 с., Рахимов М. Иктисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Т.Иктисод – молия.2015, 390 б., Т.Карлин Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР) М.: ИНФРА-М. 1998. 447 с., Нажмиддинов С., Хасанов Н. Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш: муаммолар ва уларни ҳал қилиш.Т.: Иктисод ва ҳуқуқ дунёси. 2999. 43 б.

9.1.Қийматда	$Y_k=2\ 068\ 759\ 641 +122\ 527\ 521+0$ (фойда нол даражада)	3 191 287 162 минг сўм
9.2.Микдорда	$Y_k=1\ 122\ 527\ 521 / 12000$	1 849 303 дона
10	Проф.Томас П. Карлин $Y_k=Q_k \cdot P$	
10.1. Микдорда	$Y_k=1\ 122\ 527\ 521 / (1\ 016\ 320 -399\ 227)$	1 848 744 дона
10.2 Қийматда	$Y_k=1\ 819\ 057 *1\ 016\ 320$	1 848 744 189 минг сўм
11	И.ф.н.доц. Рахимов М.Ю. $Y_k=U/(P-S)/ P$	
11.1 Микдорда	$Y_k=1\ 122\ 527\ 521 / (1\ 016\ 320 - 399\ 227) / 1\ 016\ 320$	1 848 999 дона
11.2. Қийматда	$Y_k=1\ 848\ 999 * 1\ 016\ 320$	1 879 174 663 минг сўм

Корхонада маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даржасини барча жиҳатларида натижавий кўрсаткич бир хилда чиққан. Демак корхонада 1 819 057 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариши ўзгарувчан ва узгармас харажатларни тўлиқ қоплайди ҳамда 1 819 058 маҳсулот фойдага ишлашни бошлаб беради.

Асосий фаолият натижасини таҳлили. Асосий фаолият натижаси ўз ичига маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойдани, давр харажатлари фарқини ҳамда бошқа операцион даромад ва харажатлар фарқини олади. Асосий фаолият натижасини таҳлил этиш қуйидаги методик асосда ташкил этилади. Бунда фойданинг мутлақ ўзгаришларига, омилли таҳлилига, соф фойда таркибидаги нисбий ўзгаришларига баҳо берилади.

4.17-жадвал

Ўзбекистон темир йўллари АЖ молиявий натижавийлик кўрсаткичлари

т/р	Кўрсаткичлар	2015 йил	2016 йил	2017 йил	Ўзгариши	
					2015 йилга нисбатан	2016 йилга нисбатан
1	Маҳсулот сотишдан соф тушум	2 938 333 638	3 362 225 550	5 180 801 340	2 242 467 702	1 818 575 790
2	Сотилган маҳсулот ишлаб чиқариш таннари	1 991 022 603	2 474 622 038	3 191 287 162	1 200 264 559	716 665 124
3	Сотишдан ялпи фойда	947 311 035	8 87 603 512	1 989 514 178	1 042 203 143	1 101 910 666
4	Давр харажатлари	484 984 943	568 302 199	752 744 444	267 759 501	184 442 245
5	Операцион фаолиятнинг бошқа даромадлари, харажатлари	139 388 440	-135 306 333	-178 630 359	-	43 324 026
6	Асосий фаолият натижаси	601 714 532	454 607 646	1 415 400 093	813 685 561	960 792 447

Хулоса: корхонада асосий фаолият натижаси динамик жиҳатдан кескин ортган. Жумладан: 2015 йилга нисбатан 813 685 561 минг сўмга, 2016 йилга нисбатан 960 792 447 минг сўмга ортган.

Сотишдан олинган ялпи фойда суммаси 2015 йилга нисбатан 1 042 203 143 минг сўмга, 2016 йилга нисбатан 1 101 910 666 минг сўмга ортган.

4.18- жадвал

Ялпи фойда ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилидаги маҳсулот шу давр баҳоси ва ўтган йилдаги таннарх билан	Ҳисобот йилидаги маҳсулот ўтган йилидаги баҳо ва ҳисобот йилидаги таннарх билан	Ҳисобот йилида
1. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат) қиймати	3 362 225 550	3 562 452 311	3 652 524 222	5 180 801 340
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)нинг тўла таннари	2 474 622 038	2 624 256 487	2 763 212 433	3 191 287 162
3. Ялпи фойда* (2қ-1қ)	887 603 512	938 195 824	889 311 789	1 989 514 178

1. Сотилган маҳсулот ҳажмининг кўпайиши.

$\Delta \Phi_{см} = (C_{M1} - T_{H0}) - (C_{M0} - T_{H0}) = 938\,195\,824 - 887\,603\,512 = + 50\,592\,312$ минг сўм;

2. Таннархнинг ошганлиги.

$\Delta \Phi_{тк} = [(C_{M1}/i_p) - T_{H1}] - (C_{M1} - T_{H0}) = 889\,311\,789 - 938\,195\,824 = -48\,884\,035$ минг сўм;

3. Баҳонинг ошганлиги.

$\Delta \Phi_{б} = (C_{M1} - T_{H1}) - [(C_{M1}/i_p) - T_{H1}] = 1\,989\,514\,178 - 889\,311\,789 = 1\,100\,202\,389$ минг сўм.

Барча омиллар таъсири

$\Delta \Phi = + 50\,592\,312 - 48\,884\,035 + 1\,100\,202\,389 = +1\,101\,910\,666$ минг сўм

Корхонада ялпи фойда маълум аҳамиятга эга, чунки у барча молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар негизини ташкил қилади. Аммо хўжалик фаолиятининг пировард натижаси соф фойдага эришиш билан белгиланади. Шу туфайли иқтисодий таҳлилда соф фойдани ўрганиш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Молиявий фаолият натижавийлигини таҳлили. Бозор муносабатлари шароитида корхонанинг молиявий натижаси бевосита унинг молиявий фаолиятига ҳам боғлиқ қолмоқда. Шу туфайли бир қанча кўрсаткичлар корхонанинг молиявий фаолияти билан боғлиқ кўрсаткичлардир. Булар жумласига, уюшма ва шубба корхоналаридан олинган дивидендлар, бошқа олинган дивидендлар, уюшма ва шубба корхоналаридан олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар, бошқа тўланган ва олинган фоизлар, валюта курси фарқи, молиявий фаолият бўйича бошқа даромад ва харажатлар киради. Ушбу кўрсаткичларни корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаларига қўшиб корхона умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси аниқланади. Таҳлил этишда молиявий фаолиятдан даромадлар ва харажатларнинг таркибий тузилишига, мутлақ ва нисбий ўзгаришларига, солиқ тўловига қадар фойда таркибидаги салмоғига баҳо берилади.

4.18-жадвал

Ўзбекистон темир йўллари АЖнинг молиявий фаолиятдан даромадлари

т/р	Кўрсаткичлар	2015 йил	2016 йил	2017 йил	Ўзгариши +,-	
					2015 йилга нисбатан	2016 йилга нисбатан
1	Молиявий фаолиятдан даромадлар	63 267 300	269 112 080	506 789 162	443 521 862	237 677 082
2	Молиявий фаолиятдан харажатлар	80 660 353	159 047 300	833 435 050	752 774 697	674 387 750
3	Молиявий фаолиятнинг якуний натижаси	-17 393 053	110 064 780	-326 665 888	-344 058 941	-436 730 668

Корхонада молиявий фаолиятдан даромадлар 2015 ва 2017 йилларда зарар билан 2016 йилда 110 064 780 минг сўм фойда билан чиққан. Молиявий фаолият бўйича энг юқори даромад даражаси 2017 йилда кузатилгани билан ушбу йилда молиявий фаолият бўйича харажатлар 833 435 050 минг сўмни ташкил этган. Натижада юқори даромад, молиявий харажатларнинг кескин равишда ортиши билан ушбу йилда корхона молиявий фаолиятни зарар билан якунлаган.

Фавқулодда фойда зарарлар таҳлили. Хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолиятидан аниқ фарқ қиладиган, яъни тез-тез ёки мунтазам содир бўлмайдиган воқеалар ёки битимлар натижасида юз берган даромадлар ёки харажатларни шз ичига олади. Таҳлил этишда уларнинг даврий ўзгаришларига, солиқ тўловига қадар фойданининг таркибидаги салмоғига, динамик ўзгаришларига баҳо берилади.

4.19-жадвал

Ўзбекистон темир йўллари АЖнинг фавқулодда даромадлари

т/р	Кўрсаткичлар	2016 йил	2017 йил	2018 йил	Ўзгариши +,-	
					2015 йилга нисбатан	2016 йилга нисбатан
1	Фавқулодда даромадлар	0	0	0	-	-
2	Фавқулодда харажатлар	0	0	0	-	-
3	Фавқулодда фойда (зарар)	0	0	0	-	-

Тегишли йиллар бўйича корхонада фавқулодда даромад ва харажатлар кузатилмаган ва улар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда қайд этилмаган.

Солиқ тўловига қадар натижа таҳлили. Тадбиркорлик субъектининг турли фаолиятлари, операциялари ва бошқа ҳодисаларининг оқибатлари уларнинг даврийлиги, фойда ёки зарар келтириш потенциали ва уларни олдиндан билиш мумкинлиги бўйича фарқланиши туфайли, молиявий натижаларнинг таркибий қисмларини очиқ бериш фойдаланувчиларга эришилган молиявий натижаларни тушунишда ва келгуси молиявий натижаларни режалаштиришда ёрдам беради. Солиқ тўловига қадар натижани ифода этувчи тушунчаларга МҲХС кўра қуйидагилар киритилади:

Бухгалтерия ҳисоби бўйича фойда – бу хўжалик юритувчи субъектнинг солиқ харажатлари чегириб ташланишидан олдинги давр фойдаси ёки зарари ҳисобланади.

Солиқ солинадиган фойда (солиқ зарари) –бу хўжалик юритувчи субъектнинг солиқ идоралари томонидан белгиланган қоидаларга мувофиқ аниқланган ва ундан фойда солиқлари тўланиши (қопланиши) талаб этиладиган давр фойдаси (зарари) ҳисобланади.

Солиқ харажати (солиқ даромади) –бу давр фойдаси ёки зарарини аниқлашда ҳисобга олинган жорий ва муддати узайтирилган солиқ бўйича умумий суммаси ҳисобланади.

4.20-жадвал

Ўзбекистон темир йўллари АЖ солиқ тўловига қадар молиявий натижалари

т/р	Кўрсаткичлар	2015 йил	2016 йил	2017 йил	Ўзгариши +,-	
					2015 йилга нисбатан	2016 йилга нисбатан
1	Асосий фаолият натижаси	601 714 532	454 607 646	1 415 400 093	813 685 561	960 792 447
2	Молиявий фаолият натижаси	-17 393 053	110 064 780	-326 665 888	-344 058 941	-436 730 668
3	Фавқулодда натижа	0	0	0	0	0
4	Солиқ тўловига қадар натижа	584 321 479	564 672 426	1 088 734 205	504 412 276	524 061 779

Соф фойда таҳлили. Соф фойда корхона фаолияти самарадорлиги ва натижавийлигини муҳим якуний кўрсаткичи ҳисобланади. Соф фойда корхонанинг инвесторлар жалб этиш жозибадорлигини оширишнинг, кредиторларга тўловга қобилликни таъминлашнинг, ҳамкор ва шерикларга барқарор ўсиш даражасига эришишдаги қизиқишларини ўстиришнинг муҳим омили сифати қаралади. Соф фойдани таҳлил этишда икки хил усулдан фойдаланилади⁹⁷:

- Омилли таҳлил;
- Статистик таҳлил.

Омилли таҳлил- соф фойданининг шаклланишида турли кўрсаткичлар таъсирини мутлақ ва нисбий ифодаларда баҳолаш усулини назарда тутлади.

Статистик усул- соф фойданинг вақт бўйича ўзгаришларини баҳолаш, башоратлаш усули ҳисобланади.

4.21-жадвал

Ўзбекистон темир йўллари АЖда соф фойда

Т/р	Кўрсаткичлар	2016 йил	2017 йил	2018 йил	Ўзгариши	
					2015 йилга нисбатан ўзгариши	2016 йилга нисбатан ўзгариши
1	Солиқ тўловига қадар натижа	584 321 479	564 672 426	1 088 734 205	504 412 276	524 061 779
2	Фойдадан солиқ	18 845 215	16 304 363	30 730 577	11 885 362	14 426 214
3	Фойдадан бошқа солиқлар ва тўловлар	4 443 440	40 674 456	83 965 344	79 521 904	43 290 888
4	Соф фойда	521 041 824	507 693 607	974 038 284	452 996 460	466 344 677

Корхонада соф фойданинг динамик ўзгаришларини ижобий баҳолаш мумкин. Жорий даврда 2016 йилга нисбатан соф фойда суммаси 466 344 677 минг сўмга, 2015 йилга нисбатан 452 996 460 минг сўмга ортган. Соф фойданинг 2015-2016 йиллардаги ҳолати деярлик бир хилда қузатилган.

Рентабеллик таҳлили. Корхонанинг фаолият самарадорлиги ва натижавийлигини нисбий ифодаси сифатида рентабеллик кўрсаткичи аниқланади. Рентабеллик кўрсаткичларини аниқлаш ва уларни омилли таҳлил этиш орқали активлар, капитал ва ресурслар ҳаракатининг фойдалилик даражаси, уларнинг жорий ва истиқболдаги кутилишлари баҳоланади⁹⁸.

Рентабелликнинг қуйидаги кўрсаткичлар тизими таркибланади
Асосий кўрсаткичлар:

⁹⁷ К. R. Subramanyam “FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS”, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. “Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)” Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х К)

⁹⁸ К. R. Subramanyam “FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS”, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. “Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)” Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х К)

-Хусусий капитал рентабеллиги (ROE Return On Equity) =Соф фойда/
хусусий капитал (4.24)

-Сотув рентабеллик = Ялпи фойда / Тушум (4.25)

-Операцион фаолият рентабеллиги(ROS Return On Sales) = Операцион
фойда / Тушум (4.26)

-Активлар рентабеллиги(ROA Return On Assets) = Соф фойда / Активлар
(4.27)

Кўшимча кўрсаткичлар:

-Асосий воситалар рентабеллиги =Соф фойда /Асосий воситалар
(4.28)

-Инвестицияланган капитал рентабеллиги (ROIC) —Соф фойда/Хусусий
ва қарз маблағлари суммаси (ROIC = EBIT × (100 % — фойда солиғи
ставкаси)/Инвестицияланган капитал .

(4.29)

-Соф активлар рентабеллиги (RONA) = Солиқ тўловига қадар фойдая /Соф
активлар

(4.30)

-Ишлаб чиқариш рентабеллиги = Соф фойда / (Асосий фондлар+Айланма
активлар қиймати)

(4.31)

4.22-жадвал

Ўзбекистон темир йўллари АЖ рентабеллиги кўрсаткичлари

таҳлили

т/р	Кўрсаткичлар	2015йил	2016 йил	2017 йил	Ўзгариши	
					2015 йилга нисбатан ўзгариши	2016 йилга нисбатан ўзгариши
1	Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум	2 938 333 638	3 362 225 550	5 180 801 340	2 242 467 702	1 818 575 790
2	Сотилган махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш таннари	1 991 022 603	2 474 622 038	3 191 287 162	1 200 264 559	716 665 124
3	Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан ялпи фойдаси	947 311 035	887 603 512	1 989 514 178	1 042 203 143	1 101 910 666
4	Асосий фаолият натижаси	601 714 532	454 607 646	1 415 400 093	813 685 561	960 792 447
5	Солиқ тўловига қадар фойда	584 321 479	564 672 426	1 088 734 205	504 412 276	524 061 779

6	Соф фойда	521 041 824	507 693 607	974 038 284	452 996 460	466 344 677
7	Активлар суммаси	8 306 071 271	13 198 104 658	24 276 893 065	15 970 821 794	11 078 788 407
8	Хусусий капитал	5 640 542 021	7 745 794 466	10 124 233 076	4 482 691 055	2 378 438 610
9	Асосий воситлар	4 856 795 137	7 104 110 120	10 452 934 960	5 596 139 823	3 348 824 840
10	Айланма активлар	1 759 049 478	2 978 372 713	11 683 693 105	9 924 643 627	8 705 320 392
11	<i>Соф активлар суммаси</i>	5 640 542 021	7 745 794 466	10 124 233 076	5 640 542 021	7 745 794 466
12	Инвестицияланган капитал	7 682 785 852	12 436 028 828	22 437 124 704	14 754 338 852	10 001 095 876
13	Хусусий капитал рентабеллиги, %	9.2	6.5	9.6	3.1	0.4
14	Сотув рентабеллиги, %	32.2	26.3	38.3	6.1	12
15	Операцион фаолият рентабеллиги, %	20.4	13.5	27.3	6.9	13.8
16	Активлар рентабеллиги, %	6.2	3.8	4.0	-2.2	0.2
17	Асосий воситалар рентабеллиги, %	10.7	7.1	9.3	-1.4	2.2
18	Инвестицияланган капитал рентабеллиги, %	6.7	4.0	4.3	-2.4	0.3
19	Соф активлар рентабеллиги, %	9.2	6.5	9.6	0.4	3.1
20	Ишлаб чиқариш рентабеллиги, %	7.8	4.6	4.4	-3.4	0.1

Корхонада хусусий капитал рентабеллиги 2016 йилга нисбатан (3.1), сотув рентабеллиги (12.1), операцион фаолият рентабеллиги(13.8), активлар рентабеллиги (0.3) асосий воситалар рентабеллиги (2.2), 2015 йилга нисбатан 0.4 фоизга, инвестицияланган капитал рентабеллиги (0.3) соф активлар рентабеллиги (3.1), ишлаб чиқариш рентабеллиги (0.1) фоизга ортган.

2015 йилга нисбатан хусусий капитал рентабеллиги (0.4), сотув рентабеллиги (6.1), операцион фаолият рентабеллиги (6.9), соф активлар рентабеллиги (0.4) фоизга ортган; активлар рентабеллиги (-2.2), асосий воситалар рентабеллиги (1.4), инвестицияланган капитал рентабеллиги (2.4), ишлаб чиқариш рентабеллиги (3.4) фоизга камайган.

4.5.Фойда ва зарарлар таҳлили юзасидан илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш

Фойда ва зарарлар таҳлили юзасидан илмий-назарий тавсияларни куйидаги муҳим йўналишларини тавсифлаш лозим.

1. Молиявий ҳисоботларни тузишда дунё давлатларида умумий қоидаларини белгилаб берувчи қатор стандартларга амал этилади. Жумладан:

US-GAAP, UK-GAAP, MSFO, IAS стандартларида, шунингдек бухгалтерия ҳисобини юритиш бўйича Инглиз тилида сўзлашувчи давлатлар, Латин америкаси давлатлари, Континентал давлатлар, Шарқий Европа давлатларида амал этиладиган тартиблар орасидаги фарқланишларда ҳам кўриш мумкин. Айрим давлатларда (1, 2, 3 таркиб давлатлар) ҳисобнинг асосий мақсади кўпроқ корхона фойдасини (мулк эгалари манфатини) тўғри баҳолашга қаратилган бўлса, Шарқий Европа қоидаларида бу устунлик мулкнинг бутлигига қаратилади.

Фойда ва зарарларни очиб бериш тўғрисидаги молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари 8, 11, 18, 21, 23, 33, 35 стандартлар белгиланган.

Фойда ва зарарларни таҳлил этиш юзасидан таркибланадиган кўрсаткичлар тизимида ҳам сезиларли фарқланишларни сезиш мумкин. Жумладан: солиқ тўловига қадар фойда кўрсаткичини аниқлаш юзасидан хориж амалиётида EBIT, EBITDA кўрсаткичлари таркибланади⁹⁹.

Sof foyda+

Foydadan soliq to'lovi

– *Foydadan soliq qaytarilgan qismi*

(+ *favqulodda foyda*)(– *favqulodda zarar*)

+ *To'langan foizlar*

– *Olingan foizlar*

= **EBIT**

(4.31)

+ *moddiy va nomoddiy aktivlar bo'yicha amortizasiya ajratmalari*

– *aktivlarni qayta baholash*

= **EBITDA.**

(4.32)

3. Тадбиркорлик субъекти фойда ёки зарар ва бошқа умумлашган даромад тўғрисидаги ягона ҳисоботни “фойда ёки зарар” ва “бошқа умумлашган даромад” бўлимларда акс эттирилган ҳолда тақдим этиши мумкин. Ушбу бўлимлар биргаликда тақдим этилиши лозим. Бунда фойда ёки зарар тўғрисидаги бўлим биринчи бўлиб келади ва бевосита ундан кейин бошқа умумлашган даромад тўғрисидаги бўлим акс эттирилади. Тадбиркорлик субъекти фойда ёки зарар тўғрисидаги бўлимни алоҳида фойда ёки зарар тўғрисидаги ҳисоботда тақдим этиши мумкин. Бундай ҳолатда, алоҳида фойда ёки зарар тўғрисидаги ҳисобот фойда ёки зарар билан бошланиши лозим бўлган бошқа умумлашган даромадни акс эттирадиган ҳисоботдан бевосита олдин келиши лозим.

Фойда ва зарарлар таҳлилида молиявий ҳисоботда бошқа умумлашган даромад ҳақидаги ахборотларни, даромад ва харажат моддаларини тан олишга оид тузатишларни очиб бериш лозим. Улар қаторига нималар киради. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро Кенгаши томонидан қабул қилинган 1-сонли “Молиявий ҳисоботни тақдим этиш” қоидаларида бу борада қуйидагилар таркибланади:

⁹⁹ K. R. Subramanyam “FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS”, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. “Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)” Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X К)

-бошланғич қийматига нисбатан қайта баҳолаш қийматининг ошган суммасидаги ўзгаришлар (БҲХС 16 “Асосий воситалар” ва БҲХС 38 “Номоддий активлар”);

-белгиланган нафақа тизимлари бўйича қайта ҳисоблаш натижалари (БҲХС 19 “Ходимларнинг даромадлари”);

-хориждаги бўлинманинг молиявий ҳисоботларини бир валютадан бошқа валютага ўтказишдан (қайта ҳисоблашдан) юзага келадиган фойда ва зарарлар (БҲХС 21 “Валюта курсларидаги ўзгаришларнинг таъсирлари”);

- бошқа умумлашган даромадда ҳисобга олинмаган улушли инструментларга инвестициялар бўйича фойда ва зарарлар (МҲХС 9 “Молиявий инструментлар”);

-пул оқимини хежлашда хежлаш инструментлари бўйича фойда ва зарарларнинг эффектив қисми (БҲХС 39 “Молиявий инструментлар: тан олиш ва баҳолаш”);

-ҳаққоний қийматидаги ўзгаришлар фойда ёки зарарларда ҳисобга олинмади деб белгиланган маълум мажбуриятлар учун, мажбуриятнинг кредит рисидаги ўзгаришлар туфайли ҳаққоний қийматидаги ўзгаришнинг суммаси (МҲХС 9).

5. Бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларида кўпгина тадбиркорлик субъектлари, молиявий ҳисоботлардан ташқари, тадбиркорлик субъектининг раҳбарияти томонидан тайёрланган унинг молиявий ҳолати ва молиявий натижаларининг асосий жиҳатларини ҳамда у дуч келадиган асосий ноаниқликларни шарҳлайдиган ва тушунтирадиган молиявий таҳлилни ҳам тақдим этишлари лозим. Бундай ҳисобот қуйидагиларнинг таҳлилинини ўз ичига олиши мумкин:

- молиявий натижаларни шакллантирган асосий омиллар ва таъсирлар, жумладан тадбиркорлик субъекти фаолият кўрсатадиган муҳитдаги ўзгаришлар, тадбиркорлик субъектининг ушбу ўзгаришларга жавобан чоралари ва уларнинг таъсири, ҳамда тадбиркорлик субъектининг молиявий натижаларни сақлаб қолиш ва кўпайтиришга қаратилган инвестицион сиёсати, жумладан унинг дивиденд сиёсати;

- тадбиркорлик субъектининг фаолиятини молиялаштириш манбалари ва у томонидан кўзланган мажбуриятларнинг капиталга нисбати коэффициенти;

- тадбиркорлик субъектининг МҲХСларга мувофиқ молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботда тан олинмаган ресурслари.

6. Тадбиркорлик субъекти фойда ёки зарарда тан олинган харажатлар таҳлилинини уларнинг хусусиятига ёки тадбиркорлик субъектидаги вазифасидан келиб чиққан таснифлашига алоҳида аҳамият қаратиш лозим.

Бунда, молиявий натижаларнинг таркибий қисмларини ажратиш кўрсатиш мақсадида харажатларнинг тез-тез такрорланиши, фойда ёки зарар келтириш потенциали ва уларни олдиндан билиш мумкинлигига қараб фарқланиши мумкин бўлган туркумлари таснифланади.

Харажатларни таснифлашда таҳлилнинг иккита шаклидан бирида танланиши лозим.

А) Таҳлилнинг биринчи шакли «харажатнинг хусусияти» бўйича таснифлаш усулидир. Тадбиркорлик субъекти харажатларни фойда ёки зарарда уларнинг хусусиятига (масалан, эскириш, хом-ашёлар хариди, транспорт харажатлари, ходимларга ҳақ тўлаш ва реклама харажатлари) қараб бирлаштиради ва уларни тадбиркорлик субъектидаги функциялар бўйича қайта тақсимламайди. Ушбу усул қўллаш учун оддий бўлиши мумкин, чунки харажатларни функционал туркумларга тақсимлаш зарурияти йўқ. Харажатнинг хусусияти бўйича таснифлаш усулини қўллаган ҳолда таснифлашга мисол қуйида келтирилган¹⁰⁰:

Кўрсаткичлар

-Одатдаги фаолиятдан олинадиган даромадлар		X
-Бошқа даромадлар		X
-Тайёр маҳсулотлар захираларидаги ва тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлар	X	
-Фойдаланилган хом-ашёлар ва материаллар	X	
-Ходимларга ҳақ тўлаш харажатлари	X	
-Эскириш ва амортизация харажатлари	X	
-Бошқа харажатлар	X	
-Жами харажатлар		(X)
-Солиққача бўлган фойда		X

Б) Таҳлилнинг иккинчи шакли «харажатнинг функцияси» ёки «сотиш таннархи» усули бўлиб, у харажатларни сотиш таннархининг таркибий қисми сифатида уларнинг вазифасига қараб таснифлашни характерлайди. Масалан, сотиш ёки маъмурий харажатлар. Тадбиркорлик субъекти ушбу усул бўйича сотиш таннархини бошқа харажатлардан алоҳида акс эттиради. Ушбу усул фойдаланувчилар учун харажатларнинг хусусияти бўйича таснифланиши усулига нисбатан ўринлироқ маълумотларни таъминлаши мумкин. Бироқ харажатларни вазифаларига қараб тақсимлаш ихтиёрий равишдаги тақсимлашларга олиб келиши ва анча мулоҳазалар қилинишини талаб этиши мумкин. Харажатларни уларнинг функцияси бўйича таснифлаш усулига мисол қуйида келтирилган¹⁰¹.

Кўрсаткичлар

-Одатдаги фаолиятдан олинадиган даромадлар	X
-Сотиш таннархи	(X)
-Ялпи фойда	X
-Бошқа даромадлар	X

¹⁰⁰ K. R. Subramanyam "FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS", ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. "Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)" Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X К)

¹⁰¹ K. R. Subramanyam "FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS", ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by ҳамда Карлин Т.Р. "Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)" Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X К)

-Сотиш харажатлари	(X)
-Маъмурий харажатлар	(X)
-Бошқа харажатлар	(X)
-Солиққача бўлган фойда	X

Харажатнинг функцияси бўйича таснифлаш усули билан харажатнинг хусусияти бўйича таснифлаш усулидан бирини танлаш тарихий ва соҳага оид омилларга ҳамда тадбиркорлик субъектининг хусусиятига боғлиқ бўлади. Иккала усул ҳам тадбиркорлик субъектининг сотувлари ёки ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ равишда, бевосита ёки билвосита, ўзгариши мумкин бўлган харажатларни ажратиб кўрсатишни таъминлайди.

7. Молиявий натижалар, фойда ва зарарлар таҳлилида албатта яна битта муҳим жиҳатга аҳамият қаратиш лозим. Бу бозор активлигини баҳолаш масаласидир. Бозор активлигини баҳолаш индикатори сифатида битта акцияга тўғри келадиган фойда кўрсаткичи аниқланади. Молиявий ҳисоботнинг 33-сонли стандарти ҳам худди шу номда номаланган. Яъни, “Бир акцияга тўғри келадиган фойда” стандарти.

Ушбу Стандартнинг мақсади бир акцияга тўғри келадиган фойдани аниқлаш ва тақдим этиш тамойилларини белгилаш бўлиб, бунда бир ҳисобот даврида турли тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги ҳамда бир тадбиркорлик субъектининг турли ҳисобот даврларидаги фаолият натижаларини ўзаро қиёслашни яхшилаш кўзда тутилган. “Фойда”ни аниқлашда фойдаланилиши мумкин бўлган турли хил ҳисоб сийсатлари туфайли бир акцияга тўғри келадиган фойда тўғрисидаги маълумотларнинг чекловлари бўлсада, изчил тарзда ҳисобланган маҳраж молиявий ҳисоботлар сифатини яхшилайти. Ушбу Стандартда асосий эътибор бир акцияга тўғри келадиган фойдани ҳисоблашдаги маҳражга қаратилган.

Оддий акциялари ёки потенциал оддий акциялари очик бозорда савдо қилинадиган (ички ёки халқаро фонд бозори, ёки биржадан ташқари бозорда, жумладан маҳаллий ёки регионал бозорлар) ёки очик бозорда оддий акцияларни чиқариш мақсадида қимматли қоғозлар комиссияси ёки бошқа назорат қилувчи ташкилотга ўз молиявий ҳисоботларини тақдим этган ёки тақдим этиш жараёнида бўлган тадбиркорлик субъектлари бўлиши мумкин.

8. Тадбиркорлик субъектлари фойда ва зарарлар таҳлилида энг муҳим эътиборни қуйидаги боғланишга қаратмоғи лозим.

Фойда ўсиши>Тушумнинг ўсиши>Активларнинг ўсиши>100 %

$$\Phi1/\Phi0>T1/T0>A1/A0>100 \quad (4.33)$$

Барча самарадорлик кўрсаткичлари ушбу боғланишга амал этиши лозим

9.Фойда ва зарарлар таҳлилида реал ўзгаришларга баҳо беришда қиёсийликни таминлашга алоҳида аҳамият қаратиш лозим.

Ўзбекистон темир йўллари АЖ нинг жамланган бухгалтерия баланси

Кўрсаткичлар	2017 -2018 йй.				
	01-январ 2017 йил	01-апрел 2017 йил	01-июл 2017 йил	01-окт 2017 йил	01-январ 2018 йил
АКТИВ					
1. Узоқ муддатли активлар	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Асосий воситалар бошланғич қиймати	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Асосий воситалар эскириш қиймати	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Асосий воситалар қолдиқ қиймати	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Номоддий активлар қолдиқ қиймати	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Капитал қўйилмалар	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Бошқа узоқ муддатли активлар	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2. Жорий активлар	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ишлаб чиқариш захиралари	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Келгуси давр харажатлари	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Пул маблағлари	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Бошқа жорий активлар	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738
Дебиторлар, жами	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Шу жумладан:					
Харидор ва буюртмачилар билан хисоб-китоблар	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Бюджетга аванс тўловлари	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Актив бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
ПАССИВ	01-январ 2017	01-апрел 2017	01-июл 2017	01-окт 2017	01-январ 2018
1. Ўз маблағлари манбаси	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Устав капитали	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Резерв капитали	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Таксимланмаган фойда	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Бошқа манбалар	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Мажбуриятлар	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Узоқ муддатли банк кредитлари ва қарзлари	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149

Бошқа мажбуриятлар	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Кредиторлик мажбуриятлари, жами	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Шу жумладан:					
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга мажбуриятлар	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Бюджетга мажбуриятлар	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Баланс пассиви бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

**“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг молиявий натижалар
тўғрисидаги ҳисоботи (2016-2017 йй.)**

Кўрсаткичлар	2017 -2017 йй.				
	2016 йил якуни	2017 йил 1-чорак	2017 йил ярим йиллик	2017 йил 9-ойлик	2017 йил якуни
Махсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соф тушум (без НДС)	3 362 225 550	962449671	2 062 793 894	3 361 281 410	5 180 801 340
Сотилган махсулот (товар, иш ва хизмат) ларнинг таннархи	2 474 622 038	676792767	1 413 833 443	2 158 959 186	3 191 287 162
Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси	887 603 512	285656904	648 960 451	1 202 322 224	1 989 514 178
Давр харажатлари	568 302 199	149606662	337 213 324	522 133 651	752 744 444
Бошқа операцион харажатлар	135 306 333	42700941	88 277 232	127 317 691	178 630 359
Асосий фаолиятнинг фойдаси	454 607 646	178751183	400 024 359	807 506 264	1 415 400 093
Молиявий фаолият бўйича харажатлар	159 047 300	72550196	299 000 576	713 878 898	833 455 050
Молиявий фаолиятнинг даромадлари	269 112 080	205868818	233 127 682	494 355 483	506 789 162
Даромад (фойда) солигини тулагунга қадар фойда	564 672 426	312069805	334 151 465	587 982 849	1 088 734 205
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар	0	0	0	0	0
Даромад (фойда) солиги	16 304 363	8649337	9 717 680	16 859 555	30 730 577
Фойдадан бошқа солиқлар ва йигимлар	40 674 456	24155466	25 554 620	45 015 196	83 965 344
Ҳисобот даврининг соф фойдаси	507 693 607	279265002	298 879 165	526 108 098	974 038 284

**5.Пул оқимлари таҳлили ва унинг кутилишларини
башоратлаш**

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг пул маблағлари ва уларнинг эквивалентларини жалб этиш қобилиятини баҳолаш ва таҳлил этишнинг зарурий жиҳатлари ва ўзига хос хусусиятлари.

Пул маблағлари кирими ва чиқими бўйича кўрсаткичларнинг қиёсий таҳлили.

Пул оқимларининг тўғри ва эгри усулдаги таҳлили.

Пул оқимлари ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар ва уларни таҳлили.

Бўлажак пул оқимларини башоратлаш.

Пул оқимлари таҳлили ва уларни мақсадли бошқариш юзасидан илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш.

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётлар ва уларда мавзу оид манбалар

Чоп этилган адабиётлар	Назарий саволларнинг қўйилиши
1. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Бухгалтерия балансининг горизонтал, вертикал ва тренд таҳлили, ✓ Фирма ва компанияларнинг кредитга лаёқатлигининг таҳлили мавзуларида қисман қараб чиқилган. (тўлов лаёқатининг таҳлили, ликвидлик таҳлили, молиявий коэффицентлар таҳлили каби саволлар)
Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонқулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б.	<p>Хўжалик юритувчи субъектларнинг пул оқимлари таҳлили:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Хўжалик юритувчи субъектларнинг пул малағлари ҳаракатини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари ✓ Умумий пул оқимлари таҳлили ✓ Хўжалик субъектларининг асосий фаолиятидаги пул оқимлари таҳлили ✓ Инвестиция, молиявий ва солиқ тулашлардаги пул оқимлари таҳлили ✓ Молиявий фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракатини таҳлили ✓ Валюта маблағлари ҳаракатини таҳлили ✓ Хозирги қийматга келтирилган келажакда кутилаётган соф пул оқимлари усули ва унинг таҳлили ✓ Пул оқимларини прогнозлаш
Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / О.В. Ефимова [и др.]. - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.	<p>Пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот таҳлили</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботни тузиш мақсади, муҳимлиги. ✓ Маҳаллий ва хориж амалиётида пул маблағлари ҳаракати

	<p>тўғрисидаги ҳисоботларни тузиш қоидалари, ёндашувлари.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Жорий, инвестицион ва молиявий фаолиятдан пул оқимининг таснифланиши ва уларга кўйиладиган талабларнинг очиб берилиши. ✓ Пул оқимини таҳлил этиш тартиблари. ✓ Жорий ва инвестицион фаолият учун зарур бўлган пул маблағларини таҳлил этиш баҳолаш. ✓ Корхонанинг пул оқимларини тўғри бошқаришга қодирлиги. ✓ Соф пул оқимини молиявий коэффентларда баҳолаш масалалари очиб берилган
<p>K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by</p>	<p>Пул оқимини таҳлили</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Хўжалик фаолиятини таҳлил этишда пул оқимини тўғрисидаги ҳисоботнинг аҳамияти. ✓ Тадбиркорлик фаолиятдан пул маблағлари ҳаракати ҳисоботини тавсифи. ✓ Пул оқими, уларнинг таҳлил этишга тайёрлаш мазмуни ✓ Операцион фаолиятдан пул оқими ✓ Компаниялар пул оқими ва бизнесни юритиш шартлари ✓ Пул оқимини муқобил йўллари ва уларнинг таснифи ✓ Пул оқимини баҳолашнинг аналитик ечимлари (мисоллар)
<p>Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X</p>	<p>Нақдликлар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Ўрганиш мақсади ✓ Кириш ✓ Нақдликлар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот ✓ Нақдликнинг манбалари ва ишлатилиши юзасидан ишлаб чиқариш ҳисоботи ✓ Нақдликлар ҳаракатини таҳлили ✓ Нақдликлар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот таҳлили юзасидан мисоллар ✓ Асосий тушунчалар резюмеси ✓ Машқлар
<p>Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, - 622 ст.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот Пул маблағлари оқимининг аҳамияти. Пул маблағлари ҳисоби ва уларнинг оқими. ✓ Хўжалик фаолиятдан соф пул маблағлари оқимининг аниқланиши Жараёнларнинг очиб берилиши ✓ Хўжалик фаолиятдан пул маблағлари оқимини ҳисоблашнинг- 2 усули Эгри усулдан тўғри усулга ўтилиши ✓ Пул оқими-уларни ўрганиш муаммолари Пул маблағлари оқими ва молиявий башоратлар Пул маблағлари оқимининг моделлари ✓ Электрон жадваллар ✓ Пул маблағлари оқими тўғрисидаги ҳисобот таҳлили ✓ Пул маблағлари оқими тўғрисидаги ҳисобот таҳлилига мисоллар ✓ Пул маблағлари оқими тўғрисидаги ҳисоботни баҳолаш Пул маблағлари оқими тўғрисидаги ҳисоботни лойиҳалаш ✓ Пул маблағлари оқими тўғрисидаги ҳисоботни лойиҳалашга мисоллар

Под ред. Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: финансы и статистика 2007 367 стр	<table border="0"> <tr> <td style="text-align: center;">Пул малағлари</td> <td style="text-align: center;">харакати</td> <td style="text-align: center;">тўғрисидаги</td> <td style="text-align: center;">ҳисобот</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">маълумотлари</td> <td style="text-align: center;">асосида</td> <td style="text-align: center;">пул</td> <td style="text-align: center;">оқимини таҳлили</td> </tr> </table> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Ташкилотнинг пул маблағлари: тушунчаси, турлари. ✓ Пул маблағлари таҳлили мақсади, вазифалари ✓ Корхонанинг пул маблағларини мақсадли бошқариши самарадорлигини баҳолашда пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботнинг аҳамияти ✓ Молиявий ҳисобот маълумотлари асосида пул маблағларини таҳлил этиш методикаси ✓ Пул маблағлари ҳаракатини баҳолашда коэффициент усули омилли таҳлилнинг муҳим инструменти эканлиги 	Пул малағлари	харакати	тўғрисидаги	ҳисобот	маълумотлари	асосида	пул	оқимини таҳлили
Пул малағлари	харакати	тўғрисидаги	ҳисобот						
маълумотлари	асосида	пул	оқимини таҳлили						

Мавзу бўйича амалиётдаги муаммолар:

Пул- бошқа товарлар, хизматлар қийматини баҳолаш воситаси, юқори ликвидка эга бўлган махсус товар (Википедия). “Пул оқими” уларнинг кирими ва чиқимини акс эттирувчи тушунча. “Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот” хўжалик субъекти, тадбиркорнинг ўтган давр бўйича пул маблағлари ва унинг эквивалентлари ҳаракати юзасидан маълум бир санага ҳисоботи. “Пул оқимини таҳлили” пул маблағларини ўтган давр, жорий ва истиқболдаги ўзгаришлари юзасидан ахборотларни ўрганиш усули. “Пул оқимини башоратлаш”-келгусидан пул маблағлари кирими ва чиқимини режалаш.

Тадбиркорлик субъектлари пул оқимини таҳлили уларнинг нормал фаолият юритишининг зарурий шарти ҳисобланади. Унинг ёрдамида тадбиркорлик субъектлари самарали ва барқарор ўсишни таъминлашга имкон берувчи ўзларининг тўловга қобиллигини баҳолаш эришадилар. Тадбиркорлик субъектлари бу орқали ўз пул маблағлари кирими ва чиқимининг ҳар битта қаторини аниқ ва ўз вақтида кўриб туришлари мумкин. Сўнги пайтларда оммалашган тушунчалардан бири бу пул оқими тушунчасидар. Ушбу тушунчанинг аниқ изоҳини белгилаб берувчи манба учрамасада лекин бизнес амалиётига оид манбаларда унинг жуда кўп изоҳларини учратиш мумкин. Шунингдек, бухгалтерия ҳисоби, молиявий ҳисоботнинг халқаро ва миллий стандартларида ҳам ушбу сўзга берилган изоҳларни асос қилиб олишимиз мумкин. Уш сўз аслида амалиётга молиявий аналитиклар томонидан киритилган деб бемалол айтишимиз мумкин. Негаки унга энг кўп мурожат қиладиган айнан шу касб эгалари ҳисобланади.

Тадбиркорлик субъектининг барқарор молиявий ҳолатини таъминлашда пул оқимини тўғри бошқариш масала марказий ўринда туради. Хозирда жуда кўпгина тадбиркорлик субъектлари ўз пул маблағлари нақдлигини қайси манааблар ҳисобига шаклланаётганлигини ва уларни тўғри бошқаришнинг бизнес самарадорлигига тасирини баҳолашга етарли даражада аҳамият қаратмаслиги оқибатида мажбуриятларнинг ошиб кетиши, фаолият натижавийлигини қадрсиз ҳолатига тушиб қолишларига сабаб бўлмоқда. Шу сабабли ҳам пул оқимини аналитик қаторларини доимий кузатиб бориш ва

уларнинг нақдлигини тامينлаш юзасидан муҳим тактик бошқарув қарорларини қабул этишда пул оқимини жорий ва истикболдаги кутилишларини доимий ўрганиб бориш талаб этилади. Пул оқимини содда қилиб айтганда тадбиркорлик субъектининг қон томоирига қийёслаш мумкин.

Пул оқимини тактик таҳлили тадбиркорлик субъектлари молиявий баланслигини тامينлашнинг зарурий шартидир. Молиявий баланслик тадбиркорлик субъектларининг барқарор ва стратегик ривожланишида ҳам муҳим масала ҳисобланади. Пул оқимларини тўғри бошқариш қарз капиталига бўлган талабни ҳамда тадбиркорлик субъектлари молиявий Пул оқимининг самарадорлиги тадбиркорлик субъектининг капитал оборотининг асосий таянчи (ричаги) ҳисобланади.

Мавзу бўйича амалиётдаги муаммоларни қуйидагиларда санаб ўтиш мумкин.

1. Пул маблағлари оқими тўғрисидаги ҳисоботни тузиш қоидаларининг халқаро нормалардан фарқ этиши ва уларга тўла мос эмаслиги.

Молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчилар тадбиркорлик субъекти пул маблағлари ва уларнинг эквивалентларини қандай қилиб келтириб чиқариши ва фойдаланишига қизиқиш билдиришади. Бундай қизиқиш, тадбиркорлик субъекти фаолиятининг хусусиятидан қатъий назар, ҳамда пул маблағлари тадбиркорлик субъекти фаолиятининг маҳсулоти бўлиб, масалан молиявий институтлар мисолида, хизмат қилишига қарамасдан мавжуд бўлади.

Тадбиркорлик субъектларининг даромад келтирувчи фаолияти турлари қанчалик фарқли бўлмасин, уларнинг пул маблағларидаги эҳтиёжлари асосан бир хил сабаблардан келиб чиқади. Уларга пул маблағлари фаолиятни амалга ошириш, ўз мажбуриятлари бўйича тўловларни амалга ошириш, ҳамда ўз инвесторларига даромадларини тўлаш учун зарурдир.

2. Валюта операциялари таҳлилининг методологик муаммоларининг мавжудлиги. Хорижий валютадаги операциялар натижасида келиб чиқадиган пул оқимлари, ушбу пул оқими санасидаги тадбиркорлик субъектининг функционал валютасини хорижий валютага айирбошлаш курсини хорижий валюта сўммасига кўпайтириш орқали тадбиркорлик субъектининг функционал валютасида акс эттирилиши лозим. Бунда ҳақиқатдаги курсга тахминан тенг бўлган айирбошлаш курсини қўллашга рухсат этилади.

Тадбиркорлик субъектининг пул оқимларини бир валютадан бошқа валютага ўтказиш учун маълум давр учун ўртача тортилган айирбошлаш курси қўлланилиши мумкин. Бироқ, БҲХС 21-га мувофиқ хорижий шубба тадбиркорлик субъектининг пул оқимларини функционал валютага ўтказишда ҳисобот даврининг охиридаги айирбошлаш курсини қўллашга рухсат этилмайди.

Хорижий валютани айирбошлаш курсларидаги ўзгаришлар натижасида пайдо бўладиган ўзлаштирилмаган фойда ва зарарлар пул оқимлари бўлиб ҳисобланмайди. Бироқ, хорижий валютада бўлган ёки хорижий валютада олиниши кутилаётган пул маблағлари ва уларнинг эквивалентларига валюта

курсларидаги ўзгаришларнинг таъсири, пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботда, давр бошига ҳамда давр охирига бўлган ушбу пул маблағлари ва уларнинг эквивалентларини солиштириш мақсадида акс эттирилади. Бу сўмма операцион, инвестицион ва молиявий фаолиятлар бўйича пул оқимларидан алоҳида кўрсатилади, ва ушбу пул оқимларини давр охиридаги айирбошлаш курси бўйича ҳисоблаганда ҳосил бўладиган ҳар қандай фарқларни ўз ичига олади.

3. Пул маблағлари ҳаракатланмайдиган операцияларнинг тўлиқ очиб берилмаслиги билан боғлиқ муаммо. БХҲС ушбу модда алоҳида очиб берилган. Пул маблағлари ёки уларнинг эквивалентларидан фойдаланишни тақозо этмайдиган инвестицион ва молиявий операциялар пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилмайди. Бундай операциялар молиявий ҳисоботларнинг бошқа жойида ушбу инвестицион ва молиявий фаолиятлар тўғрисида барча тегишли маълумотларни акс эттирадиган тарзда очиб берилиши лозим.

Аксарият инвестицион ва молиявий фаолиятлар жорий пул оқимларига бевосита таъсир этмайди, аммо улар тадбиркорлик субъектининг капитали ва активларига таъсир қилади. Пул маблағлари ҳаракатланмайдиган операцияларни пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботда кўрсатмаслик пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот мақсадларига мос келади, чунки бундай моддалар жорий даврда пул оқимлари келтириб чиқармайди. Пул маблағлари ҳаракатланмайдиган операцияларга қуйидагилар мисол бўла олади:

- активларни бевосита тегишли мажбуриятларни олиш орқали ёки молиявий ижара асосида сотиб олиш;

- тадбиркорлик субъектини улушли инструментларни чиқариш эвазига сотиб олиш;

- қарз мажбуриятларини капиталга айлантириш.

3. Пул маблағларини прогнозлаш масаласи муҳим этибор берилмаслиги. Хориж амалиётида, юқоридаги манбалардан ҳам кўриш мумкинки бўлғуси пул оқимларини прогнозлаш доимо алоҳида мавзу сифатида ўрганилади ва баҳоланади.

4. Пул оқимини таҳлил этишнинг тўғри ва эгри услубини қўллашнинг аниқ методик ишланмаси яратилмаганлиги.

Уларни амалда қўллашни аниқ шартлари, қоидалари, тартиблари мисолларда, амалий маълумотлар асосидаги шарҳлаб берилса бошқарувнинг сифат менежменти утиб булмайди.

5. Пул оқимларини таҳлил этишнинг муҳим манбаси бу пул оқими тўғрисидаги ҳисобот ҳисобланади. Лекин, пул оқимларини фаолият турлари бўйича ўрганишда, омилли таҳлил этишда қўшимча маълумотларни олишга зарурият сезилади. Шу сабабли, қўшимча манбаларни шакллантириш ва уларни молиявий ҳисоботга қайдларда, изохларда бериш тартибларини ҳам миллий стандарт талабларида ёки молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш тартибларида алоҳида белгилаб ўтиш лозим.

6. Пул оқимларини таҳлил этишда энг муҳим муаммо уларнинг перспектив таҳлилини амалга ошириш муаммосидир. Бу бўйича аниқ ва тизимли иларни олиб бориш, пул оқимларига таъсир этувчи ташқи омиллар таъсири ҳақидаги малумотларни олиш ва уларнинг шаффофлиги, мувофиқлигини тaminлаш масаласини ҳал этиш зарур.

7. Пул оқимларини баҳолашда ўрганилаётган объектнинг тармоқ ва фаолият хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёндашувни амалга ошириш лозим. Бу ўз навбатида қиёсий таҳлилни амалга оширишда ҳам қўл келади.

8. Пул оқимларини таҳлил этишнинг алоҳида (ретроспектив ва перспектив таҳлили юзасидан) дастурий тaminотларнинг йўқлиги ҳам уларни таҳлил этишда меҳнат самарадорлигига, иш сифатига, бизнесни тўғри бошқариш юзасидан қатор қийинчиликларни юзага келтирмоқда.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг пул маблағлари ва уларнинг эквивалентларини жалб этиш қобилиятини баҳолаш ва таҳлил этишнинг зарурий жиҳатлари ва ўзига хос хусусиятлари.

Пул маблағлари айланма активларнинг энг ликвид қисми ҳисобланади. Хўжалик фаолияти, молия муносабатлари пул маблағларини турли активларга ишлатиш ва унинг якунида олдинги жараёнларнинг ютуғи ҳисобланган фойдага эга бўлишни назарда тутади. Жараёнлар қачонки якунига етади ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (иш, хизматлар) ўз эгалари томонидан тан олинган ва тассаруф этишга қабул қилинган ҳолда уларга тегишли бўлган қийматликлар сотувчига тўла тўлаб берилса. Бу эса жараённинг янги циклини бошлаш учун ҳам манба ҳисобланади¹⁰².

Пул маблағларини оқилona бошқариш масаласи доимо мулк эгалари ва менежерлар эътиборидан масала бўлиб келган. Негаки жўнатилган маҳсулот бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар бўйича ҳисоб китобларнинг ўз вақтида амалга оширилмаслиги оқибатида тадбиркорлик субъектининг қарши томон олдидаги мажбуриятлари ҳам ортиб боради. Натижада тадбиркорлик субъектининг молиявий ахволи ва натижавийлигида салбий ҳолатлар кузатила бошлайди. Шу сабабли нақдликни тaminлаш, уларни тўғри бошқариш масаласига доимо муҳим аҳамият қартилмоғи лозим.

Бошқа молиявий ҳисоботлар билан бирга фойдаланиш чоғида пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот ахборотлари молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар учун хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағларини ва уларнинг эквивалентларини жалб этиш қобилиятини баҳолашга база бўлиб

¹⁰² Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹⁰², Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

хизмат қилиши билан фойдалидир. Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот пул тушумлари ва тўловларини учта асосий тоифага ажратади: операция фаолияти, инвестиция фаолияти ва молиявий фаолият. Ҳар уч тоифанинг пул маблағига биргаликда таъсири ҳисобот даврида пул маблағининг соф ўзгаришини белгилаб беради. Пул оқимлари ҳаракати тўғрисидаги ахборот бўлажак пул оқимлари прогнози тўғрилигини текшириш чоғида, фойда олиш ва пул оқимларининг соф ҳаракати ва нарх ўзгариши таъсири ўртасидаги алоқаларни таҳлил қилиш чоғида зарур бўлади.

Пул маблағлари оқими юзасидан қуйидаги муҳим тушунчаларни таснифлаш лозим¹⁰³:

Пул маблағлари - кассадаги нақд пул ва талаб қилиб олинган депозитлар, шунингдек банкнинг ҳисоб-китоб, валюта ва бошқа счётларидаги маблағлар.

Пул эквивалентлари - маълум пул маблағига тез ва осон алмаштириладиган ҳамда қийматидаги ўзгаришлар туфайли биров хатари бўлган қисқа муддатли, юқори ликвидли инвестициялар (молиявий кўйилмалар).

Пул оқимлари - пул маблағлари ҳамда улар эквивалентларининг оқими (тушуми) ва чиқими (сарфланиши, чиқиши)дан иборат.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот - ҳисобот даврида пул маблағи оқимларини батафсил кўрсатувчи кўрсаткичлар йиғиндиси.

Операция фаолияти - хўжалик юритувчи субъектнинг даромад келтирувчи асосий фаолияти, шунингдек субъектнинг инвестиция ва молия фаолиятига оид бўлмаган ўзга хўжалик фаолияти.

Инвестиция фаолияти - пул эквивалентларига киритилмаган узок муддатли активлар ва бошқа инвестиция объектларини сотиб олиш ва сотиш.

Молиявий фаолият - хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти бўлиб, унинг натижасида ўз маблағи ва қарз маблағлари миқдори ва таркибида ўзгаришлар юз беради.

Пул маблағи эквивалентларидан асосан инвестициялар ва бошқа мақсадлар учун эмас, балки фақат қисқа муддатли мажбуриятлар бўйича тўловлар учун фойдаланилади. Инвестицияларни пул эквиваленти деб ҳисоблаш учун улар эркин равишда нақд пулга айлантириладиган бўлиши ва қийматининг ўзгаришида биров хавф бўлиши лозим. Шу сабабли инвестиция қисқа муддатда тўланадиган бўлса, яъни харид қилинган пайдан бошлаб

¹⁰³ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹⁰³, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

тахминан уч ой ичида тўланадиган бўлса, уни пул эквиваленти деб ҳисоблаш мумкин бўлади.

Банк заёмлари молиявий фаолиятга тааллуқлидир, лекин талаб қилинган пайтда тўланадиган банк овердрафтлари корхоналар пул маблағини бошқаришнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Шу муносабат билан банк овердрафтлари пул маблағининг таркибий қисми ёки уларнинг эквиваленти ҳисобланади.

Пул оқими пул маблағлари ва пул эквивалентлари моддалари ўртасидаги ҳаракатни ўз ичига олмайди, чунки улар операция, молия ёки инвестиция фаолиятига кирмайди ёки хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағларини бошқаришга тааллуқлидир. Пул маблағларини бошқариш пул маблағлари ва пул эквивалентларининг ортиқчасини ишга солишни ўз ичига олади.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот ҳисобот даври давомида операция, инвестиция ёки молиявий фаолият натижасида хўжалик юритувчи субъект олган пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларни тақдим этиши лозим бўлади.

Операцион фаолият. Хўжалик юритувчи субъектнинг операция фаолияти натижасида вужудга келадиган пул оқими ҳажми хўжалик юритувчи субъект амалга оширадиган операция фаолияти натижасида олинадиган пул оқимлари ҳаракати ссудаларни тўлаш, хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш қувватларини сақлаб туриш, дивидендларни тўлаш ва молиялаштиришнинг ташқи манбаларига мурожаат қилинмай янги инвестициялар учун қанчалик етарли эканини акс эттирувчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Операция фаолиятидан келадиган олдинги пул оқимининг айрим қисмлари тўғрисидаги ахборотдан операция фаолиятидан бўлажак пул оқимларини прогноз қилиш учун ахборотнинг бошқа турларидан қўшиб фойдаланиш мумкин бўлади.

Операция фаолиятидан пул оқими хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолиятидан келиб чиқади. Одатда хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолияти маҳсулотни сотишга, ишларни бажаришга ёки хизмат кўрсатишга қаратилган бўлади. Операция фаолиятидан асосий пул оқимиға қуйидагилар киради¹⁰⁴:

- a) товарларни сотиш ва хизмат кўрсатишдан тушган пул;
- b) роялти, бадаллар, воситачилик ҳақи ва ўзга йўллар билан пул маблағлари тушуми;

---

¹⁰⁴ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ МИЛЛИЙ СТАНДАРТИ 9-СОН БҲМСПУЛ ОҚИМИ ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МОЛИЯ ВАЗИРЛИГИ ТОМОНИДАН ТАСДИҚЛАНГАН 16.10.1998 й.

- с) товарлар ва хизматлар учун уларни етказиб берувчиларга пул тўловлари;
- д) ходимларга ва ходимлар номидан тўловлар;
- е) суғурта компаниясининг суғурта полислари бўйича мукофотлари, талаблари, йиллик ва ўзга тўловлари бўйича пул тушумлари ва тўловлари;
- ф) солиқлар бўйича пул тўловлари ёки унинг ўрнини босувчи тўловлар, агар улар инвестиция ва молия фаолиятига тааллуқли бўлмаса;
- г) савдо ёки дилерлик мақсадларида тузилган битимлар бўйича пул тушумлари ва тўловлари;
- h) бошқалар.

Асосий воситалар бирликларини сотиш каби айрим операциялар бўйича фойда келиши ва зарар кўрилиши мумкин, улар соф фойда ёки зарар каторига киритилади. Лекин бундай битимлар бўйича пул оқими инвестиция фаолиятидан чиқадиган пул оқимларига киритилади.

Корхона воситачилик ёки савдо мақсадлари учун қимматли қоғозлар ёки ссуда олган бўлиши мумкин, бундай ҳолатларда улар қайта сотиш учун харид қилинган товар - моддий захираларга ўхшаш бўлади.

Инвестиция фаолияти. Хўжалик юритувчи субъект инвестиция фаолиятидан келадиган пул оқими тўғрисидаги ахборотни алоҳида кўрсатиб беради. Инвестиция фаолиятидан пул оқими тўғрисидаги ахборот келажакда даромад ва пул оқими миқдорини белгилайдиган ресурслар бўйича қилинган харажатлар даражасини кўрсатади. Инвестиция фаолиятидан олинган асосий пул оқимларига қуйидагилар киради:

а) асосий воситаларни, номоддий ва ўзга узоқ муддатли активларни харид қилишга пул тўловлари. Бу тўловлар тажриба-конструкторлик ишларига ажратилган сармоялаштирилган харажатлар, шунингдек хўжалик суди билан амалга оширилган қурилишлар билан боғлиқ бўлган тўловларни ўз ичига олади;

б) асосий воситаларни, номоддий ва ўзга узоқ муддатли активларни сотишдан олинган пул тушуми;

с) бошқа субъектларнинг акциялари ёки қарз мажбуриятларини ҳамда қўшма корхоналарда иштирок этиш ҳуқуқини сотиб олишга доир пул тўловлари, пул эквивалентлари ҳисобланган ёки дилерлик мақсадларига ёки савдо мақсадларига сақлаб қўйилган тўлов ҳужжатлари бўйича тўловлар (векселлар каби ҳужжатлар бўйича тўловлар)дан ташқари;

д) -бошқа субъектларнинг акциялари ва қарз мажбуриятларини ҳамда қўшма корхоналарда иштирок этиш ҳуқуқини сотишдан келган пул тушумлари, пул эквиваленти ҳисобланган ёки дилерлик ёки савдо

мақсадлари учун сақланаётган вексель каби тўлов ҳужжатлари бўйича тушумлар бунга кирмайди;

e) бошқа тарафларга берилган бўнақлар ва кредитлар (молиявий муассасаларга берилган бўнақлар ва кредитлардан ташқари);

f) бошқа тарафларга берилган бўнақлар ва ссудалар қайтарилишидан пул тушумлари (молиявий муассасаларга берилган бўнақлар ва кредитлардан ташқари);

g) фьючерс ва форвард битимлари, опцион битимлар ва своп битимлар бўйича тўловлар, улар дилер ёки савдо мақсадлари учун мўлжалланган ҳолатлар бундан мустасно бўлади ёки тўловлар молиявий фаолият сифатида тасниф этилади.

h) фьючерс ва форвард битимлари, опцион битимлар ва своп битимлар бўйича пул тушумлари, улар дилер ёки савдо мақсадларига мўлжалланган ҳолатлар бундан мустаснодир ёки тўловлар молиявий фаолият сифатида тасниф этилади.

i) ва бошқалар.

Молиявий фаолият. Хўжалик юритувчи субъект молиявий фаолиятидан бўладиган пул оқимлари тўғрисидаги ахборотни алоҳида кўрсатади. Бу ахборот молиявий фаолиятдан бўлажак пул оқимларини тахмин қилиш учун зарур бўлади. Молиявий фаолиятдан келадиган асосий пул оқимларига қуйидагилар киради:

a) акциялар ёки ўз маблағи билан боғлиқ бошқа воситаларни чиқаришдан келадиган пул тушумлари;

b) субъектлар акцияларининг ҳақини тўлаш ёки сотиб олиш учун уларнинг эгаларига тўловлар;

c) таъминланмаган облигациялар эмиссиясидан, молия корхоналари томонидан берилган ссудалардан, гаровга қўйилган ва бошқа қисқа ҳамда узоқ муддатли заёмлардан пул тушумлари;

d) заёмларни тўлаш;

e) молиявий лизинг бўйича мажбуриятларни қисқартириш учун ижарачиларнинг тўловлари;

f) ва бошқалар.

Пулни айланиш даврийлигининг тармоқ ва фаолият турлари бўйича фарқланиши¹⁰⁵:

-жадвал

---

¹⁰⁵ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹⁰⁵, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X.

Пул маблағларининг тармоқ ва сохалар бўйича айланишининг ўзига хос хусусиятлари

	Айланиш муддати					
	0-1-кун	1-2-кун	2-3-кун ...			
Савдо(чакана), умумий авқатланиш, алоқа	Нақд пул 50 млн.	Товар сотиб олинди 50 млн.	Товар қайта сотилди Нақдлик 75 млн.	х	х	х
	Айланиш муддати					
	0-1-ой	1-2-ой	2-3-ой	3-4-ой	4-5-ой	
Саноат, транспот,	Нақд пул 50 млн.	ТМЗ сотиб олинди 50 млн.	Бошқа харажатлар 30 млн.	Товар захирага олинди 80 млн	Товар сотилди 100 млн	х
	Айланиш муддати					
	0-1-йил	1-2 йил	2-3-йил	3-4-йил	4-5-йил	5-6-йил...
Курилиш, қишлоқ хўжалиги,	Нақд пул 50 млн.	ТМЗ сотиб олинди 50 млн.	Харажатлар 55 млн.	Тугалланма ган ишлаб чиқариш 25 млн.	Товар захирага олинди 85 млн.	Товар сотилди 125 млн.

Заҳираларнинг пул маблағларига айланиш даврийлигининг сотиш шакллари бўйича фарқланиши:

-жадвал

Пул маблағларини айланиш муддатларини ҳисоб-китобларнинг шаклига боғлиқ жиҳатлари

	Айланиш муддати					
	1-кун	2-кун	3-кун...			
Захираларни нақд ва нақдсиз						
Захираларни кредитга сотиш	1-ой, 1-йил	2-ой, 2-йил	3-ой, 3-йил	4-ой, 4-йил	5-ой, 5-йил	6-ой..., 6-йил...
Захираларни чегирма ва устама асосида сотиш	1ойгча 20 фоиз чегирма,	2-ойгача 15 фоиз чегирма	3-ойгача 10 фоиз чегирма	4-ойгача 5 фоиз устама	5-ойгача 10 фоиз устама	6-ойгача 15 фоиз устама

Тармоқ ва бўғинларнинг пул оқимида фаолият турларининг салмоқ даражаси бўйича таркибланиши.

-жадвал

Пул маблағларининг слмоқ даражалари бўйича фарқланиши

Кирми/Чиқим	Операцион фаолиятдан чиқим	Инвестицион фаолиятдан чиқим	Молиявий фаолиятдан чиқим
Опреацион фаолиятдан кирим	Саноат, савдо, транспорт, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, умумий авқатланиш	Саноатда, транспорт, қурилишда	Саноатда
Инвестицион фаолиятдан кирим	Саноатда, транспорт, қурилиш	Саноатда, қурилиш	Саноатда, қурилиш
Молиявий фаолиятдан кирим	Саноатда	Саноатда	Саноатда
Баланс	xxx	xxx	xxx

Пул оқимини таҳлил этишни ўрганиш мақсади ва вазифалари:

Таҳлил мақсади: молиявий ҳисобот маълумотлари асосида пул оқимини объектлари, фаолият турлари, шакли ва даври бўйича ўрганиш орқали тадбиркорлик субъектининг пул маблағларини ички ва ташқи омилларга боғлиқ ҳолдаги ўзгаришларини ретроспектив а перспектив таҳлилин аналга ошириш орқали уларни масадли бошқаришни йўлга қўйишдан иборат.

Таҳлил вазибалари:

-пул оқими тўғрисидаги ҳисоботни таснифлаш, пул оқимини таркиб каторлари бўйича ўрганиш;

-пул оқимини жорий таҳлилин ва истикболдаги прогнозларини ташхислаш;

-пул оқимининг соф кирими ва чиқимига баҳо бериш орқали бизнес самарадорлига баҳо бериш;

-пул оқимининг молиявий ҳолат ва барқарорликка таъсир даражасини, улар нақдлигининг ликвидлик ва ўловга қобилликка таъсирини баҳолаш;

-операцион ва молиявий ричаглар орқали пул оқимини молиявий коэффицентларда баҳолаш;

-пул оқимини тактик бошқаришнинг аниқ чора-тадбирларини белгилаб бериш ва уларнинг амалга ошириш.

Таҳлил учун зарур бўлган маълумотлар ва уларнинг камчиликлари.

Таҳлил учун зарур бўлган маълумот молиявий ҳисоботнинг 4-шакли бўлган “Пул оқими тўғрисида”ги ҳисоботдан олинади. Ҳисобот касса усулида тузилади. Тузиш даврийлиги бўйича ярим йиллик ва йиллик муддат белгиланган.

Инфляция даражаси, молиявий ҳисоботларни тузиш даврийлигининг узоклиги, ҳисобга олиш ва кассали усулнинг мувофиқ келмаслиги, пул оқими тўғрисидаги аналитик маълумотларни олиш имкониятлари чекланганлиги, ахборотларнинг ишончлигидаги муаммоли жиҳатлар таҳлилнинг энг муҳим камчиликлари ҳисобланади¹⁰⁶.

Пул маблағлари кирими ва чиқими бўйича кўрсаткичларнинг қиёсий таҳлили

Корхона менежерларининг энг муҳим эътибори пул тушумларини кўпайтиришга ва харажатларни камайитиришга қаратилади. Бу борада биринчи навбатда ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнларида дебиторлик мажбуриятларини доимий назорат қилиш, захираларни тартиблаш, кредиторлик мажбуриятлар ва қарзларга боғланмаслик сиёсатини

¹⁰⁶ Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

юритилиши талаб этилади. Шу сабабли, пул оқимини қуйидаги йўналишлар бўйича доимий ўрганиб туриш талаб этилади.

-жадвал

Пул оқимини фаолият йўналишлари (cash flow)

Пул оқими	Мазмуни	Кирими ва чиқими
Асосий фаолиятдан	Хўжалик юритувчи субъект амалга оширадиган операция фаолияти натижасида пул маблағлари кирими ва чиқими	+соф фойда
		+амортизация ажратмалари
		+захиралар ва дебиторлик мажбуриятларнинг қисқариши
		-захира ва дебиторлик мажбуриятларининг ортиши
		-мажбуриятларнинг камайиши
		+мажбуриятларнинг ортиши
Инвестицион фаолиятдан	Келажакда даромад ва пул оқими миқдорини белгилайдиган ресурслар юзасидан пул маблағлари кирими ва чиқими	+оборотдан ташқари активларнинг чиқиб кетиши (ускуналарнинг сотилиши)
		-оборотдан ташқари активларнинг ўсиши
		+хиссали қатнашишнинг сотилиши
		-хиссали қатнашишнинг сотиб олиниши
Молиявий фаолиятдан	Молиявий фаолиятдан пул маблағлари кирими ва чиқими (операцион ва инвестицион фаолиятдан ўзга фаолиятдан пул мағлари кирими ва чиқими)	+янги кредитларнинг олиниши
		-кредитлар юзасидан фоиз тўловларининг қопланиши
		+янги акцияларнинг чиқарилиши
		+облигацияларни сотиб олиш ва қоплаш юзасидан тўловлар
		+акциялар эмиссияси
		- дивиденд тўловлари
Соф кирим ва чиқими	ОФ+ИФ+МФ	

Корхонада пул оқимини қуйидаги қаторларини бериб ўтиш мумкин: шаклланиши; фаолият йўналишлари; пул оқимини натижвийлиги; ҳисоблаш усули, соф қиймати, даврийлиги бўйича.

-жадвал

Пул маблағларининг шакллантиш қаторлари

1	Пул оқимини шаклланиш доираси бўйича	Корхона бўйича умумий пул оқими
		Таркибий бўлимлар, филиаллар бўйича пул оқими
		Хўжалик фаолияти турлари бўйича пул оқими
		Алоҳида хўжалик жарёнларидан бўйича пул оқими
2	Пул оқимини фаолият йўналишлари бўйича	Операцион фаолиятдан
		Инвестицион фаолиятдан
		Молиявий фаолиятдан
3	Пул оқимини натижавийлиги бўйича	Ижобий пул оқими
		Салбий пул оқими

4	Пул оқими ҳажмини ҳисоблаш усули бўйича	Ялпи пул оқими
		Соф пул оқими
5	Пул оқимини соф қиймати бўйича	Ортиқчалик
		Етишмовчилик
6	Пул оқими даврийлиги бўйича	Жорий пул оқими
		Келгуси пул оқими

Соф пул оқимининг шаклланиш қаторлари асосий, инвестицион ва молиявий фаолият бўйича умумийликда ва алоҳидаликда, шунингдек, валюта маблағлари алоҳида таркиб бўйича баҳоланиши, таҳлил этилиши ва пронозланиши лозим.

-жадвал

Соф пул оқими таҳлили

т/р	Кўрсаткичлар	Ўтган йилнинг шу даврида		Ҳисобот даврида		Ўзгариши		Ўсиш дараж аси, %	Ўсиш дараж аси, %
		Сўмма, минг сўм	Салмоғи, %	Сўмма, минг сўм	Салмоғи, %	Сўмма, минг сўм	Салмоғи, %		
1.	Асосий фаолиятдан соф пул оқими	195,0	487,5	192,0	274,3	-3,0	-10,0	98,5	-1,5
2.	Инвестицион фаолиятдан соф пул оқими	-115,0	-287,5	-212,0	-302,9	-97,0	-323,3	184,3	84,3
3.	Молиявий фаолиятдан соф пул оқими	-40,0	-100,0	90,0	128,6	130,0	433,3	-225,0	-325,0
4.	Натижавий соф пул оқими	40,0	100,0	70,0	100,0	30,0	100,0	175,0	75,0

Хулоса: корхона соф пул оқими ўтган йилда 40 млн сўмни, жорий даврда 70 млн сўмни ташкил этган. Шу жумаладан асосий фаолиятдан соф пул кирими ўтган йилда 195 млн сўмни, инвестицион фаолиятдан соф чиқими -115 млн сўм, молиявий фаолиятдан соф пул чиқими -40 млн сўмни ташкил қилган.

Ҳисобот даврида асосий фаолиятдан соф пул оқими 192 млн сўмни, инвестицион фаолиятдан соф пул оқими -212 млн сўмни, молиявий фаолиятдан соф пул оқими 90.0 млн сўмни ташкил қилган

Пул оқимини асосий фаолият бўйича ижобий натижаси молиявий салоҳиятнинг яхшилигини ифода этади.

-жадвал

Асосий фаолиятдан пул оқимини таркибий таҳлили

т/р	Кўрсаткичлар	Ўтган йилнинг шу даврида	Ҳисобот даврида	Ўзгариши	Ўсиш дараж	Ўсиш дараж
-----	--------------	--------------------------	-----------------	----------	------------	------------

		Сумма, минг сўм	Салмоғи ,%	Сумма, минг сўм	Салмоғи ,%	Сумма, минг сўм	Салмоғи ,%	аси, %	аси, %
1.	Асосий фаолиятдан пул маблағлари кирими:	4 426,0	100,0	5 466,0	100,0	1 040,0	100,0	123,5	23,5
1.1.	Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган пул маблағлари	4 342,0	98,1	5 361,0	98,1	1 019,0	98,0	123,5	23,5
1.2.	Бошқа киримлар	84,0	1,9	105,0	1,9	21,0	2,0	125,0	25,0
2.	Асосий фаолиятдан пул маблағлари чиқими:	4 231,0	100,0	5 274,0	100,0	1 043,0	100,0	124,7	24,7
2.1.	Материал, товар, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари чиқими	3 095,0	73,2	3 796,0	72,0	701,0	67,2	122,6	22,6
2.2.	Ходимлар ва улар номидан тўланган пул маблағлари	580,0	13,7	792,0	15,0	212,0	20,3	136,6	36,6
2.3.	Дивидендлар ва фоизлар тўлови	222,0	5,2	198,0	3,8	-24,0	-2,3	89,2	-10,8
2.4.	Солиқлар ва йиғимлар бўйича чиқим	210,0	5,0	284,0	5,4	74,0	7,1	135,2	35,2
2.5.	Бошқа харажатлар	124,0	2,9	204,0	3,9	80,0	7,7	164,5	

Хулоса: Асосий фаолиятдан пул оқимларининг таркибий таҳлилидан шуни хулоса қилиш мумкинки маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган пул маблағлари ўтган йилда 4342.0 млн сўмни, ҳисобот даврига 5274.0 млн сўмни ташкил этган. Ўсиш даражаси 23.5 фоизни ташкил этган.

Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан пул маблағлари асосий фаолиятдан киримнинг 98 фоизини ташкил этган. Бошқа киримлар қаторига 2 фоиз тушум тўғри келган халос.

Асосий фаолиятдан пул маблағлари чиқимида асосий қиймат ва хажми материал, товар, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари чиқими (72-73 фоиз), ходимлар ва улар номидан тўланган пул маблағлари (13-15 фоиз) ташкил этган.

Дивидендлар ва фоизлар тўлов ва солиқлар ва йиғимлар бўйича чиқимлар хажми мос равишда 8- 10 фоиз атрофида бўлган.

Пул оқимларининг тўғри ва эгри усулдаги таҳлили

Тўғри усулда таҳлилнинг методологик асослари. Тўғри усул- хўжалик фаолиятдан пул маблағлари ҳаракатини ижобий ва салбий фарқланишларини аниқлашнинг касса усулида ҳисоб-китоб қилинишидир¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹⁰⁷, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

Пул маблағларини тўғри усулда таҳлил этишнинг методологик асоси баланс уули ҳисобланади. Унинг мазмунини қуйидагилар ташкил этади:

-пул қийматликларининг даврий қийматини ҳисобга олмаслик

-пул маблағларини қолдиқ қисмини аниқлашнинг қуйидаги

боғланишига қуйидаги тенгликка тенг:

$$\text{ПМдб} + \text{ПМк} - \text{ПМч} = \text{ПМдо}$$

Бу ерда: ПМдб, ПМдо - пул маблағларининг давр боши ва охирига қолдиғи;

ПМк-пул маблағлари кирими;

ПМч-пул маблағлари чиқими.

-жадвал

Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот қаторлари

Кўрсаткичлар	Код
Пул маблағларининг давр бошига қолдиғи	010
Асосий(жорий) фаолиятдан пул маблағларининг ҳаракати	120
Харидор ва буюртмачилардн олинган пул маблағлари	
Бошқа киримлар	130
Маҳсулот(иш, хизмат)ларни, хом ашё ва бошқа айланма активларни олиб келишга йўналтирилган пул маблағлари	150
Иш ҳақиға	160
Дивидендлар, фоизлар тўловига	170
Солиқлар ва турли йиғимларга	180
Бошқа харажатларга	190
Асосий(жорий) фаолиятдан пул маблағларининг соф кирими	020
Инвестицион фаолиятдан пул маблағларининг кирми	
Асосий воситалар ва бошқа оборотдан ташқари активларни сотиб олишдан тушумлар	210
Олинган фоизлар	240
Асосий воситалар олиб келишга, моддий ва номоддий активларга даромадли қўйилмалар	290
Киммати қағозлар ва бошқа молиявий қўйилмаларни олиш	300
Бошқа корхоналарга берилган қарзлар	310
Инвестицион фаолиятдан соф пул маблағларининг ҳаракати	340
Молиявий фаолиятдан пул маблағларини ҳаракати	420
Бошқа корхоналардан олинган қарз ва кредитлар	
Қарз ва кредитларни қоплаш (фоиз тўловисиз)	430
Молиявий фаолиятдан соф пул маблағлари ҳаракати	040
Пул ва пул эквивалентларининг соф ўсиши(камайиши)	050
Пул маблағларининг давр охирига қолдиғи	060

-жадвал

Фаолият турлари бўйича пул оқими

т/р	Кўрсаткичлар	Ўтган йилнинг шу даврида		Ҳисобот даврида		Ўзгариши, +,-		Ўсиш даражаси, %
		Сумма, минг сўм	Сал-моғи, %	Сумма, минг сўм	Сал-моғи, %	Сумма, минг сўм	Сал-моғи, %	
1	Давр бошига пул маблағлари қолдиғи	124.5	-	171.9	-			
2	Пул маблағларининг жами кирими:	4828.0	100	6280.0	100	1452	-	130.0
	Шу жумладан фаолият турлари бўйича:							
	-асосий фаолиятдан	3062.0	63.4	4821.0	76.7	1759.0	13.3	157.4
	-инвестицион	1260.0	26.0	889.0	14.2	-370	-11.8	175.6
	-молиявий	506.0	10.6	570	9.1	64	-1.6	112.6
3	Пул маблағларининг жами чиқими	4780.7	100	5983.0	100	-	-	125.1
	Шу жумладан фаолият турлари бўйича:							
	-асосий фаолиятдан	2180.4	45.6	3168.0	52.9	987.6	9.2	145.3
	-инвестицион	1767.2	37.0	2256.0	37.7	488.8	-2.3	127.6
	-молиявий	833.1	17.4	559.0	9.4	274.1	-8.9	67.1
4	Давр охирига пул маблағлари қолдиғи	171.9	-	468.9	-	297.0		273.6

Хулоса: корхонада пул оқимини таҳлилидан шуни қайд этиш лозимки жорий даврда пул оқимининг давр бошига қолдиғи 171.6 минг сўмни, пул маблағлари кирими (операцион, инвестицион, молиявий фаолиятдан) 6280 млн сўмни, пул маблағлари чиқими 5983.3 минг сўмни ташкил этган. Пул маблағларининг давр охирига қолдиғи 468.9 млн сўмни ташкил этган. Пул маблағлари кирими ва чиқимида асосий улушни асосий фаолиятдан даромад ва харажатлар, инвестицион фаолиятдан харажатлар ташкил этган.

Тўғри усулда таҳлил этишининг имкониятлари. Бухгалтерия ҳисоби счетларидаги маълумотлар асосида пул маблағларининг кирими ва чиқимини ҳисоблашни назарда тутди. Яъни, жорий манбаси бухгалтерия ҳисобининг счетлар режасидаги ахборотлар ҳисобланади. Пул маблағлари счегидаги дебит ва кредит айланмалари ҳажми таҳлилнинг зарурий манбаси ҳисобланади.

Барча счетлар бўйича дебет ва кредит айланмалари ҳажми фаолият турлари бўйича қайта таркибланади.

Тўғри усулда пул маблағларини таҳлил этиш қуйидаги саволларга наик жавоб топиш имконини беради¹⁰⁸:

¹⁰⁸ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹⁰⁸, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

-жорий фаолиятдан келадиган пул маблағларини фаолият узлуксизлигини ва режалаштирилган инвестицион фаолиятни тامينлашга етарлими ёки етишмаслигини баҳолаш

-молиявий фаолиятдан келадиган пул маблағларининг балансланган сифатига эришиш учун учун канча маблағ

-асосий, инвестицион ва молиявий фаолиятдан харажатлар ва уларнинг келиш манбаларини корхона бўйича жамланган ҳолда баҳолаш

-пул маблағлари кирми ва чиқимининг уларнинг давр охирига қолдиқ сўммаларига қай даражада таъсир этишини баҳолаш

-фаолит турлари бўйича пул маблағлари таркибига, ҳар битта фаолият тури бўйича соф пул маблағлари соф кирими (чиқими)ни баҳолашга имкон беради.

Жорий фаолиятдан соф пул маблағлари кирими (чиқими) ижоби йва салбий ҳолатлари кузатилади.

Ижобий ҳолат– корхона фаолиятининг ва келгусидаги ривожланиш стратегиясининг ўз маблағлари ҳисобига тўғри йўлга қўйилганлигидан далолат беради. Инвестицион фаолиятдан пул маблағларининг салбий ҳолати узоқ муддатли активларга инвестиция киритиш ҳолатларида кузатилади. Бу ҳолат жорий давр бўйича харажатларни кўпайтиради ва келгуси даврлар бўйича пул тушумларининг ошишига олиб келувчи ҳолат сифатида баҳоланади, қачончи унинг самарадорлиги ва натижавийлигида стратегик қарорлар тўғри белгиланган бўлса. Молиявий фаолиятдан пул маблағларининг соф ҳаракатида ижобий ҳолат корxonанинг кенгайтирилган фаолиятини ташқи манбалар ҳисобига молиялаштирилаётганлигини билдиради. Юқоридагиларни акс салбий ҳолатни ифода этади.

Пул маблағларини эгри усулдаги таҳлили. Эгри усулда пул маблағларини таҳлил этишнинг ахборот таъминоти сифатида бухгалтерия баланси, методологи асоси таҳлилнинг баланс усули ҳисобланади.

Мазкур усулда пул маблағларининг киримида баланс пассиви моддаларининг ўсиши ва актив моддаларнинг камайиши, пул маблағлари чиқимида баланс актив моддаларининг кўпайиши ва пассив моддаларининг камайишини характерлайди.

Пул маблағлари кўпайишида асосий манба жорий давр фойдаси ва амортизация ажратмалари ҳисобланади.

Умумий кўринишда пул маблағлари ҳаракатини, ҳисб – китобини куйидаги формула асосида топиш мумкин

$$СПХ = СФ + АА - (\Delta A + AA) + (\Delta П - СФ)$$

Бунда: СФ – жорий давр соф фойдаси;

АА – амортизация ажратмалари;

ΔА – активларнинг ўзгариши;

ΔП – пассивларнинг ўзгариши.

1. Жорий фаолиятдан пул маблағларининг соф ҳаракати ҳисоб-китоби:

$$ПМж.ф. = СФ + АА - \Delta З - \Delta ДМ + (\Delta К_{\text{жамғ.}} - СФ) + \Delta КМ$$

Бунда: ΔЗ – захираларнинг ўсиши;

ΔДМ – Дебиторлик мажбуриятларининг ўсиши;
 ΔКМ – Кредиторлик мажбуриятларининг ўсиши
 (ΔКжам. - СФ) – жамғарилган капиталнинг ўсиши (тақсимланмаган
 фойда ва резерв капиталининг) жорий давр фойдасидан фарқи (фарқ-жорий
 даврда ишлатилган фойда сўммасини характерлайди.

Жорий фаолиятдан соф пул маблағлари харакати:

“+” соф фойда сўммаси амаортизация, киримга олинган счетлардаги
 камайиш, келгуси давр харажатларининг ўсиши, номоддив активларни
 сотишдан зарарлар, солиқлар бўйича мажбуриятларнинг ортиши кўшилади.

“-” қимматли қағозларни сотишдан тушумлар, аванс тўловлари ортиши,
 ТМЗ ўсиши, тўловга қабул қилинган счетларнинг камайиши,
 мажбуриятларнинг камайиши, банк кредитларининг камайиши.

2) Инвестицион фаолиятдан соф пул маблағлари ҳаракати ҳисоб-
 китоби:

$$\text{ЧДПи.д.} = - (\Delta \text{ОТА} + \text{АА})$$

Бунда: Δ ОТА – оборотдан ташқари активлар ўсиши

Инвестицион фаолиятдан соф пул маблағлари харакати:

“+” моддий активлар ва қимматли қағозларни сотишдан пул
 маблағлари кирими;

“-” моддий активлар ва қимматли қағозларни сотишдан пул маблағлари
 чиқими;

3. Молиявий фаолиятдан пул маблағлари соф харакати ҳисоб-китоби:

$$\text{ПМм.ф.} = \Delta \text{Кинв} + \Delta \text{Оу} + \Delta \text{ОКкк}$$

Бунда: Δ Кинв – инвестицияланган хусусий капиталнинг ўсиши (сотиб
 олинган акциялар ва кўшилган капитал сўммасига фарқ этувчи устав
 капитали);

Δ Оу – Узоқ муддатли мажбуриятларнинг ўсиши

Δ ОКкк – қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар сўммасининг ўсиши

Молиявий фаолиятдан соф пул маблағлари харакати :

“+” оддий акцияларнинг эмиссияси;

“-” қарзларни қолаш ва дивидендлар тўлови

-жадвал

Пул оқимининг тўғри усулда таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Жорий давр	Ўтган йилнинг шу даври
1.	Операцион фаолиятдан пул оқими	ОФ ₀	ОФ ₁
1.1.	Кирим:	ОФ _к	ОФ _к
	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан келиб тушган пул маблағлари		
	Бошқа тушумлар		

	Жами кирим		
1.2.	Чиқим:	ОФч	ОФч
	Материал, товар, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари		
	Ходимларга ва улар номидан тўланган пул маблағлари		
	Бошқа чиқимлар		
	Жами чиқим		
	Операцион фаолиятнинг соф кирим, чиқим	ОФс_{к/ч}	ОФс_{к/ч}
2.	Инвестицион фаолиятдан пул оқими	ИФ₀	ИФ₁
2.1.	Кирим	ИФ_к	ИФ_к
	Асосий воситаларни сотиш		
	Номоддий активларни сотиш		
	Узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиб олиш		
	Бошқа киримлар		
	Жами кирим		
2.2.	Чиқим	ИФ_ч	ИФ_ч
	Асосий воситаларни сотиб олиш		
	Номоддий активларни сотиб олиш		
	Узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиб олиш		
	Бошқа чиқимлар		
	Инвестицион фаолиятдан соф кирим, чиқим	ИФс_{к/ч}	ИФс_{к/ч}
3.	Молиявий фаолият пул оқими	МФ₀	МФ₁
3.1.	Кирим:	МФ_к	МФ_к
	Олинган фоизлар		
	Олинган дивидентлар		
	Акциялар чиқаришдан ёки хусусий капитал билан боғлиқ бўлган бошқа инструментлардан келган пул тушумлари		
	Узоқ ва қисқа муддатли кредит ва қарзлар бўйича пул тушумлари		
	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича пул тушумлари		
	Бошқа киримлар		
	Жами кирим		
3.2.	Чиқим	МФ_ч	МФ_ч

	Тўланган фоизлар		
	Тўланган дивидентлар		
	Хусусий акциялар сотиб олингандаги пул тўловлари		
	Узоқ ва қисқа муддатли кредит ва қарзлар бўйича пул тўловлари		
	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича пул тўловлари		
	Бошқа чиқимлар		
	Молиявий фаолиятдан соф кирим, чиқими	МФс_{к/ч}	МФс_{к/ч}
4	Таҳлил қилинаётган даврда пул оқимининг жами ўзгариши	ΔПО	ΔПО

Пул оқимини эгри усулдаги ҳисоб китоблари натижалари қуйидаги жадвал маълумотларида акс этган.

жадвал

Пул оқимини эгри усулда таҳлили

Кўрсаткичлар	Сумма, минг.сўм
Пул оқимини қолдиғи	171.9
Соф фойда	974.0
Ҳисобланган амортизация	897
Асосий воситларни ҳисобдан чиқаришдан натижа	-
Бошқа корхоналарда қатнашишдан даромадлар	-
Ишлаб чиқариш захираларидаги ўзгаришлар	228
Тугалланмаган ишлаб чиқариш хажмидаги ўзгаришлар	-
Келгуси давр харажатлари ўзгариши	7075
Тайёр маҳсулот хажмидаги ўзгаришлар	-
Дебиторлик мажбуриятлари ўзгариши	1063
Кредиторлик мажбуриятлари ўзгариши	1077
Қисқа муддали кўйилмалар ўзгариши	-
Келгуси давр даромадлари ўзгариши	-
Жорий фаолият бўйича жами пул оқими	
Инвестицион фаолият	
Кирим	889.0
Чиқим	2256.0
Инвестицион фаолият бўйича жами пул оқими	-1367
Молиявий фаолият	
Кирим:	570.0
Чиқим:	559.0

Молиявий фаолиятдан жами пул оқими	-11.0
Пул оқимининг давр охирига қолдиғи	468 669

Хулоса: Пул оқимининг давр бошига қолдиғи 171.9 млн сўмни ташкил этган. Жорий даврда Соф фойда 974.0 млн. сўмни, ҳисобланган амортизация (897 млн сўмни), асосий воситларни ҳисобдан чиқаришдан натижа (0.0 млн.сўм), бошқа корхоналарда қатнашишдан даромадлар (0.0 млн. сўм), ишлаб чиқариш захираларидаги ўзгаришлар (228 млн сўм), тугалланмаган ишлаб чиқариш хажмидаги ўзгаришлар (0.0 млн сўм), келгуси давр харажатлари ўзгариши (7075 млн сўм), тайёр маҳсулот хажмидаги ўзгаришлар(0.0 млн сўм), дебиторлик мажбуриятлари ўзгариши (1063 млн сўм), кредиторлик мажбуриятлари ўзгариши (1077 млн сўм), қисқа муддали қўйилмалар ўзгариши(0.0 млн сўм), келгуси давр даромадлари ўзгариши (0.0 млн сўм), инвестицион фаолият кирим (889.0 млн сўм), инвестицион фаолият чиқими (2256.0 млн сўмни), инвестицион фаолият бўйича жами пул оқими(1367 млн сўм),молиявий фаолият кирими (570.0 млн сўм), молиявий фаолият чифими (559.0 млн сўм), соф пул оқими (11.0 млн сўм)ни ташкил қилган. Пул маблағларининг давр охирига қолдиғи 468 млн сўмга тенг бўлган.

-жадвал

Бухгалтерия балансининг тузилиши бўйича пул оқимининг ҳисоб-китоби

Баланс таркиби	Белги	Ҳисоб-китоби
Активлар		
Узоқ муддатли активлар	УМА	+
Жорий активлар	ЖА	+
Товар моддий захиралар	ТМЗ	+
Дебиторлик мажбуриятлари	ДМ	+
Пул маблағлари	ПМ	+
Пассивлар	=	=
Ўз маблағлари манбаси	ЎММ	+
Узоқ муддатли кредитлар	УМКҚ	+
Қисқа муддатли кредитлар	ҚМК	+
Кредиторлик мажбуриятлари	КМ	+

$$\sum A = УМА + ТМЗ + ДМ + ПМ$$

$$\sum П = ЎММ + УМКҚ + ҚМКҚ + КМКҚ$$

$$ПМ = \sum П - \sum A = ЎММ + УМКҚ + ҚМКҚ + КМКҚ - УМА + ТМЗ + ДМ$$

Пул оқимлари самарадорлиги ва унинг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар таҳлили. Бўлажак пул оқимларини башоратлаш

Пул оқимларини башоратлаш молиявий фанлар қаторида энг кам ўрганилган масалалардан бири ҳисобланади. Бу жараён бевосита корхонанинг келгусидаги ривожланиш стратегиясини белгилаб олишда, шунингдек иқтиқболдаги молиявий режасини тузишда ҳам муҳим ҳисобланади.

Пул оқимини башоратлаш корхонада келгусидаги пул маблағларининг кирими юзасидан имкониятларини аниқлаш, шунингдек уларнинг нималарга сарфланиш харитасини белгилаш учун муҳимдир. Бу борада, пул маблағларини кирми ва уларнинг сарфланиши юзасидан олдиндан юқори аниқликдаги режаларни белгилаш мураккаблигини алоҳида қайд этиш лозим. Пул оқимини прогнозлаш асосида корхонанинг яқин ораликдаги ва йиллар кесимидаги бюджети шакллантирилади¹⁰⁹.

Пул оқимини башоратлашда қуйидаги жараёнлар амалга оширилади:

- пул маблағлари киримини башоратлаш;
- пул маблағлари чиқими (сарфини) башоратлаш;
- соф пул оқимини ҳисоб-китоб қилиш (пул маблағларидаги ортиқчалик ёки етишмовчилик);
- қисқа муддатли молиялаштириш юзасидан пул маблағларига умумий талабни аниқлаш.

Пул оқимларини башоратлашда дастлабки муаммолардан бири бу маҳсулотларни ортиб жунатилган пайтданок сотилган қаторга киритиш амалиётининг жорий этилганлик тартибининг белгиланиши ҳисобланади.

Пул маблағлари киримининг асосий манбаларидан бири бу маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган пул маблағлари ҳисобланади. Бунда энг муҳим муаммолардан бири сотилган маҳсулотлар юзасидан мажбуриятларнинг узок муддат сақланиши ва товарларни кредитга сотиш ҳисобланади. Шу сабабли ҳақиқий пул тушумлари сўммаси билан сотилган маҳсулот, иш ва хизматлар сўммаси (ҳисоб-китоблар) нисбатидаги салмоғи аниқланади ҳамда жорий ва истиқболдаги пул оқимининг кутилишлари башоратланади.

Пул маблағларини кирими юзасидан аниқ ҳисоб-китоблар қуйидаги боғланишлар орқали топилади.

$$\text{СТ} + \text{ДМдб} = \text{ПТ} + \text{ДМдо}$$

Бунда:

СТ- ўтган даврда маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан тушум (эгри солиқларсиз);

ДМдб –Давр бошига сотилган маҳсулот, иш ва хизматлар бўйича дебиторлик мажбурияти;

ПТ — Мазкур даврда жами пул тушумлари;

ДМдо –Давр охирига сотилган маҳсулот иш ва хизматлар бўйича дебиторлик мажбуриятлари.

¹⁰⁹ Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹⁰⁹, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

Дебиторлик мажбуриятларини ундириш картасининг шаклланиши ҳам бу борада энг муҳим муаммо ҳисобланади. Кўпинча унинг даврий оралиқлари 30, 60, 90 кун доирасида белгиланади. Шунингдек, дебиторлик мажбуриятларини таркиб бўйича таҳлилга ҳам алоҳида аҳамият қаратилади. Бу жараён уларни масадли бошқаришда муҳим масала ҳисобланади.

Навбатдаги босқичда пул оқимини сарфланиши ва уни чиқими бўйича кўрсаткичларни баҳолаш амалга оширилади. Унинг муҳим элементи қисқа муддатли кредиторлик мажбуриятларининг қопланиши ҳисобланади. Корхонанинг кредиторлар билан бўладиган муносабатларида мажбуриятларни муддатида тўлаши ёки уларни кечиктириши молиялаштириш манбаларини шаклланиши турлича ҳолатга олиб келади. Агар корхона уларни ўз вақтида тўлаб стратегиясини қўлласа пул маблағлари етишмовчилигига, тўлов муддатининг кечиктирилиши эса пул маблағларининг ортиқчалигига олиб келади. Яъни кечиктирилган кредиторлик мажбуриятлари қисқа муддатли молиялаштиришда ижобий фарқланишларга олиб келади.

Учинчи босқичда пул оқимини соф кирими ва чиқими ҳисоб-китоб қилинади.

Пул маблағларининг кирими ва чиқимидаги узвий олақадорлик корхоналарда ҳисоб-китобларни амалга оширишнинг аниқ механизмини шакллантиришнинг зарурий шarti ҳисобланади. Бу бевосита дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларни тўғри бошқариш даражаси билан боғланади.

Пул маблағлари киримининг уларнинг чиқимидан ортиши корхонанинг иқтисодий салоҳиятини (асосий воситалар ва айланма активларни сотиш олиш орқали) ошириш имконини беради, шунингдек дивиденд сиёсатини реаллигини (тўловлар орқали) тaminлайди.

Пул маблағларининг етишмовчилиги эса ўз навбатида кредиторлик мажбуриятларини қоплаш юзасидан қисқа муддатли кредитларни жалб этишга олиб келади. Бу ўз навбатида молиялаштиришдаги муаммолардан ва молиявий ахволдаги қийинчиликлардан далолат беради.

Халқаро амалиётда корхоналарнинг келгусидаги пул оқимини башоратлашда иккита муҳим усулдан фойдаланилади¹¹⁰:

- даромадни капиталлашуви усули;
- соф пул оқимини дисконтлаш усули.

Капиталлашув усули келажакдаги пул маблағлари кирими жорий давр киримига тенг бўлган ёки ўсиш даражаси аниқ бўлган шунингдек корхонанинг стабил ривожланиш стратегияси кузатилган ҳолатларда қўлланилади.

Оборот активларнинг юксак даражасига эга бўлинганда, банк кредитларини жалб этиш орқали айланма жорий активларнинг ўсишига эришилган ҳолатларда соф пул оқимини дисконтлаш усулидан фойдаланилади.

---

¹¹⁰ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹¹⁰, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

Пул маблағларини келгусидаги кутилишларини башоратлашда концептал асосларга ва аниқ ҳисоб китобларга таянилади. Концептуал асослар корхонанинг ўтган даврлар бўйича пул маблағлари кирими ва чиқими юзасидан эришилган натижаларини баҳолашни назарда тутди. Бунга асос сифатида ўтган йиллар бўйича тузилган пул оқими тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари асос қилиб олинади. Уларни коэффицент усулида баҳолаш таҳлилнинг муҳим босқичи ҳисобланади. Шунингдек, пул оқими ва унинг ички, ташқи омиллар таъсирида ўзгаришини баҳолашга алоҳида аҳамият қаратилади.

Башоратлашдаги камчиликлар¹¹¹:

-истикболдаги қўшимча молиявий ресурсларга заруриятнинг юзага чиқиши;

-инфляция таъсири;

-солиқ ва бож сиёсати

-сиёсий вазиятлар

-экологик хавф хатарлар (мавсумийлик).

Амалиётда пул маблағлари етишмовчилигини баратараф этиш юзасидан қуйидаги тадбирлар амалга оширилиши тавсия этилади:

-дебиторлик мажбуриятларни бошқаришни оптималлаштириш;

-капитал қўйилмаларни чеклаш ёки тўхтатиш;

-олдиндан тўловларни амалга оширувчи харидор ва буюртмачиларга чегирмалар қўллаш;

-бартер опреацияларини пул маблағларининг реал тушими тamin этилмайдиган холларда қўллаш;

-товарларни кредитга сотиш хажмини чеклаш;

-мол еткази берувчилардан кўпроқ имкониятли бўлган шартларда товарларни кредитга олиш;

-мол етказиб берувчилардан олинган товарларни тезроқ сотиш имкониятларига эга бўлиш орқали савдо чегирмаларига эга бўлиш.

-тижорат банкларда имтиёзли шартларда кредитлар олиш.

Пул маблағларини башоратлашни аниқ мисоллар асосида қараб чиқишимиз мумкин.

1.Корхона ўз маҳсулотларининг 80 фоизини кредитга сотади, 20 фоизини нақд пул сотади. Кредитга сотилган товарларнинг 70 фоизи ўз вақтида пул тушумларини амалга оширадидлар 30 фоизи эса кейинги ойга ўтади¹¹².

-жадвал

Пул тушумлари ва дебиторлик мажбуриятлари (млн сўм)

Курсаткичлар		январ	феврал	март
Дебиторлик	мажбуриятлари (давр)	15,0	17,9	20,2

¹¹¹ Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹¹¹, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

¹¹² K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹¹², Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х

бошига)			
Сотишдан тушум–жами	35,0	37,0	42,0
Шу жумладан кредитга сотилган	28,0	29,6	33,6
шундан:			
20% жорий ойда нақд сотиш хажми	7,0	7,4	8,4
70% утган ойдаги кредитга сотиш хажмидан пул тушумлари	17,9	19,6	20,7
30% олидинги ойларда кредитга сотишлардан пул тушуми	7,2	7,7	8,4
Дебиторлик мажбурияти (давр охирига)	17,9	20,2	24,7

жадвал

Пул тушумларини башоратлаш (млн сўм.)

Курсаткичлар	январ	феврал	март
Пул маблағлари кирими:			
Сотиш хажми	32,1	34,7	37,5
Бошқа тушумлар	2,9	1,4	5,8
Жами тушумлар	35,0	36,1	43,3
Пул маблағлари чикими:			
Кредиторлик мажбуриятларини копланиши	29,6	34,5	39,5
Бошқа тўловлар (соликлар, иш хаклари ва ах.к.)	3,8	4,2	5,8
Жами тўловлар	33,4	38,7	45,3
Пул маблағларининг ортиқчалик (етишмовчилик)	1,6	(2,6)	(2,0)

Хориж амалиётида пул маблағларини кутилишини башоратлашда икки хил усулдан фойдаланилади.

- даромадни капиталлашуви усули;
- пул маблағларини соф кирими дисконтлантириш усули

Капиталлашув усули келгусидаги даромадлар хажми жорий даврга даромадларига тенг булган ҳолда кулланилади.

-жадвал

Пул маблағлари ва дебиторлик мажбуриятларининг динамикаси (млн сўм.)

Курсаткичлар	январ	феврал	март
Пул малағларининг колдиги (дарс бошига)	2,2	3,6	1,0
Пул маблағларининг ўзгариши	1,6	(2,6)	(2,0)

Пул маблағларининг колдиги (давр охирига)	3,6	1,0	(1,0)
Талаб килинган пул маблағлари микдори	3,0	3,0	3,0
Талаб килинган киска муддатли қарз маблағлари	-	2,0	4,0

Соф пул маблағларининг қими куйидаги формула асосида аниқланади.

Соф пул маблағлари қими чикими = Фойда шаклидаги соф даромад + Асосий капитал + Узоқ муддатли мажбуриятларнинг ортиси амортизацияси - Соф айоланма капиталнинг ўсиши

Агар даромадлар хажми й илдан йилга узғариб турса ушбу ҳоллатда дисконтлаш усулидан фойдаланилади. Ушбу мақсадда куйидаги формуладан фойдаланилади:

$$КП = ЖП \times (1 + C)^t$$

Бунда: КП – келгуси пул маблағлари сўммаси (келгуси қиймат); ЖП- дисконтлаштирилгандан кейинги жорий пул маблағлари сўммаси (жорий қиймат); С- Дисконт ставкаси, ёки фойда нормаси, %; t – Йилла сони.

Пул маблағларининг келгусидаги соф қиймати куйидагича аниқланади.

$$КСП = ЖП - X$$

Жадвал.

Пул маблағлари оқимини меёрлаштириш тартиблари

Харажатларни мақбуллаштириш	Захиралар ва ҳисоб-китоблар бошқарувни оптималлаштири		
1) Амортизацияни коррективкалаш	Харажатларни коррективкалаш	1) Айланма мабюлағларни коррективкалаш	Мажбуриятларни коррективкалаш
2) Активларни сақлаш ва ишлатиш харажатларининг ўзгариши		2) Фойдани коррективкалаш	
3) Инвестицияларни коррективкалаш			

Пул маблағларини кутилиши оптималлаштириш усуллари:

- Нормаллаштириш усули;
- Ҳаёт даврийлиги усули;
- Уртача микдор усули;
- Экстраполяция усули;
- Энг юқори натижавийлик усули;

- Юк максималлаги усули;
- Молиявий курсаткичларни оптималлаштириш усули;
- Динмаик тахлил модели.

Пул оқимлари таҳлили ва уларни мақсадли бошқариш юзасидан илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш

Кўп ҳолларда пул маблағларига фойда келтирмайдиган актив сифатида қараб келинган. Уларнинг асосий зарурлиги корхона учун товар-моддий қийматликларни, асосий воситаларни сотиб олишга, ходимларга иш ҳақи тўлашга, кредитларни ва мажбуриятларни қоплаш учун йўналтирилиши орқали корхонанинг молиявий таянчи эканлиги билан қайд этилади. Лекин асосий, инвестицион ва молиявий фаолиятда пул маблағлари, уларнинг эквивалентлари тез ликвид активлар сифатида муҳим роль ўйнайди. Шу сабабли, уларнинг домо етарли миқдорда бўлиши узлуксиз фаолиятни тامينлашда, тўловга қобилликни доимий таъминотини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Бу борада пул маблағларини ҳаракатини мақсадли бошқариш юзасидан молиячилар учта муҳим жиҳатга аҳамият қаратмоқлари лозим¹¹³:

1. Пул маблағлари тушумини (амалга ошиш вақтини тезлаштириш) оширишга;

2. Жорий мажбуриятлар бўйича тўловларни амалга ошириш учун кетадиган вақтни қисқартиришга;

3. Пул маблағлари қайтимини максимал даражага етказиш чоратадбирларини кўриши талаб этилади.

Молиячилар эътиборидаги энг муҳим муаммолардан бири бу пул маблағларини минмал даражасини доимо ушлаб туриш муаммосидир. Бу норма корхонанинг:

- мол етказиб берувчилар олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида қоплашга

- корхонанинг кредитга қодирлигини домий тامينлашга;

- тижорат фаолиятида олдиндан режалаштириш имкони бўлмаган турли харажатларни қоплашга етиши лозим.

Мазкур муаммонинг ечимида пул маблағларининг мутлақ ортиқчалигига ҳам ёки етишмовчилигига ҳам меёрдан ташқари оғишларга йўл қўйиш бошқарув самарадорлигига албатта тасир этади. Молиячилар албатта пулнинг нақдлигини тامينлашда унинг кассадаги айланишлари билан банкдаги ҳисоб-китоб счегидаги айланишларига муҳим урғу беришлари лозим. Нақд пулларнинг кассада белгиланган муддатдан ортиқча ушлаб туришга йўл қўймаслик, касса лимитига доимий амал этиш, ҳисоб-китоб,

¹¹³ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹¹³, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X,

валюта счётидаги маблағларнинг (инкассага тушиш, ўтказмаларнинг тўхтатиб қўйилиши, музлатиш ҳолатларига тушиб қолмаслик, бир неча ҳисоб- рақамларини очиш ва уларнинг пул маблағларини тўғри бошқаришга қийинчиликлар туғдириши ва ҳ.к. каби) ҳолатларига йўл қўймасликлари лозим.

Мажбуриятлар юзасидан тўловларни амалга ошириш муддатининг кечиктирилиши маълум манода корхонада пул маблағларини ушлаб туришга ва уни ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга имкон беради, лекин бу билан тўловларнинг катта миқдорда тўпланиши ва муддатларининг кечиктирилиши оқибатида ҳамкорликдаги турли низоларнинг юзага келишига, шартнома мажбуриятларининг кескин бузилиши орқали устамалар, жаримлар қўлланишига сабаб бўлади.

Пул маблағларини тўғри бошқаришнинг оптимал ечимига пул оқими тўғрисидаги ҳисоботини тузиш муддатини кутиб ўтириш ва унинг комплекс таҳлилини амалга ошириш орқали эжришиб бўлмайди. Шу сабабли пул оқимини (кирими ва чиқимини) кунлик, декадалик ва ойлик даврийликда доимий кузатиб туриш ва тезкор таҳлилини йўлга қўйиш лозим.

Пул маблағларини бошқаришда уларнинг айланиш даврига муҳим эътибор бериш лозим. Ушбу кўрсаткич қуйидаги формулда асосида топилади

$$\text{ПМад} = \text{пул маблағларини ўртача қолдиғи} * \text{кунлар сони (30,60,90, 180,360,)/Пул маблағлариги жами айланма}$$

Пул маблағлари ва уларни мақсадли бошқаришнинг муаммоли жиҳатлари юзасидан қуйидаги амалий чора-тадбирларни белгилаб бериш лозим.

1. Пул оқимлари, пул маблағлари оқимлари, пул маблағлари ҳаракати деб номлашларни бир хиллаштириш лозим. БҲХС, БХМС, Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонунда уларнинг бир хилда пул оқимлари деб номланиши билан биргаликда кўпгина адабиётларда ва манбаларда уларнинг пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, пул оқими тўғрисидаги ҳисобот, пул маблағлари оқими тўғрисидаги ҳисобот, нақдлик тўғрисидаги ҳисобот каби номланишлари ҳам келтириб ўтилади.

2. Пул оқимини бошқаришни оптималлаштириш менежерларни олдидаги энг муҳим ва қийин масала ҳисобланади. Бу жараён хўжалик жараёнларини хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда пул оқимларини тўғри бошқариш юзасидан муҳим ечимлар чиқаришни талаб этади.

Пул оқимларини бошқаришни оптималлаштиришнинг муҳим йўналишлари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш зарур:

- а) пул оқимини баланслигини тامينлаш;
- б) пул оқимларини шаклланишининг вақт бўйича синхронлигини таъминлаш;
- в) корxonанинг соф пул оқими ўсишини тامينлаш.

Оптималлаштиришнинг асосий объектлари сифатида қуйидагиларни тартиб ўтиш лозим:

- a) ижобий пул оқими;
- b) салбий пул оқими;
- c) пул маблағлари қолдиғи;
- d) соф пул оқими олинади.

Оптималлаштиришнинг таминлашнинг муҳим бирлиги яифатида пул оқимини вақт бўйича ўзағаришига таъсир этувчи омилларни ўрганиш талаб этилади. Мазкур омилларни иккита гуруҳга ажратиш мумкин:

- A. ички омиллар;
- B. ташқи омиллар.

Ташқи омилларга қуйидагилар киритилади:

- a) товарларнинг бозор конъюктураси
- b) фонд бозори конъюктураси
- c) корхонанинг солиққа тортилиши
- d) мол етказиб берувчилар ва харидорларни кредитлаш амалиёти
- e) хўжалик субъектларининг ҳисоб-китоб шаклларининг тизими
- f) молиявий кредитлашнинг мавжудлиги.
- g) мақсадли молиялаштириш имкониятлари.

Пул оқимини оптималлаштириш ички омиллари:

- a) корхонанинг хаёт циклининг давомийлиги;
- b) операцион циклининг давомийлиги;
- c) ишлаб чиқариш ва сотишнинг мавсўмга боғлиқлиги;
- d) инвестицион дастурларнинг кечиктирилмаслиги;
- e) корхона амортизация сиёсати;
- f) мулк эгалари ва менежерларнинг молиявий менталитети.

Пул маблағларини жалб этишни тезлаштириш юзасидан қисқа муддатда қуйидагилар амалга оширилиши лозим:

- a. харидорларга жунатилган маҳсулот (иш, хизмат)лар юзасидан нақд маблағларга чегирма хажмини ошириш;
- b. бозорда юқори талабга эга бўлган маҳсулот (иш, хизмат)лар юзасидан олдиндан тўлиқ ва қисман тўловларни амалга ошириш таминлаш;
- c. схаридорларга кредитга сотиладиган товарларнинг муддатини камайтириш;
- d. муддати ўтган дебиторлик мажбуриятларини инкасса қилишни муддатини тезлаштириш;
- e. дебиторлик мажбуриятларини қайта молиялашни замонавий шаклларида фойдаланиш (вексел, факторинг, форфейтинг каби);

f. тўлов хужжатларининг инкасса қилиниш оборотини кучайтириш (йўлда юриши, тўловга олиниси вақтини тезлаштириш).

Пул маблағларини жалб этишни тезлаштириш юзасидан узоқ муддатда қуйидагилар амалга оширилади:

a. стратегик инвесторларни жалб этиш орқали хусусий капитал миқдорини ошириш;

b. акцияларнинг қўшимча эмиссияси;

c. узоқ муддатли молиявий кредитларни жалб этиш;

d. инвестицион инструментларнинг бир қисмини (ёки тўлиқ) сотиш;

e. ишлатилмаётган асосий воситаларни сотиш ёки ижарага бериш.

3. Пул оқими таҳлилининг таҳлил этишда уларнинг кадрлигини ўрганиш масаласи энг муҳим муаммоларда бири ҳисобланади. Бу жарён кўпроқ инфляция даражаси билан боғланади. Бу борада расмий эълон қилинадиган кўрсаткичлар асос қилиб олинмоғи лозим.

4. Пул оқими тўғрисидаги ҳисоботни тузиш ва таҳлил этишда тўғри ва эгри услубдан фойдаланиш амалиёти юзасидан шарҳланган тартибларнинг берилмаганлиги, уларни тўғри ва эгри услубда тузиш амалиётининг танлаши каби муаммоларнинг мавжудлиги ҳам пул маблағларини оптимал бошқарувини йўлга қўйишнинг асосий муаммоларидан бир ҳисобланади. Шу сабабли пул оқимларини тўғри ва эгри услубда таҳлил этишнинг тармоқ, бўғин, фаолият турлари бўйича тавсиявий характердаги муваққат тартибларини белгилаш, уларни таҳлил этишни амалий мисолларда кўрсатиб берувчи махсус методик тавсияларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш тартибларини белгилаш лозим.

5. Валюта маблағларини кирими ва чиқимини таҳлил этишнинг амалдаги тартибларини такомиллаштириш масаласи ҳам мавзу доирасидаги энг муҳим муаммолардан бир ҳисобланади. Негаки кейинги йилларда амалга оширилаётган валюта ислохотлари бу борада ҳам аниқ ва таҳлилий хулосаларга келишда ретроспектив ва перспектив таҳлил усулларида кенг фойланишни, ушбу таҳлил турларини такомиллаштириш вазифаларни олдимизга қуймоқда. Валюта маблағларини Марказий банк томонидан белгиланадиган ягона расмий курс асосида баҳолашга ўтиш соҳада албатта қатор имкониятларни очиб беради. Бу борада тадбиркорлик субъектлари ўртасида доимо икки хил ҳисоб таомилига амал қилиб келинганлиги, ҳисоб китобларни ҳам норасмий молиявий институтлар қаторига кириб улгурган қора бозор қоидалари, тартибларидан холи бўлган ҳисоб-китоб усулларига амал этиб келинганлигини асло унутмаслик лозим.

6. Пул оқимини оператив, жорий ва истикболли кўрсаткичларини баҳолашда албатта дастурий таминоларнинг ишлаб чиқиш зарурлиги ҳам

соҳада муҳим бизнес аналитик жараёнлар самарадорлигини оширишда муҳим йўналиш ҳисобланади.

7.Пул оқимини ҳисоботлашда уларнинг халқаро стандарт талабларига амал этилиши ҳам соҳада бизнес ҳамкорлик доирасини кенгайтиришда муҳим омил ҳисобланади.

8.Пул оқимини валюта маблағлари ҳаракати тўғрисидаги маълумотномани ҳам шакли ва мазмуни бўйича таҳлилийлигини тaminлаш юзасидан ушбу маълумотномани ҳам даврий оралиқлар бўйича тузиб чиқиш лозим деб ўйлаймиз. Бу валюта маблағларини ҳаракатини даврий ўзгаришларига баҳо бериш ва уни омилли таҳлил этиш имконини беради.

Ўзбекистон темир йўллари АЖ нинг жамланган бухгалтерия баланси

Кўрсаткичлар	2017 -2018 йй.				
	01-январ 2017 йил	01-апрел 2017 йил	01-июл 2017 йил	01-окт 2017 йил	01-январ 2018 йил
АКТИВ					
1. Узоқ муддатли активлар	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Асосий воситалар бошланғич қиймати	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Асосий воситалар эскириш қиймати	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Асосий воситалар қолдиқ қиймати	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Номоддий активлар қолдиқ қиймати	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Капитал қўйилмалар	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Бошқа узоқ муддатли активлар	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2.Жорий активлар	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ишлаб чиқариш захиралари	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Келгуси давр харажатлари	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Пул маблағлари	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Бошқа жорий активлар	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738
Дебиторлар, жами	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Шу жумладан:					
Харидор ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Бюджетга аванс	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951

тўловлари					
Актив бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
ПАССИВ	01-январ 2017	01-апрел 2017	01-июл 2017	01-окт 2017	01-январ 2018
1.Ўз маблағлари манбаси	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Устав капитали	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Резерв капитали	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Тақсимланмаган фойда	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Бошқа манбалар	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Мажбуриятлар	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Узоқ муддатли банк кредитлари ва қарзлари	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Бошқа мажбуриятлар	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Кредиторлик мажбуриятлари, жами	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Шу жумладан:					
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга мажбуриятлар	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Бюджетга мажбуриятлар	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Баланс пасиви бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

**“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг молиявий натижалар
тўғрисидаги ҳисоботи (2016-2017 йй.)**

Кўрсаткичлар	2017 -2017 йй.				
	2016 йил якуни	2017 йил 1-чорак	2017 йил ярим йиллик	2017 йил 9-ойлик	2017 йил якуни
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соф тушум (без НДС)	3 362 225 550	962449671	2 062 793 894	3 361 281 410	5 180 801 340
Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат) ларнинг таннархи	2 474 622 038	676792767	1 413 833 443	2 158 959 186	3 191 287 162
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси	887 603 512	285656904	648 960 451	1 202 322 224	1 989 514 178

Давр харажатлари	568 302 199	149606662	337 213 324	522 133 651	752 744 444
Бошқа операцион харажатлар	135 306 333	42700941	88 277 232	127 317 691	178 630 359
Асосий фаолиятнинг фойдаси	454 607 646	178751183	400 024 359	807 506 264	1 415 400 093
Молиявий фаолият ьўйича харажатлар	159 047 300	72550196	299 000 576	713 878 898	833 455 050
Молиявий фаолиятнинг даромадлари	269 112 080	205868818	233 127 682	494 355 483	506 789 162
Даромад (фойда) солигини тулагунга кадар фойда	564 672 426	312069805	334 151 465	587 982 849	1 088 734 205
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар	0	0	0	0	0
Даромад (фойда) солиги	16 304 363	8649337	9 717 680	16 859 555	30 730 577
Фойдадан бошқа соликлар ва йигимлар	40 674 456	24155466	25 554 620	45 015 196	83 965 344
Ҳисобот даврининг соф фойдаси	507 693 607	279265002	298 879 165	526 108 098	974 038 284

Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари асосида ўз маблағлари манбасининг таҳлили

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар.

Хусусий капитал (ўз маблағлари) тўғрисидаги ҳисобот ва унинг таркибий бирликлари: устав капитали, қўшилган капитал, резерв капитали, тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), сотиб олинган ўз акциялари ва бошқа хусусий капитал элементлари.

Хусусий капитал таркиби, тузилиши ва динамикаси таҳлили.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ўз маблағлари билан таъминланган узоқ муддатли ва жорий активлари, соф активлар қийматининг таҳлили

Хусусий капитал самарадорлиги таҳлили

Хусусий капитал (ўз маблағлари манбаи) таҳлили бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш.

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётлар ва уларда мавзу оид манбалар

Чоп этилган адабиётлар	Назарий саволларнинг қўйилиши
1. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Бухгалтерия балансининг горизонтал, вертикал ва тренд таҳлили, ✓ Фирма ва компанияларнинг кредитга лаёқатлигининг таҳлили мавзуларида қисман қараб чиқилган.
Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / О.В. Ефимова [и др.]. - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.	<p>Бухгалтерия баланси ва унинг таҳлили</p> <p>...</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Пассивлар таҳлили ✓ Хусусий капитал таҳлили ✓ Қарз капитали таҳлили
K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by	<ul style="list-style-type: none"> Инвестицияланган капитал ва унинг даромадлигининг таҳлили Молиявий таҳлилнинг зарурийлиги ✓ Инвестицияланган капитал ва унинг тдаромадлигининг таҳлили ✓ Соф активлар ва уларни таҳлил этишни зарурий жихатлари ✓ Соф активлар фойдалилиги ва унинг муҳим компанентлари ✓ Хусусий капитал рентабеллиги ва уларни таҳлил этишнинг инвесторлар учун аҳамиятлиги ✓ фойданинг тақсимланишида акционерлар умумий йигилиши ✓ Операцион ва молиявий ричаклар, уларни фойдани ўстиришдаги имкониятларини баҳолаш

<p>Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с.</p>	<p>9-боб. Корхона молиявий ҳолатининг тахлили</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ ...Капиталнинг шаклланиш манбалари тахлили ✓ Корхона мулкый ҳолатини баҳолаш ✓ Корхона капиталидан самарали ва интенсив фойдаланиш тахлили ✓ Корхонанинг уз оборот маблағлари билан тaminланиши тахлили ✓ Соф айланма активлар тахлили ✓ Соф активлар тахлили ✓ Корхона молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш ✓ ...
<p>Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X</p>	<p>3-Боб. <i>Бухгалтерия баланси.</i> Мажбуриятлар ва хусусий капитални куриб чиқиш</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ ...Хусусий капитал: ✓ Акциялар(оддий, имтиёзли) ✓ Тақсимланмаган фойда ✓ Сотиб олинган акциялар ✓ Хусусий капитални ҳисобларини текшириш <p>6-Боб. <i>Коэффициентлар тахлили боби:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ коэффициентлари ✓ Фойдалилик коэффициентлари <p>8-боб <i>Башорат курсаткичлари тахлили</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ ...Хусусий капитал ✓ Балансловчи моддалар
<p>Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст.</p>	<p>8-боб. <i>Хусусий капитал тахлили</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Кредиторлик ва мажбуриятлари ва хусусий капитал инструментлари фарқи ✓ Акциялар классификацияси ✓ Тақсимланмаган фойда ✓ Акциянинг баланс қиймати <p>18-Боб. <i>Капитал таркиби ва узоқ муддатли тўловга қобиллик тахлили</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ узоқ муддатли тўловга қобилликни муҳим элементлари ✓ Капитал таркибининг аҳамияти ✓ Ҳисоблаш тамойиллари ✓ Активларни баланс қийматини корректировкалаш ✓ Қарз маблағларидан фойдаланиш қоидалари ✓ Молиявий левериж коэффициентлари ✓ Капитал таркибининг узоқ муддатли тўловга қобиллик таъсири ✓ Узоқ муддатли башоратлар

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Капитал таркибининг тахлили-таркибий ҳисобот ✓ Қарз капитали ва хусусий капитал алоқадорлиги тахлили ✓ Капитал таркибида имтиёзли акциялар ✓ Кредиторлик мажбуриятлари ва хусусий капитал нисбатини корретивлаш ✓ Капиталнинг таркибий курсаткичларини интерпретациялаш ✓ Кузда тутилмаган ҳолатлар ва бошқа рисклар ✓ Активларни таркиблаш курсаткичлари
Под ред. Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности. М.: финансы и статистика 2007 367 стр	<p>4-Боб. <i>Капитал таркибидаги ўзгаришлар тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари асосида хусусий капитални баҳолаш ва тахлил этиши.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Таркиби, тузилиши ва динамикасини баҳолашда ҳисоботнинг аҳамияти. ✓ Хусусий капитал ва уларга тенглаштирилган мабла-ларнинг, уларнинг ташкил топиш модалари ва манбалари бўйича таркиби, тузилиши ва динамикасини тахлили . ✓ Резерв капиталининг шаклланиши ва ишлатиши, резервларни баҳолаш, келгуси давр харажатлари резервлари тахлили.
Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув тахлили. Т.:Иктисод-молия. 2013,598 б.	<p>Хужалик юритувчи субъектларнинг хусусий капитали тахлили:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Хужалик юритувчи субъектлар хусусий капиталини тахлил этишининг аҳамияти, тахлил вазифалари ва ахборот манбалари ✓ Хусусий капитал таркибит, ўзгариши ва динамикасининг тахлили ✓ Хусусий капитал ва унинг самарадорлигини баҳолаш ✓ Хусусий капитални купайтириш омилларини аниқлаш

Хусусий капитал ҳисоби, тахлили ва аудити, унинг назарий, методологик ва амалий муаммолари олимлар томонидан доимо долзарб тадқиқот объекти бўлиб келган. Жумладан, хорижий олимларидан: В.П. Астахов, В.Е. Ануфриев, А.С. Бакаев, М.И. Баканов, И.А. Бланк, Ю.А. Бабаев, П.С. Безруких, Р. Бенке, И. Бетге, Л.А. Бернстайн, Л.Т. Гиляровская, Н.С. Лунский, М. Миллер, Ф. Модильяне, В.Д. Новодворский, В.Ф. Палий, В.В. Палий, Дж. Рис, А.П. Рудановский, В.П. Суйц, В.И. Ткач, А.Н. Хорин, Р. Холт, А.Д. Шеремет, Р. Энтони и бошқалар, узбек олимларидан: А.Ибрагимов, М.Рахимов, М.К Пардаев., А.А Каримов., Б.А Хасанов., У.К. Якубов ва бошқалар илмий тадқиқотлар олиб боришган.

Амалиётдаги муаммолар:

1. Хорижий ва маҳаллий манбаларда “хусусий маблағлар”, “хусусий капитал”, “соф капитал”, “ўз маблағлари манбаси” каби тушунчалар жуда куп кузатилади. Аслида ушбу тушунчалар синоним сузлар ҳисобланади. Норматив ҳужжатларда улар купинча хусусий капитал (“Бухгалтерия ҳисоби

тўғрисида”ги конун, Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларида), ўз маблағлари манбаси (молиявий ҳисоботларни шпкллари ва уларни тулдириш бўйича кодларни тасдиқлаш тўғрисида”ги Молия вазирлиги буйруғида) деб юритилади.

2. Капитал тушунчасининг манбаларда 29 та синоми келтирилади. Капитал тушунчаси немис тилидаги “Kapital”, лотин тилидаги “Capitalis” суздан олинган булим асосий, бош деган маънони англатади. Капитал иктисодий категория сифатида даромад келтирувчи манба маносида ишлатилади. Корхона даражасида барча моддий ва молиявий активларга нисбатан ҳам ишлатилади. Шу сабабли асосий ва айланма капитал тушунчалари таркибланган.

Капитал тушунчасининг активларга нисбатан ишлатилиши молиявий ҳисоботлар шакллари ээлементлари, моддаларига (қаторларига) нисбатан ҳам турлича тавсифларга эга. Масалан, асосий капитал - “узоқ муддатли активлар”, айланма капитал - “жорий активлар”, хусусий капитал – “ўз маблағлари манбаси”, мажбуриятлар - “қарз капитали” сифатида таркибланади.

Активларни моддий активлар сифатида таркибланиш уларнинг баланс булимларини ажратишда асос сифатида олинмаган. Шунингдек, моддий активлар қаторида албатта интеллектуал активлар ва бошқа моддий булмаган активлар ҳам таркибланган. Шу сабабли, активларни асосий ва айланма активларга таркибланиши ҳисоб объекти була олмайди.

Хусусий капитал билан ўз маблағлари манбаси мазмун жихатдан битта жихатни акс эттиради. Фақат қайта ҳисоблашларга йул куймаслик мақсадида алоҳида, алоҳида ҳисобга олинади.

3. Хусусий капитал хужалик юритувчи субъектларнинг активларидан мажбуриятларини чегириш аоссиди аниқланади ва уларга нисбатан аниқ нормаларнинг белгиланиши ҳам бир қатор муаммоли жихатларга эга. Одатда хусусий маблағларнинг барча маблағлардаги салмоғи 50 фоиздан ортиқни ташкил этиши молиявий мустақилликни тامينловчи омил сифатида каралади, лекин амалда хужалик юритувчи субъектларда қарз капиталига боғланганлик даражасига доимо устунлик кузатилади.

4. Қарз капитали ва хусусий капитал билан боғлиқ булган молиявий коэффицентларнинг бир тизимга солинмаганлиги, бир хилдаги курсаткичларнинг турлича номланиши, баланс моддаларига нисбатан уларни куллашдаги камчиликлар.

5. Хусусий капитал таркиби тўғрисидаги ҳисобот энг содда ва кам манбали ҳисобот шакли ҳисобланади. Унинг асосий жихатнинг бошқа бошқа томонларини акс эттириши хусусияти ушбу ҳисобот шаклига тула мос тушмайди. Молиявий ҳисоботнинг 1-шакли бухгалтерия балансида хусусий капиталнинг барча таркибий элементлар давр боши ва охирига таркибланган холда акс эттирилади. Худди шу жихат хусусий капитал тўғрисидаги ҳисоботда уларнинг ўзгариш қаторларига (купайиш, камайиш) устунларига фарк этади халос.

6. Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари асосида урганиладиган саволлар бошқа молиявий ҳисобот шакллари асосида урганиладиган мавзулар доирасида ҳам таркибланади. Масалан хусусий капиталнинг горизонтал ва вертикал таҳлили, тренд таҳлили, коэффицент таҳлили баланс таҳлилида, хусусий капитал даромадлиги, рентабеллиги молиявий натижалар таҳлилида урганилади.

7. Хусусий капитал таркибдаги тақсимланмаган фойда (копланмаган зарар), резерв капитали, қўшилган капитал, устав капитали қаторлари фақат тарихийлик қиймати бўйичагина шаклланади. Бу ҳолат киска даврийликдаги жорий ўзгаришларни аниқ баҳолаш имконини бермайди.

8. Хусусий капитал таҳлилидаги энг муҳим муаммолардан бири уларнинг даромадлигини баҳолаш юзасидан ягона методиканинг ишлаб чиқилмаганлигидир. Бу борада амалда, хорижий методикадан фойдаланилади. Лекин ушбу методологик асос ҳам уларнинг жараёнли, натижавий курсаткичларда аниқ баҳолаш ва башпуратлаш имконини бермайди. Ушбу модель америкалик олим У. Шарп томонидан тавсия этилган.

CAPM-(Capital Asset Pricing Model)- модели бўйича капитал даромадлигини куйидаги боғланиш асосида аниқланади¹¹⁴.

$$R = R_f + \beta (R_m - R_f), \quad (1)$$

Бунда: R –Инвесторлар томонидан кутилаётган хусусий капитал даромадлиги (owner's equity return);

R_f – даромадликнинг рисксиз даражаси (risk-free rate of return);

β – тизимий рискликни характерловчи коэффицент;

R_m – бозор индексининг кутилган даромадлиги (expected market return).

Хусусий капитал таҳлили юзасидан методологик асосларнинг турличалиги

Муаллифлар	Хусусий капитали таҳлили методологияси
1	2
Григорьева Т.И. [5, с. 126]	<ul style="list-style-type: none"> ● таҳлил вазифалари; ● Корхона пасивлари таркибининг таҳлили; ● Корхона пасивларининг вертикал таҳлили; ● уз ва қарз маблағлари нисбатининг таҳлили; ● нисбий курсаткичлар таҳлили; ● коэффицентлар динамикасининг таҳлили, уларнинг норматив курсаткичларга нисбатан ўзгаришини баҳолаш

¹¹⁴ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹¹⁴, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.,

Гильяровская Л.Т. [3, с. 196]	<ul style="list-style-type: none"> ● тахлил мақсади ва вазифалари; ● пбаланс ҳисоботининг тузилиши; ● аналитик жараенга бухгалтерия ҳисоботини такдим этиш; ● ҳисоботнинг таркибий ва динамик тахлили; ● коэффициентли ва омилли тахлил; ● ҳисоботга аналитик ёзув бериш
Шеремет А.Д. [12, с. 279–295]	<ul style="list-style-type: none"> ● мақсад в вазифани куйилиши; ✓ горизонтал тахлил; ✓ вертикал тахлил; ✓ молиявий коэффициентлар тахлили; ✓ омилли тахлил; ✓ трендли тахлил.
Евстафьева Е.М. [6]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ хусусий капитал тахлили мақсади, вазифалари ва тамойиллари; ✓ тахлил объектларининг танланиши; ✓ тахлил турлари, усуллари ва методикаси; ✓ тахлилни ахборот таминотини шакллантириш; ✓ аналитик курсаткичлар ва бошқарув қарорларини қабул қилиш
Герасимов Б.И. [2, с. 123–129]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ тахлил вазифаларини аниқлаш; ✓ корхонанинг бозордаги урни; ✓ капитал ҳажмига таъсир этувчи омиллар; ✓ мутлақ ва нисбий коэффициентларни аниқлаш; ✓ корхона фаолият самарадорлигини баҳолаш; ✓ ўз маблағлари билан таминланганлик даражасини баҳолаш
Жулега И.А. [9, с. 116–146]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ капитал тахлили методикаси; ✓ тахлилнинг ахборот таминоти; ✓ омилларни таркиблаш ва аниқлаш; ✓ аналитик курсаткичларни ҳисоб-китоби; ✓ корхона фаолият самарадорлигини тахлили ✓ капитал тахлили натижаларини умумлаштириш, хулоса ва тақлифлар
Маркарьян Э.А., Герасименко Г.П., Маркарьян С.Э. [10, с. 83–113]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Хусусий капитал ҳисоб китоби бўйича усуллар танлови; ✓ хусусий капитални йиллар бўйича динамик тахлили; ✓ унинг ўзгаришини сабаблари ва тавсифи; ✓ аналитик ишлар юзасидан ахборотларни тайёрлаш; ✓ мутлақ курсаткичлар ҳисоб-китоби; ✓ олинган натижаларни тахлили ва уларни умумлаштириш; ✓ бошқарув қарорларини тайёрлаш
Кузнецова Н.В. [8, с. 53–98]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ хусусий капитал тахлили объекти, мақсади ва вазифалари; ✓ аналитик ва синтетик курсаткичларни тизимини тузиб чиқиш ; ✓ тахлил учун зарур бўлган ахборотларни тайёрлаш; ✓ хусусий капиталнинг киёсий тахлили; ✓ омилли тахлил; ✓ хусусий капитал иш самарадорлигини тахлили; ✓ қуриб чиқилган объект бўйича тахлил манбаларидан бошқарувда фойдаланиш
Ершова С.А.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ иахлил мақсади ва вазифалари;

[7, с. 30–64]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ тахлил натижаларидан фойдаланувчиларни аниқлаштириш; ✓ курсаткичларни танлаш, уларни баҳолаш усуллари ва; ✓ омиллар таъсирини аниқлаш ва баҳолаш; ✓ таъсир этувчи омилларни танлаш; ✓ ижобий ва салбий жихатлар юзасидан мухим дастурлар режасини тузиб чиқиш; ✓ бошқарув қарорларини қабул қилиш юзасидан маълумотларни тақдим этиш
Савицкая Г.В. [11, с. 339–375]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ мақсад ва вазифаларни аниқлаб олиш; ✓ давр оралигида хусусий капиталнинг таркиби, нақдлиги, ва ўзгаришини баҳолаш; ✓ капиталдан интенсив ва самарали фойдаланишни тахлил этиш, баҳолаш методикасини тузиб чиқиш; ✓ капитал рентабеллиги ва унинг омилли тахлили; ✓ хусусий капиталнинг даромадлигини тахлили; ✓ тахлил натижаларини тайёрлаш ва умумлаштириш; ✓ капитал хажмини ўстириш юзасидан бошқарув қарорларини тайёрлаш

Хусусий капитал (ўз маблағлари) тўғрисидаги ҳисобот ва унинг таркибий бўлиқлари: устав капитали, қўшилган капитал, резерв капитали, тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), сотиб олинган ўз акциялари ва бошқа хусусий капитал элементлари.

Бизнесни ташкил этиш, йулга қуйиш ва юритишда хусусий капитални урни, роли ва аҳамиятини бир суз билан –фаолиятнинг дастлабки молиявий ва мулкий таянчи дейиш мумкин. Бизнес тарихини кузатишдан шундай хулоса қилиш мумкинки, тараккиётнинг энг мураккаб босқичига кадам бошлаган иктисодиёт илк ҳаракатни уз капитали ҳисобигагина бошлаган дейиш мумкин. Тўғри, бугунги фаолият, тижорат купрок қарз капиталига бўйсунганлиги ҳақиқат. Лекин унинг ҳам асли илдизида илк манба хусусий капитал турибди. Бу жараённи, йукдан бор булмаслик, бой булмаслик қоидаси дейиш мумкин.

Хусусий капитал бу маблаларнинг қорхонанинг узи эгаллик қила оладиган қисмидир. Бу унинг узигагина тегишли булган мулк ҳуқуқидир¹¹⁵.

Хусусий капиталнинг дастлабки қисми (устав капитали) қорхонани ташиқл топишида шаклланади. Унинг ҳажми ва шакли зарурий ҳуқуқий нормалардан келиб чиққан ҳолда ташкил этилади. Хусусий капиталнинг қолган бирлиқлар фаолият давомида шаклланади.

Хусусий капитал тўғрисидаги умумлашган маълумотларни молиявий ҳисоботнинг 1-шакли «Бухгалтерия баланси» маълумотларидан олиш мумкин. Унинг даврий ўзгариши ва қушимча манбалар юзасидан ахборот берувчи «Хусусий капитал» тўғрисидаги алоҳида ҳисобот шакли тузилади.

¹¹⁵ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹¹⁵, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X

Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисоботнинг таркибий бирликларига қандайдигилар киритилади¹¹⁶

- Устав капитали (фонди);
- Қўшилган капитал;
- Резерв капитали;
- Сотиб олинган хусусий акциялар;
- Тақсимланмаган фода (копланмаган зарар);
- Мақсадли тушумлар;
- Келгуси давр харажатлари ва тўловлари захираси;

Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот қуйидагилар ҳақида фойдали ахборотлар беради:

- хусусий капитал инвесторлар учун тегишли булган корхона қийматини белгилайди;
- хусусий капитал корхона епилган (ликвидация килинган) тақдирда унинг эгалари даво килувчи соф активлар қийматини белгилайди;
- хусусий капиталнинг баланс қиймати жамият аъзолари (тасисчилари)нинг корхона қийматидаги уз улушини аниқлаш имконини беради;
- хусусий капитал кредиторлар кизикишлари кафолати ва тахликасини баҳолаш имконини беради;
- хусусий капитал ўзгариши тўғрисидаги ахборотлар корхона бошқарувчиларини оператив ва стратегик бошқарув қарорларини тайёрлаш юзасидан тахлилий хулосаларни тайёрлаш учун аҳамиятлидир.

-жадвал

Хусусий капитални аниқлаш формулалари

$ХК=ИК+ЖК$	Хусусий капитал=Инвестиция капитали (Устав капитали)+Жамғарилган капитал
$ЖК=КК+РК+,-$ $ТФ(КЗ)+ХА+МТ+КДХТ$	Жамғарилган капитал (ЖК)= Қўшилган капитал (КК)+Резерв капитали(РК)+(-) Тақсимланмаган фойда(копланмаган зарар)ТФ(КЗ)+сотиб олинган хусусий акциялар(ХА)+мақсадли тушумлар(МТ)+келгуси давр харажатлари ва тўловлари захираси(КДХТ)
$ТФ=СФж+СФо$	Жорий давр соф фойдаси(СФж)+Олдинги йиллар соф фойдаси(СФо)
$КЗ=Кзж+Кзо$	Жорий давр копланмаган зарари(Кзж)+Олдинги даврлар копланмаган зари (Кзо)

Хусусий капиталнинг инглиз тилида қуйидаги тушунчалари кузатилади ва уларнинг барчаси бир мазмунда ишлатилади: equity, equity capital, own capital, owned capital, owner's equity, capital, capital stock, equity finance, net

¹¹⁶ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг тахлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹¹⁶, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

assets, net worth, residual equity, shareholder's equity, shareholders' funds, stockholders' equity, shareholders' interest.

Хусусий капитал тахлилининг асосий вазифалари қаторига куйидагилар киритилади:

- хусусий капитал, унинг тузилиши, таркиби ва динамик ўзгаришларини баҳолаш;
- хусусий капиталнинг активларни молиялаштиришдаги ҳолати ва унинг молиявий барқарорликка таъсирини баҳолаш;
- соф активлар ва уларнинг ўзгаришини баҳолаш;
- хусусий капитал билан боғлиқ молиявий коэффицентларни таҳлил этиш;
- хусусий маблағларнинг капиталлашув даражасини башоратлаш дан иборат.

МХХС ларида хусусий капиталга багишланган алоҳида стандарт тузиб чиқилмаган. Хусусий капиталнинг муҳим жихатларини ақс эттирувчи тартиблар МХХС (IAS) 1 «Молиявий ҳисоботни тақдим этиш», МХХС (IAS) 8 «Ҳисоб сийёсати» МХХС (IAS) 12 «Фойдадан солиқ», МХХС (IAS) 32 «Молиявий инструментлар», МСФО (IAS) 33 «Битта акцияга тўғри келадиган фойда», МХХС (IAS) 37 «захиралар, шартли мажбуриятлар ва шартли актлар» стандартларида келтирилган.

Молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим этиш тартиблари (Framework for the Preparation and Presentation of Financial Statements)да капиталга соф активлар ҳажми (активлардан жами мажбуриятларни чегириш орқали аниқланадиган) сифатида каралади¹¹⁷.

Капитал фақат утган жараёнларнинг натижасигина эмас балки корхонанининг жорий даврдаги қийматини характерлайди. Худди манашу ҳолат корхона қийматини жорий даражасини аниқлаш юзасидан баланс моддаларини одилона баҳолаш заруриятини юзага чиқаради.

Гарб давлатларининг бухгалтерия балансида капитал учта таркибдан иборат ҳолатда ақс эттирилади: акционерлар томонидан шакллантирилган капитал шаклида, тақсимланмаган фойда ва захиралар шаклида.

Акционерлар томонидан шакллантирилган капитал таркибига устав капитали ва қўшилган капитал киради.

Тақсимланмаган фойда ва захиралар корхонанинг фаолияти давомида эришиладиган натижалар ҳисобланади.

-жадвал

**Хусусий капиталнинг таркибий элементлари: БХМС, БХРС, МХХС
бўйича**

Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари бўйича	Бухгалтерия ҳисобининг Россия стандартлари бўйича	Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари бўйича
--	--	---

¹¹⁷ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹¹⁷, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 с.

Устав капитали	Устав капитали	Устав капитали
Қўшилган капитал	Қўшилган капитал	Қўшилган капитал
Резерв капитали	Резерв капитали	Резерв капитали
Сотиб олинган хусусий акциялар	Тақсимланмаган фойда	Тақсимланмаган фойда
Тақсимланмаган фойда	Келгуси давр даромадлари	
Мақсадли тушумлар	Бошқа захиралар	
Келгуси давр харажатлари ва тўловлари учун захиралар	Мақсадли тушумлар	

МХХС бўйича қўшилган капитал қаторига қуйидагилар киритилади¹¹⁸:

1. Акциянинг номинал қийматидан оширилган қисмдан шаклландуви қўшилган капитал ёки эмиссион капитал.

2. Қайта баҳолашдан қўшилган капитал

3. Курс ўзгаришларидан қўшилган капитал

МХХС бўйича резерв капитал таркибида қуйидаги моддалар акс этади:

- захиралар;

- соф фойдадан резервга ажратмаларнинг жамғарилган қисми;

- капитални ошириш юзасидан захирани коррективкалаш;

- соф захиралар;

- харажатлар юзасидан захиралар;

- баҳолаш юзасидан захиралар.

Хусусий капитал таркиби, тузилиши ва динмикаси таҳлили

Хусусий капиталнинг таркибий қисмларига: устав капитали, қўшилган капитал, резерв капитали, тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) киритилади. Бу билан ўз маблағлари манбаси хусусий капиталдан фарқ этувчи бирликми деган савол тугилади. Барча манбаларда хусусий капитал таркибига юқоридаги 4 та таркиб киритилади. Устав капитал корхона ташкил топган пайтдаги хиссали қийматни акс эттирса колган таркиблар корхонанинг узлуксиз фаолияти давомида эришиладиган манбалар ҳисобланади.

Сотиб олинган хусусий акциялари, мақсадли тушумлар, келгуси давр харажатлари ва тўловлари резерви қатори бир таркибнинг бошқа бошқа жихатлари ҳисобланади. Масалан сотиб олинган хусусий акциялар номинал қиймат бўйича устав капиталида акс этган қийматни, мақсадли тушумлар-фаолиятни мақсадли молиялаштиришни, келгуси давр харажатлари ва тўловлари захираси – харажатларга киритилиши ва фойдадан ажратмалар

118

МХХС (IAS)- 1 «Молиявий ҳисоботни тақдим этиш», МХХС (IAS) 8 «Ҳисоб сисёати» МХХС (IAS)- 12 «Фойдадан солиқ», МХХС (IAS) 32 «Молиявий инструментлар», МСФО (IAS)- 33 «Битта акцияга тугри келадиган фойда», МХХС (IAS)- 37 «Захиралар, шартли мажбуриятлар ва шартли актлар»

ҳисобига ташкил этилиши туфайли якуний тақсимланмаган (копланмаган зарар) қаторига олиб борилиши билан юқоридаги 4 та таркибнинг алоҳида қаторлари ҳисобланади.

Хусусий капиталнинг таркиби :

- инвестицион капитал (устав капитали);
- жамғарилган капитал (қўшилган капитал, резерв капитали, тақсимланмаган фойда).

Хусусий капитал тузилиши деганда уларнинг нималардан ташкил топиши назарда тутилади¹¹⁹. Унинг тузилиши:

- Устав капитали;
- Қўшилган капитал (капиталнинг активларни қайта баҳолаш, эмиссион даромад, текинган олинган қийматликлар ҳисобига шаклланган қисми);
- Резерв капитали (капиталнинг соф фойдадан килинган ажратмалар ҳисобига шаклланган қисми),;
- Тақсимланмаган фойда ((копланмаган зарар) (капитал таркибида жорий ва олдинги даврлар бўйича соф фойданинг жамғарилган қисми)).

Хусусий капитал динамикаси деганда унинг таркиби ва тузилиши бўйича йиллар кесимида ўзгаришлари характерланади.

-жадвал

Ўзбекистон темир йуллари устав капиталининг миқдори¹²⁰

1.	Устав фонди (капитали) миқдори	787 228 051 730 минг сўм
2.	Акциялар сони	1 830 762 911 дона
3.	Акциянинг номинал қиймати	430 сўм
4.	Жамият акцияларининг сотилиши	Жамия акциялари тулик давлат мулки ҳисобланади ва сотилиши еки бошқача тарзда узгага берилиши мумкин эмас
5.	Устав фонди (капитали)ни купайтириш	Фақат кушимча акциялар жойлаштирилиши йули билан купайтирилиши мумкин
6.	Устав фонди (капитали)ни камайтириш	Устав фонди (капитали) акциялар номинал қийматини тушириш еки акциялар умумий сонини кискартириш йули билан, шу жумладан акцияларнинг бир қисмини кейинчалик бекор қилган холда жамият томонидан акцияларни олиш йули билан камайтирилиши мумкин
7.	Кушимча Акцияларни жойлаштириш тартиби	епик обуна усулида фақат давлатга жойлаштирилиши мумкин
8.	Устав фондини ошириш	Жамият қиймати 430 сўм булган 9 354 258 389 та акцияни

¹¹⁹ МХХС (IAS) 1 «Молиявий ҳисоботни тақдим этиш», МХХС (IAS) 8 «Ҳисоб сисёсати» МХХС (IAS) 12 «Фойдадан солиқ», МХХС (IAS) 32 «Молиявий инструментлар», МСФО (IAS) 33 «Битта акцияга тугри келадиған фойда», МХХС (IAS) 37 «захиралар, шартли мажбуриятлар ва шартли актлар» стандартларида келтирилган.

¹²⁰ «Ўзбекистон республикаси темир йуллари» акциядорлик жамияти УСТАВИ (янги тахрирда), «Ўзбекистон республикаси темир йуллари» акциядорлик жамияти ягона акциядорларининг 2017 йил 23-октябрь 22-сон йигилиш қарори билан тасдиқланган. Ягона дарча 27.10.2017 № 397778

	имкониятлари	4 022 331 107 270 сўмга кушимча акцияларни жойлаштириш ҳукукига эга
9.	Захира фондини ташкил этилиши	Жамият устав фондининг (капитали) нинг 25 фоиз микдоррида захира фонжди ташкил этилади Захира фондига йиллик ажратмаларнинг хажми жами йиллик даромаднинг 5 фоиз кам булмаслиги лозим

-жадвал

Ўз маблағлари манбааси (Хусусий капитал)нинг таркибий тахлили

Хусусий капитал таркиби	Сўммаси		Салмоғи		Ўзгариши	
	Давр бошига	Давр озирига	Давр бошига	Давр охирига	сўммада	фоизда
А	1	2	3	4	5	6
Устав капитали	614 384 306	828 202 670	7.9	8.1	213 818 364	0.2
Қўшилган капитал	0	0	0	0	0	0
Резерв капитали	5 737 851 427	8 121 422 920	74.1	80.2	2 383 571 493	6.1
Сотиб олинган хусусий акциялар	0	0	0	0	0	0
Тақсимланмаган фойда (копланмаган зарар)	507 693 607	223 400 675	6.5	2.2	-284 292 932	-4.3
Бошқа манбалар	885 865 126	951 206 811	11.4	9.3	65 341 685	2.1
Хусусий капитал жами	7745794466	10124233076	100	100	2 378 438 610	

Хулоса: корхонада хусусий капитал хажми ҳисобот даврининг бошига нисбатан 2 378 438 610 минг сўмга ортган. Шундан: устав капиталининг ўзгариши 213 818 364 минг сўмга, резерв капиталининг ўзгариши 2 383 571 493 минг сўмга, мақсадли утушумлар хажми 65 341 685 минг сўмга ортган. Тақсимланмаган фойда сўммаси ўтган даврга нисбатан 284 292 932 минг сўмга камайган. Хусусий капитал таркибида асосий улушни резерв капитали ташкил этган. Унинг жами капитал таркибидаги салмоғи давр бошига нисбатан 6.1 фоизга ортган.

Устав капиталининг жами хусусий капитал таркибидаги салмоғи 7.9 фоиздан 8.1 фоизга ортган. Мақсадли тушумлар ва молиялаштиришлар хажми ҳисобот даври бошига нисбатан 2.1 фоизга ортган.

Ўз маблағлари манбааси (Хусусий капитал)нинг динамик ўзгаришлари

Хусусий капила ва унинг таркибий қисмлари	2013	2014	2015	2016	2017
Хусусий капитал хажми	4734937490	5 640 542 021	6 533 719 906	7 745 794 466	10 124 233 076

Олдинги нисбатан ўзгариши	йилларга мутлақ	x	5 389 295 586	4 483 691 055	3 590 513 170	2 378 438 610
Олдинги нисбатан ўсиш даражаси	йилларга	x	213	179	154	131

Хулоса: корхонада хусусий капитал хажми фимйат ифодасида ўтган йилларга нисбатан кескин ортган.

Жумладан: 2013 йилга нисбатан 5 389 295 586 минг сўмга ёки 213 фоизга, 2014 йилга нисбатан 4 483 691 055 минг сўмга ёки 179 фоизга, 2015 йилга нисбатан 3 590 513 170 минг сўмга ёки 1.54 фоизга, 2016 йилга нисбатан 2 378 438 610 минг сўмга ёки 1.31 фоизга ортган.

Бироқ, олдинги йилларга нисбатан ўсиш даражаслари йилдан йилга тушиб бормоқда.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ўз маблағлари билан таъминланган узоқ муддатли ва жорий активлари, соф активлар қийматининг таҳлили

Хўжалик юритувчи субъектларининг ўз маблағлари манбаси ва уларнинг активларни молиялаштиришдаги ҳолатини таҳлил этиш молиявий барқарорликни таъминлашнинг зарурий шарти сифатида мутлақ ифодаларда курсаткичларни даврий урганишни талаб этади.

Активларни асосий ва айланма капиталга тартибланиши ва уларнинг молиялаштиришда хусусий ва қарз капиталининг иштирокини баҳолаш таҳлилда алоҳида эътиборга олинади.

Узоқ муддатли активларни молиялаштиришнинг одатда иккита манбаа келтирилади:

-ўз маблағлари манбаси;

-узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар (12 ойдан ортиқ муддатга олинган кредитлар ва қарзлар).

Жорий активларни молиялаштириш манбалари:

-ўз маблағлари манбааси;

-киска муддатли кредитлар ва қарзлар (12 ой муддатга олинган кредитлар ва қарзлар).

Активларни молиялаштиришнинг ҳисобот шакллари бўйича манбалари

-жадвал

Ўзбекистон темир йуллари АЖ да активларни молиялаштиришнинг амалдаги ҳолати

Активлар	Сўммаси	Ўз маблағлари ҳисобига молиялаштириш, сўмда (% да)	Қарз маблағлари ҳисобига молиялаштириш, сўмда (%да)
Давр бошига			
Узоқ муддатли активлар			
Суммада, минг сўм	10 219 731 945	5 529 497 583	4 690 234 362
Фоизда, %	100	54.0	46.0
Жорий активлар			

Суммада, минг сўм	2 978 372 713	2 216 296 883	762 075 830
Фоизда, %	100	74.4	25.6
Жами активлар			
Суммада, минг сўм	13 198 104 658	7 745 794 466	5 452 310 192
Фоизда, %	100	58.6	41.4
Давр охирига			
Узоқ муддатли активлар			
Суммада, минг сўм	12 593 199 960	280 308 332	12 312 891 628
Фоизда, %	100	2.2	97.8
Жорий активлар			
Суммада, минг сўм	11 683 693 105	9 843 924 744	1 839 768 361
Фоизда, %	100	84.2	15.8
Жами активлар			
Суммада, минг сўм	24 276 893 065	10 124 233 076	14 152 659 989
Фоизда, %	100	41.7	58.3

Хулоса: корхонада давр бошига жами активларни молиялаштириш манбасининг улуши 58.6 фоизни, мажбуриятлар ҳисобига молиялаштириш манбааси 41.4 фоизни ташкил қилган. Жумладан: узоқ муддатли активларни молиялаштиришда ўз маблағлари манбааси 54 фоизни ташкил этган бўлса, мажбуриятлар ҳисобига молиялаштириш салмоғи 46 фоизни ташкил қилган. Жорий активлар бўйича молиялаштириш манбааси ўз маблағлари манбааси ҳисобига 74.4 фоиз молиялаштирилган, мажбуриятлар ҳисоби 25.6 фоизи молиялаштирилган.

Давр охирига келиб ҳолат тубдан ўзгарган. Ўз маблағлари манбааси ҳисобига молиялаштириш узоқ муддатли активларда 2.2 фоизга, жорий активларни ўз маблағлари манбааси ҳисобига молиялаштириш салимоғи 84.2 фоизга тенг бўлган.

Узоқ муддатли активларнинг молиялаштириш юзасидан мажбуриятларнинг салмоғи аксинча узоқ 97.8 фоизга тенг бўлган. Жорий активларнинг мажбуриятлар ҳисобига молиялаштириши атига 15.8 фоизни ташкил этган.

Жамият устав капиталини ўстириш ва унинг молиявий барқарорликка таъсирини баҳолаш юзасидан куйидаги ҳисоб китобларни амалга ошириш тавсия этилади.

Жадвал

Устав капиталининг ўсиши ва унинг жамият молиявий барқарорлигига таъсири

	Показатели	Дб	До	Мутлақ фарқи
1	Устав капитал, минг сўм.	614 384 306	828 202 670	213 818 364
2	Қўшилган капитал, минг сўм.	0	0	0
3	Резерв капитал, минг сўм.	5 737 851 427	8 121 422 920	2 383 571 493
4	Сотиб олинган хусусий акциялар, минг сўм.	0	0	0
5	Тақсимланмаган фойда, минг сўм.	507 693 607	223 400 675	-284 292 932
	Мақсадли тушумлар, минг	885 865 126	951 206 811	65 341 685

	сўм.			
6	Келгуси давр харажатлари ва тўловлари учун захиралар, минг сўм.	0	0	0
7	Хусусий капитал жами, минг сўм	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610
8	Молиялаштиришнинг жами манбалари, минг сўм	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407
9	Акционерларнинг компания ресурсларида иштирок этиш даражаси (1:7)	7.9	8.1	0.2
10	Акционерлик капиталининг жами капиталдаги иштироки Ко (1: 8)	4.6	3.4	1.2

Хулоса: корхонада хусусий капитал хажми давр бошига нисбатан 2 378 438 610 минг сўмга ёки 130.7 фоизга ортган. Ўз навбатида жами молиялаштириш манбалари хажми 11 078 788 407 минг сўмга ёки 183.9 фоизга ортган. Акционерлик апиталининг жами хусусий маблағлар таркибидаги салмоғи 7.9 фоиздан 8.1 фоизга ўсиши кузатилган. Ўз навбатида акционерлик капиталининг жами капиталдаги хиссаси 4.6 фоиздан 3.4 фоизга тушган.

Хусусий капитал самарадорлиги таҳлили

Хусусий капитал самарадорлигини куйидаги курсаткичлар ифодалайди¹²¹:

1.Хусусий капиталнинг айланувчанлик коэффиценти

Хусусий капитал айланувчанлик коэффиценти сотишдан тушумлар сўммасини хусусий капиталнинг уртача йиллик қийматига булиш асосида топилади. Яъни:

$$K_{хк} = \frac{СТ}{ХК}$$

Бунда: СТ-сотишдан тушум

ХК-хусусий капитал

2.Хусусий капитал айланиш даври. Хусусий капиал айланиш даври хусусий капитални ҳисобот даври (куни) купайтмасидаги сотишдан тушумга нисбатида асосида топилади. Яъни:

$$K_d = \frac{ХК * 360}{СТ} \text{ ёки } \frac{360}{K_{хк}}$$

Бунда:360-ҳисобот даври кунлари

¹²¹ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹²¹, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-Х, Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 с.

3.Хусусий капитал рентабеллиги.Хусусий капитал рентабеллиги соф фойдани хусусий капиталнинг уртача йиллик қийматига булиш асосида топилади. Яъни:

$$Kp = CF/XK * 100\%$$

Бунда: сф-соф фойда.

-жадвал

Хусусий капитал ва унинг рентабеллиги таҳлили

Курсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи, +/-	Ўсиши, %
Хусусий капитал хажми, минг сўм	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610	130.7
Сотишдан тушум, минг сўм	3 362 225 550	5 180 801 340	1 818 575 790	154.1
Соф фойда	507 693 607	974 038 284	466 344 677	192.1
Хусусий капиталнинг айланиш коэффициенти	0,43	0.51	0.08	118.6
Хусусий капитал айланиш даври, кунда	837.0	705.0	132	83.1
Хусусий капитал рентабеллиги %	6,5	9.6	3.1	147.6

Хулоса: корхонада хусусий капитал хажми ўтган йилга нисбатан 2 378 438 610 минг сўмга, ўсиш даражаси 130.7 фоизга тенг бўлган. Сотишдан олинган тушум суммаси ўтган йилга нисбатан 1 818 575 790 минг сўмга, ўсиш даражаси 154.1 фоизга, соф фойда суммаси ўтган йилга нисбатан 466 344 677 минг сўмга фоизда 192.1 га ортган.

Хусусий капиталнинг айланувчанлик даражаси ўтган йили 0.43 га, жорий йилда 0.51 га тенг бўлган. Айланиш даври 837 кундан 705 кунга қисқарган. Ижобий фарқланиш 132 кунни ташкил қилган

Хусусий капиталнинг рентабеллик даражаси фойданининг ортиши таъсирида 3.1 фоизга ортган.

-жадвал

Хусусий капитал билан боғлиқ коэффициентлар таҳлили

№ п/п	Курсаткичлар	Иқтисодий мазмуни	Ҳисоб-китоби
1	2	3	4
1.	Капитал динамикаси таҳлили		
1.1	Капитал киритиш коэффициенти	(К), молиялаштиришнинг янги манбаларини киритилганлигини баҳолайди	$K_{\text{кап.кирими}} = K_{\text{кирим килинган капитал}} / K_{\text{давр охирига капитал хажми}}$
1.2	Хусусий капитал кирими коэффициенти	(ХК), давр охирига хусусий капиталнинг ўзгаришининг софда этади	$K_{\text{пост. ХК}} = \frac{XK_{\text{киримга олинган капитал}}}{XK_{\text{давр охирига хусусий капитал хажми}}}$
1.3	Хусусий капиталдан	(Кфойд.ХК), хусусий	$K_{\text{фойд.ХК}} = XK_{\text{ишлатилган}}$

	Фойдаланиш коэффициенти	капиталнинг ҳисобот даврига ишлатилган қисмини ифода этади.	қисми)/ ХК(давр бошига хусусий капитал ҳажми)
2.	Иш активлиги курсаткичлари		
2.1	Хусусий капиталнинг айланувчанлиги коэффициенти	(ХКАК), хужалик фаолиятида капиталнинг айланувчанлик даражасини ифода этади	ХКАК= сотиш ҳажми/ХК ўртача йиллик қиймати
2.2	Хусусий капиталнинг айланиш даврийлиги	ХКАД	ХКАД = 360/ХКАК
3.	Молиявий барқарорлик коэффициентлари		
3.1	Автономии Коэффициенти	(АК), Хусусий капиталнинг жами капитал таркибидаги салмоғи ($AK \geq 0,5$),	$AK = XK/A$; $AK = Соф$ активлар/Жами активлар
3.2	Қарз ва хусусий капитал алоқадорлиги коэффициенти	(Ққхкн), бир сўмлик ўзлик маблағларига қанча қарз маълағи тўғри келишини ифода этади ($Ққхкн < 1$)	$Қсоотн = ҚК/ХК$, (или егону называють К-т финансового левереджа)
3.3	Хусусий капиталнинг маневрлик коэффициенти	(Кхкм), Хусусий капиталнинг қайси қисми айланма активларга йўналтирилганлигини ифода этади	$Кхкм = \dot{U}з$ оборот маблағлари сўммаси/ХК
3.4	Молиявий барқарорлик коэффициенти	(Кмб), активларнинг ўз ва узоқ муддатли маблағлар ҳисобига молиялаштириш даражасини ифода этади (оптимал даражаси 0,8–0,9, лекин 0,6дан кам бўлмаслиги лозим)	$Кмб = XK + УММ/A$
3.5	Мустақиллик коэффициенти	Км, молиялаштириш учун уз маблағлари еатрлигини характерлайди ($Км < 0,5$)	$Км = XK/Баланс$ жами
3.6	Молиялаштириш коэффициенти	Кмм, қарз капиталининг хусусий капитал билан химояланганлигини характерлайди	$КФ = XK/ҚК$
4	Капиталнинг рентабеллиги курсаткичлари		
4.1	Хусусий капитал рентабеллиги	Кхкр, хусусий капиталнинг фойдалилик даражасини характерлайди	$Кхкр = Соф$ фойда/Хусусий капиталнинг ўртача йиллик қиймати
4.2	Асосий ва айланма капитал рентабеллиги	Каок, асосий ва айланма активлар фойдалаиғини тавсифлайди	$Каок = СФ/Асосий капитал + Айланма капитал$
4.3	Айланма капитал ренталиги	Как, айланма капитал фойдалдилик даражасини ифода этади	$Как = СФ/Айланма капитал$
4.2	Коэффициент рента	(Кир), Узоқ муддатли	$Кир = СФ/(XK + УММ)$

		капиталнинг фойдалилик даражасини ифода этади	
4.3	Коэффициент Қайта инвестициялаш	(Кқи), Соф фойданинг жамғаришга йуналтирилган қисмини ифода этади	$K_{қи} = \frac{\text{Жамғаришга йуналтирилган фойда}}{CF}$

Хусусий капитал (ўз маблағлари манбаи) таҳлили бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш

1. Хусусий капитал таҳлилида капиталнинг келгусида мақсадли узгартишларни башоратлашнинг ягона методологияси халига қадар яратилмаган. Бу капиталнинг етарлиги ва етишмовчилигини баҳолашнинг аниқ тартибини белгилашда ҳам муҳим ҳисобланади.

2. Хусусий капитал таҳлилида баҳоланадиган курсаткичларни тизимлаштириш лозим. Негаки уларнинг сони ва аниқланиш тартиблари турли манбаларда турлича келтирилади. Уларнинг ягона тартибга келтирувчи нормалар белгиланмаган.

3. Хусусий капитални узлик маблағлари манбасига тенг миқдор сифатида қайд этиш лозим. Амалдаги ҳолатда уларни қупинча алоҳида курсаткич сифатида таркибланади.

4. Гарб мамалакатлари амалиётини кузатиш натижасида шундай ҳулосага келиш мумкинки компаниялар қупинча устав капиталини қушимча инвестиция қиритиш ёки акция қикариш ҳисобига қупайтиришга кам эътибор беришади. Негаки бу жараён бир қадар қиммат жарён ҳисобланади. Чунки акцияларни қикариш ва уларни тарқатиш билан боглик булган жараёнлар бир мунча молиявий сарфларга ва қийинчиликларга олиб келади. Молиявий сарфларнинг умумий ҳажми акциялар номинал қийматининг 5-10 фоизгача қисмини ташқил этиши ҳам буни еркин ифодасидир. Шу билан биргаликда қушимча акцияларнинг қикарилиши уларнинг базор баҳосига ҳам таъсир келади, яъни акциялар қийматининг тушиб кетишига олиб келади. Бу жараённи тақсимланмаган фойда ҳисобига акциянинг номинал қийматини ошириш ёки муомаладаги эски акцияларни янгилари билан алмаштириш, бонусли акцияларни қикариш ҳисобига ҳал этиш уринли ҳисобланади.

Компанияларнинг устав капитални қикарилган акцияларнинг номинал қийматини тушириш, ёки муомаладаги акцияларнинг умумий миқдорини қискартириш йули билан, шунингдек акцияларнинг бир қисмини бекор қилиш орқали уларни қайтариб олиш орқали қамайтирилиши ҳам мумкин.

5. Резерв капитални ҳажми ва унинг хусусий капиталдаги жамғарилган қисмига муҳим аҳамият қаратиш лозим. Унинг ҳажми устав капиталдан келиб қикқан ҳолда белгиланиши лозим. Халқаро амалиётда резерв капиталининг ҳажми устав капиталининг 10-40 фоиз даражасида ташқил этилиши кузатилади. Бу жихат талаблар компаниянинг низомида алоҳида модда сифатида акс эттирилади. Жумладан, Ўзбекистон темир йуллари АЖ да бу қийматни шакллантириш қуйидаги тартибда белгиланган.

Жумладан, Узбекистон темир йуллари АЖ нинг амалдаги низомининг 33- бандида резерв фондини ташкил этиш юзасидан куйидагича тартиб белгиланган.

“Жамият устав фонди (капитали)нинг 25 фоизи микдорида захира фонди ташкил этилади.

Жамиятнинг захира фонди хар йилги соф фойдадан йиллик мажбурий тўловлар ажратиш йули билан устав фонди (капитали)нинг 25 фоизига етмагунча шакллантириб борилади.

Захира фондига ажратмаларнинг йиллик хажми Жамият даромадининг 5 фоизидан кам булмаслиги лозим”.

6.Капитални инвестицияланган капитали ва жамғарилган капитал шаклида таркиблаш лозим. Инвестицияланган капиталга устав капитали киритилади. Жамғарилган капиталга резерв, қўшилган капитал, жамғарилган фойда (копланмаган зарар) ва бошқа узлик маблағлари манбалари киритилади (сотиб олинган хусусий акциялар, келгуси давр харажатлари ва тўловлари захираси, мақсадли тушумлар каби). Бу нимани изохлайди. Инвестицияланган капитал корхона фаолиятини молиялаштиришнинг дастлабки манбаси сифатида каралади. Унинг самарали ишлаши орқали йиллар давомида жамғариб бориладиган кисми қўшилган капитал сифатида акс этади. Яъни дастлабки инвестиция капитали узок муддат ва самарали ишласагина ушбу капитал қаторлари шаклланади.

7.Хусусий капиал тахлилини куйидаги боскичларда ташкил этиш мақсадга мувофик ҳисобланади:

-компаниянинг капиталга талабини урганиш, тахлил этиш ва уни мақбуллаштириш;

-компания хусусий капитали, унинг таркибий тузилиши ва динамикасини тахлил этиш;

-компания хусусий капитали ва унинг самарадорлигини баҳолаш;

-хусусий капитал айланувчанлигини баҳолаш, рентабеллигини тахлил этиш;

-инвестицияланган капитал ва жамғарилган капитални молиявий коэффицентларда баҳолаш;

-хусусий капиталдаги ўзгаришларнинг компания молиявий баракорлигига таъсирини баҳолаш;

-хусусий капитални, соф активларни бошқариш юзасидан компаниядаги жорий сиёсатининг кай даражада оптимал эканлигини, акционерларга фойдали эканлигини баҳолаш;

8. Хусусий капиталнинг тахлилида ахборотларни аналитик қайта ишлашнинг дастурий таминотини яратиш ва амалиётда куллаш. Дастурий таминотда албатта хусусий капиталнинг таркибий ўзгаришлари, динамик қаторлари, самарадорлик ва натижавийлик курсаткичлари (мутлақ ва нисбий ифодаларларда), молиявий барқарорликка таъсири, компаниянинг молиявий химояланганлик даражаси бугинлари алоҳида таркибланиши лозим.

9. Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисоботни тузилиши ва мазмунини қатор камчиликлар мавжуд. Унинг горизонтал ва вертикал қаторлари тўғри танланмаган. Масалан; вертикал ва горизонтал қаторлар бўйича “Х” белгиси жуда куп ишлатилган. Яъни ушбу белги киритилган қаторлар манбаланмаслиги лозим. Одатда биз молиявий ҳисоботларда чегирилувчи қаторларга нисбатан “-” белгисини ишлатмаймиз. Бу барчага аниқ ва ишлатиш зарур булмаган белги ҳисобланади. Негаки ушбу қаторлар балансни ёки еки бошқа молиявий ҳисоботларни нетто даражасини аниқлашда албатта ҳисобга олинади. Агар хусусий капитал тўғрисидаги ҳисоботнинг “Х” белгиси қуйилган қаторларни санасак уларнинг сони нақд 100 тани ташкил этади. Тўғри ушбу белги бошқа ҳисобот шаклларида ҳам келтирилади. Жумладан, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда 44 та “Х” белгиси ишлатилади. Масалан уларнинг ишлатилишида эмас балки ноўринлигида тузилишининг нотўғри танланганида дейиш мумкин. Шунингдек, хусусий капитал тўғрисидаги ҳисоботда келгуси давр харажатлари ва тўловлари захиралари қатори “мақсадли тушумлар ва бошқалар” деб бирлаштириб юборилган. Бу билан мақсадли тушумлар ва келгуси давр харажатлари ва тўловлари учун захираларнинг алоҳида курсатилиши зарурияти йўқотилган. Вахоланки уларни бухгалтерия балансида битта қаторда эмас балки алоҳида алоҳида акс эттирилган. Шу билан биргаликда балансда ўз маблағлари манбалари қаторига юқоридаги манбалардан ташқари бошқа манба акс эттирилган. Бошқа манбалар деб номлаш фақат битта қатор учун яъни келгуси давр харажатлари ва тўловлари захираси учун умумий бўлмоқда халос. Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисоботнинг маълумотнома қисми умуман мақбул тузилмаган. Унинг зарурий жихатлари фақат акционерлик жамиятлари учунгина хос килиб тузилган.

Ўзбекистон темир йўллари АЖ нинг жамланган бухгалтерия баланси

Кўрсаткичлар	2017 -2018 йй.				
	01-январ 2017 йил	01-апрел 2017 йил	01-июл 2017 йил	01-окт 2017 йил	01-январ 2018 йил
АКТИВ					
1. Узоқ муддатли активлар	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Асосий воситалар бошланғич қиймати	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Асосий воситалар эскириш қиймати	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Асосий воситалар қолдиқ қиймати	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Номоддий активлар					345 379

қолдиқ қиймати	417 151	335 519	526 894	435 179	
Капитал қўйилмалар	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Бошқа узоқ муддатли активлар	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2.Жорий активлар	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ишлаб чиқариш захиралари	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Келгуси давр харажатлари	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Пул маблағлари	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Бошқа жорий активлар	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738
Дебиторлар, жами	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Шу жумладан:					
Харидор ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Бюджетга аванс тўловлари	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Актив бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
ПАССИВ	01-январ 2017	01-апрел 2017	01-июл 2017	01-окт 2017	01-январ 2018
1.Ўз маблағлари манбаси	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Устав капитали	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Резерв капитали	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Тақсимланмаган фойда	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Бошқа манбалар	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Мажбуриятлар	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Узоқ муддатли банк кредитлари ва қарзлари	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Бошқа мажбуриятлар	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Кредиторлик мажбуриятлари, жами	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Шу жумладан:					
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга мажбуриятлар	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Бюджетга мажбуриятлар	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Баланс пассиви бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

**“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг молиявий натижалар
тўғрисидаги ҳисоботи (2016-2017 йй.)**

Кўрсаткичлар	2017 -2017 йй.				
	2016 йил якуни	2017 йил 1-чорак	2017 йил ярим йиллик	2017 йил 9-ойлик	2017 йил якуни
Махсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соф тушум (без НДС)	3 362 225 550	962449671	2 062 793 894	3 361 281 410	5 180 801 340
Сотилган махсулот (товар, иш ва хизмат) ларнинг таннари	2 474 622 038	676792767	1 413 833 443	2 158 959 186	3 191 287 162
Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси	887 603 512	285656904	648 960 451	1 202 322 224	1 989 514 178
Давр харажатлари	568 302 199	149606662	337 213 324	522 133 651	752 744 444
Бошқа операцион харажатлар	135 306 333	42700941	88 277 232	127 317 691	178 630 359
Асосий фаолиятнинг фойдаси	454 607 646	178751183	400 024 359	807 506 264	1 415 400 093
Молиявий фаолият бўйича харажатлар	159 047 300	72550196	299 000 576	713 878 898	833 455 050
Молиявий фаолиятнинг даромадлари	269 112 080	205868818	233 127 682	494 355 483	506 789 162
Даромад (фойда) солигини тулагунга қадар фойда	564 672 426	312069805	334 151 465	587 982 849	1 088 734 205
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар	0	0	0	0	0
Даромад (фойда) солиги	16 304 363	8649337	9 717 680	16 859 555	30 730 577
Фойдадан бошқа солиқлар ва йигимлар	40 674 456	24155466	25 554 620	45 015 196	83 965 344
Ҳисобот даврининг соф фойдаси	507 693 607	279265002	298 879 165	526 108 098	974 038 284

7. Инвестициялар ва инвестицион фаолият таҳлили

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар

Инвестициялар ва инвестицион фаолият тушунчаси.

Инвесторлар ва инвестицион фаолият субъектларининг манфаатлари.

Келажакда даромад ва пул оқими миқдорини белгилайдиган ресурслар бўйича қилинган харажатларни молиявий ҳисоботларда акс этиши.

Инвестицион фаолиятнинг молиявий таҳлили.

Инвестицион фаолият самарадорлигини баҳолаш усуллари.

Хўжалик субъектининг инвестицион жозибдорлигини таҳлили.

Қимматли қағозларга киритилган инвестициялар таҳлили.

Бошқа корхоналарга киритилган инвестициялар таҳлили.

Хосилавий қиматли қағозларга киритилган инвестициялар таҳлили.

Инновацион жараёнларнинг корхона фаолият самарадорлигига таъсири, уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш.

Инвестициялар ва инвестицион фаолият таҳлили бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш.

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили

Чоп этилган адабиётлар	Назарий саволларнинг қўйилиши
1. Рахимов М.Ю. Иқтисодий субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Т.: Молия – иқтисод, 2015. - 316 б.	Фирма компанияларда инвестицион фаолият таҳлили
Бочаров В. В. Комплексный Финансовый Анализ. СП.: Питер 2005. - 432 с.	Инвестицион лойихалар самарадорлигини молиявий таҳлили Инвестицион-ипотека таҳлили Портфель таҳлили
K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by	Инвестицияланган капитал қайтими ва даромад таҳлили. Тахмин қилинган таҳлил Кредит таҳлили Акциялар ва баҳолаш таҳлили
Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с.	Инновацион ва инвестицион фаолият самарадорлигини таҳлили Корхона молиявий ҳолатининг таҳлили

Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X	Жорий инвестициялар таҳлили Жорий активлар ва пассивлар Жорий активлар ҳисоб-китоби
Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст.	Чет элга Корпоратив инвестициялар, бирлашувлар ва амалиётлар Инвестициялар активлардан фойдаланиш бўйича даромадлар таҳлили
<i>Колмыкова Т.С.</i> Инвестиционный анализ. М.: Высшее образование.2009,- 204 ст	Инвестициялар ва инвестицион фаолият Инвестицион таҳлинг назарий асослари Инвестицион лойихалар Инвестицион лойихалар самарадорлигини баҳолаш Инфляция ва рисклар шароитида инвестицион лойихалар таҳлили Инвестицион лойихалар капитали баҳоси ва такрибининг таҳлили Лизинг операциялари самарадорлигининг таҳлили Корхонанинг инвестицион жозибдорлигининг таҳлили
Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иктисод-молия. 2013,598 б.	Инвестицион фаолият таҳлили Иқтисодийни модернизация қилиш шароитида инвестиция фаолияти, унинг турлари ва асосий йўналишлари Инвестиция ресурсларини шакллантириш сиёсатини ишлаб чиқиш Инвестицияларни баҳолаш усуллари Ишлаб чиқариш инвестициялари таҳлили Молиявий инвестициялар таҳлили
Касьяненко, Т. Г. Инвестиционный анализ : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Т. Г. Касьяненко, Г. А. Маховикова. — М. : Издательство Юрайт, 2017. — 560 с.	Бозор муносабатлари тизимида инвестициялар Инвестиция лойихалари Молия назариясининг асосий аспектлари Капитал қийматини баҳолаш Инвестицион лойихалар самарадорлигини баҳолаш Рисклар ва ноаниқликлар шороитида инвестицион лойихаларни баҳолаш Инвестицион лойихаларнинг айрим турлари самарадорлигини баҳолаш хусусиятлари Инвестицион лойихаларнинг бизнес режасини тузиш Инвестицион лойихаларни молиялаштириш манбалари ва усуллари
Леонтьев, В. Е. Инвестиции : учебник и практикум для академического бакалавриата / В. Е. Леонтьев, В. В.	Капитални шакллантириш инвестициялашнинг асосий вазифаси эканлиги

<p>Бочаров, Н. П. Радковская. — М. : Издательство Юрайт, 2017. — 455 с.</p>	<p>Капитални бошқариш ва инвестициялаш асослари Инвестицияларнинг иқтисодий мазмуни ва ахамияти Банк инвестициялари Молиявий инвестициялар манбалари Инвестицион лойихаларни баҳолаш ва таҳлил этиш Курилишда пудрат усулини ташкил этиш Капитал қўйилмаларни молиялаштириш ва кредитлаш Инвестицион сифат ва молиявий инвестициялар ссамарадорлигини баҳолаш Инвестицияларнинг янги шакллари Инвестицияларни бюджетлаштириш</p>
---	--

Инвестициялар ва инвестицион фаолият таҳлили таҳлили хорижий ва ўзбекистонлик олимлардан Ю Дж. Бэйли, Г. Бирман, Л.А. Бернштейн, В. В.Бочаров , А. Дамодоран, У. Шарп, С. Шмидт, В.В. Бочарова, В.В. Ковалева, И.В. Липсица, А.Ф. Плеханов, Ф.Ф. Юрлов, В.В. Ковалев, Колмыкова Т.С. , Л.И. Ушвицкий, Р. Холт, А.Д. Шеремет, Г.В. Савицкая, Т.Р.Карлин, М.А. Вахрушина, Л.А. Бернштейн, К.Р Субраманиян, В. Е. Леонтьев, , Т. Г. Касьяненко, , Д. Гозибеков, С. Гуломов., А.В.Вахобов, М.К.Пардаев, М.Ю.Рахимов, Т. Т.Ш.Шогиясов, З.Сагдуллаева, Б.Исроиловлар шуғулланишган.

Амалиётдаги муаммолар:

1. Инвестиция фаолияти, инвестициялар таҳлили юзасидан сўз юритишдан аввало сохага оид баъзи бир атамалар (инвестиция, капитал қўйилма, хорижий инвестиция) мохиятини аниқлаб олишимиз зарур. Ҳар қандай иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи ва унинг тараққиётини таъминловчи инвестицияларга иқтисодчи олимлар томонидан берилган таърифлар таҳлили унинг жуда кенг тушунчага эга эканлигини ва уни ҳар хил талқин қилиш мумкин деган хулосаларни келтириб чиқаради.

2. Бугунги кунда Ўзбекистонда инвестицияларнинг иқтисодиёт юксалишидаги ахамиятидан келиб чиқиб, белгиланган вазифаларининг амалга оширилишини таъминлашда чет эл инвестицияларининг алохида ўрин тутишини инobatга олган ҳолда уларни барча шакллари бўйича жалб этиш чора-тадбирларининг кўриш лозим. Маблағлар шунчаки қўйилмайди. Аввало унинг ҳимояси (қонуний нормалари, стандартлари), қулай муҳит, кафолатлари, ривожланиш истиқболларини аниқ белгилаб олиш лозим.

3. Инвестицион муҳит, шароитни таъминлаш масаласи инвестицион жараёнларни жадаллаштиришда, тўғридан тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишда муҳим масала ҳисобланади. Шу сабабли, биринчи навбатда инвестицион фаолиятни йўлга қўйиш, хорижий инвестицияларни амалга оширишда қонунчилик нормаларини такомиллаштиришга муҳим аҳамият

қаратиш лозим. Пухта ишланган коунчилик нормаларига таянмасдан инвестицион фаолликни қафолатлаб бўлмайди.

4. Инвестицияларни давлат томонидан қўллаб қўвватлаш, рағбатлантириш масаласи ҳам долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

5. Инвестицион фаолият пассив даромадларни шакллантиришда муҳим манба ҳисобланади ва бу фаолиятга доимо зарурият сезилади. Чунки маблағларни жойлаштириш ва уларни ишлатишдан олинadиган самара замонавий иқтисодиётнинг муҳим йўналиши ҳисобланади. Бу борада инвестицияларнинг қамровини кенгайтириш борасидаги турли тўсиқларни олиб ташлаш лозим.

6. Инвестицион фаолиятни йўлга қўйиш чегара ва ҳудуд танламайди. Уни миллий ва жаҳон иқтисодиётининг исталган соҳасига йўналтириш мумкин. Шу сабабли, инвестицияларни амалга оширишда халқаро стандартларни ишлаб чиқиш ва уларнинг амалиётини йўлга қўйиш лозим.

7. Инновацион фаолият билан инвестицион фаолиятнинг чамбарчас олиб бориш лозим. Амалда бу ҳолат кўпинча айри ҳолатда йўлга қўйилмоқда.

1. Инвестициялар ва инвестицион фаолият тушунчаси

Иқтисодиётнинг ривожини, тараққиёти ва истиқболи унинг негизда турувчи тармоқлар, корхонлар иқтисоди билан, инвестициялар ҳажми билан, уларнинг самарадорлиги билан бевосита боғлиқдир. Инвестицион фаолиятсиз иқтисодни ҳам келажакни ҳам тасаввур қилиб бўлмайди. Бу моддий, молиявий ва интеллектуал бўлсин барча соҳа ва тармоқларга инвестицион маблағлар оқимини кўпайтирмасдан келажакнинг пойдеворини қуриб бўлмайди.

Инвестиция лотинча «invest» сўзидан олинган бўлиб «сармоя» киритиш, қўйиш деган маънони билдиради. Кенгроқ маънода қўлланилганда, фойда олиш мақсадида мамлакат ичкарасида ва чет элларда иқтисодиётнинг турли соҳа ва тармоқларига, фаолиятга қўйилган узоқ муддатли маблағ, сармомияни билдиради.

Инвестицияларни амалга оширишнинг энг муҳим йўналишлари сифатида бугунги кунда қуйидагиларни таркиблaш мумкин:

- облигациялар сотиб олиш;
- кучмас мулк;
- акциялар;
- инвестицион фондлар, банкларга пул қўйиш;
- бизнесни йўлга қўйиш ва ҳ.к.

Инвестицияларнинг дунё давлатлари бўйича энг оммалашган объектлари сифатида капитал қурилиш, инновациялар, молиявий бўғинларга маблағлар қўйиш таркибланади.

Бугунги кунда инвестицион маблағларнинг энг катта қисми қурилиш соҳасига йўналтирилмоқда. Қурилишга инвестиция қилиш банк депозитларига нисбатан 2, 3 барабар кўпроқ фойда беради. Бу ҳолатни нафақат миллий иқтисодиётда балки жаҳон иқтисодиётида ҳам кузатиш мумкин.

Инвестицияларнинг инновацион фаолиятга йўналитирилиши рақобатдош иқтисодиётда энг муҳим йўналиш ҳисобланади. Инновацион маҳсулотлар, иш ва хизматларга капитал тикиш, келажакка мустаҳкам замин қўйишнинг ҳам зарурий шarti ҳисобланади.

Нафақат ишлаб чиқаришни модернизациялаш, технологик янгилашда балки барча иқтисодий жараёнларда ҳам инновацион ёндашув зарур. Ишлаб чиқаришда инновацион маҳсулот, иш хизматлар ҳажмини ошириш рақобатдош иқтисодиётда яшаб қолишнинг зарурий шarti ҳамдир.

Инвестицияларни банкларга депозитга, жамғаришга қўйиш қўйиш амалиёти энг оммалашган шакли ҳисобланади. Маблағларни молиявий кўринишда маълум муддатларга жойлаштирилиши дунё амалиётида ҳам асосий йўналиш ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган тижорат банклари (уларнинг сони 26 тани ташкил этиб, шундан 3 таси давлат тижорат банки, 10 таси акциядорлик тижорат банки, 8 таси хусусий банк ва 5 таси чет эл капитали иштирокидаги банклар) инвестицион фаолият йўналтирилган маблағларнинг асосий таминочиси, субъекти сифатида кенг доирада ишлаб олиб бормоқдалар.

Инвестиция ва инвестицион жараён тушунчасига амалиётчилар ўртасида ҳар хил қарашлар мавжуд. Айрим амалиётчилар, олимлар инвестицияни ҳали ҳам «капитал қўйилмалар», «капитал қурилиш» категорияларига тенглаштириб қўядилар. Аксинча, инвестиция мазмуни, моҳияти, ранг-баранглиги, келажакка йўналтирилганлиги, доиравий айланиши, хусусиятлари, шакли жиҳатидан ҳам юқоридаги категориялардан устун туради. «Капитал қўйилмалар», «капитал қурилиш» категориялари инвестицияларнинг алоҳида таркибий қисмлари ҳисобланади.

Инвестицияни иқтисодий аҳамияти тўғрисида фикр юритадиган бўлсак, бу ўринда «инвестиция» тушунчасининг молиявий, мулкӣ ва интеллектуал кадриятларни такрор ишлаб чиқариш инъикоси бўлишида дастлабки ва асосий тушунча бўлиб майдонга чиқишини унутмаслик керак.

Бизда инвестиция хусусида қонун ҳужжатлари 1991 йилдан бошлаб қабул қилинди ва ўтган вақт ичида улар анча такомиллашди.

Инвестиция— бу иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритиладиган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқларидир.

Инвестиция фаолияти — инвестиция фаолияти субъектларининг инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатлари мажмуи; инвестиция фаолияти иштирокчиси — инвесторнинг буюртмалари бажарилишини таъминловчи инвестиция фаолияти субъектидир.

Инвестиция фаолияти - шуғулланувчи субъектларига қараб миллий ва хорижий инвестицияларга бўлинади.

Инвестицияларни биргаликда ҳимоя қилиш тўғрисидаги халқаро шартномаларнда “инвестиция” деганда, ҳар бир давлатнинг юридик ва жисмоний шахслари бир-бирларининг ҳудудларига инвестиция сифатида киритган ҳар қандай мулк тушунилади. Шунингдек, халқаро инвестиция фаолияти деганда, юридик ва жисмоний шахсларнинг ёхуд давлатнинг ўз мулкнинг бир қисмини (инвестиция мулкни) ажратиш ва фойда (даромад) олиш ёхуд инвестор учун муҳим бўлган бошқа самарага эришиш мақсадида ушбу мулкни бошқа давлат ҳудудидаги хўжалик муомиласига жалб қилиниши тушунилади.

Инвестиция фаолиятининг минтақавий ривожланишига давлатлар ўртасида тузилган савдо иттифоқлари – Европ иттифоқи (ЕИ) ва Шимолий Америка Эркин савдо шартномасига (НАФТА) нинг таъсири муҳим аҳамият касб этган. 1993 йилда хорижий инвестицияларга нисбатан қўлланиладиган қўшимча қоидаларнинг ишлаб чиқилиши халқаро инвестиция фаолиятини янада ривожланишига сабаб бўлди.

Инвестор — инвестиция фаолияти объектларига ўз маблағларини инвестиция қилишни ва бошқа инвестиция ресурсларини жалб этишни амалга оширувчи инвестиция фаолияти субъектидир

Инвестиция мажбурияти — инвестиция лойиҳасида назарда тутилган муайян мақсадларга эришиш учун инвесторнинг ўзи қабул қиладиган мажбуриятидир.

Реинвестициялар — инвестициялардан олинган, қонун ҳужжатларида тақиқланмаган тадбиркорлик фаолияти ва бошқа турдаги фаолият объектларига киритиладиган ҳар қандай даромад, шу жумладан фойда, фоизлар, дивидендлар, роялти, лицензия ва воситачилик ҳақи, техник ёрдам, техник хизмат кўрсатиш учун тўловлар ҳамда бошқа шаклдаги мукофотлардир¹²².

Инвестиция тўғрисида қабул қилинган қонунда кўрсатилишича инвестиция - бу иқтисодий самара олиш ёки ижобий ижтимоий натижага эришиш учун сарфланадиган пул маблағлари, банкларга қўйилган омонатлар, қимматли қағозлар, технологиялар, машиналар, асбоб ускуналар ва самара берадиган бошқа ҳар қандай бойликлардир.

¹²² -Инвестиция фаолияти тугрисидаги коунун 3-модда «асосий тушунчалар»

Хорижий мамлакатлар тажрибаси ва инвестиция тўғрисида ўзимизда қабул қилинган қонуннинг таҳлилидан келиб чиқиб, инвестициянинг шартли равишда 3 та турини ажратиш мумкин:

- 1) Молиявий инвестициялар
- 2) Моддий инвестициялар
- 3) Интеллектуал инвестициялар

Бозор иқтисодиёти шаротида ҳар бир инвестиция турининг ўзига хос ўрни бўлади. Молиявий инвестициялар таркибига маҳаллий ва хорижий мамлакатларнинг пул бирликлари, банклардаги омонатлар, векселлар ва бошқа қимматли қағозлар ҳамда уларга тенглаштирилган бойликлар киради.

Моддий инвестициялар таркибига асосий фондлар яъни бинолар, асбоб-ускуналар, иншоотлар ва бошқа турдаги асосий ишлаб чиқариш фондларининг актив ва пассив қисмлари киради.

Ақлий инвестициялар миқдори жуда ранг-барангдир, яъни улар мулкий ҳуқуқлар шаклидаги инвестициялар ва табиий ресурслардан фойдаланиш шаклидаги инвестициялардан иборат.

Мулкий ҳуқуқлар гуруҳига кирган инвестицияларнинг хиллари бозор муносабатларига нечоғлик ривожланишига, миллий бозорларнинг ўзига хос томонларига қараб ҳар хил бўлади. Ақлий меҳнатга оид ҳақ-ҳуқуқлар шаклидаги инвестициялар таркибига муаллифлик ҳуқуқлари, «ноу-хау» кашфиётлар, товар белгиларига бериладиган лицензиялар ва бошқа хил эгаллик ҳуқуқлари киради.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқлари кўринишидаги инвестициялар ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқларини ўз ичига олади.

Хамма турдаги инвестициялар, уларнинг хажмидан катъий назар, бирор-бир инвестицион жараённинг натижасидир.

Инвестицияда катнашиш таснифига кўра:

а) тўғридан-тўғри инвестициялар—асосан объект аниқ маълум мақсадни амалга ошириш реал бўлган тақдирда йўналтирилган маблагдир.

б) бошқа инвестициялар - булар воситачилар орқали объектларга сарфланади ва олиган даромад миқозлар ўртасида тақсимланади.

Инвестициялаш даврига қараб қисқа муддатли ва узок муддатли инвестицияларга бўлинади: қисқа муддатли инвестициялар бир йилгача бўлган омонат сертификатлари ва бошқа қимматли қағозлардир; узок муддатли инвестициялар бу бир йилдан ортиқ муддатларга қўйилган капитал бўлиб, 2 йилга, 2-3 йил ва 5 йилдан ортиқ муддатларга ҳам қўйилиши мумкин.

Худудий белгилари бўйича инвестициялар қуйидагича бўлинади:

А) мамлакат ичкараси ва худудларга қўйиладиган инвестициялар;

Б) хорижга инвестициялар қўйиш, хориж инвестицияларининг кириб келиши ёки акция, облигациялар шаклида ҳам бўлиши мумкин;

В) хориж инвестициялари деганда чет эл фуқаролари, юридик шахслар ва давлатлар томонидан қўйилган инвестициялар тушунилади;

Г) ҳамкорликдаги инвестицияларга мазкур мамлакат ва хориж мамлакатларининг биргаликда кўядиган инвестициялари киради. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг тажрибасида маълумки, инвестицион комплекс бир неча элементлардан иборат, уларнинг асосийлари куйидагилардир: инвестиция сиёсати, инвестиция иқлим ва муҳити, инвестицион фаолияти, капитал қўйилмалари, инвестиция босқичлари ва бошқалар. Ушбу элементларнинг ҳар бири бозор иқтисодиёти шароитларида ўзига хос йўналишга эгадир.

Инвестиция сиёсати инвесторларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, имтиёзларини таъминлаш билан бир қаторда иқтисодиёт тармоқларига тегишли асосий фондларни кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришга йўналтириш, муҳим солиққа тортиш механизми ва молия-кредит сиёсатини таъминлаш билан боғлиқ бўлган тадбирлар йиғиндисидан иборат.

Инвестиция муҳити ёки иқлим жуда кенг маъноли бўлиб иқтисодиёт ҳолатини социал-иқтисодий барқарорлигини, тадбиркорлик фаолияти қай даражада ривожланганлиги, уларнинг самарали фаолият кўрсатишлари учун чиқарилган қонун ва қарорларни, маданиятини, маънавиятини инвесторлар ўз маблағларини йўналтириш учун эътиборга оладиган ва улардан хулоса чиқарадиган бошқа омилларни ўз ичига олади.

Иқтисодий сиёсатни олиб бориш давлат бошқариш органларини инвестицион жараёнларни тартибга солиш, иқтисодиётда давлат аралашуви, халқаро битимларда иштирок этиш ва чет эл инвестицияларини жалб қилиш инвестицион муҳитга катта таъсир кўрсатади. Қонуний, иқтисодий ва сиёсий нобарқарорлик, солиқ тизимларининг тўғри йўлга қўйилмаганлиги, бозор инфраструктурасини ривожланмаганлиги тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган субъектлар орасидаги муносабатларни тартибга солиб турадиган қонуний механизмларнинг йўқлиги информация даражасига тўғри келмайдиган миллий валюта курси, чет эл инвестицияларини суғурта қилиш билан ҳимоя қилиш механизмларининг яхши ишлаб чиқилмаганлиги, корхоналар ва инвестицион лойиҳалар ҳақида аниқ ва тўлиқ маълумотларни йўқлиги ва қимматбаҳо қағозлар бозорининг инвестицион муҳитга салбий таъсир кўрсатади.

Яна бир инвестицион муҳит ҳолатини аниқлайдиган омил бўлиб инвестицион тушқунлик ҳисобланади. Бундан ташқари жамғарма тақчиллиги фоиз ставкаларининг юқорилиги билан ҳам боғлиқдир. Бу эса кичик ва ўрта тадбиркорликни банк кредитларидан фойдаланишларини кийинлаштиради. Инфляция сабаби, бериладиган кредитларнинг катта қисми қисқа муддатли бўлиб бу улардан ишлаб чиқаришда фойдаланишни чеклаб кўяди.

Корхоналар бир-бирларига бўлган қарзларини тўлай олмаслик ҳолатининг кучайиши ҳам инвестицион муҳитга салбий таъсир кўрсатади.

Қимматбаҳо қағозлар бозори ҳам инвестицион муҳитга таъсир этадиган фактлар бўлиб хизмат қилади.

Инвестицион фаолият инвестициялашнинг асосий бўғини ҳисобланади, чунки айнан шу жараёнда инвестиция бир кўринишдан иккинчи кўринишга

ўтади, яъни жамғармалар, қўйилмалар, капитал мулк, иктисодий самара шаклини олади. Инвестициялар оқими тадбиркорликнинг нечоғлик фаоллигини, демак, бозор конъюнктурасини ҳам таърифлаб беради. Инвестициялар оқимининг шу ҳаракати, яъни тадбиркорликка инвестициялар ажратиш ва сарфлаб иктисодий натижа олиш инвестиция фаолиятининг ўзидир.

Инвестицион босқич - инвестициялар ажратиш, капитал қўйилмалар(харажатлар) бериш инвестициялар ҳаракатининг бир босқичидир холос. Ўзгаришлар занжиридаги кейинги элемент инвестициялар ажратишнинг капитал бойликлар билан ифодаланган натижаси, самарасидир.

Шундай қилиб, капитал бойликларнинг шаклланиши инвестицион капитал ҳаракатининг проварди, яъни, унинг янги истеъмол қийматларини яратиш учун тайёр бўлган ишлаб чиқариш омилларига айланишидир. Инвестициялар ажратиш босқичлари ҳаракатининг йиғиндиси барча инвесторларнинг инвестицион фаолиятини ташкил этади.

Инвестицион фаолиятнинг ташаббускорлари бўлиб инвесторлар майдонга чиқади. Инвесторлар ўзлари қиладиган ва қарзга олинган мулкӣ ва ақлий кадриятларни тадбиркорлик ишларига ишлатиш тўғрисида қарорга келган инвестицион фаолият субъектларидир. Инвесторлар улуш қушувчилар, кредиторлар, ҳаридорлар ролида майдонга чиқадилар. Шунингдек, инвестицион фаолиятнинг бошқа қатнашчилар вазифасини бажаришлари мумкин.

Инвестицион фаолият қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:

Жисмоний шахслар, давлатга қараши бўлмаган корхоналар, хўжалик уюшмалари, жамият ширкатлари шунингдек, жамоат ташкилотлари ва юридик шахслар томонидан маблағлар ажратиш йўли билан;

Давлат томонидан маблағлар ажратиш йўли билан , айна вақтда бу ишни ҳукумат ва бошқарув органлари инвестицион ва ссуда ресурсларини бюджетдан маблағ билан таъминлаш ҳисобига амалга оширилади.

Чет эл фуқаролари , юридик шахслар ва давлат томонидан чет эл инвестицияларини бериш йўли билан ;

Бугунги кунда Ўзбекистон хорижий инвестицияни қайси турини кўпроқ жалб қилиши керак деган савол тўғилади. Аввало, биз бугунги кунда биринчи навбатда хорижий инвестиция ўзлаштиришимиз зарур. Бу бизга янги технологиялар «ноу-хау» ва бошқа асосий ишлаб чиқариш фондларини жалб қилиш дегани. Бу турдаги хорижий инвестицияни жалб қилиш ҳисобига қуйидаги ютуқларга эришиш мумкин:

- асосий ишлаб чиқариш ҳисобига фонд қайтими кўрсаткичи ошади;
- асосий ишлаб чиқариш ўсиши бюджет тушумини оширади;
- асосий ишлаб чиқариш ўсиши ишсизликни камайтиради;
- республикада аҳолини импорт товарлар ва хизматларга бўлган талаби қондирилишига қисман эришилади

Давлат энг керакли товарлар импортини валюта билан таъминламоқда. Бироқ бу ўз ўрнида бизни валюта захирамизни камайтиради ва қарзни оширади.

Ўз ўрнида агар инвестицион мухит ёмон бўлса, инвестиция кўшни давлатларга оқади. Демак, биз инвестицион мухитга катта эътибор беришимиз керак.

Чет эл инвестициялари нуқтаи назаридан инвестицион мухитга таъсир кўрсатадиган асосий омил бўлиб республикамиздаги иктисодий сиёсий барқарорлик ҳисобланади.

Республикамизда кечаётган мана шу сиёсий ва иктисодий барқарорлик тўғайли қисқа вақт ичида кўпгина аниқроғи 5500 дан ошиқ хориж капитали иштирокидаги корхоналар ташкил этилди.

Инвестиция-келгусида фойда олиш мақсадида капитални қуйиш маносини англатади. Инвестициялар қайтарилувчанлик ёки доимий фоизга эга эмаслиги каби сифатлар билан кредитдан фарқ қилади ва манфаатли ҳисобланади. Унинг келгусида иктисодий наф келтириши ва фойдага ишлаши иктисодий қарорларни қанчалик тугри белгиланганлигига ҳамда рисклардан ҳимояланганлик даражасига боғлиқ бўлади.

Молиявий инвестициялар - хўжалик юритувчи субъект тасарруфидаги даромад олишга (фоиз, роялти, дивиденд ва ижара ҳақи шаклида) мўлжалланган, инвестиция қилинган сармоя қийматининг ортиши ёки инвестиция қилувчи компания бошқа наф олиш учун фойдаланадиган активлар.

Қисқа муддатли (жорий) инвестициялар - муомала муддати 12 ойдан ошмайдиган осон реализация қилинадиган инвестициялар.

Узоқ муддатли инвестициялар - қисқа муддатли (жорий) инвестициядан ташқари барча инвестициялар.

Кўчмас мулкка инвестиция - инвестиция қилувчи субъектнинг ёки инвестиция қилувчи субъект гуруҳига кирувчи бошқа субъектнинг ишлаб чиқариш фаолияти давомида фойдаланилмайдиган ер участкаларига ёки иморатларга инвестициялар.

Тахлилнинг ахборотлар базаси:

- қонунчилик нормалари;
- лойихани амалга оширишнинг ҳуқуқий шартлари (шартномалар, келишувлар);
- экспертиза натижалари (ҳуқуқий, геологик, экологик, архитектуравий, инженерлик ва х.к.);
- смета-норматив базалар(инвестиция сметаси, жухалик ҳисоб-китоблари ва х.к.);
- техник ҳужжатлар(асосий воситалар техник ҳолати, усқуналарнинг хусусиятлари ва х.к.);
- технологик ҳужжатлар (усқунанинг энергия, меҳнат сизимийлиги, ишлаб чиқариш қувватлари, технологик карталар ва х.к.);
- жорий ҳолат ва умумиктисодий жараёнлар (давлат статистикаси, рейтинг агентликларининг аналитик ахборотлари);
- аудиторлик маълумотлари;
- интернет маълумотлари;

- маркетинг маълумотлари;
- дастурий тамилотлар;
- асосий курсаткичлар хақидаги маълумотлар (бизнес режа, дастурлар);
- бошлангич ва жамланган маълумотлар;
- бухгалтерия ва статистик хисоботлар.

Инвесторлар ва инвестицион фаолият субъектларининг манфаатлари

Инвесторларнинг манфаатлари, уларнинг қизиқишлари, ошкор этиладиган манбалар, молиявий ҳисоботлардаги ахборотларга таянган ҳолдагина баҳоланади.

Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос деб номланган БХМСда молиявий ҳисоботларни ўрганишдан манфаатдорлар қаторида инвесторлар қизиқишига қуйидагича тасниф берилади: “инвесторлар ва уларнинг кенг гуруҳи - берилган инвестициялар билан боғлиқ хатарларни урганишдан, хужалик субъектининг дивидендларни тўлаш қобилиятини баҳолашга имкон берадиган ва акцияларни сотиб олиш, сақлаш ёки сотиш керакми ёки йўқлигини белгилашга қўмаклашадиган ахборотдан манфаатдордирлар¹²³”

Инвесторлар ва инвестицион фаолият субъектларининг манфаатлари албатта битта муҳим жиҳатга яъни, қўйилган маблағларнинг нафлик, фойдалилик даражасига қаратилганлиги қайд этилади.

Бугунги кунда қимматли қағозлар бозори орқали ўз активларига эга бўлаётган инвесторлар, тўғридан тўғри реал, молиявий инвестиция киритаётган субъектларнинг мақсади битта жиҳатга, яъни қўйилмларни купайтириш орқали келгусида (албатта рискларни ҳисобга олган ҳолда) фойдани оширишга қаратилган.

Ишчи, хизматчи бўлиб уз эҳтиёжларини таминлаш, ишлаб чиқариш ва тадбирокрлик фаолиятини юритиш, мулк ва капитал эгасига айланиш билан бир қаторда, инвестицион фаолият юритиш капиталнинг узлуксиз таминотига эга бўлувчи субъектларнинг қатори табора кенгайиб бормоқда. Бу борада, Америкалик иқтисодчи Роберт Киосакининг қарашларини жуда ўринли дейиш мумкин. Яъни унинг табири билан айтганда субъектларнинг тўрта категорияси таркибланади:

- ишчилар;
- хизматчилар;
- тадбиркорлар, бизнесменлар;
- инвесторлар.

Ишчилар – тадбиркорлик субъекти раҳбарига ёлланиб ишлайдиган ва иш хақи туфайли ўз эҳтиёжларини таминлайдиган ижтимоий қатлам ҳисобланади. Кўпроқ ишлаш кўпроқ иш хақи олиш имконини беради. Лекин, унинг имкониятлари жуда чекланган. Негаки, ишчи хафтасига 40 соатдан ортиқ

¹²³ БХМС-0, «МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИ ТАЙЁРЛАШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШ УЧУН КОНЦЕПТУАЛ АСОС», ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ ТОМОНИДАН РЎЙХАТГА ОЛИНГАН 14.08.1998 й. N 475, ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МОЛИЯ ВАЗИРЛИГИ ТОМОНИДАН ТАСДИҚЛАНГАН 26.07.1998 й. N 17-07/86

ишлай олмайди ёки ишлаши унинг меҳнат қобилиятини тиклаш имкониятини пасайтиради. Шу билан бирга унинг ёш даражаси ҳам доимо меҳнат қобилиятини бир хилда сақлай олмайди. Ишчининг олдида кўпроқ ишлаш ва иш ҳақини ошириш, қўшимча иш олиш, ўқиш, малакасини ошириш ва тайёргарликдан ўтиш орқали хизматчилар қаторига кириш имкониятлари мавжуд. Лекин кейинги категориялар қаторига кириш имкониятлари тобора чекланиб бораверади.

Хизматчилар-тадбиркорлик субъектига ёлланиб ишлайдиган, жисмоний меҳнатда бўлмаган айрим тоифадаги ходимлар (ишчининг даромадидан фарқ этувчи меҳнат ҳақиға эға бўлган шахслар) гуруҳи. Хизматчилар, ишчилардан фарқли равишда бир қадар оширилган иш ҳақларига эға бўлишади ва хизмат пиллапояларидан секин асталик билан кўтарилиб боришади. Шу билан биргаликда, уларнинг тадбиркорлик фаолиятини мустақил бошлаш имкониятлари ҳам мавжуд.

Тадбиркорлар-ишчи ва хизматчиларни ишға ёлловчи, фаолиятнинг рағбати ҳисобланган фойдаға яғона эға чиқувчилар ҳисобланади. Иш ва хизматлардан наф берувчилар таркибини шакллантириш ҳам тўла унинг ихтиёрида.

Инвесторлар-юқоридаги таркибдан тубдан фарқ этувчи, ўз қўйилмалар ҳисобига барча ишчи, хизматчини ва шу жумладан тадбиркорни ҳам молиявий таминочиси сифатида четда турувчилар ва даромаднинг энг юқори улушини олувчилардир.

Инвесторлар ва инвестицион фаолиятдан биринчи навбатда инвесторлар манфаат кўради. Лекин шу билан биргаликда бу жараён нафақат мулк эғаларини балки бутун иқтисодиётни, жамиятни ҳам ривожланишиға олиб келувчи фаолият тури ҳисобланади.

Инвестициянинг муҳим жиҳати шундаки юқоридаги учта таркиб ҳам унинг актив иштирокчисига айланиши мумкин. Лекин бунинг молиявий имконияти ҳар хил. Албатта энг юқори имконият тадбиркорда, кейинги имконият хизматчида ва ундан кейинги уринда албатта ишчи туради.

Бу имокниятларни $T1 < T2 < T3$ формуласида ифода этиш мумкин.

Бунда;

T1-ишчиларнинг инвестиция имконияти;

T2-хизматчиларнинг инвестиция имконияти;

T3-тадбиркорларнинг инвестиция имконияти.

Ишчи ва хизматчиларнинг инвестиция имкониятлари уларнинг якка ўзига нисбатан жуда чекланган. Лекин уларнинг жами инвестиция субъектлари таркибидаги салмоғи, жамланган маблағлари салмоғи доимо сезиларли улушни ташкил этади. Шу билан биргаликда бу боради бўш, ортиқча маблағларнинг уларда бўлиш эҳтимоли пастлигини асло унутмаслик лозим.

Соддароқ вилиб айтганда салмоқ жиҳатдан ишлар хизматчилардан, хизматчилар тадбиркорлардан юқори улушни ташкил этади. Уларнинг молиявий имкониятлари чеклангани билан миқдор кўрсаткич юқори.

Агар ишчи ойлик маошининг 10 фоизини иқтисод қилиши орқали уни жамғаришга, депозитга қўядиган бўлсак 5, 10 йиллик ораликда бу қиймати жуда қадрли қийматга айланишини кўриш мумкин.

Мисол учун: ойлик маошдан 100000 минг сўмни, ҳар ойда 2 фоиз даромадликда жамгармага қўйиш қуйидаги натижага олиб келади:

-Жадвал

Жамгарма даромадлиги ҳисоб-китоби

Ойлар	Даромад суммаси
1-ой	100000 сўм
2-ой	202000 сўм
3-ой	306000 сўм
4-ой	412200 сўм
5-ой	520400 сўм
6-ой	630800 сўм
7-ой	743400 сўм
8-ой	858300 сўм
9-ой	975500 сўм
10-ой	109500 сўм
11-ой	1216900 сўм
12-ой	1341200 сўм
.....	.....
60-ой	11405200 сўм

Ҳар ойдаги 100000 сумлик жамгарма 60 ойлик ораликда 11.405.200 сумлик тушумга олиб келмоқда. Инфляция таъсири жиловланган иқтисодда бу натижа жуда юқори натижа ҳисобланади.

Инвесторлар ва инвестиция субъектларининг манфаатлари қўйилмаларнинг даромадли қаражаси билан баҳоланади шу сабабли ҳам таҳлил этишда битта акцияча туғри келадиган соф фойда, битта акцияга туғри келадиган дивиденд, акциянинг курс узгариши, дивиденд салмоғи кўрсаткичлари баҳоланиши ва уларнинг динамик ўзгаришларига баҳо бериш лозим. Бу инвесторларнинг кизиқишларида, улар томонидан кейинги қарорларни туғри белгиланишида муҳим масала ҳисобланади.

Хорижий инвестицияларнинг ўрни ва роли айниқса иқтисодиётда ўта муҳим ҳисобланади. Бундай инвестициялар ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларни жорий этиб экспортга мўлжалланган маҳсулотларнинг ишлаб чиқаришни ривожлантиради. Импортнинг ўрнини босувчи товарлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва бунинг учун хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг устувор соҳаларига йўналтириш ва пировард натижада аҳолининг меъёрадаги турмуш даражасини таъминлаш имкониятини яратади. Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни жадаллаштириш орқали (усули) ўсиб боровчи аҳолини иш жойлари билан таъминлайди. Корхонанинг эскирган ишлаб чиқариш қувватларини, моддий-техник базасини янгилайди ва техник қайта қуроллайди. Табиий ресурсларни қайта ишловчи корхоналарни барпо этиш имкониятларини кенгайтиради.

Келажакда даромад ва пул оқими миқдорини белгилайдиган ресурслар бўйича қилинган харажатларни молиявий ҳисоботларда акс этиши

Келажакда даромад ва пул оқими миқдорини молиявий ҳисоботларда акс этиши БХМС ва МХҲС ларида алоҳида қайд этилади. Жумладан Бухгалтерия ҳисобининг 12-сон стандарти “Молиявий инвестицияларни ҳисобга олиш”га бағишланган. Ушбу стандартнинг мақсади молиявий инвестицияларни ҳисобга олиш усулини белгилаш ва хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳисоботларида инвестицияларга доир ахборотни очиқ кўрсатиш қаратилган. Улар куйидагиларни ўз ичига олади:

- молиявий инвестицияларни тоифаларига (қисқа муддатли ва узок муддатли) қараб тасниф қилиш;
- молиявий инвестициялар қийматини аниқлаш ва уларни молиявий ҳисоботларда акс эттириш;
- молиявий инвестицияларни бир тоифадан иккинчи тоифага ўтказиш;
- молиявий инвестициялар қийматининг тўхтовсиз камайиб бориши.

Молиявий инвестициялар - хўжалик юритувчи субъект тасарруфидаги даромад олишга (фоиз, роялти, дивиденд ва ижара ҳақи шаклида) мўлжалланган, инвестиция қилинган сармоя қийматининг ортиши ёки инвестиция қилувчи компания бошқа наф олиш учун фойдаланадиган активлардир.

Қисқа муддатли (жорий) инвестициялар - муомала муддати 12 ойдан ошмайдиган осон реализация қилинадиган инвестициялардир.

Узок муддатли инвестициялар - қисқа муддатли (жорий) инвестициядан ташқари барча инвестициялардир.

Кўчмас мулкка инвестиция - инвестиция қилувчи субъектнинг ёки инвестиция қилувчи субъект гуруҳига кирувчи бошқа субъектнинг ишлаб чиқариш фаолияти давомида фойдаланилмайдиган ер участкаларига ёки иморатларга инвестициялар.

Ўз молиявий ҳисоботларида айланма маблағлар билан узок муддатли активлар ўртасидаги тафовутни кўрсатувчи хўжалик юритувчи субъектлар қисқа муддатли (жорий) молиявий инвестицияларни эгаллик қилиш муддати бир йилгача бўлган айланма маблағ сифатида, узок муддатли молиявий инвестицияларни эса эгаллик қилиш муддати бир йилдан ошадиган узок муддатли активлар сифатида кўрсатишлари лозим.

Молиявий инвестицияларни харид қилиш чоғида улар харид қиймати бўйича баҳоланади ва бу қийматга брокерлар хизмати учун тўланган ҳақ, банк хизмати учун тўловлар, божлар ва бошқа харажатлар киритилади.

Агар инвестиция акцияларни эмиссия қилиш ёки бошқа қимматли қоғозлар чиқариш йўли билан тўлалигича ёки қисман олинаётган бўлса, у ҳолда харид қиймати чиқарилган қимматли қоғозларнинг жорий қийматига

тенг бўлади, яъни қимматли қоғозларнинг номинал қийматига тенг бўлмайди. Агар инвестиция бошқа активга алмаштириб тўла ёки қисман олинган бўлса, у ҳолда инвестиция қиймати топширилган активнинг жорий қийматига қараб аниқланади.

Қисқа муддатли (жорий) активлар сифатида тасниф қилинган инвестициялар бухгалтерия балансида:

- бозор қиймати;
- харид қиймати ва бозор қиймати каби икки қийматнинг энг ками бўйича ҳисобга олиниши керак.

Агар қисқа муддатли молиявий инвестициялар харид ва бозор қийматларидан энг кам баҳоланиш бўйича ҳисобга олинмаган бўлса, балансдаги қиймати умуман барча инвестициялар қиймати асосида ёки инвестициялар турлари бўйича ёхуд алоҳида инвестициялар асосида аниқланади.

Қисқа муддатли инвестициялар бозор қийматининг ўзгаришидан келадиган даромад ёки зарар шу даромад ёки зарар содир бўлган ҳисобот даврида тан олинади.

Узоқ муддатли активлар сифатида тасниф этилган инвестициялар бухгалтерия балансида:

- харид қиймати бўйича;
- қайта баҳолашни ҳисобга олган қиймат бўйича;
- харид қиймати ва бозор қийматининг умумий инвестициялар усули бўйича аниқланган энг кам баҳоси бўйича ҳисобга олинади.

Узоқ муддатли инвестициялар харид қиймати бўйича ҳисобга олинади. Узоқ муддатли инвестицияларнинг қиймати муқаррар камайиб борган тақдирда бу инвестицияларнинг баланс қиймати ҳар бир инвестиция бўйича алоҳида камайтирилиши лозим. Бундай ҳолларда хатарнинг турлари, инвестиция қилинаётган субъектда инвесторнинг улуши эътиборга олинади.

Узоқ муддатли молиявий инвестицияларни қайта баҳолаш натижасида пайдо бўлган кўшимча баҳолаш миқдори ўз сармоясига қайта баҳолашдан келган даромад сифатида қўшилади. Молиявий инвестициялар қиймати камайган тақдирда камайтириш ўз сармоясига акс этирилган ўша инвестицияларни баҳолаш қиймати ҳисобидан амалга оширилади. Агар молиявий инвестициялар қийматини камайтириш миқдори қайта баҳолашдан олинган даромад миқдоридан кўп бўлса, бу тафовут харажат сифатида ҳисобга олиниши лозим. Қиймати пасайтирилган инвестицияларни кўшимча баҳолаш миқдори шу инвестициялардан келган зарар қоплангандан сўнг ўз сармоясига кўпайишига киритилади.

Инвестицияларни сотиш чоғида сотишдан тушган маблағ билан баланс қиймати ўртасидаги тафовут харажатлар (брокер ёки дилер хизмати ҳақи) чиқариб ташлангандан сўнг даромад ёки харажат сифатида эътироф этилади.

Агар қисқа муддатли молиявий инвестициялар балансда харид қиймати ёки бозор қийматидан иборат икки қийматнинг энг ками бўйича ҳисобга

олинган бўлса, уларни сотиш чоғида даромад ёки зарар сотиш нархи билан харид нархи ўртасида тафовут сифатида аниқланади.

Узоқ муддатли молиявий инвестицияларни қисқа муддатли (жорий) инвестицияларга ўтказиш икки қийматдан энг ками бўйича: харид қиймати билан баланс қийматининг энг ками бўйича, агар қисқа муддатли молиявий инвестициялар икки қийматнинг энг ками бўйича ҳисобга олинадиган бўлса: харид қиймати билан бозор қийматининг энг ками бўйича амалга оширилади.

Молиявий инвестициялар бўйича қуйидаги кўринишдаги даромадлар ва харажатлар таркибланади:

- узоқ муддатли ва жорий инвестициялар бўйича фоизлар, роялти, дивидендлар ва ижара ҳақлари;
- қисқа муддатли молиявий инвестицияларни сотишдан келадиган даромадлар ва зарарлар;
- бозор қиймати бўйича ҳисобга олинган қисқа муддатли (жорий) молиявий инвестициялар бўйича амалга олмаган даромадлар ва зарарлар, мазкур сиёсат 20-бандга мувофиқ тасдиқланган бўлса;
- харид қиймати ва бозор қиймати каби икки қийматнинг энг ками бўйича баҳоланган қисқа муддатли молиявий инвестиция бериш учун талаб қилинадиган, бозор қийматининг камайтирилиши ва бундай камайтиришни қайтадан тиклаш;
- узоқ муддатли молиявий инвестициялар қиймати вақтинча камайишини истисно қилганда баланс қийматининг камайиши ва бундай қисқаришларнинг ўрни қопланиши;

Инвестициялар бўйича молиявий ҳисоботларда қуйидагилар очиб берилиши лозим:

- ҳисоб сиёсати;
- молиявий инвестиция бўйича катта миқдорда даромад олинган суммалар;
- амалга оширилаётган инвестицияларнинг бозор қиймати;
- кўчмас мулкка молиявий инвестицияларнинг жорий қиймати;
- инвестицияларга муҳим чеклашлар ёки инвестицияни амалга оширишдан олинган даромад ва пулни ўтказиш;
- қайта баҳоланган қиймати бўйича ҳисобга олинган узоқ муддатли инвестициялар:
- қўшимча баҳоланган қийматидаги ўзгаришлар ҳамда;
- асосий фаолияти инвестиция фаолиятидан иборат бўлган хўжалик юритувчи субъектлар учун инвестиция мажмуини таҳлил этиш.

Инвестицион фаолиятнинг молиявий таҳлили

Инвестицион фаолиятнинг молиявий таҳлили энг кўп меҳнат талаб қиладиган ва иш хажми юқори бўлган жараён ҳисобланади. Инвестицион фаолиятнинг молиявий таҳлили қуйидаги кетма кетликда амалга оширилади:

- ўтган 3 йил (5 йил) оралиғида корхонанинг молиявий ҳолатининг таҳлили;
- инвестицион лойихани тайёрлаш давридаги молиявий ҳолатини ўрганиш;
- инвестицияга бўлган талаб ҳажмини аниқлаш;
- инвестицияни молиялаштириш манбаларини аниқлаш;
- асосий маҳсулотлар тури бўйича зарарсиз ишлаш ҳажмин аниқлаш;
- инвестицияларни амалга ошириш даврида даромадлар ва пул тушумларини прогнозлаш;
- инвестицион лойихалар самарадорлигини баҳолаш;

Асосий жихатлар: инвестицион фаолият ва лойихалар таҳлилида асосий жихатлар ўтган давр ва жорий давр бўйича корхонанинг молиявий ҳолати ва натижаларини баҳолашга қаратилади. Бу жараён молиявий ҳисобот элементларини горизонтал, вертикал ва тренд таҳлили асосида шунингдек, молиявий коэффицентларни баҳолаш орқали амалга оширилади. Муҳим молиявий коэффицентларга тўлов лаёқати, ликвидлик, молиявий барқарорлик, кредитга лаёқатлик, фойдалилик кўрсаткичлари олинади. Таҳлилда муҳим аҳамият молиявий ҳисоботларнинг трансформациясига (инвестор давлатдаги стандартларига мос тузилишига), кўрсаткичларнинг қиёсий таққосланувчанлигига қаратилади. Бужихат ўзгаришлар кўпинча ташқи инвесторларга нисбатан тадбиқ этилади.

Муҳим эътибор маҳсулот ишлаб чиқаришнинг зарарсизлик даражасини аниқлашга қаратилади. Бу жихат маҳсулот таннархини баҳолашда ўзгарувчан ва ўзгармас харажатлар қопланишини таминловчи ҳажм даражасини аниқлашни характерлайди. Бу жихат инвестицион харажатларни қопланиш даврини аниқлашда, унинг самарадорлигини баҳолашда ҳам муҳим ҳисобланади.

Молиявий таҳлилнинг энг жавобгарлик бўғини бу унинг инвестицион капитални молиялаштириш, қопланиш даври, самарадорлигини таҳлил этиш ҳисобланади.

Таҳлилда энг муаммоли жараён бу инвестицион харажатларни қопланиш муддатини аниқлаш масаласидир. Методик жихатдан ушбу кўрсаткични баҳолаш бир қадар қийин жараён. Лойихани реализация қилиш даврида пул оқимларини жорий ва келгусидаги қийматини баҳолашга жуда эҳтиёткор ёндашувни талаб этилади. Негаки, бугуни қиймат келгусида қандай қувватга эгаллигини баҳолаш фақат ижобий ўзгаришлар кузатилиши билан баҳоланмайди. Унинг сифат даражаси ҳам баҳоланиши лозим. Яъни, бугунги бир шартли бирлик келгусидаги бир шартли бирликка тенг кучга эга бўлмайди. Бунда энг муҳим масала, инфляция таъсирини баҳолаш ҳисобланади.

Агар ушбу ўзгаришлар ижобий баҳоланча инвестицион лойиха, фаолият самарадорлиги ижобий баҳоланади ва уни амалга ошириш тавсия этилади. Акс ҳолда ушбу лойихадан ҳеч қандай иқтисодий, молиявий самара кўрилмайди.

Инвестицион фаолиятнинг молиявий таҳлилида энг муҳим масаласи бу мулк эгаларининг бойликларини ошириш ҳисобланса унинг иқтисодий таҳлилида мазкур инвестицион фаолият ёки лойиха ҳудудий ёки давлатга қандай иқтисодий наф келтирганлик даражаси ҳам баҳоланади.

Инвестицион фаолият ва лойиханинг иқтисодий таҳлилида муҳим жиҳатлар қуйидагиларга қаратилади:

- инвестицион лойихани амалга ошириш туфайли товарлар ишлар, хизматлар ҳажми ортишига;
- экспорт ҳажми камаяди, валюта тушумининг ортишига;
- нархларнинг стабиллашувига;
- ишчи хизматчилар доимий иш билан тامينланишига;
- иш ҳақлари даражасининг ортишига;
- имтиёзли нархларда маҳсулот, иш ва хизматларни сотишни йулга қуйиш имкониятларининг кенгайишига.

Қисқача қилиб айтганда иқтисодий таҳлилда унинг капитал эгаларига эмас балки давлатга қай даражада наф келтириши ҳам баҳоланади.

Агар бозор эркинлик қоидаларига тўла буйсундирилган бўлса у барча учун манфаатли ҳисобланади. Лекин аслида бу қараш ҳам нисбий тушунча. Негаки том манода эркинлик бўлмайди. Албатта иқтисод турли дастаклар асосида тартибга солиб турилиши лозим.

Инвестицион фаолият самарадорлигини баҳолаш усуллари

Мазкур қисмда айтилиши зарур бўлган фикрни қисқача қилиб қуйидагича ифодалаш мумкин - агар олинадиган даромадларнинг умумий суммаси қилинадиган харажатларнинг умумий суммасидан ортиқ бўладиган бўлса инвестицион қарорларнинг бир неча муқобил вариантларидан энг юқори рентабеллигини (самарадорлигини) танлаш зарур.

Албатта, инвестицион қарорлар қабул қилинаётган пайтда қуйидаги жиҳатларга ҳам эътибор қаратиш зарур:

- қопланиш муддатига;
- риск даражасига;
- қутилаётган инфляция суръатларига;
- солиққа тортиш тартибларидаги ўзгаришларни ҳам ҳисобга олиш лозим.

Инвестицияларни самарадорлигини аниқлаш, маблағлар сарфини бунданла яхшироқ ёки фойдалироқ йўллари топиш ва аниқлаш имконини беради.

Инвестицион фаолиятга тегишли қарорларни қабул қилишда амалиётда синондан ўтган қуйидаги муҳим қоидаларга риоя қилинади: уни банкда сақлагандан кўра кўпроқ фойда (солиқлар чегирилган ҳолда) олиш имкони бўлса-мблағларни ишлаб чиқаришга, қимматбаҳо қағозларга ва бошқаларга инвестиция қилиш ўз маъносига эга бўлади.

Инвестицияларнинг рентабеллик даражаси инфляция суръатларидан юқори бўлган тақдирдагина маблағларни инвестициялаштириш ўз мазмунига эга ҳисобланади. Шу сабабли, дисконтлаштириш ҳам ҳисобга олинган ҳолда энг юқори рентабеллик даражасига эга бўлган лойиҳаларгагина маблағларни инвестиция қилишга ҳаракат қилинади.

Биринчи қоиданинг мазмуни шундан иборатки муайян маблағга эгалик қилувчилар ўз пулларни банкда сақлагани учун 10 фоизлик ставка бўйича фойда олади, агар уни ишлаб чиқаришга ёки шу каби йўналишларни бирига сарфласа 20% ли қайтим билан фойда олади. Демак, маблағ сарфи иккинчи йўналишда самарали ҳисобланади ва шундай қилинади ҳам.

Инвестицион қарорлар баҳоланаётган пайтда инфляция ҳам ҳисобга олиниши керак. Мисол учун, маблағ эгаси хўжалик қўрилишига 50000 сўм сарф қилмоқчи.

Агар мўлжалланаётган инфляциянинг йиллик суръати 8% ни ташкил этса, у ҳолда йиллик фойда 40000 сўмдан юқорироқ суммани ташкил этган тақдирдагина сарфланган инвестиция мақсадга мувофиқ бўлади. ($8\% * 500:100=40$)

Инвестицион жараён юқорида таъкидланганидек, ҳар доим рисклар билан чамбарчас боғланган. Чунки, вақт ноаниқликни кучайтиради ва харажатларни қоплашнинг муддатлари қанчалик узок бўлса, инвестицион лойиҳа шунчалик рисклироқ бўлади. Шунинг учун ҳам, инвестицион қарорлар қабул қилинаётган пайтда молиявий менежер харажатлар, тушум, фойда ва у ёки бу инвестицион лойиҳанинг реализация қилинишидан эришилиши лозим бўлган иктисодий рентабеллик баҳоланаётган пайтда, албатта вақтий ўзгаришларни инобатга олмоғи лозим. Ана шу нарса дисконтлаштириш дейилади ва, одатда, бир неча муқобил вариантларда амалга оширилади.

Дисконтлаштириш келажакда олиниши мумкин бўлган сумманинг ҳозирги пулли эквивалентини аниқлаш имконини беради. Бунинг учун келажакда олиниши мумкин бўлган(кутилаётган) суммада мураккаб фоиз бўйича маълум муддатда жамланган даромадни айириш керак.

Фикримизни қуйидаги мисол билан ифодалаймиз:

Агар тадбиркор йиллик 10% даромад олишни мулжаллаб, бугун 200 млн. сўмни инвестициялаган бўлса, 1 йилдан сўнг

$$200000*(100\%+10\%):100=220000$$

$$200000*(1.0+0.1)=220000 \text{ минг сўмга эга бўлади.}$$

Икки йилдан кейин эса, маблағимиз

$$220000*(1.0+0.1)=242000 \text{ минг сўмга тенг, ва хоказо.}$$

Навбатдаги даврларда янада кўпроқ даромад олиш учун сармоя билан биргаликда унинг даромадини ҳам реинвестициялаштириш жараёни фоизларини жамлаш (қўйиш) дейилади ва уни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$$KK=BK(1+\Phi)^C$$

Бу ерда:

КК—келажакда тушадиган пул суммаси;

БК—бошланғич(жорий) қиймати;

Ф—фоиз ставкаси ёки даромадлилик меъёри;

С—даромадларнинг жамланиши амалга ошириладиган йиллар сони.

Келгуси пул суммаси ва фоиз ставкаси (10%) белгиланилган ҳолда юқоридаги формуладан фойдаланиб, пул суммасининг хозирги қийматини аниқлаш мумкин:

$$BK=KK/(1+\Phi)^C=242000/(1+0.1)^2=200000 \text{ минг сўм}$$

Таҳлил этишда муҳим аҳамият дисконтлаштиришга қаратилади. Дисконтлаштириш инвестицияларнинг келгуси қийматини баҳолашда, қимматбаҳо қағозларни қийматини аниқлашда, банк, суғурта, валюта амалиётида ва бошқа ҳолларда кенг қўлланиши мумкин.

Мисол: агар тадбиркорга 3 йилдан сўнг 100000 минг сўм зарур бўлса. Шу мақсадда, тадбиркор қанча маблағни бугун инвестиция қилиши лозим. Йиллик фоиз тўлови 9 фоиз бўлган ҳолатда ушбу маблағ суммаси қуйидаги формула асосида ниқланади.

$$BK=100000:(1+0.09)^3=100000:1.295=77220 \text{ минг сум}$$

Қуйида таклиф этилаётган лойиҳаларни қиёсий таққослаш асосида уларнинг қайси бир фойдали эканлигини аниқлаш тартиби, тахлилий жихатларини кўриб ўтишимиз мумкин.

-жадвал

Таклиф этилаётган лойиҳаларга тегишли бўлган маълумотлар.

Кўрсаткичлар	«А» лойиҳа	«Б» лойиҳа
1	2	3
1.Инвестициялар хажми, млн сўм;	600.0	650.0
2.Тушум, минг сўм		
1-йилда	270.0	400.0
2-йилда	200.0	350.0
3-йилда	120.0	100.0
4-йилда	90.0	50.0
5-йилда	70.0	0.0
жами 5йилда	750.0	900.0
3. Фойда, минг сўм	150.0	250.0
4.Ўртача йиллик фойда, минг сўм	30.0	50.0
5. Инвестицияларнинг 5 йиллик рентабеллиги,%	25.0	38.0
6. Инвестицияларнинг ўртача йиллик рентабеллиги,%	5.0	7.6
7. Инфляциянинг режалаштирилаётган(қўзда тутилаётган) ўртача йиллик суръатлари,%	4.0	4.0
8. Банк кредити фоизининг ўртача йиллик ставкаси	10.0	10.0

Инвестицияларнинг ўртача йиллик рентабеллик даражасини банк кредитининг ўртача фоиз ставкаси билан таққослайдиган бўлсак ҳар иккала лойихага нисбатан маблағларни банкда сақлаш фойдалироқдир. Лойиҳаларни инфляция зарарлардан (йўқотишлардан) суғурталанганлик (химояланганлик) нуқтаи назаридан таққосласак «Б» лойиҳа буйича инвестициялар тезроқ қопланади.

Талаб қилинаётган инвестицияларнинг ҳажми ёки миқдорлари бўйича таққослайдиган бўлсак «Б» лойиҳа «А» лойиҳага нисбатан 50 минг сўм қимматдир. Ўз навбатида, бу инвестицияларни молиялаштиришда маълум қийинчиликларни туғдириши мумкин.

Лойиҳаларни тушумларнинг барқарорлиги нуқтаи назаридан таққосласак «А» лойиҳа маблағлар оқимининг 5 йил давомида давом этиши, «Б» лойиҳа эса - фақат 4 йил давом этишини кўриш мумкин. Шу билан биргаликда «Б» лойиҳа бўйича тушумнинг асосий қисми биринчи икки йилда тушмоқда, кейинги йиллар бўйича эса кескин камайиш содир булмоқда ва охириги йилда тушум «0» га тенг бўлмоқда. Шу ўринда, биз учун нима муҳимроқ? 5 йил давомида у ёки бу даражадаги барқарор пул маблағларининг оқимими ёки биринчи 2-3 йилда пул маблағларининг асосий қисмининг йиғилишими?

Бутун 5 йил давомида инвестицияларнинг рентабеллигини бўйича таққосласак «Б» лойиҳа маълум афзалликларга эга. Лекин биз вақт омилини инобатга олганимиз йўқ. Бунинг учун дисконтлаштиришни амалга ошириш лозим.

2-жадвал

Вақт омилини ҳисобга олган ҳолда лойиҳалар иқтисодий рентабеллигини аниқлаш

Кўрсаткичлар	«А» лойиҳа		«Б» лойиҳа	
	Дисконтлаштирилгунча	Дисконтлаштирилгандан сўнг	Дисконтлаштирилгунча	Дисконтлаштирилгандан сўнг
1	2	3	4	5
1.Инвестициялар, минг сум	600.0	600.0	650.0	650.0
2. Тушум, млн сўм				
1-йил	270.0	$270.0:(1+0.1)/245.5$	400.0	$400.0:(1+0.1)/363.6$
2-йил	200.0	$200.0:(1+0.1)/165.3$	350.0	$350.0:(1+0.1)/289.3$
3-йил	120.0	$120.0:(1+0.1)/90.2$	100.0	$100.0:(1+0.1)/75.2$
4-йил	90.0	$90.0:(1+0.1)/61.5$	50.0	$50.0:(1+0.1)/34.2$
5-йил	70.0	$70.0:(1+0.1)/43.8$	0.0	0
3Жами тушум, минг сўм	750.0	606.3	900.0	762.3
4. Фойда, минг сўм	150.0	$606.3-600.0=6.3$	250.0	$762.3-650.0=112.3$
5.Дисконтлаштирилгандан сўнг лойиҳанинг иқтисодий рентабеллиги	$6.3*100\%:600=1.05\%$		$112.3*100\%:650=17.3$	

*Банк фоиз ставкаси 10-фоиз

Юқорида келтирилган маълумотларга ва хулосаларга асосланган ҳолда инвестицион қарорлар қабул қилишнинг асосий ва бир-бири билан узвий равишда боғлиқ бўлган қуйидаги мезонларни кўрсатишимиз мумкин:

- янада фойдалироқ альтернатив вариантнинг йўқ эканлиги;
- инфляциядан кузда тутилиши мумкин бўлган зарарлар(йўқотишлар) рискани минималлаштириш;
- харажатлар қопланиш муддатининг қисқалиги;
- лойиҳанинг арзонлиги;
- тушумнинг барқарорлигини таъминлаш;
- юқори даражадаги рентабеллик;
- дисконтлаштирилгандан сўнг рентабелликнинг юқори даражаллиги;

Хўжалик субъектининг инвестицион жозибadorлигини таҳлили

Хўжалик юритувчи субъектининг инвестицион жозибadorлиги қуйидаги муҳим курсаткичлар тизимини баҳолаш билан тавсифланади:

- тармоқда инвестицион жараёнларнинг муҳимлиги;
- худудда инвестицион жараёнларнинг муҳимлиги;
- инвесторлар учун кўшимча даромад олиш ва рискларни камайтириш бўйича имкониятлар мавжудлиги.

Ҳар қандай иқтисодий тизимда мавжуд қонунчилик нормаларининг ривожланганлиги, пухталиги, молиявий иқтисодий таъминот масаласи, ресурсларлар масаласи, инновацион инфратузилма, бошқарув тузилмасини ривожланганлиги, таъминот ва сотиш, институционал жиҳатлар инвестицион жозибadorликни оширишдаги муҳим омиллар сирасига киради. Бу жиҳатларни макро кўламда сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий факторлар сифатида таркибланади. Юқоридаги жиҳатлар мамлакатнинг инвестицион жозибadorлигини характерловчи жиҳатлардир.

Таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда ишбилармонлик муҳитини яхшилаш, унинг инвестицион жозибadorлиги ва халқаро рейтингини ошириш бўйича бошланган ислохотлар изчил давом этмоқда. Мамлакатда инвестицион жозибadorликни ошириш юзасидан амалга оширилаётган ислохотларда 2017 йилни туб бурилиш йили сифатида қараш мумкин. Катор йиллар (2011-2016) давомида туғридан туғри хорижий инвестицияларнинг жалб қилиниши тушиб борган бир пайтда 2017 йилда ушбу соҳада туб ўзгаришлар йили бўлди. Мазкур йилда Ўзбекистон Республикасининг АКШ, Хитой, Россия, Туркия, Козогистон, Жанубий Корея давлатлари билан 50 млрддан ошиқ шартномаларнинг имзоланишининг ўзи ҳам тарихий бир воқеа бўлди.

Инвестицион муҳит жозибadorлиги нисбий афзалликни ўзида намоён этувчи асосий тушунча–ҳисобланади. Инвестиция жозибadorлигини-

инвестициялардан фойдаланиш самарадорлиги, харатарларнинг энг паст даражасида даромад кўриш имкониятлари деб қараш мумкин.

Амалиётда инвестицион жозибаторликни баҳолашда инвестиция киритиш кўзда тутилаётган объектнинг ҳолати, даромад (фойда) даражасини максималлаштирувчи турли мезонлар орқали баҳоланади. Бунда мамлакат, худуд, иқтисодиёт тармоғи, корxonанинг инвестиция жозибаторлигини баҳоловчи кўрсаткичлар тизими ҳамда ҳисоблаш усуллари бир – биридан фарқ қилади.

Корxonанинг инвестицион жозибаторлигини таҳлил этиш куйидаги муҳим жиҳатларни ўрганишни характерлайди:

- корxonанинг техник таминоти;
- махсулот номенклатураси;
- ишлаб чиқариш кувватлари;
- корxoанинг тармоқда, бозорда тутган ўрни монополлиги;
- бошқарув тизимини йўлга қўилиши;
- устав капиталли, корxона мулкдорлари;
- ишлаб чиқариш харажатлари таркиби;
- фойда ва унинг ишлатилиши;
- молиявий ҳолатини баҳолашлар.

-жадвал

Инвестицион жозибаторликни баҳолаш кўрсаткичлари

Ликвидлик	Мулкый ҳолат	Иш активлиги	Молиявий қарамлиги	Рентабеллик
Активларнинг пулни айланиш тезлигини характерлайди	Активлар кийматини ва унинг узгаришини характерлайди	Активларнинг айланиш тезлиги ва даврини характерлайди	Активларни молиялаштириш манбаларини, уларнинг нисбий даражасини ифода этади	Фойдалилик даражасини ифода этади

Инвестицион жозибаторликнинг ягона методикаси шу пайтга қадар яратилмаган. Негаки хар битта инвестиция объекти узига хос жиҳатларга эга. Инвестицион жозибаторликни таҳлил этишда кўпинча дсконтлаш, норматив-хукуқий ёндашув, ички ва ташки омиллар ҳисоб-китоб усулларидан фойдаланилади.

Корxонада инвестицион жозибаторликни баҳолашда куйидаги муҳим индивидуал кўрсаткичлар ўрганилади: активларнинг айланувчанлиги коэффиценти; асосий воситаларнинг жами активлардаги улуши; фонд кайтими; ишлаб чиқариш захираларининг салмоғи; захираларнинг уз оборот маблаглари билан таминланганлиги; дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари нисбати; автаномия коэффиценти; молиявий барқарорлик коэффиценти; қошлаш коэффиценти; ликвидлик коэффицентилари; тўлов

кобияти коэффицентлари; жорий фаолиятнинг уз маблағлари билан тامينланганлиги; активлар рентабеллиги; хусусий капитал рентабеллиги; узок муддатли активлар рентабеллиги; айланма активлар рентабеллиги; аперацион фаолият рентабеллиги; ишлаб чиқариш рентабеллиги; сотиш рентабеллиги баҳоланади.

Ушбу кўрсаткичларни таҳлил этишда фирма ва компаниялар молиявий хисоботларининг чоп этилиши, ахборотлар очиқлиги, интеграцион тузилманинг ривожланганлиги, компанияларнинг капиталлашув даражаси, бозорнинг ривожланганлиги, корхонанинг бозорда фаолият юритиши, компания гудвили, беренд кўрсаткичлари муҳим хисобланади.

Инвестицион жозибаторликни таҳлил этишнинг муҳим мақсади бўлиб қуйидагилар хисобланади: корхонанинг жорий ва истиқболдаги ҳолатини баҳолаш, инвестицион жозибаторликни ошириш бўйича чора-тадбирларни белгилаш, инвестицияларни жалб этиш ва унинг самарадорлигини ошириб бориш.

Ғарб амалиётида ушбу кўрсаткичларни учта таркибга бўлиб ўрганиш тавсия этилади:

- активлар айланувчанлиги кўрсаткичлари таҳлили;
- капитал даромадлиги кўрсаткичлари;
- молиявий барқарорлик кўрсаткичлари;
- активлар ликвидлиги кўрсаткичлари.

Амалдаги ҳолат бўйича уларнинг методологик ва амалий тартибларида ҳеч қандай фарқли жиҳатлар кузатилмайди.

-жадвал

Инвестицион жозибаторликни баҳолаш босқичлари

Босқичлар	Мазмуни	Таҳлил амалиёти	Ечимлар
1-босқич	Ишлаб чиқаришнинг ташкилий-техник, ижтимоий шароитларини, менежмент сифатини ва бозор мухитини таҳлил этиш методикаси	Корхонанинг стратегик имкониятларини аниқлаш	Корхонанинг инвестицион стратегиясини белгилаш
2-босқич	Корхонани экспрес диагностика қилиш	Чекловлар таҳлили,	Инвестиция режасини тузиш
3-босқич	Инвестицион жозибаторликни баҳолаш методикаси	Кўрсаткичларни яхшилаш чораларини кўриш	Инвестицион жозибаторликни ошириш бўйича таклифлар тайёрлар

Инвестицион жозибаторликни таҳлил этишнинг муҳим масалалари ва йўналишлари сифатида қуйидаги кўрсаткичлар тизими баллик тизимда баҳолаш методикаси белгиланган: маҳсулот ишлаб чиқариш ва бозордаги фаолиятини баҳолаш; корхона обрўси, ва менежментини сифатини баҳолаш; иқтисодий салоҳиятини баҳолаш; хўжалик фаолиятини молиялаштириш манбаларини баҳолаш; корхона фаолият натижаларини баҳолаш; ташкилий

бошқарувини базасини баҳолаш; пул оқимлари, тузилиши ва унинг барқарор тушумини баҳолаш.

Инвестицион жозибаторлиткни баҳолашнинг расмий ва норасмий кўрсаткичлар тизимига таркибланади ва уларга қуйидагилар киради:

-расмий кўрсаткичлар тизими: молиявий ҳолатни баҳолаш; молиявий натижаларни баҳолаш.

-норасмий кўрсаткичлар тизими: қўйилган маблағлардан фойдаланиш даражасини баҳолаш; бошқарув компетенциясини баҳолаш.

Инвестицион жозибаторлиик тасир этувчи таркибий бирликларга қуйидагилар киради: молиявий жозибаторлик; ҳудудий жозибаторлик; маҳсулот жозибаторлиги; ходимлар таркибининг жозибаторлиги; инновацияон жозибаторлик; экологик жозибаторлик; ижтимоий жозибаторлик; ахборот жозибаторлиги; корпоратив маданият жозибаторлиги.

Қимматли қағозларга киритилган инвестициялар таҳлили

Бозор муносабатлари ривожланган шароитда муайян корхонада ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва айниқса кенгайтириш қўшимча маблағ топиш мақсадида чиқарилган қимматбаҳо қағозларсиз амалга ошиши қийин.

Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида қимматбаҳо қағозларни сотиб олиш қуйидаги мақсадларни кўзда тутати:

-капитални ошириш;

-қўшимча фонд олиш;

-қимматбаҳо қағозлар курсини ошиши эвазига капитални кўпайтириш.

Том маънода бозор иқтисодиёти тўла шаклланиб бўлмаган мамлакатларда қимматбаҳо қағозлар уларга хос бўлмаган бошқа мақсадларда ҳам сотиб олиниши мумкин. Бундай мақсадлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

-қимматбаҳо қағозлар сотиб олиш йўли билан мулкый ҳуқуқларга эга бўлиш, дефицит маҳсулотлар ва хизматларга эга бўлиш;

-муомала шартларига кўра нақд пулни ўрнини боса оладиган қимматбаҳо қағозларни сотиб олиш;

-бозорни ўрганиш учун;

-мулк таъсир даражасини кенгайтириш ва уни қайта тақсимлаш;

-нобарқарор бозор шароитида қимматбаҳо қағозлар курслари ўзгаришлари асосида чайқовчилик қилиш ва ҳ.к.

Қимматбаҳо қағозлар ликвидлик масаласи бозор иқтисодиёти шаклланиб келаётган давлатларда фонд бозорини ривожлантириш билан боғлиқ ўта муҳим масалалар жумласига киради. Ликвидлилик даражаси қанча юқори бўлса, бундай қимматбаҳо қағозларларнинг курси шунча мустаҳкам ва юқори бўлади. Демак, корхоналар қимматбаҳо қағозларни сотиб олишда биринчи навбатда уларнинг шу жихатларига эътиборни қаратишлари керак.

Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида қимматбаҳо қағозларнинг ундан ортиқ тури бўлиб, уларнинг айрим турлари, ўз навбатида, турли шартлар асосида муомалага чиқарилган ҳар хил шаклларга бўлиниши мумкин. Қуйидагилар қимматбаҳо қағозларнинг асосий турлари бўлиб ҳисобланади: акция, вексель, фьючерс, ҳусусийлаштириш чеки, облигация, давлат хазина мажбуриятлари, опцион, варрант, банкларнинг жамғариш ва депозит сертификатлари, мулкый варақа (масалан; уй-жой олиш ҳуқуқини берувчи қимматбаҳо қағоз).

Қимматбаҳо қағозлар ва уларнинг ишончилиги ҳақида гап кетганда халқаро амалиётда махсус рейтинг агентликлари ва ташкилотлари қимматбаҳо қағозларни чуқур таҳлил асосида гуруҳларга бўлишади. Масалан, қимматбаҳо қағозлар, «олий сифатли», «юқори сифатли», «ўртадан юқори сифатли», «ўртадан сифатли» ва ҳ.к. гуруҳларга бўлиш мумкин.

Қимматбаҳо қағознинг инвестион сифати унинг ликвидлик даражаси ҳамда ўртача бозор фондидан кам бўлмаган даражада фоиз келтириш қобилияти ва курс қиймати барқарор бўлган шароитда риск ҳолати каби омилларни баҳолаш белгиланади.

Маълумки, қимматбаҳо қағоз rischi қанча паст бўлса, унинг ликвидлик даражаси шунча юқори бўлади. Лекин риск даражаси паст бўлган қимматбаҳо қағознинг даромад келтириш қобилияти ҳам асқар ҳолларда юқори бўлмаслиги мумкин.

Бу ўринда қимматбаҳо қағозлар кенг тарқалган Ғарб давлатлари билан ўзаро мос келмаслик ҳолатлари ҳам мавжуд. Масалан; Ғарбда аҳоли турли қимматбаҳо қағозлар инвестицион сифатларини яхши билади. Инвесторлар ўз олдиға қўйган мақсадларидан келиб чиқиб, қимматбаҳо қағознинг қайси турини сотиб олишни ҳал этиш учун уларнинг инвестицион сифатларини чуқур ўрганишға етарли ахборот топа олишади. Ахборот ўзининг ҳаққонийлиги, ишончилиги ва тўлалиги билан ажралиб туради. Қимматбаҳо қағоз инвестицион сифатлари ҳақида нотўғри молиявий ахборот берган юридик ёки жисмоний шахс фонд бозорида тезда ўз обрўсини тўкиб қўйиши ва натижада синиши ҳам мумкин.

Бозор иқтисодиёти энди ривожланаётган давлатларда қимматбаҳо қағозларнинг инвестицион сифатлари аниқлаш ҳозирча тор доирада мутахассисларнинг иши бўлиб қолмоқда. Қимматбаҳо қағозларнинг потенциал инвесторлари бўлиши мумкин бўлган аҳолининг кенг қатламлари фонд бозори сарҳадларига аста-секин кириб бормоқда.

Бозор иқтисодиёти шакланаётган давлатларда қимматбаҳо қағозлар портфели билан боғлиқ рисклар нисбатан кўплиги билан ажралиб туради. Уларнинг қаторига қуйидагилар киритилади.

Капитал rischi - қимматбаҳо қағозларға қўйилган барча маблағлар учун умумий риск бўлиб, у зарар кўрмасдан капитални қайтариб ололмаслик ҳолати билан белгиланади. Фондлар бозорида йирик таназуллар рўй берган пайтда (масалан, 1998 йилда Жанубий Корея, Япония, Россия, Индонезия, Малайзия ва ҳ.к. давлатларда) капитал rischi рўёбға чиққан.

Қонунчиликда ўзгаришлар рўй бериши билан боғлиқ риск натижасида қимматбаҳо қағозлар чиқариш қайта рўйхатга олиниши, бекор қилиниши, унинг шартлари тубдан ўзгариши мумкин. Натижада эмитент ва инвестор кўшимча харажатлар қилиши ва моддий йўқотишларга дучор бўлиши мумкин.

Вақт билан боғлиқ риск 2-қимматбаҳо қағозни сотиб олиш ёки сотиш учун ноқулай вақт танланган ҳолатларда юз беради. Қимматбаҳо қағозларни сотиш ёки сотиб олишга мавсумий (аграр, савдо фирмалари қимматбаҳо қағозлари) ёки қайта ишлаб чиқариш циклларининг таъсири ўта аниқ сезилади.

Танлаш rischi — қимматбаҳо қағозларларнинг сердаромад ва ишончли турларини танлай олмаслик ҳолати билан боғлиқ бўлади.

Ликвидлик rischi - қимматбаҳо қағоз инвестицион сифатини баҳолаш ўзгариши шароитида уни сотишдан кўрилаган зарар билан ўлчанади.

Инфляциячи risk - юқори инфляция суръатлари инвесторнинг қимматбаҳо қағозлардан оладиган даромадлари тезроқ қадрсизланиш riskидир. Жаҳон амалиётида инфляциячи riskни пасайтиришнинг жуда кўп усуллари бўлишига қарамасдан инфляциячининг юқори даражадалиги қимматбаҳо қағозлар бозорини бузиб юбориши аллақачон аниқланган.

Валюта rischi - валюта курслари ўзгариши натижасида валюта қимматбаҳо қағозларга қилинган қўйилмалар билан боғлиқ бўлган riskидир.

Регионал risk - бир ёки икки турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳудудлар фаровонлигининг шу маҳсулотлар нархининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган risk.

Тармоқлар rischi - иқтисодиётда тармоқларнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ бўлган risk. Шунга кўра барча тармоқларни гуруҳларга ажратиш мумкин:

- циклик тебранишларга таъсирчан тармоқлар;
- циклик тебранишларга камроқ таъсирчан тармоқлар;

Кредит rischi - қимматбаҳо қағозларни чиқарган эмитент чиқарилган қимматбаҳо қағозлар бўйича фозлар ёки асосий қарзнинг қайтараолмаслиги билан боғлиқ бўлган risk.

Фоиз rischi - бозордаги ставкаларнинг ўзгариши натижасида инвесторларнинг зарар кўриши билан боғлиқ бўлган risk. Маълумки, бозор фоиз даражасининг пасайишига олиб келади.

Бозор rischi - бозор умумий фаолиятининг пасайиши сабабли қимматбаҳо қағозлар нархининг пасайиши натижасида инвесторларнинг зарар кўриши.

Мамлакат rischi - тармоқлар riskига ўхшаш. Шу билан биргаликда бу riskнинг ўзгаришига корхонанинг фаолияти ҳам таъсир қилади. Бунга мос равишда корхоналар консерватив, агрессив ва уларнинг ҳар иккаласини биргаликда кўрадиган «окилона» корхоналарга бўлиш мумкин.

Қайтариб олиш rischi - қайтариб олиш ҳуқуқига эга бўлган облигациялар бўйича тўланадиган фоизлар даражасидан ошганлиги сабабли

эмитентнинг шу облигацияни қайтариб олиш натижасида инвесторларнинг зарар кўриш rischi.

Қимматбаҳо қағозлар портфелини бошқариш бир-бири билан боғлиқ бўлган кўплаб операциялардан иборат бўлиб, уларнинг қай бири қачон ва қайси шартлар билан ишлаши, портфелни ким бошқариши билан белгиланади. Қимматбаҳо қағозлар портфели унинг эгаси ёки эгасининг топшириғига кўра алоҳида шахс томонидан бошқарилиши мумкин.

Биз қуйида портфелни унинг эгаси томонидан бошқарилиш жараёнида содир бўладиган операцияларининг асосийлари билан таништириб ўтамиз. Портфелни унинг эгаси топшириғи бўйича бошқа шахс бошқарганда ҳам шу операцияларнинг аксарияти бажарилади. Бошқаришнинг иккала усули мазмунан бир-биридан кескин фарқ қилмайди. Уларнинг фарқи операцияларни амалга ошириш шаклида бўлади. Яъни, портфель эгаси ҳамма вақт ўз номидан иш кўради, иккинчи усулда эса алоҳида шахс унинг топшириғи бўйича бошқарув операцияларини бажаради.

Бу операция фонд бозори конъюктурасини ўрганиш ва прогноз қилиш, қонунчилик ҳақида маълумот йиғиш, қимматбаҳо қағозлар билан ўтказиладиган операциялар бўйича услубий ва меъёрий хужжатлар тайёрлаш, касбий тайёрлаш, портфель умумий стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш, портфелни бошқаришни назорат қилиш, қимматбаҳо қағозларни баҳолаш, дивиденд сиёсатини яратиш ва амалга ошириш каби ўта муҳим чора-тадбирларни ўз ичига олади. Кўриниб турибдики, қимматбаҳо қағозлар портфелини бошқаришни ташкил этиш жараёнида бу операция ўта муҳим аҳамият касб этади.

Қимматбаҳо қағозлар бозорини таҳлил қилиш юқоридагилар билан чегараланиб қолмайди. Портфель ҳолатини у ўз олдида қўйган мақсадга эришиш, рисклар ва ликвидлик даражасини баҳолаш, хусусийлаштириш жараёнини тайёрлаш ва амалга ошириш каби хатти-ҳаракатлар ҳам портфелни бошқариш операциясининг таркибий қисмлари ҳисобланади.

Қимматбаҳо қағозларни сотиб олиш асосида инвестиция қилиш. Бу операцияни амалга ошириш учун олдиндан махсус фондлар ёки алоҳида счётларда пул маблағлари аста-секин жамғарилиб борилади.

1. Қимматбаҳо қағозларни тайёрлаш, муомалага чиқариш ва бирламчи тарқатишни ташкил этиш.

2. Қимматбаҳо қағозларни бевосита сотиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар.

3. Қимматбаҳо қағозлар эгаси алмашишига олиб келиши мумкин бўлган айрим ходисалар (масалан, алмашув, совға қилиш, меросга бериш ва ҳ.к.),

4. Қимматбаҳо қағозлар бозорини таҳлил қилиш.

5. Қимматбаҳо қағозларни зарур ҳолларда гаров сифатида ишлатиш.

6. Қимматбаҳо қағозларлар бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш

7. Қимматбаҳо қағозларни қарзга бериш ёки қарзга олиш.
8. Қимматбаҳо қағозларларни суғурта қилиш.
9. Қимматбаҳо қағозлар бўйича эҳтимол тутилган зарарларни қоплаш мақсадида заҳира ташкил қилиш ва ишлатиш.
10. Бузилган, йўқолган қимматбаҳо қағозларни алмаштириш.
11. Қимматбаҳо қағозларни операциялари бўйича бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисоботини тузиш.
12. Қимматбаҳо қағозларнинг бир турини бошқа бир турига алмаштириш.
13. Қимматбаҳо қағозлар портфелини бошқариш билан боғлиқ маҳкамавий ишларни бажариш.

Қимматбаҳо қағозлар портфелини бошқариш унинг эгаси томонидан амалга оширилганда корхонада бу иш билан шуғулланадиган махсус фонд (ёки инвестиция) булими (бошқармаси) ёки қимматбаҳо қағозларни бошқариш булими (бошқармаси) ташкил этилади.

Қимматбаҳо қағозлар портфелининг эгаси мазкур жараёни бошқаришни ўзи хоҳламаса, бу ишни фонд бозорида махсус ташкил этилган ихтисослашган ташкилотларга шартнома билан топшириши мумкин.

Корхоналар сотиб олган қимматбаҳо қағозларни ва улардан фойдаланишни таҳлил қилишда қуйидаги жиҳатларни ҳам кўриб ўтадилар. Қимматбаҳо қағозлар узок ва қисқа муддатга қўйилганлиги, режа бўйича ёки режада белгиланмаганлиги, режа бўйича қайтими ҳамда ҳақиқатдаги қайтими, бозор баҳосини ўсиши ёки камайиши, улардан фойдаланишнинг муқобил йўналишлари уларнинг ҳар бирининг алоҳида тури бўйича солиштириб чиқилади.

Бу билан молиявий қўйилмалардан қай даражада фойдаланиш ҳолатини йиллар бўйича ҳам ўрганиш мумкин. У ҳолда қимматбаҳо қағозларнинг ҳар бир йилдаги киймати (нархи ошиши ёки пасайиши кўрсатилган ҳолда) келтирилган фоизлари ҳамда уларнинг фарқлари ўрганиб чиқилиб муқобил вариантлар билан таққосланади.

Албатта, молиявий қўйилмалардан келадиган фоизларни ҳисоблашда у бўйича ишлаб чиқилган давлат солиқ сиёсатини ҳам кўриб чиқиш зарур. Чунки, солиқлар олинадиган фойда суммасини камайтиради.

Бошқа корхоналарга киритилган инвестициялар таҳлили

Бошқа корхоналарга киритилган инвестицияларни баҳолашда унинг ҳисоб ва таҳлил объекти сифатида муҳим тушунчаларига аниқлаш ва изох бериш талаб этилади. Бу жиҳатдан қуйидаги тушунчалар таркибланади:

- қарам тадбиркорлик субъекти;
- жамланган (консолидациялашган) молиявий ҳисоботлар;
- улуш бўйича ҳисобга олиш усули;
- биргаликдаги фаолият бўйича келишув;
- биргаликдаги назорат;

- қўшма корхона;
- қўшма корхона иштирокчиси;
- аҳамиятли таъсир.

Қарам тадбиркорлик субъекти - бу шундай тадбиркорлик субъекти, бунда инвестор унинг устидан аҳамиятли таъсирга эгадир.

Жамланган (консолидациялашган) молиявий ҳисоботлар - бу гуруҳнинг молиявий ҳисоботлари бўлиб, унда бош ташкилот ва унинг шуба тадбиркорлик субъектларининг активлари, мажбуриятлари, капитали, даромадлари, харажатлари ва пул оқимлари ягона иқтисодий фаолият юритувчи субъектга тегишли сифатида тақдим этилади.

Улуш бўйича ҳисобга олиш усули - бу бухгалтерия ҳисобининг усули бўлиб, ушбу усул бўйича инвестиция дастлаб таннархда тан олинади ва сўнгра инвесторнинг инвестиция объектининг соф активларидаги улушининг сотиб олишдан сўнгги ўзгаришларига тўғриланади.

Инвесторнинг фойда ёки зарари унинг инвестиция объектининг фойда ёки зараридаги улушини ўз ичига олади ва инвесторнинг бошқа умумлашган даромади унинг инвестиция объектининг бошқа умумлашган даромаддаги улушини ўз ичига олади.

Биргаликдаги фаолият бўйича келишув - бу икки ёки ундан кўпроқ томонлар биргаликдаги назоратга эга бўлган келишувдир.

Биргаликдаги назорат - бу келишув устидан назоратнинг шарномада келишилган тақсимланиши, бу фақат тегишли операциялар тўғрисидаги қарорлар назоратни тақсимлаб олган томонларнинг яқдил розилигини талаб этадиган ҳолатда мавжуд бўлади.

Қўшма корхона - бу биргаликдаги фаолият бўйича келишув бўлиб, бунда ушбу келишув бўйича биргаликдаги назоратга эга томонлар келишувнинг соф активларига нисбатан ҳуқуқларга эга бўлади.

Қўшма корхона иштирокчиси - бу қўшма корхонадаги томон бўлиб, у ушбу қўшма корхона устидан биргаликдаги назоратга эгадир.

Аҳамиятли таъсир - бу инвестиция объектининг молиявий ва операцион сиёсатининг қарорларида иштирок этиш даражасидир, аммо у ушбу сиёсатлар устидан назорат ёки биргаликдаги назорат бўлиб ҳисобланмайди.

Хар битта хужалик юритувчи субъект уз филиаллари, шуба корхоналарини ташкил этишга ҳақлидир. Бундай ҳолатларда уларнинг жамланган молиявий ҳисоботлар тузилади. Жамланган молиявий ҳисоботлар бутун гуруҳнинг молиявий ҳисоботлари бўлиб унда бош ташкилот ва унинг шуба субъектларининг активлари, капитали, мажбуриятлари, молиявий натижалари(фойда, зарарлари), пул оқимлари ягона иқтисодий субъектга тегишли сифатида тузилади.

Шунингдек, тадбиркорлик субъектлари узга ташкилотларда инвестор сифатида ҳам қатнашиши мумкин.

Халқаро стандартлари талаби бўйича агар инвестор инвестиция объектда 20 фоиз ва ундан кўпроқ улушга эга бўлса бундай тадбиркорлик

субъекти таъсирга эга деб қаралади, қолган барча ҳолларда таъсирга эга эмас деб қаралади.

Тадбиркорлик субъекти томонидан аҳамиятли тасирнинг мавжудлиги қуйидаги ҳолатларнинг бирида ёки бир нечасида намён бўлади:

-инвестиция объектининг директорлар кенгашида ёки шунга ухшаш органда вакилга эга бўлишида;

-сиёсатни ишлаб чиқишда, ёки дивидендлар тақсимоотида иштирок этишда;

-тадбиркорлик субъекти билан унинг инвестиция объекти ўратсида муҳим операцияларда қатнашишда;

-рахбарият ҳодимларининг ўзаро алмашинувида;

-катта аҳамиятга эга булган техник маълумотларни билан таминлашда.

Қачонки тадбиркорлик субъекти инвестиция объектининг молиявий ва операция сийосатининг қарорларида иштирок этиш ҳуқуқини йўқотса, у ушбу инвестицион объект устидан аҳамиятли таъсирни йўқотади¹²⁴.

Хосилавий қиматли қоғозларга киритилган инвестициялар таҳлили

Акционерлик жамиятлари томонидан ўз капиталини шакллантириш мақсадида қуйидаги турдаги қимматли қоғозлар эмиссия қилиниши мумкин:

- акциялар;
- облигациялар
- векселлар;
- хосилавий қимматли қоғозлар.

Ҳосила қимматли қоғозлар -бу шартномалар бўлиб, улар бўйича бир томон қимматли қоғозларнинг маълум бир миқдорини маълум муддатда келишилган нарҳда сотиб олиш ёки сотиш ҳуқуқи ёхуд мажбуриятини олади.

Қўпинча базис активи (яъни шартнома асосида ётувчи қимматли қоғоз) сифатида акциялар ва облигациялар иштирок этади.

Ҳосила қимматли қоғозларнинг эмитенти-бу хосила қимматли қоғозларни чиқарувчи ва ушбу қимматли қоғозлар эгаларининг олдида улар бўйича ўз номидан мажбуриятга эга бўлган юридик шахсдир. Ҳосила қимматли қоғозларни чиқариш тўғрисидаги қарор уни чиқариш ваколатига эга бўлган эмитентнинг бошқарув идораси томонидан қабул қилинади.

Ҳосила қимматли қоғозлар нақд ҳамда нақдсиз шаклларда чиқарилиши мумкин. Нақдсиз шаклда чиқарилган ҳолларда улар глобал сертификат Ҳосила қимматли қоғозларнинг нақдсиз шаклидаги бутун нашрини (ёки бир қисмини) тасдиқловчи ва депозитарийда сақланадиган, шунингдек, бир марталик сертификат учун талаб этиладиган барча реквизитлар, хосила қимматли қоғозлар нашри эмиссияси ва муомаласининг умумий шартлари рўйхатини ўз ичига олган ҳужжат билан расмийлаштирилади.

¹²⁴ Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти. 28- Қарам тадбиркорлик субъектларидаги ва қўшма корхоналардаги инвестициялар

Ҳосила қимматли қоғозлар опционлар, фьючерслар ва варрантлар кўринишида чиқарилиши мумкин.

Опцион (немисча option сўзидан)-бу битимда иштирок этаётган томонларнинг бирига қимматли қоғозлар маълум бир миқдорини муайян вақт мобайнида белгиланган нархда сотиб олиш ёки контрагентга сотиш ҳуқуқини берувчи шартномадир.

Варрант-бу унинг эгаси маълум муддат давомида ёки маълум бир кунда варрантлар эмитенти томонидан дастлабки чиқарилган қимматли қоғозларни харид қилиш ҳуқуқини олганлигини тасдиқловчи ҳужжат.

Фьючерслар (futures) келишилган миқдордаги қийматликларни маълум вақт мобайнида битим тузиш вақтида белгиланган нархда етказиб бериш тўғрисидаги шартномаларни ўзида намоён қилади. Фьючерс шартномалари биржаларда сотиладиган қимматли қоғозларга ҳам, товарларга ҳам тақдим этилиши мумкин.

Агар акциялар курси кўтарилса, у холда сармоядор ушбу акцияларни харид қилиш чоғида тўлаши зарур бўлган сумма ва уларни дастлабки қоплашсиз сотиш чоғида олган сумма ўртасидаги фарқ миқдорида зарар кўради. қоплашсиз операцияларнинг асосий мақсади олибсотарликдан иборат.

Ўзбекистоннинг Қонун ҳужжатларига кўра, фьючерс-бу маълум қимматли қоғозлар ва бошқа молиявий воситаларни шартномада белгиланган нархда маълум келажак санада сотиб олиш ёки сотиш учун сўзсиз мажбуриятни тасдиқловчи қимматли қоғоз (шартнома)дир. Базис активи биринчи марта муомалага чиқарилаётган қимматли қоғоз бўлган фьючерсларни чиқаришга йўл қўйилмайди. Фьючерслар фьючерс эмитентининг ўзи томонидан ёки учинчи шахслар томонидан чиқарилган қимматли қоғозларни харид қилиш ёки сотиш мажбуриятини тасдиқлайди. Фьючерслар ўз ҳуқуқини амалга оширишдан бош тортишни назарда тутувчи опционлардан ёки варрантлардан фарқли равишда, ижро этиш учун мажбурийдир. Фьючерс эгаси ё қимматли қоғозларни етказиб бериши ёки уни кейинги муомалада бўлиши учун контр агентга сотиши лозим.

Таҳлил этишда ҳосилавий қимматли қағозларнинг турлари, қиймати бўйича қиёсий таҳлили амалга оширилади.

Ҳосилавий қимматли қағозларни таҳлил этиш ва баҳолашда қиёсий, даромадли ва харажатли ёндашувлардан фойдаланилади

Инновацион жараёнларнинг корхона фаолият самарадорлигига таъсири, уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш

Янги саноат инқилоби, рақамли иқтисодиёт ва инновацияларни жаҳон иқтисодиётини жонлантиришга йўналтирилган тадбирлардир. Бусиз келажакни тасаввур қилиб бўлмайди албатта. Шу сабабли ҳам, жорий йилнинг юртбошимиз томонидан «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва

технологияларни қўллаб-қувватлаш йили» деб элон қилинганлиги ҳам бежиз эмас.

Инновация, инновацион маҳсулот, инновацион фаолият, ақлли иқтисод, ақлли таълим, ақлли шаҳар ва ҳ.к. тушунчаларнинг пайдо бўлиши ҳам бежиз эмас.

Бу йил номланиши битта Ўзбекистон учун эмас балки бутун дунё давлатлари учун ҳам асосий шиорга айланиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас.

Айни пайтда юртимизда “Илмий ва инновация фаолияти тўғрисида”ги Қонун лойиҳаси кенг муҳокама қилинмоқда

Ушбу лойиҳа қуйидагиларни белгилаб беради:

- илм-фан ва инновациялар соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларини;
- илмий ва инновация фаолияти субъектлари, объектлари ва инфратузилмасини;
- соҳани бошқариш тизимини;
- уни молиялаштириш механизминини белгилайди.

Илмий, илмий-техникавий ва инновация фаолиятини амалга оширадиган жисмоний ва юридик шахслар ушбу муносабатлар субъектлари бўлади.

-жадвал

Илмий, илмий-техникавий ва инновация фаолиятини амалга оширувчилар

Жисмоний шахслар	Ҳуқуқий шахслар
<i>Олим-илм фанга муҳим хисса қўшган илмий ва илмий техникавий фаолиятни олиб борадиган субъект</i>	<i>Фанлар академияси-мамлакатнинг олий илмий ташкилоти</i>
<i>Илмий ходим-олий маълумотга, зарур малакага эга ва илмий, илмий-техникавий ҳамда педагогик фаолият билан профессионал равишда шуғулланувчи шахс</i>	<i>Илмий муассаса-илмий, илмий-техникавий, инновация фаолиятини амалга ошириш асосий фаолият тури бўлган ва таъсис хужжатларига мувофиқ ҳаракат қиладиган юридик шахс</i>
<i>Илмий муассаса мутахассиси-ўрта махсус, касб хунара таълими ёки олий маълумотга эга, илмий ва илмий-техникавий натижани олишга ҳамда уни рўёбга чиқаришга кўмаклашувчи шахс</i>	<i>Инновация ташкилотлари-илмий ва инновацион фаолият натижаларини ишлаб чиқишни ва ўзлаштиришни, трансферни ва ва тижоратлаштиришни амалга оширувчи юридик шахс</i>
<i>Илмий хизмат кўрсатиши соҳаси ходими-илмий ташкилотда илмий ва илмий-техникавий фаолият учун зарур шарт-шароитларни яратишни таъминловчи шахс</i>	<i>Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги ОАК-илмий ва илмий педагогик ходимларни аттестациядан ўтказувчи орган</i>

Лойиҳада давлат илмий ва олий таълим муассасалари илмий ходимларига илмий даражалар бериш тартиби, шунингдек уларни ижтимоий ҳимоя қилиш чора-тадбирлари (ҳар йилги давомли таътиллар ва ҳ.к.) кўзда тутилмоқда.

Лойиҳага кўра, инновация бу – янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот (товар, иш, хизмат ва б.) кўринишида рўёбга чиқарилган илмий-тадқиқот,

тажриба-конструкторлик ва (ёки) технологик ишларнинг охириг
 натижасидир.

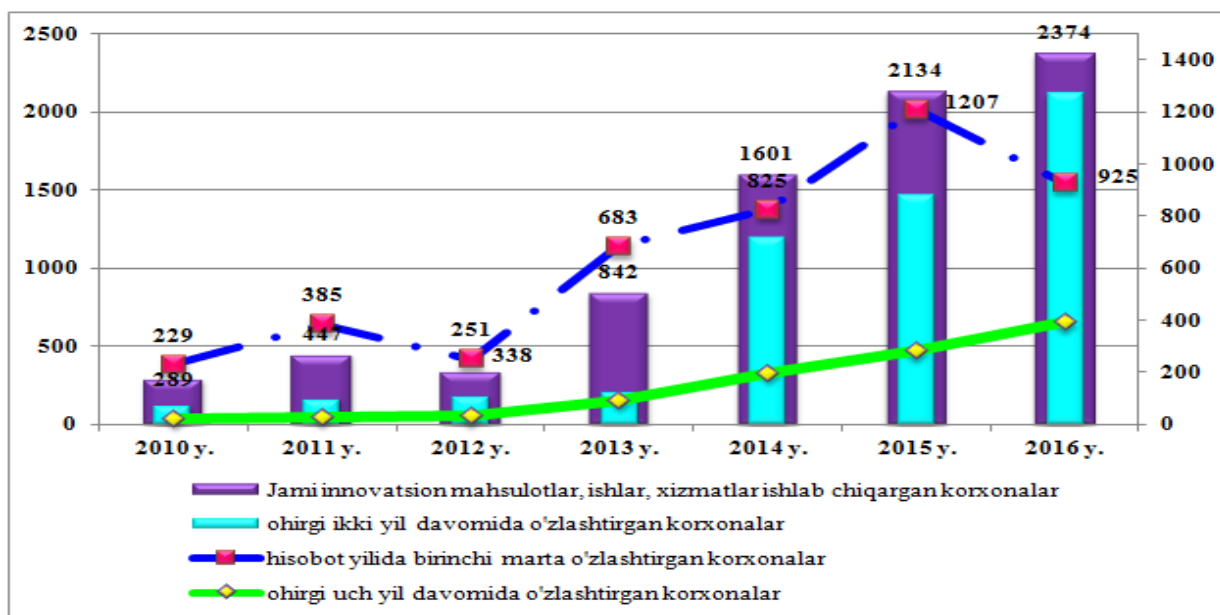
-жадвал

Инновациянинг куйидаги турлари ажратилади

Маҳсулот инновацияси	Технологик янги маҳсулот ишлаб чиқариш ва жорий қилишга қаратилган
Жараён инновацияси	Технологик янги ишлаб чиқариш услублари, жумладан инновационг маҳсулотларни узатиш услубларини ишлаб чиқишга қаратилган
Маркетинг инновацияси	Маҳсулот дизайни ва ўрамадаги ўзгаришларни, маҳсулотларни сотиш ва тақдимот қилишнинг янги услубларидан фойдаланишни қамраб оладиган янги маркетинг услубларини амалга оширишга қаратилган
Ташкилий инновация	Бизнесни юритиш, иш ўринлари ёки ташқи олақаларни ташкил этишнинг янги услубларини рўёбга чиқаришга қаратилган

1-rasm

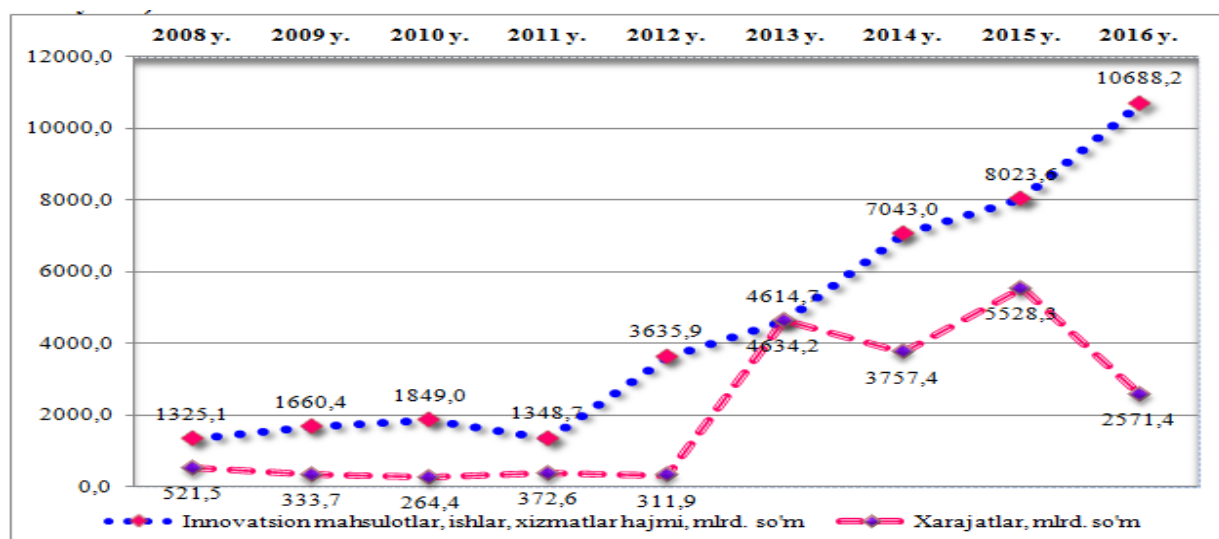
Инновацион маҳсулот, иш ва хизматлар ҳажми (2010-2016 йиллар)

Инновацион маҳсулот, иш ва хизматлар ишлаб чиқарган корхона ва ташкилотлар сони 2010 йилда 2016 йилга қадар 8 баравар кўпайиб, 289 тадан 2374 тани ташкил этган. Жумладан биринчи марта инновацион маҳсулотлар, ишлар, хизматлар ишлаб чиқаришни ўзлаштирган корхоналар сони 696 тага кўпайган.

2-rasm

Инновацион маҳсулот, иш ва хизматлар ҳажми, харажатлар динамикаси (2010-2016 йиллар)

Инновацион маҳсулот, иш ва хизматлар ҳажми 2016 йилда 10688.2 млрд.сўмни таш қил қилган. Ушбу кўрсаткич 2015 йилга нисбатан 1.3 баробарга, 2008 йилга нисбатан 8 баробарга кўпайган. Инновацион харажатлар 2008 йилга нисбатан 5 баробарга кўпайган бўлса, 2015 йилга нисбатан 53 фоизга камайган.

жадвал

Молиялаштириш манбалари бўйича технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларга харажатлар, млрд сўм (2010-2016 йиллар)

Курсаткичлар	Йиллар						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларга харажатлар	264,4	372,6	311,9	4634,2	3757,4	5528,3	2571,4
Шу жумладан молиялаштириш манбалари бўйича							
Ташкилотларнинг ўз маблағлари ҳисобига	184,3	263,2	213,4	2501,5	1381,5	1251,8	1180,0
Хорижий капитал	48,3	24,9	39,9	1228,7	32,3	156,6	314,9
Тижорат банклари кредитлари	30,0	63,7	26,8	533,5	262,5	280,1	157,3
Бошқа маблағлар	1,8	20,9	31,7	370,6	2081,0	3839,7	919,1

2010 йилда инновациялар асо сан ташкилотларнинг ўз маблағлари ҳисобидан (69,7 фоиз) молиялаштирилган. 2014 йилдан бошқа маблағлар

хиссаси (55,4 фоиз) ошган. 2016 йилда ташкилотларнинг ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштириш 2010 йилга нисбатан 6,4 баравар ортган.

Инновацион жараёнлар ва уларнинг корхона фаолият самарадорлигига таъсирини баҳолаш, таҳлил этиш юзасидан корхоналарда қуйидаги кўрсаткичлар тизимини таркиблаш мумкин.

-жадвал

Инновацион маҳсулотлар ва улар самарадорлигини таҳлили

т/р	Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи
1	Жами ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми, млн. сўм	3362.2	5180.8	1818.6
2	Инновацион маҳсулотлар ҳажми, минг сўм	605.2	979.3	374.1
3	Инновацион маҳсулотларни сотишдан тушум, млн сўм	586.2	952.4	366.2
4	Инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқариш харажатлари, млн. сўм	456.2	679.8	303.6
5	Инновацион маҳсулотларни сотишда ялпи фойда, минг сўм	130.0	272.6	142.6
6	Инновацион маҳсулотларнинг жами маҳсулотлар таркибидаги салмоғи, %	15.6	15.7	0.1
7	Инновацион маҳсулот рентабеллиги, %	22.1	28.6	6.5
8	Инновацион маҳсулотнинг харажат сиғими, тийин	77.8	71.3	6.5

Корхонада жами ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ўтган йилга нисбатан 1818.6 млн. сўмга ортган. Шу жумладан инновацион маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 374.1 млн. сўмга ортган.

Инновацион маҳсулотларни сотишдан соф тушум суммаси ўтган йилга нисбатан 366.2 млн. сўмга, инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқариш харажатлари 303.6 млн. сўмга ортган.

Инновацион маҳсулотларнинг рентабеллиги 22.1 фоиздан 28.6 фоизга ортган. Бу натижа энг юқори натижа ҳисобланади. Инновацион маҳсулотнинг харажат сиғими ҳам 77.8 тийиндан 71.30тийинга камайган.

Инвестициялар ва инвестицион фаолият таҳлили бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш

Республикаимиз президенти Ш.М.Мирзиёев тақидлаганидек инвестициялар ва уларнинг лойихалаш, самарадорлигини баҳолаш, ишга тушириш борасидаги ишлар ҳолати юзасидан катор йиллар давомида зудлик билан ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар қайд этилади¹²⁵.

¹²⁵ Мамлакат президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2018 йил 17 январь куни Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш давлат дастурларини шакллантириш ва молиялаштириш бўйича жорий этилган янги тартиб асосида ишларни ташкил этиш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилишидаги маърузаси. WWW.kun.uz 18.01.2018

Жумладан мавжуд муаммолар юзасидан куйидагиларни алоҳида қайд ўтиш лозим.

Лойиҳанинг техник иқтисодий асослари, бизнес режаси ва тендер ҳужжатлари ишлаб чиқилгандан сўнг ваколатли органлар билан такрор ва такрор келишилиши оқибатида унинг экспертизаси муддатларининг суний узатиришга ҳаракат қилинган

Давлат инвестиция дастурларига иқтисодий асосланмаган, лойиҳа-смета ҳужжатлари тайёр бўлмаган лойиҳалар киритилган.

Лойиҳанинг дастлабки нархи билан тасдиқланган қиймати ўртасида жуда катта тафавутларга йўл қўйилган. Юзаки ўтказилган иқтисодий таҳлил оқибатида лойиҳалар ўзини оқламаган. Хом ашё йўқлиги, энергия ва газ билан таъминланмагани, иқтисодий жиҳатдан самарасиз бўлгани сабабли маҳсулот ишлаб чиқариш ўзлаштирилмай қолган.

Лойиҳаларини иқтисодий, молиявий ва технологик асосланган ҳолда ишлаб чиқишда лойиҳа институтлари соҳадаги муаммоларни тезроқ ҳал этиш ўрнига уларни ташкилотнинг молиявий таминотининг доимий манбасига айлантириб юборишган. Жумладан, амалдаги лойиҳа ишларини бажариш қоидалари ўтган асрнинг 60-70-йилларида ишлаб чиқилганлиги ҳам соҳада тубдан янги тартибларга ўтишни тақоза қилади.

Инвестиция дастурига пухта ишланмаган, молиявий манбаси ва эгаси аниқ бўлмаган, фақатгина битимларда қолиб кетадиган лойиҳаларни киритиш амалиёти йиллар давомида амал қилиб келганлиги ҳам соҳада энг ўткир муаммолардан биридир.

Бугунги кунда республикамизнинг 10 ҳудудида 14та эркин иқтисодий зоналар фаолият юритмоқда. Бу жараён ҳам инвестицион фаолликни оширишнинг энг муҳим ва самарали йўналиши ҳисобланади. Шу билан биргаликда, уларнинг сонини ошириш, махсус зоналарни ташкил этиш тадбирлари янада такомиллаштирилмоқда.

Жумладан, мавжуд саноат зоналарининг 3 тадан 7 тага (“Ургут”, “Ғиждувон“, „Кўкон“ ва „Ҳазорасп“ эркин иқтисодий зоналари ташкил этилганлиги), фармацевтика соҳасига ихтисослашган («Нукус-фарм», «Зомин-фарм», «Косонсой-фарм», «Сирдарё-фарм», «Бойсун-фарм», «Бўстонлиқ-фарм», «Паркент-фарм» сингари) 7 та янги зоналарнинг ташкил этилганлиги ҳам буни ёрқин ифодасидир.

Айни пайтда, инвестиция тўғрисидаги Кодекс лойиҳасини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш жараёни соҳада ишлар кўлами ва самарадорлигини оширишда муҳим омил сифатида қаралмоқда. Негаки, пухта қонунчилик нормаларининг яратилиши ва белгиланиши биз учун ҳар қандай ташкилий, техник, иқтисодий, молиявий, кадрлар имкониятларидан ҳам устун туради. Ушбу Кодекснинг қабул қилиниши билан:

-инвестиция муносабатларини тўғридан-тўғри давлат томонидан тартибга солишдан субъектларни мониторинг қилиш, қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш тизимига ўтиш;

- давлат ва хўжалик бошқаруви органлари ҳамда уларнинг мансабдор шахслари томонидан инвестиция фаолияти субъектлари фаолиятига аралашувлар фактини камайтириш;
- қонунчиликда ушбу соҳада мавжуд бўлган камчиликлар ва коллизияларни бартараф этиш;
- инвесторларни қўллаб-қувватлашни кучайтириш, уларнинг муурожаатларини янада самаралироқ ва тезроқ кўриб чиқиш;
- қайси миллатга мансублигидан қатъи назар инвесторларнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ўз вақтида ҳимоя қилиш имкониятлари кафолатланади.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида жойлаштириш учун инвестиция лойиҳаларини танлаб олиш ва эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларини рўйхатдан ўтказиш тартиби тўғрисидаги Низомга кўра эркин иқтисодий зона ҳудудида инвестиция лойиҳаларини жойлаштиришда қуйидаги мажбурий мезонларга алоҳида аҳамият қаратиш лозим:

- маҳаллийлаштириш лойиҳалари учун импорт ўрнини босувчи, юқори технологияли ишлаб чиқаришни ташкил этиш;
- экспорт ҳажми ишлаб чиқариш фаолиятининг иккинчи йили камида 20 фоиз, учинчи ва кейинги йилларда 30 фоиздан кам бўлмаган даражада;
- маъмурий кенгашлар томонидан белгиланадиган даражада янги иш ўринлари ташкил қилиш;
- ташкил этиладиган ташкилот ходимларининг умумий сонини камида 95 фоизи миқдорида Ўзбекистон фуқаролари билан тўлдириш.

Мазкур мажбурий тартиблар албатта иқтисодиётнинг фақат бир жиҳатдан эмас балки кенг комплекс тарзда ривожлантириш имкнини беради.

Ўзбекистон темир йўллари АЖ нинг жамланган бухгалтерия баланси

Кўрсаткичлар	2017 -2018 йй.				
	01-январ 2017 йил	01-апрел 2017 йил	01-июл 2017 йил	01-окт 2017 йил	01-январ 2018 йил
1. Узоқ муддатли активлар	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Асосий воситалар бошланғич қиймати	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Асосий воситалар эскириш қиймати	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Асосий воситалар қолдиқ қиймати	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Номоддий активлар қолдиқ қиймати	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Капитал қўйилмалар	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Бошқа узоқ муддатли	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310

активлар					
2.Жорий активлар	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ишлаб чиқариш захиралари	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Келгуси давр харажатлари	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Пул маблағлари	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Бошқа жорий активлар	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738
Дебиторлар, жами	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Шу жумладан:					
Харидор ва буюртмачилар билан хисоб-китоблар	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Бюджетга аванс тўловлари	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Актив бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
ПАССИВ	01-январ 2017	01-апрел 2017	01-июл 2017	01-окт 2017	01-январ 2018
1.Ўз маблағлари манбаси	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Устав капитали	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Резерв капитали	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Тақсимланмаган фойда	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Бошқа манбалар	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Мажбуриятлар	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Узоқ муддатли банк кредитлари ва қарзлари	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Бошқа мажбуриятлар	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Кредиторлик мажбуриятлари, жами	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Шу жумладан:					
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга мажбуриятлар	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Бюджетга мажбуриятлар	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Баланс пассиви бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

**“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг молиявий натижалар
тўғрисидаги ҳисоботи (2016-2017 йй.)**

Кўрсаткичлар	2017 -2017 йй.				
	2016 йил якуни	2017 йил 1-чорак	2017 йил ярим йиллик	2017 йил 9-ойлик	2017 йил якуни
Махсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соф тушум (без НДС)	3 362 225 550	962449671	2 062 793 894	3 361 281 410	5 180 801 340
Сотилган махсулот (товар, иш ва хизмат) ларнинг таннари	2 474 622 038	676792767	1 413 833 443	2 158 959 186	3 191 287 162
Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси	887 603 512	285656904	648 960 451	1 202 322 224	1 989 514 178
Давр харажатлари	568 302 199	149606662	337 213 324	522 133 651	752 744 444
Бошка операцион харажатлар	135 306 333	42700941	88 277 232	127 317 691	178 630 359
Асосий фаолиятнинг фойдаси	454 607 646	178751183	400 024 359	807 506 264	1 415 400 093
Молиявий фаолият буйича харажатлар	159 047 300	72550196	299 000 576	713 878 898	833 455 050
Молиявий фаолиятнинг даромадлари	269 112 080	205868818	233 127 682	494 355 483	506 789 162
Даромад (фойда) солигини тулагунга кадар фойда	564 672 426	312069805	334 151 465	587 982 849	1 088 734 205
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар	0	0	0	0	0
Даромад (фойда) солиги	16 304 363	8649337	9 717 680	16 859 555	30 730 577
Фойдадан бошка соликлар ва йигимлар	40 674 456	24155466	25 554 620	45 015 196	83 965 344
Ҳисобот даврининг соф фойдаси	507 693 607	279265002	298 879 165	526 108 098	974 038 284

8. Молиявий ҳисоботлар таҳлили асосида хўжалик субъектлари молиявий ҳолатига комплекс баҳо бериш

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар

Молиявий ҳолатни комплекс баҳолаш услубиёти

Хўжалик субъектлари молиявий ҳолатига комплекс баҳо беришда ўрганиладиган кўрсаткичлар тизими. Хўжалик субъектларининг иқтисодий ва молиявий салоҳияти самардорлигини ошириш юзасидан молиявий ҳолатга комплекс баҳо бериш

Молиявий ҳисобот маълумотлари асосида корхона молиявий ҳолатини рейтинг баҳолаш

Корхонанинг молиявий, хўжалик фаолияти самардорлигини ошириш йўллари

Корхонанинг молиявий, хўжалик фаолияти самардорлигини ошириш йўллари

Молиявий ҳисоботлар таҳлили асосида хўжалик субъектлари молиявий ҳолатига комплекс баҳо бериш бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётлар ва уларда мавзу оид манбалар

Чоп этилган адабиётлар	Назарий саволларнинг қўйилиши
1. Рахимов М.Ю. Иқтисодий субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б.	Комплекс таҳлил мавзуси алоҳида мавзу сифатида урганилмаган ✓ Молиявий таҳлил ва унинг ахборотлар тизими ✓ Бухгалтерия балансини горизонтал, вертикал ва тренд таҳлили ✓ Махсулот сотишнинг кртик хажм даражаси ва фойдалилик таҳлили ✓ Иқтисодий ночор фирма ва компаниялар фаолиятини таҳлил қилиш хусусиятлари ✓ Фирма ва компанияларнинг иш ва бозор активлигини таҳлили ✓ Фирма ва компанияларнинг кредитга лаёқатлигини таҳлили ✓ Фирма компанияларда инвестицион фаолият таҳлили
Бочаров В. В. Комплексный Финансовый Анализ. СП.:Питер 2005. -432 с.	✓ Корхона фаолиятида молиявий таҳлилнинг муҳимлиги ва аҳамияти ✓ Аналитик ахборотларнинг манбалари ✓ Корхона фаолиятига умумий баҳо бериш ✓ Корхона молиявий барқарорлигига баҳо бериш ✓ Пул окимлари таҳлили ✓ Корхонанинг и шва бозор активлигининг таҳлили ✓ Корхона молиявий натижалари ва рентабеллик таҳлили ✓ Ночорлик аломатлари мавжудлигини аниқлашда молиявий

	<ul style="list-style-type: none"> таҳлил хусусиятлари ✓ Амалдаги корхонада асосий капиталдан фойдалнишни таҳлили ✓ Инвестицион лойихалар самарадорлигини молиявий таҳлили ✓ Инвестицион-ипотека таҳлили ✓ Портфель таҳлили
<p>K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by</p>	<p>Комплекс таҳлилнинг айрим мавзулари камраб олинган</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳисобот таҳлиliga кириш ✓ Молиявий ҳисобот ва таҳлил ✓ Фаолиятни молиялаштириш таҳлили ✓ Инвестициялар таҳлили ✓ Инвестицион фаолият, коперациялараро таҳлили ✓ Операцион фаолият таҳлили ✓ Пул оқимининг таҳлили ✓ Инвестицияланган капитал қайтими ва даромад таҳлили. ✓ Тахмин қилинган таҳлил ✓ Кредит таҳлили ✓ Акциялар ва баҳолаш таҳлили
<p>Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с.</p>	<p>Комплекс таҳлилнинг айрим мавзулари камраб олинган</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Корхона молиявий натижаларининг таҳлили ✓ Инновацион ва инвестицион фаолият самарадорлигини таҳлили ✓ Корхона молиявий ҳолатининг таҳлили
<p>Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X</p>	<p>Комплекс таҳлилнинг айрим мавзулари камраб олинган</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳисоботлар таҳлили ✓ Тармоқ хусусиятлари ✓ Бухгалтерия баланси ✓ Даромадлар ҳақидаги ҳисобот ✓ Нақд маблағлар ҳаракати ҳисоботи ✓ Коэффициентлар ✓ Нақд маблағлар кирими ва чиқими сметаси ✓ Ҳисоб-китобларнинг башорат таҳлили ✓ Бошқа аналитик усулла
<p>Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, - 622 ст.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий ҳисоботнинг комплекс таҳлили ✓ Молиявий ҳисобот таҳлили методологияси ✓ Молиявий таҳлилга булимли ендашувнинг аҳамияти ✓ Молиявий таҳлилни тугри амалга оширилганлигини муҳим белгилари ✓ Фаолият ва соҳаларнинг муҳим хусусиятлари ✓ Молиявий ҳисоботни комплекс таҳлиliga мисоллар ✓ Комплексный анализ финансовой отчетности
<p>Под ред. Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности. М.: финансы и статистика 2007 367 стр</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ 12-боб. Молиявий ҳисобот маълумотлари асосида хужалик субъектининг фаолиятига комплекс баҳо бериш ✓ Корхонанинг ресурс салоҳияти самарадорлигини устиришда захираларни комплекс баҳолаш ✓ Молиявий ҳисобот маълумотлари асосида корхонанин рейтинг баҳолаш ✓
<p>Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ушбу таҳлил тури қурилмайди (яъни алоҳида мавзулар доирасида қараб утилади): ✓ ... (Бошқарув таҳлили мавзулари)

таҳлили. Т.:Иктисод-молия. 2013,598 б.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий таҳлил: ✓ Молиявий ҳолат таҳлили ✓ Молиявий натижалар таҳлили ✓ Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари таҳлили ✓ Асосий воситалар ва улардан фойдаланишни таҳлили ✓ Пул оқимларини таҳлили ✓ Хусусий капитал таҳлили ✓ Инвестицион фаолият таҳлили ✓ Ташки иктисодий фаолият таҳлили
Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / О.В. Ефимова [и др.]. - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Бухгалтерия (молиявий)хисобот корхона молиявий ҳолатининг таҳлилий асоси сифатида ✓ Бухгалтерия (молиявий) хисоботлар таҳлилининг асосий инструментлари ✓ Бухгалтерия баланси таҳлили ✓ Молиявий натижалар таҳлили ✓ Молиявий коэффициентлар таҳлили ✓ Нархлар узгаришини молиявий хисоботларга таъсирининг хисобга олиш битзнес сегментлари таҳлили ✓ Бухгалтерия хисоботларидаги ахборотларни очиб бериш

Молиявий хисоботнинг комплекс таҳлили билан ўзбекистонлик ва хорижий олимлардан Ю. Бригхэм, Дж. К. Ван Хорн, О.В. Ефимова, Д.А. Ендовицкий, В.А. Лубков, В.В. Ковалев, Л.И. Ушвицкий, Р. Холт, А.Д. Шеремет, Г.В. Савицкая, Т.Р.Карлин, М.А.Вахрушина, Бернстайн Л.А. , К.Р. Субраманян, М.К.Пардаев, М.Ю.Рахимов, Т. Т.Ш.Шогиясов, З.Сагдуллаева, Б.Исроиловлар шугулланишган.

Молиявий хисоботнинг комплекс таҳлили юзасидан муаммоли жихатлар:

1. Комплекс таҳлил этишда энг муҳим муаммолардан биттаси унинг назарий асосларидаги муаммолар хисобланади. Комплекс таҳлил этишни молиявий хисоботларга нисбатан, молиявий, хужалик фаолиятига нисбатан утказишнинг ягона тартиблари, коидалари белгиланмаган

2. Комплекс таҳлил этишнинг методологик асослари турличалиги мавзу доирасидаги энг долзарб муаммолардан биттаси хисобланади. Юкорида келтирилган маҳаллий ва хорижий олимларнинг томонидан олиб борилган ишларда ҳам уларнинг турличалигини куриш мумкин. Яъни, ягона тизимга келтирилган, илмий асосланган методологик асос яратилмаган.

3.Урганиладиган мавзуларнинг куплиги, молиявий, хужалик фаолиятининг барча бугинлари, молиявий хисоботнинг барча элементларини комплекс урганиш зарурияти ҳам уни йулга куйишда катор муоммоларни (методологик, амалий малумотларни йигиш, вақт сарф, ресурс сарфи, кадрлар муаммоси ва х.к.) келтириб чиқаради.

4. Молиявий хисоботларни комплекс таҳлилида фойдалиниладиган ахборотлар жорий давр буйича реал ҳолатни эмас балки утган давр буйича натижаларни акс эттиради. Бу эса катор кийинчиликларни келтириб

чикаради. Бой берилган имкониятларни кечиккан холда аникланиши албатта тахлилни ахамиятини тушириб юоради.

5. Активлар, капитал ва мажбуриятларни тарихий киймати буйича молиявий хисоботларда акс этирилиши уларнинг реал холатини баҳолашга имкон бермайди. Жумладан, инфляция тасири кучли булган холатларда маълумотларнинг ахамиятлигини тугри баҳолаш имкони булмайди.

6. ахборотларни тахлил этишда тахлил этувчиларнинг манфаатлари турличаплиги молиявий хисоботни комплекс тахлил этиш имконини чеклайди. Одатда купинча молиявий хисоботларнинг комплекс тахлили билан ички тахлил субъектлари кизиқишади.

7. Молиявий хисоботларда ахборотларнинг чекланганлиги ҳам уни тулик ва кенг камровли утказишга тускинлик килувчи омил хисобланади.

8. молиявий хисоботларнинг комплекс тахлили юзасидан тахлил услубиётининг хорижий амалиётида айрим тахлил субъектларининг манфаатларининг устунлик берилганлигида ҳам куриш мумкин. Масалан молиявий хисоботларни рейтинг агентликларидаги комплекс тахлили, молиявий хисоботларни молиявий институтлар (банклар, кредит бюролари) томонидан тахлил этилиши, молиявий хисоботларни ички тахлил субъектлари томонидан тахлили каби.

9. Молиявий хисоботларни комплекс тахлил этишнинг дастурий тамилотларининг яратилмаганлиги.

10. Молиявий хисоботларни комплекс тахлил этиш юзасидан кадрлар муаммосининг мавжудлиги.

11. Молиявий хисоботларни комплекс тахлил этишда активлар, капитал ва мажбуриятларни хисобга олиш коидалари, даромад ва харажатларни тан олиш коидаларида МХХС талаблари билан миллий бухгалтерия хисоби стандартлари орасидаги фаркланишлар молиявий холат ва унинг кутилишларини тахлил этишда турлича фаркланишларга олиб келади. Бу уз навбатида тахлил этишда курсаткичларни турлича баҳолашга олиб келади.

Молиявий холатни комплекс баҳолаш услубиёти

Молиявий хисоботни комплекс тахлили тизимли ёндашув асосида корхона молиявий холати, фаолият натижаларини, пул маблағларини кенг камровли ва хар тамонлама баҳо беришни характерлайди

Тизимли ёндашув узаро боглик ва бир бирини асослаб берувчи курсаткичларни хар тамонлама тахлил килиш максатида маълум бир кетма кетликнинг мавжуд булишини талаб этади.

Тизимли ёндашувда асосий эътибор корхоналар (бизнеси ва фаолиятининг) самарадорлиги ва натижавийлигига каратилади.

Самарадорлик деганда активлар ва улар оркали эришилган ютуқлар (даромадлар), натижавийлик деганда даромад ва харажатларнинг бир бирига монe килиши тушунилади.

Молиявий хисобот тахлилининг энг муруакаб жараёни бу молиявий хисоботларнинг комплекс тахлили хисобланади. Комплекс итаҳлил мантикийликда амалга ошириладиган кенг камровли аналитик хисоб-китоблар асосида корхона молиявий ҳолати ва унинг натижаларига, пул окимлари ва капитал узгаришларига баҳо бериш асосида муҳим хулоса ва таклифлар асосида менежерларга уткир муаммолар тугунини ҳал этиш имконини беради.

Комплекс баҳоланишнинг куйидаги боскичларини бериб утиш мумкин:

1. Тайёрлов боскичи: вазифаларнинг аниқ куйилиши, таҳлил усулларининг танланиши, ахборотларни йиғиш ва уларни ишончлигини баҳоланиш, молиявий хисоботларнинг стандарт шакллари асосида аналитик жавдалларни шакллантириш

2. Хисоботларни иктисодий уқиш: баҳоланиладиган курсаткичларни танлаш, шакллантириш ва хисоб-китоб килиш, фаолият натижаларни таҳлил килиш молиявий ҳолатни баҳоланиш

3. Аналитик хисоботни, хулоса ва таклифларни тайёрлаш

Аналитик хисоботни тайёрлашда корхона молиявий ҳолати ва натижаари юзасидан олинган барча молиявий ва молиявий булмаган манбалар асосида чиқарилган хулосалар умумлаштирилади.

Умумлаштириш тартиби турли шаклларда амалга оширилиши мумкин:

1. Тизимлаштирилган курсаткичлар умумий жадвал шаклида бериш;

2. Кредит рейтинги, молиявий барқарорлик ва бошқа комплекс баҳоланиш курсаткичлар асосида интеграллашган курсаткичлар тизимида молиявий ҳолат ва натижавийликни баҳоланиш;

3. Натижавий курсаткичлар асосида корхоналар молиявий ҳолати ва натижавийлигини баллик тизимда баҳоланиш.

Биринчи тартибда корхоналар молиявий хисоботларини комплекс тахлилида куйида жамланган курсаткичлар тизимидан фойдаланиш тавсия этилади:

-жадвал

Корхона молиявий ҳолатини комплекс баҳоланиш ўрганиладиган мавзулар

Корхона ҳолатини баҳоланиш	молиявий умумий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Аналитик ишлар тавсифи ✓ Бухгалтери балансининг динамик тахлили ✓ Балансининг горизонтала ва вертикал тахлили ✓ Киёсий аналитик баланс
Корхона барқарорлигини баҳоланиш	молиявий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий барқарорликнинг мутлақ курсаткичлари ✓ Молиявий барқарорликнинг нисбий курсаткичлари ва уларнинг тахлили ✓ Ликвидлик ва тулов лаекатининг иктисодий мазмуни ✓ Ликвидлик ва туловга қобилликнинг тахлили ✓ Кредитга қодирлик тахлили
Пул тахлили	оқимларини	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Пул оқимларини ҳаракати билан боғлиқ тушунчалар ✓ Пул оқимларини баҳоланиш усуллари ва классификацияси ✓ ПҚЛ маблағлари оқимини тахлили

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ликвидли пул маблаглари окими ✓ Валюта маблагларидан фойдаланишни тахлили ✓ Пул маблаглари ортикчалиги (етишмовчилигини) вужудга келтирувчи сабаблар ва уларни тартибга солиниши ✓ Пул маблаглари бюджетини тузиш оркали пул маблагларини режалаштириш ва тахлил этиш ✓ Тулов балансини тузиш асосида асосида пул маблагларини прогнозлаш
Корхонанинг иш ва бозор фаоллигини тахлили	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Иш активлигини баҳолашнинг курсаткичлар тизими ва уларни баҳолаш ✓ Айланма активлардан самарали фойдаланини тахлили ✓ Зазхиралардан фойдаланишни тахлили ✓ Бозор активлиги баҳолашнинг курсаткичлар тизими
Корхонанинг молиявий натижалари ва рентабеллик тахлили	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий натижаларни шаклланишининг янги тартиби тахлили ✓ Молиявий натижаларнинг таркибий ва динамик тахлили ✓ Бухгалтерия фойдасининг тахлили ✓ Махсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан фойда тахлили ✓ Махсулот (иш, хизмат)лар таннархини харажат элементлари буйича тахлили ✓ Мархинал даромад таркибида операцион фойданинг тахлили ✓ Харажатлар ва фойданинг сегментар тахлили ✓ Рентабелликни баҳолашнинг курсаткичлар тизими ✓ Алохида махсулотларнинг рентабеллигини тахлили ✓ Фойдани назорат қилиш тизими
Банкротлик аломатларини аниқлаш юзасидан молиявий тахлил	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Корхоанлар банкротликни тартибга солишнинг норматив асослари ✓ Компаниялар банкротлигини баҳолашнинг хорижий тажрибалари ✓ Ўзбекистонда банкротлик аломатларини аниқлашнинг мухим критериялари ✓ Бухгалтерия хисоботлари маълумотлари асосида банкротлик аломатларини тахлили
Асосий капиталдан фойдаланишни тахлили	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Асосий капиталнинг иктисодий тавсифи ✓ Асосий капитални классификациялаш ✓ Асосий капитални шакллантиришнинг мухим тамойиллари ✓ Асосий капиталнинг эскириши ва амаортизацияси ✓ Асосий капиталдан самарали фойдаланишнинг мухим курсаткичларини баҳолаш ✓ Бухгалтерия хисоботлари асосида асосий капиалдан фойдаланишни баҳолаш ва уларнинг тахлили
Инвестицион лойихалар самарадорлигини молиявий тахлили	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Истициялаш коидалари ✓ Инвестицион лойихаларни баҳолаш принциплари ✓ Инвестицион қарорларни қабул қилишда жараенли тахлилнинг роли ✓ Инвестицион лойихаларни йигиш, танлаш реализация қилишда қарорларнинг қабул қилиши ✓ Инвестицион қарорлар самарадорлигини баҳолаш кртиериялари

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Инвестицион лойихаларни баҳолашнинг асосий моделлари ✓ Стандарт курсактичлар буйича инвестицион лойихалар самарадорлигини ҳисоб китоблари ✓ Инвестицион лойихаларнинг қиёсий таҳлили ✓ Лойихалар тасирчанлигининг таҳлили ✓ Лойихаларни қушимча молиялаштиришлар заруриятини аниқлаш ✓ Инвестицион лойихаларнинг зарарсизлигини таҳлили ✓ Лойихавий рискларни баҳолаш ва таҳлил этиш
Кучмас мулкни молиялаштириш таҳлили	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ипотека кредитларини иқтисодий мазмуни ва ҳуқуқий аспектлари ✓ Ипотека кредитларининг турлари ✓ Ипотека кредитлари буйича ҳисоб китоблар ✓ Ипетека кредитларини жалб этиш ва қайтаришнинг шартлари ✓ Доимий ипотека кредитлари ✓ Узгарувчан туловлар асосида ипотека кредитлари ✓ Кучмас мулк қийматиға ипотека кредитларининг таъсири ✓ Кучмас мулкни молиялаштиришнинг усуллари ✓ Молиявий институтларнинг турлари ✓ Молиявийлевериж самарадорлиги
Молиявий инвестициялар таҳлили	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Молиявий инвестициялар (қуйилмалар)нинг характерли хижатлари ✓ Молиявий активларни бухгалтерия ҳисоботларида акс этиши ✓ Қимматли кағозлар портфелининг турлари ✓ Фонд бозорининг фундаментал ва техник таҳлили ✓ Фонд портфелини ташкил этишнинг асосий принциплари ✓ Акционерлик жамиятлари молиявий активлар портфелини баҳолаш ва таҳлил этиш ✓ Фонд портфелини диверсификациялаш ✓ Портфел инвестициялар билан боғлиқ булагн рисклар ва уларни минмаллаштириш усуллари

Хўжалик субъектлари молиявий ҳолатиға комплекс баҳо беришда ўрганиладиган кўрсаткичлар тизими. Хўжалик субъектларининг иқтисодий ва молиявий салоҳияти самарадорлигини ошириш юзасидан молиявий ҳолатға комплекс баҳо бериш

Хўжалик субъектлари молиявий ҳолатиға комплекс баҳо бериш қимматли, меҳнат талаб ва мураккаб жараёнлар иборат. Шу сабабли ҳам ушбу таҳлил турида тизимлилик талаб этилади. Пухта уйланган тизим, таҳлилнинг максидиға эришишда ва унинг муҳим вазифаларини уйддалашда муҳим аҳамият касб этади.

Молиявий ҳолатни комплекс баҳолашнинг олимлар томонидан шу пайтға қадар аниқ тизимли модели ишлаб чиқилмаган. Лекин асосий

тавсияларни хорижлик ва узбекистонлик олимлардан: Бернстайн Л.А., Бочаров В. В., Вахобов А.В., Вахрушина М.А., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф., Ефимова О.В., Карлин Т.Р., Субраманян К.Р. К. Р., Савицкая Г.В., Пардаев М.К., Исроилов Б.И., Рахимов М.Ю., Шоғиясов Т.Ш ва бошқалар асарларида учратиш мумкин¹²⁶.

Молиявий ҳолатни комплекс таҳлил этишининг курсаткичлар тизимида куйидагиларни киритиш мумкин: ликвидлик ва тулов лаёкати, молиявий барқарорлик, рентабеллик, иш ва бозор фаоллиги, инвестициялар ва портфель курсаткичлар.

1. Ликвидлик ва тулов қобилияти курсаткичлари: соф активлар, мутлак, оралик, жорий тулов лаёкати курсаткичлари.

Соф активлар. Жорий активлар билан жорий мажбуриятлар фарқини ифода этади.

Активлар: Узок муддатли активлар + жорий активлар

Пассивлар: уз маблағлари манбаси + мажбуриятлар (узок муддатли + жорий мажбуриятлар)

Ишчи капитал = Жорий активлар – Жорий мажбуриятлар

Тулов лаёкати курсаткичлари:

Мутлак тулов лаёкати = Пул маблағлари + қиска муддатли молиявий куйилмалар / жорий мажбуриятлар

Оралик тулов лаёкати = Пул маблағлари + қиска муддатли молиявий куйилмалар + дебиторлик муажбуриятлари / жорий мажбуриятлар

Жорий тулов лаёкати = Жорий активлар жами / жорий мажбуриятлар

2. Молиявий барқарорлик курсаткичлари:

Автономии коэффициенти = хусусий капиал / Активлар

Капиталлашув коэффициенти (Capitalization ratio) = узок муддатли мажбуриятлар / (узок муддатли мажбуриятлар + хусусий капитал)

Инвестицияларнинг қопланиш коэффициенти = (хусусий капитал + узок муддатли мажбуриятлар) / баланс жами

Фоизларнинг қопланиш коэффициенти (Interest coverage ratio) = ФСТФ (ЕБИТ) / туланадиган фоизлар

ФСТФ (ЕБИТ) куйидаги тартибда ҳисоб қилинади

Соф фойда

+ Фойдадан солиқ тулови;

– Фойдадан солиқ қайтарилган қисми;

(+ фавқулодда фойда);

(– фавқулодда зарар);

¹²⁶ Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003. -622 с., Бочаров В. В. Комплексный Финансовый Анализ. СПб.: Питер 2005. -432 с., Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.: Иқтисод-молия. 2013. -598 б., О.В. Ефимова Анализ финансовой отчетности./учеб. пособие / [и др.]. - М.: Омега-Л, 2013. – 388 с., Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов на основе GAAP) Учебник. -М.: ИНФРА-М, 1998. - 448 с. - ISBN 5-86225-675-Х., Subramanyam K. R. Financial statements, eleventh edition Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. - 367 с, Пардаев м.К., Исроилов Б.И. Молиявий таҳлил Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1999.-362б., Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия - иқтисод, 2015.-316 б., Вахрушина М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007., -367 с., Шоғиясов ва бошқалар. Экономический анализ. Т.: Иқтисод-молия. 2017. -428 с.

+ Туланган фоизлар;

– Олинган фоизлар;

Молиявий карамлик коэффициенти (Debt ratio) =мажбуриятлар /
Активлар

Мажбуриятларнинг ФСАТФ (ЕБИТДА)га нисбати коэффициенти
=Мажбуриятлар / ФСАТФ (ЕБИТДА)

ФСАТФ (ЕБИТДА) куйидаги тартибда хисоб китоб килинади;

ФСТФ+ моддий ва номоддий активлар буйича амортизация
ажратмалари– активларни кайта бахолаш.

Молиявий левежи (Debt-to-equity ratio) =Мажбуриятлар / Хусусий
капитал

Соф активлар=Активлар-Мажбуриятлар

Молиявий баркарорликнинг мутлак ифодалари:

Уз оборот маблагларининг нақдлиги= хусусий капитал-узук муддатли
активлар

Уз ва узук муддатли маблагларнинг нақдлиги=уз оборот маблаглари
нақдлиги+узук муддатли мажбуриятлар

Маблагларнинг жами нақдлиги=уз ва узук муддатли маблаглар
нақдлиги+киска муддатли мажбуриятлар

3.Рентабеллик курсаткичлари.

Сотув рентабеллиги (ROS)=соф фойда/сотиш хажми*100

Активлар рентабеллиги(РАО) =соф фойда / активлар уртача йиллик
киймати*100

Хусусий капитал рентабеллиги=соф фойда/хусусий капитал*100

Инвестицияланган капитал рентабеллиги(ROIC)=соф операцион
фойда/инвестицияланган капитал*100

4.Иш ва бозор активлиги курсаткичлари.

Иш активлиги курсаткичлари каторига товарлар, товар моддий
захиралар, ишлаб чиқариш захиралари, жорий активлар, асосий воситалар,
номоддий активлар, капитал куйилмалар, узук муддатли активлар, жами
активлар, хусусий капитал, кредиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги
курсаткичларини киритиш мумкин. Айланувчанликнинг нисбий ифодаси
коэффициентда ва айланиш даврийлигида бахоланади.

Активлик коэффициенти:

Айланиш коэффициенти=ССТ / ТМЗ, ИЧЗ, Т, ЖА, АВ, НА, КК, УМА,
БА...

Айланиш даври= ТМЗ, ИЧЗ, Т, ЖА, АВ, НА, КК, УМА, БЖ /ССТ *Д

Бунда: ССТ- сотишдан соф тушум;

ТМЗ-товар моддий захиралар

ИЧЗ-ишлаб чиқариш захиралари

Т-товарлар

ЖА-жорий активлар

АВ-асосий воситалар

НА-номоддий активлар

КК-капитал куйилмалар
УМА-узук муддатли активлар
БЖ-жами активлар.

Бозор активлиги, корхонанинг бозордаги нуфўзи ва обрўсини, англатувчи индикатор сифатида қаралади.

Корхона бозор активлигини таҳлили юзасидан олиб бориладиган ишлар кўламдорлиги уларни таҳлил этиш методикасини белгилашда асосий жиҳатлар куйидагиларга қаратилади:

- корхонанинг бозор активлиги кўрсаткичларини тавсифлаш;
- бозор активлигини қиёсий ўзгаришларини баҳолаш;
- корхонанинг бозор активлигини омилли таҳлил этиш;
- бозор активлигини ўстириш йўллариини белгилаш;
- акцияларнинг бирламчи ва иккиламчи бозордаги ҳолатини баҳолаш;
- бозор активлигини молия бозорини риволантиришдаги жиҳатлари.

Бозор активлиги курсаткичлари куйидаги курсаткичлар оркали баҳоланади:

Акциянинг потенциал даромадлиги

Акциянинг ҳақиқий даромадлиги

Акциянинг курс баҳосининг ўзгариши

Дивиденд салмоғи коэффиценти

$$ПД=БАСФ/АББ$$

$$ХД=АДС/АНК$$

$$БУ=АСБ-АСОБ/АНК$$

$$ДС=ТД/СФ$$

Бу ерда: ПД- Битта акциянинг потенциал даромадлиги;

БАСФ- Корхонанинг битта акциясига соф фойда;

ББ- Битта акциянинг бозор нархи;

ХД- Битта акциянинг ҳақиқий даромадлиги;

АДС- Битта акцияга дивиденд суммаси;

АНК- Битта акциянинг номинал нархи;

БУ- Битта акция курс баҳосининг ўзгариш коэффиценти;

АСБ- Акциянинг сотув баҳоси ;

АСОБ- Акциянинг сотиб олиш баҳоси;

ДС- Акциялар бўйича тўланган дивидендларнинг салмоғи коэффиценти;

ТД- Барча тўланган дивидендлар суммаси;

СФ- Корхонанинг соф фойдаси.

Инвестицияларнинг самарадорлик курсаткичлари:

Соф дисконтланган даромад (NPV);

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - IC, \quad NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - IC,$$

Бу ерда: CF - дисконтланган пул оқими;

IC - бошланғич инвестиция;

t - хисоб китоб йили;

r - дисконтлаш ставкаси;

n - дисконтлаш даври.

Даромадлиқ индекси (PI);

$$PI = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} : IC = 1 + NPV : IC. \quad PI = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} : IC = 1 + NPV : IC.$$

Даромадлиқнинг ички нормаси (IRR, %);

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+IRR)^t} = 0 \quad \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+IRR)^t} = 0$$

Модифициялашган ички даромад нормаси (MIRR, %);

$$\sum_{t=0}^n \frac{OF_t}{(1+r)^t} = \sum_{t=0}^n \frac{IF_t}{(1+r)^{n-t}} : (1+MIRR)^n, \quad \sum_{t=0}^n \frac{OF_t}{(1+r)^t} = \sum_{t=0}^n \frac{IF_t}{(1+r)^{n-t}} : (1+MIRR)^n$$

Дастлабки харажатларнинг копланиш даврийлиги (PP);

$$PP = IC : CF_t = ICCF_t, \quad PP = IC : CF_t = ICCF_t$$

Дисконтланган пул оқимлари хисоб китобларида дастлабки харажатларнинг копланиши (DPP);

$$POI = CF_t : IC = CF_t / IC$$

Рентабелликнинг уртача тортилган даражаси (ARR);

$$ARR = \frac{PN}{IC - RV}$$

-жадвал

Корхона бозор активлигини таҳлили

Кўрсаткичлар	Жорий давр	Ўтган давр	Ўзгариши
1. Корхонанинг соф фойдаси (минг сўм)	300000	365000	+65000
2. Эълон қилинган дивиденд суммаси (минг сўм)	165000	184000	+19000
3. Акцияларнинг сони, дона	150000	150000	-
4. Битта акциянинг номинал баҳоси (сўм)	5000	5000	-
5. Битта акциянинг бозор баҳоси (сўм)	6000	7000	+1000

6.Битта акцияга соф фойда (сўм)	2000	2433	+433
7.Битта акцияга дивиденд суммаси (сўм)	1100	1226	+126
8.Битта акциянинг потенциал даромадлиги (сўм)	0.33	0.34	+0.01
9.Битта акциянинг ҳақиқий даромадлиги (сўм)	0.22	0.24	+0.02
10.Битта акция курс баҳосининг ўзгариш коэффициенти	0.20	0.40	+0.20
11.Акцияларга тўланган дивидендларнинг салмоғи коэффициенти	0.55	0.50	+0.05

Корхонада битта акциянинг потенциал даромадлиги ўтган йилга нисбатан +0.01 даражага ўсган. Ҳақиқий даромадлиги эса +0.02 даражага, битта акциянинг курс баҳосининг ўзгариши коэффициенти эса +0.20 даражага, тўланган дивидендлар салмоғи коэффициенти +0.05 даражага ортган.

	Ўтган даврда	Ҳисобот даврида	Ўзгариши
Ликвидлик ва тулов лаёқати курсаткичлари:			
Соф активлар	7 745 794	10 124 233	+2 378 438
Ишчи капитал	2 216.2	9 843 925	9 841 708.8
Мутлак тулов лаёқати	0,371	0,641	0,270
Оралик тулов лаёқати	1,039	1,193	0,154
Жорий (умумий) тулов лаёқати	3,906	6,352	2,446
Молиявий барқарорлик курсаткичлари:			
Автономии коэффициенти	0,586	0,417	0,169
Капиталлашув коэффициенти	0,70	1,39	0,69
Инвестицияларнинг копланиш коэффициенти	0,94	0,92	-0,02
Фоизларнинг копланиш коэффициенти	1,65	1,06	-0,59
Молиявий карамлик коэффициенти	1,42	0,71	0,71
Мажбуриятларнинг ФСАТФ (ЕБИТДА)га нисбати коэффициенти	0,10	0,07	-0,03
Молиявий левериж	0,06	0,09	0,03
Ўз оборот маблағларининг нақдлиги	-2 474 393	-2 468 966	5427
Ўз ва узок муддатли маблағларнинг нақдлиги	2 201 552	9 835 046	7 633 493
Маблағларнинг жами нақдлиги	2 216 296	9 843 924	7 627 628
Рентабеллик ккурсаткичлари:			
Сотув рентабеллиги (ROS)	26.3	38.3	12.0
Активлар рентабеллиги(РАО)	3,8	4,0	0,2
Хусусий капитал рентабеллиги	6,5	9,6	3,1
Инвестицияланган капитал рентабеллиги(ROIC)	82,5	117,6	35,1
Иш активлиги курсаткичлари:			
товарлар	-	-	-
товар моддий захиралар	4,1	4,94	0,84
ишлаб чиқариш захиралари	4,1	4,94	0,84
дебиторлик мажбуриятлари	6,68	3,30	3,38
жорий активлар	1,12	0,44	0,68
асосий воситалар	0,47	0,49	0,02
номоддий активлар	8,06	15,0	6,94
капитал куйилмалар	1,18	3,29	2,11
узок муддатли активлар	0,32	0,41	0,09
жами активлар	0,25	0,21	-0,04

Хусусий капитал айланувчанлиги	0,43	0,51	0,08
Кредиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги	4,41	2,81	1,60
Бозор активлиги курсаткичлари:			
Битта акциянинг потенциал даромадлиги, сўм	54,27	104.12	49.85
Битта акциянинг ҳақиқий даромадлиги	484.24	534.12	49.88
Битта акция курс баҳосининг ўзгариш коэффициентлари	1.12	1.24	0.12
Акциялар бўйича тўланган дивидендларнинг салмоғи	15.8	25.8	10.0
Инвестицияларнинг самарадорлик курсаткичлари:			
Соф дисконтланган даромад (NPV);	1124	1245	121
Даромадлиқ индекси (PI);	0.125	0.253	0.128
Даромадлиқнинг ички нормаси (IRR, %);	0.145	0.312	0.167
Модифициялашган ички даромад нормаси (MIRR, %)	0.10	0.09	0.01
Дастлабки харажатларнинг копланиш даврийлиги (PP);	10	8	-2
Дисконтланган пул оқимлари ҳисоб китобларида дастлабки харажатларнинг копланиши (DPP);	0.21	0.23	0.02
Рентабелликнинг уртача тортилган даражаси (ARR).	4.6	6.2	1.6

Молиявий ҳисобот маълумотлари асосида корхона молиявий ҳолатини рейтинг баҳолаш

Молиявий ҳолатни рейтинг баҳолаш орқали турли ташкилот ва корхоналарнинг ўзора бир бирига нисбатан фаоллик даражасига баҳо берилади. ушбу жараёни, бир тизимга, тармоққа кирувчи корхоналарга нисбатан макро куламда ўрганиш масаласи сифатида караш мумкин.

Ушбу масала иккита жиҳат билан ҳарактерланади. Биринчи жиҳат бир нечта корхоналарнинг фаолиятини комплекс баҳолашнинг таҳлил этувчи томонидан таркибланган муҳим кўрсаткичлар тизимига таянган ҳолда таққослашни ва уларни даражалар бўйича кетма кетлигини белгилашни назарда тутати.

Иккинчи жиҳати корхоналар ўртасида эталон сифатида олинган бир нечта натижавий кўрсаткичларни таққослаш асосида утказиладиган жараёнлар назарда тутилади.

Биринчи жиҳатда рейтинг баҳолаш юзасидан кўрсаткичлар тизими турлича танланиши, иккинчи жиҳатда эса расмий белгиланган кўрсаткичлар тизимига таянилади.

Алоҳида молиявий ҳисобот тузувчи, тадбиркорлик субъекти сифатида фаолият юритаётган хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини рейтинг баҳолаш орқали таркиблаш бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг капиталлашув даражаси бўйича рақобатдошлигини аниқлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Ушбу тушунча бизнинг амалиётга илк бора олий таълимда, талабалар билимини баҳолашда қўлланиладиган усул сифатида фойдалиниб келинганлигини таъкидлаш лозим.

Бугунги кунда бухгалтер ва иқтисодчилар ушбу жароённинг ташкил этилишини нафақат назарий жиҳатдан балки уни амалий ифдаларида ҳам актив катнашмоқдалар

Рейтинг баҳолаш мақсадини корхоналар молиявий барқарорлигини баҳолаш орқали уларнинг рақобатчилилар ва бошқа субъектларга нисбатан қийсий ўрнини белгилаб бериш ташкил этади.

Рейтинг баҳолашнинг қуйидаги хусусиятлари таркибланади.

-Баҳолашда ишлатиладиган молиявий кўрсаткичлар расмий чоп этиладиган молиявий ҳисоботларда акс этган бўлиши лозим;

-Рейтинг баҳолашнинг кўрсаткичлар тизимини таркибига: фойдалилик кўрсаткичлари, бошқарувнинг самарадорлиги кўрсаткичлари, иш активлиги кўрсаткичларини, ликвидлилик даражасини ва бақарорлик кўрсаткичлари киритилади. Ҳар битта таркибда учтадан еттигача кўрсаткич катнашади;

-рейтинг баҳолашда барча таркиб кўрсаткичлар бўйича юқори даражага эга бўлган эталон корхона кўрсаткичи асос қилиб олинади;

-рейтинг баҳолаш асосида чиқариладиган хулоса молиявий ҳолат таҳлили хулосаларидан кескин фарқ этади. ва бунда корхонанини иқтисодий ривожланиш тенденцияларига муҳим аҳамият қаратилади.

Рейтинг баҳолашда катнашувчи коэффицент қуйидаги талабаларга жавоб бериши лозим

-максимал даражадаги ахборотликка эга бўлиши;

-бир тамонлама ҳарактерга эга бўлиши (масалан коэффицент ўсиши молиявий ҳолатни яхшиланишини ҳарактерлаши лозим)

-барча кўрсаткичлар микдорий минимал нормаларга эга бўлиши лозим

-расмий, чоп этиладиган молиявий ҳисобот маълумлтилари асосида ҳисобланиши лозим.

Рейтинг баҳолаш юзасидан аниқланадиган ва ҳисоб-китоб қилинадиангн формулани қуйидаги бирликлар нисбати орқали фиода этиш мумкин.

$R = \sum_{i=1}^n \frac{1}{L_i} \frac{K_i}{N_i},$	(2.16)
---	--------

Бунд L_i ,-рейтинг баҳолашда аниқланадиган курсаткичлар, N_i ,-коэффицентни норматив талаби, K_i ,-коэффицент $1/L_i^*$, N_i ,-индекс

Ушбу кўрсаткичнинг 1 дан кичкина бўлиши молиявий ҳолатни коникарсиз эканлигини ҳарктерлайди.

Рейтинг баҳолашда энг кўп қўлланилиладиган кўрсаткичлар қаторига қуйидаги кўрсаткичлар киритилади.Булар:

1.Уз маблағлари билан таъминланиш коэффиценти.

$$K_T = \text{Уз маблағлари манбаси (УММ)} + \text{Узоқ муддатли кредит ва қарзлар (УМКК)} - \text{Узоқ муддатли активлар (А)} / \text{Жами активлар (ЖА)} \quad (2.17)$$

Норма $K_T \geq 0.1$

2. Баланс ликвидлиги

$$K_T = \text{Жорий активлар (ЖА)} / \text{Жорий мажбуриятлар (ЖМ)} \quad (2.18)$$

Норма- $K_L \geq 0.1$

3. Авансланган капитал айланувчанлиги

$$K_a = \text{Сотишдан тушум} / \text{Авансланган капитал} * 365 \quad (2.19)$$

Норма- ≥ 2.5

4. Корхона бошқарувининг самарадорлиги

$$K_c = \text{Сотишдан олинган фойда} / \text{Сотишдан тушум} \quad (2.20)$$

Норма- $K_c \geq (r-1)$

5. Хусусий капитал рентабеллиги

$$K_k = \text{Солиқ тўловига қадар фойда} / \text{Хусусий капитал} \quad (2.21)$$

Норма- $K_a \geq 0.2$

Россия амалиётида кўп қўлланиладиган убу методик эндашув якунида рейтинг баҳоси қуйидаги формула асосида ҳисоб-китоб қилинади.

$$R = 2K_T + 0.1K_L + 0.08K_a + 0.45K_c + K_k \quad (2.22)$$

Ушбу амалиёт банкротликни, иқтисодий ночорликни аниқлашда хорижда қўлланиладиган моделларга ухшаб кетади.

Бухгалтерия баланси таҳлилини охириги босқичи - таҳлил натижаларини якуний хулосаларини чиқариш ва расмийлаштириш ҳисобланади.

Якуний хулосада, компания ва фирмаларни мулки, молиявий ҳолати, уларнинг манбаланиши, иқтисодий ва молиявий салоҳияти, фаолиятнинг якуний натижаси, фирма ва компания тўловга қобиллиги, ликвидлиги, молиявий мустаҳкамлик ва барқарорлигини ташхиси қўйилади.

Бу ташхис асосида - компания ва фирмаларнинг иқтисодий рейтинг баҳосини ҳам бериш мумкин. Компания ва фирмаларни бухгалтерия баланси асосида иқтисодий ва молиявий рейтингини аниқлашнинг услубий мезонларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- компания ёки фирмани иқтисодий ва молиявий салоҳияти;
- компания ёки фирманинг мулкӣ жамғармаси, активлар ва пассивлар реал қиймати;
- компания ёки фирманинг тўловга қобиллиги;
- молиявий натижа ва рентабеллиги
- компания ёки фирманинг молиявий мустаҳкамлиги ва барқарорлиги;

-компания ёки фирма маблағларини ҳаракатчанлиги (ликвидлилиги).

Жадвал

**Фирма ва компаниялар молиявий ҳисобот маълумотлари
ассосида молиявий ҳолатини рейтинг баҳолаш**

Курсаткичлар	Шартли бирлик	Утган йил	Ҳисобот йили	фарқи
Уз маблағлари билан таъминланиш коэффициенти	К _т	2.68	9.39	6.71
Баланс ликвидлиги	К _л	3.9	6.35	2.45
Авансланган капитал айланувчанлиги	К _а	0.72	0.23	0.49
Корхона бошқарувининг самарадорлиги	К _с	0.15	0.25	0.10
Хусусий капитал рентабеллиги	К _к	6.5	9.6	3.1
Рейтинг курсаткичи	R	12,3451	29,1459	16,8008

$$R_0 = 2K_t + 0.1K_l + 0.08K_a + 0.45K_s + K_k = 2 \cdot 2,68 + 0,1 \cdot 3,9 + 0,08 \cdot 0,72 + 0,45 \cdot 0,15 + 6,5 = 5,36 + 0,39 + 0,0576 + 0,0375 + 6,5 = 12,3451$$

$$R_1 = 2K_t + 0.1K_l + 0.08K_a + 0.45K_s + K_k = 2 \cdot 9,39 + 0,1 \cdot 6,35 + 0,08 \cdot 0,23 + 0,45 \cdot 0,25 + 9,6 = 18,78 + 0,635 + 0,0184 + 0,1125 + 9,6 = 29,1459$$

Корхонанинг молиявий, хўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари

Ракобатдош иктисодиётда хужалик субъектларининг хужалик молия фаолияти самарадорлигини ошириш асосий масала, муҳим мақсад ва ривожланишнинг бош омили сифатида қаралади. Шу сабабли ҳам таҳлил жарёнида асосий эътибор мавжуд ҳолат, унинг қутилишларини олдиндан башоратлашга алоҳида аҳамият қаратилади. Ишдаги камчиликлар, йул қуйилган хатолар, уларни олдини олиш йўллари, келажакдаги режаларни белгилаш барча бошқарув субъектларининг олдидаги мураккаб вазифа ҳисобланади.

Хужалик субъектлари молия-хужалик фаолияти самарадорлигини характерловчи курсаткичлар шу даражада қупки уларни бир тизимга солмасдан бошқарув самарадорлигини таяминлаб булмайд.

Молия-хужалик фаолияти самарадорлиги ва натижавийлигини молиявий ҳисоботларда акс этган маълумотлар асосида қуйидаги курсаткичлар тизимини шакллантириш мумкин

**Молиявий, хужалик фаолияти самарадорлиги ва натижавийлигини
характерловчи курсаткичлар тизими**

Бухгалтерия баланси (активлар, капитал ва мажбуриятлар), молиявий натижалар тугрисидаги хисобот маълумотлари асосида аникланидиган курсаткичлар			
Узок муддатли активлар ва улардан самарали фойдаланишни тахлили	Жорий активлар ва улардан самарали фойдаланишни тахлили	Уз маблаглари манбаси ва улардан самарали фойдаланишни тахлили	Мажбуриятлар ва улардан самарали фойдаланишн тахлили
Асосий воситалар кайтими	ТМЗ кайтими	Хусусий капитал айланувчанлиги	Мажбуриятлар айланувчанлиги
Асосий воситалар сизими	ТМЗ сизими	Хусусий капитал айланиш даври	Мажбуриятлар айланиш даври
Ноддий активлар кайтими	ТМЗ айланувчанлиги	Хусусий капитал рентабеллиги	Кредиторлик мажбуриятлари айланувчанлиги
Номоддий активлар сизими	ТМЗ айланиш даври		Кредиторлик мажбуриятлари айланиш даври
Капитал куйилмалар кайтими	Дебиторлик мажбуриятлар айланувчанлиги		
Капитал куйилмалар сизими	Дебиторлик мажбуриятлари айланиш даври		
Узок муддатли активлар айланувчанлиги	Жорий активлар айланувчанлиги		
Узок муддатли активлар айланиш даври	Жорий активлар айланиш даври		
Асосий воситалар рентабеллиги			
Ишлаб чиқариш рентабеллиги			
Молиявий хисоботлар ва қушимча манбалар асосида аникланадиган самарадорлик ва натижавийлик курсаткичлари			
Инсон капитали самардорлиги	Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлиги	Инновацион самарадорлик	Энергия самарадорлиги
Мехнат унумдорлиги даражаси	Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражаси	Инновацион маҳсулотнинг жами маҳсулотдаги улуши	Маҳсулотнинг энергия сизи
Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг мехнат сизими		Инновацион маҳсулот рентабеллиги	Энергия харажатларининг жами харажатлар таркибидаги салмоғи
		Инновацион харажатлар салмоғи	Энергиядан тақрор фойдаланиш даражаси

Молиявий, хужалик фаолияти самарадорлигини оширишда инновацион жараёнлар муҳим роль уйнайди. Ишлаб чиқаришни модернизациялаш (техник - технологик янгиланиш), инновацион маҳсулотлар, иш ва хизматлар ҳажмини ошириш, бошқарувда янгича услуб, тартибларни жорий этиш рақобатдош иқтисодиётда яшаб қолиш ва обрў топишнинг зарурий шартлари ҳисобланади. Шу сабабли ҳам таҳлилда инновацион фаолият ва унинг самарадорлигини баҳолашга алоҳида урғу берилди.

Комплекс таҳлил этишда хужалик юритувчи субъектларнинг молиявий, хужалик фаолияти самарадорлигини ошириш юзасидан тугри қарорларга келишда қуйидаги талабларга тула амал этиш лозим:

-активлар, пассивлар, ўз сармоёси, даромадлар, харажатлар, хўжалик операциялари ва воқеалар бухгалтерия ҳисобида бу ҳаракатлар юзасидан пул маблағлари ёки эквивалентлари олинган ёхуд тўланган пайтда эмас, балки шу ҳаракатлар содир этилган (ёки ҳақиқатда олинган) пайтда акс эттириладиган ахборотлар ишончлигини ошириш лозим;

-хўжалик юритувчи субъект доимий ҳаракат қилишини ва узок муддат давомида ўз фаолиятини давом эттиришини, яъни хўжалик юритувчи субъектнинг ўзини тугатишига ёки ўз фаолияти соҳасини қисқартиришга эҳтиёжи йўқлигини тامينлаш лозим;

-ахборотларда муҳим хато ёки ғаразлиликлар бўлмаслиги ва лозим;

-молиявий ҳисоботда активлар ва даромадлар нархининг оширилиб юборилишига ва мажбуриятлар ёки харажатлар баҳоси камайтирилишига йўл қўйилмаслиги лозим;

-молиявий ҳисоботлардаги ахборотлар фойдали ва мазмунли бўлиши учун улар турли ҳисобот даврларидаги ахборотларга қиёсланадиган бўлиши, янглишлардан холи бўлиши зарур;

- ҳисобот даврида олинган даромадларга асос бўлган харажатларгина молиявий ҳисоботларда акс этиши лозим;

-фойдаланувчиларнинг молиявий ҳисоботлардаги ахборотларга таяниши ва улар асосида қабул қиладиган иқтисодий қарорлари тула асосли бўлиши лозим.

Молиявий хужалик фаолияти самарадорлигини оширишда молиявий ҳисоботларнинг комплекс таҳлили юзасидан муҳим тадбирлар сифатида қуйидагиларни таркиблаш мумкин:

-активлар, тушум, фойданинг усишини тامينлаш, улар уртасидаги узвий боғлиқликдаги ижобий натижага эришиш;

-молиявий барқарорликни тامينлаш ва ўстириш;

-туловга қобиллик ва ликвидлик курсаткичларда ижобий фаркланиш;

-капитал ва пул оқимларида ижобий фаркланишларга эришиш;

-иқтисодий ночорликни олдини олиш ва молиявий соғломлаштириш;

-иш ва бозор активлигини ошириш;

-иқтисодий, молиявий салоҳиятни ошириш чора тадбирларини куриш;

-рейтинг баҳолаш ва қиёсий таҳлилга муҳим аҳамият қаратиш лозим.

Молия хужалик фаолиятининг самарадорлигини тамишлашнинг барча омиллари албатта куйи бугиннинг натижаларига таянади. Шу сабабли ҳам бошқарувда купрок куйи бугинлар иш самарасига ва натижавийлигига ахамият каратиш лозим. Яъни комплекс иктисодий тахлилни амалга ошириш лозим.

Молиявий ҳисоботлар тахлили асосида хўжалик субъектлари молиявий ҳолатига комплекс баҳо бериш бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш

Молиявий ҳисоботлар асосида хужалик субъектлари молиявий, хужалик фаолиятининг муайян санага булган ҳолати ва унинг келгусидаги кутилишлари баҳоланишини имкони тугилса тахлил этиш орқали уларнинг тактик бошқариш юзасидан муҳим иктисодий, молиявий карорлар қабул қилиш имкони тугилади. Бу эса бизнес юритишда ва унинг самарадорлигини тамишлашда энг муҳим масала ҳисобланади. Молиявий ҳисоботларни тузиш ва такдим этишдан купинча тадбиркорлик субъектлари қарши томоннинг манфаатларига ишловчи тартиб сифатида, шу билан бирга юқори маъмурий харажатларга олиб келувчи номақбул иш сифатида қараб қелишади. Аслида ундай эмас. Молиявий ҳисоботларни тузишдан биринчи навбатда молиявий ҳисоботларни тузувчи субъектлар манфаатдорлар. Рақобатдош иктисодиётда, жоҳон иктисодиётига глабаллашув жараёнида молиявий ҳисоботларни тузиш ва такдим этиш тартибларида жуда куп ўзгаришлар қилинди. Қонунчилик нормалари такомиллаштирилди. Лекин шу билан биргаликда улардаги ахборотларни урганиш ва тахлил этишда ҳалига қадар соҳода жиддий муаммоларга дуч қелинмоқда. Бу бир жихатдан табиий ҳол ҳисобланади. Негаки мулкнинг сақланиш қоидаси тартиб таомилларига бўйсундирилган ҳисоб ва ҳисоботлаш таомиллари бугун қескин тартибда жаҳонда амал этаётган фойда ва зарарларни тугри аниқлашнинг яғона тартибларига бўйсунмоқда.

Молиявий ҳисоботлар-хужалик субъектларининг молиявий аҳволи, унинг ҳисобот давридаги фаолиятининг молиявий натижаси ва пул маблағларининг айланиши тўғрисидаги ахборотни жамловчи молиявий ҳисоботнинг таркибий қисмлари саналади. Уларнинг қуйидаги турларини таркиблаш мумкин:

- молиявий аҳвол ҳақида хабар берувчи бухгалтерия баланси
- ҳисобот давридаги молиявий натижа ҳақида хабар берувчи молиявий натижалар тугрисидаги ҳисобот
- пул маблағларининг айланиши тугрисидаги ахборот берувчи пул оқими тугрисидаги ҳисобот

Молиявий ҳисоботларни комплекс тахлилида энг муҳим эътибор мавжуд иктисодий ресурслардаги потенциал ўзгаришларини баҳолашга қаратилади. Бу аввало, хужалик юритувчи субъектларнинг мавжуд ресурслар

базасида пул маблағлари тўплай олишини олдиндан прогнозлаш учун зарурдир.

Комплекс таҳлилда бир хил ҳолатлар (активлар, капитал ва мажбуриятлар, молиявий натижалар)нинг ҳар хил жихатларини акс эттирувчи (пул оқимлари, хусусий капитал)хисобот шакллари ахборотларига таянилган ҳолда ҳулосалар чиқарилади, бошқарув қарорлари тайёрланади, реализация қилинади, натижалар қайта баҳоланади.

Молиявий ҳисоботнинг комплекс таҳлили юзасидан назарий ва амалий ишланмалар натижаси сифаида қуйидаги муҳим тавсияларни тузиб чиқишимиз мумкин:

1. Вазифаларнинг қуйилиши ва ҳал этилиши юзасидан молиявий ҳисоботлар таҳлилининг экспрес таҳлил, комплекс молиявий таҳлил, молиявий таҳлил, танлама молиявий таҳлил, даврий молиявий таҳлил турларини ажратиш лозим.

Экспрес таҳлилда -қиска даврийликда (1, 2 кун оралигида) молиявий ҳисобот ахборотлари асосида қорхона молиявий ҳолати ва натижавийлигини қиска, алоҳида мавзулар доирасида таҳлил этиш амалиёти назарда тутилади.

Комплекс таҳлилда (3-4 ҳафта оралигида) молиявий ҳисобот ва бошқа манбаалар асосида қорхона молиявий ҳолати ва натижавийлигини тулик баҳолаш, таҳлил этиш назарда тутилади.

Молиявий таҳлил – комплекс урганишнинг муҳим қисми сифатида бизнес жараёнлари (таъминот, ишлаб чиқариш, сотиш, маркетинг, менежмент, молиявий, ходимлар таркиби ва х.к.) самарадорлигини баҳолашни характерлайди.

Танлама молиявий таҳлил- алоҳида олинган объект, мавзу, муаммо ва унинг амалий ечимларини бериш юзасидан утқазиладиган таҳлил тури ҳисобланади.

Даврий молиявий таҳлил-бошқарув самарадорлигини ошириш юзасидан қўйилган мақсадларга эришиш юзасидан утқазиладиган таҳлил ҳисобланади.

3. Молиявий ҳисоботларнинг комплекс таҳлилида шунингдек, ретроспектив, қиёсий, перспектив таҳлил турларини ҳам таркиблаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ретроспектив таҳлил – чораклик молиявий ҳисоботлар маълумотлари асосида утқазиладиган молиявий ҳолат ва натижавийликнинг таҳлилидир.

Қиёсий таҳлил режага ва бошқа ҳужалик субъектларига нисбатан

Перспектив таҳлилда молиявий ҳолат ва натижавийликнинг келгусидаги қўтилишлари баҳоланади.

4. Комплекс молиявий таҳлилни амалга оширишда зарурий ахборотлар базасининг чекланганлиги муаммоси таҳлилни тулик ва кенг қамровли утқазишга тускинлик қилади.

Тузиладиган молиявий ҳисоботларда (1996 йил, 2016 йилларда қабул қилинган қонунлар, молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш тартибларидаги турли ўзгаришлар туфайли) молиявий ҳисоботларда айрим

тур ахборотларнинг тушириб колдиришлари (асосий воситалар харакати, мажбуриятлар, молия-хужалик фаолияти натижалари) молиявий тахлилнинг ахборот таминостида ҳам сезиларли муаммоларга олиб келмоқда. Шу сабабали ушбу каторларга тегишли булган манбаларни бир хил жихатнинг хар хил куринишлари сифатида уз урнида колдириш мақсадга мувофик хисобланади.

Молиявий хисоботларнинг комплекс тахлили юзасидан методологик асос сифатида ягона тартибни белгилаш юзасидан махсус курсактчмалар ишлаб чиқиш ҳам соҳада ишлар ривожини ва тасирчанлигини таминлашнинг муҳим омили хисобланади. Яъни, тадбиркорлик субъектларида бизнес самарадорлигини баҳолаш, тахлил этишнинг ягона мезонлар тузилмас экан масаланинг ижобий ечимига чиқилмайди.

5. Комплекс молиявий тахлилда айрим курсаткичларни баҳолаш имкони йук. Масалан, шахсий таркиб ва уни иш унумини, бозор фаоллигини, инновацион ва инветицион фаолият самарадорлигини баҳолаш имконини берувчи маълумот манбалар кузатилмади. Яъни, ушбу маълумотларни молиявий хисоботлардан олиш имкони йук. Шу сабабли ҳам комплекс тахлил этишда купинча ички молиявий тахлил ва йиллик молиявий хисоботларнинг тулик тузилиши даврига нисбатан утказиш амалиёти қисман йулга қуйилган. Чораклик молиявий хисоботлар бўйича комплекс тахлилни амалга ошириб булмайди. Негаки, пул окимлари ва хусусий капитал тугрисидаги хисобот шакллари йиллик муддатда тузилади. Пул окимларини нафақат чораклик, балки ойлик, декадалик ва кунлик урганишларнинг зарурияти ҳам жуда юкори. Лекин, амалдаги тартибларда уларни урганиш имкони деярли йук.

6. Комплекс молиявий тахлилдаги энг долзарб ечимлардан биттаси тадбиркорлик субъектлари молиявий ҳолати ва натижавийлигини рейтинг баҳолаш амалиётини белгилаш ва жорий этиш масаласидир. Рейтинг баҳолаш амалиётини жорий этиш уларнинг қиёсий тахлилинини йулга қуйиш имконини ҳам беради. Бу борада қилинадиган ишлар афсуски галдаги вазифа сифатидагини ортга сурилмоқда. Менежерлар корхонадаги реал молиявий ҳолат ва натижавийликни рақобатдошлари хисобланган корхоналарга нисбатан қай ҳолатда эканлигини билиши, курсаткичлардаги ижобий силжишлари ҳақида ахборотларни билишга қизиқади. Амалда эса бундай ахборотларни олиш ва расмий элон қилиш тартиблари белгиланмаган.

7. Комплекс тахлилда асосий муаммоларнинг ечими тула имкони булади қачонки норматив ҳуқуқий нормалар ишлаб чиқилса ва амалиётга жорий этилса. Бу борада, Ўзбекистонда корпоратив бошқарувга доир дастлабки нормалар эндигина белгиланганлигини алоҳида қайд этиш лозим. Жумладан, “Давлат улуши булган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хужалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тугрисида”ги вазирлар маҳкамасининг қарори шулар жумласидандир.

Ўзбекистон темир йўллари АЖ нинг жамланган бухгалтерия баланси

Кўрсаткичлар	2017 -2018 йй.				
	01-январ 2017 йил	01-апрел 2017 йил	01-июл 2017 йил	01-окт 2017 йил	01-январ 2018 йил
АКТИВ					
1. Узоқ муддатли активлар	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Асосий воситалар бошланғич қиймати	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Асосий воситалар эскириш қиймати	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Асосий воситалар қолдиқ қиймати	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Номоддий активлар қолдиқ қиймати	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Капитал қўйилмалар	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Бошқа узоқ муддатли активлар	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2. Жорий активлар	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ишлаб чиқариш захиралари	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Келгуси давр харажатлари	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Пул маблағлари	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Бошқа жорий активлар	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738
Дебиторлар, жами	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Шу жумладан:					
Харидор ва буюртмачилар билан хисоб-китоблар	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Бюджетга аванс тўловлари	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Актив бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
ПАССИВ					
	01-январ 2017	01-апрел 2017	01-июл 2017	01-окт 2017	01-январ 2018
1. Ўз маблағлари манбаси	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Устав капитали	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Резерв капитали	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Тақсимланмаган фойда	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Бошқа манбалар	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Мажбуриятлар	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Узоқ муддатли банк					

кредитлари ва қарзлари	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Бошқа мажбуриятлар	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Кредиторлик мажбуриятлари, жами	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Шу жумладан:					
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга мажбуриятлар	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Бюджетга мажбуриятлар	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Баланс пассиви бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботи (2016-2017 йй.)

Кўрсаткичлар	2017 -2017 йй.				
	2016 йил якуни	2017 йил 1-чорак	2017 йил ярим йиллик	2017 йил 9-ойлик	2017 йил якуни
Махсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соф тушум (без НДС)	3 362 225 550	962449671	2 062 793 894	3 361 281 410	5 180 801 340
Сотилган махсулот (товар, иш ва хизмат) ларнинг таннари	2 474 622 038	676792767	1 413 833 443	2 158 959 186	3 191 287 162
Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси	887 603 512	285656904	648 960 451	1 202 322 224	1 989 514 178
Давр харажатлари	568 302 199	149606662	337 213 324	522 133 651	752 744 444
Бошқа операцион харажатлар	135 306 333	42700941	88 277 232	127 317 691	178 630 359
Асосий фаолиятнинг фойдаси	454 607 646	178751183	400 024 359	807 506 264	1 415 400 093
Молиявий фаолият бўйича харажатлар	159 047 300	72550196	299 000 576	713 878 898	833 455 050
Молиявий фаолиятнинг даромадлари	269 112 080	205868818	233 127 682	494 355 483	506 789 162
Даромад (фойда) солигини тулагунга кадар фойда	564 672 426	312069805	334 151 465	587 982 849	1 088 734 205
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар	0	0	0	0	0
Даромад (фойда) солиги	16 304 363	8649337	9 717 680	16 859 555	30 730 577
Фойдадан бошқа солиқлар ва йигимлар	40 674 456	24155466	25 554 620	45 015 196	83 965 344
Ҳисобот даврининг соф фойдаси	507 693 607	279265002	298 879 165	526 108 098	974 038 284

9. Молиявий ҳисоботларни таҳлил этишда ахборот технологияларидан фойдаланиш ва уларнинг дастурий таъминоти

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар.

Молиявий ҳисоботлар таҳлилида ахборот технологияларнинг фойдаланишнинг муҳим жихатлари.

Молиявий ҳисоботлар таҳлилининг дастурий таъминоти ва улардан фойдаланиш имкониятлари. Молиявий ҳисоботлар таҳлилида Finanalitik, Audit-Ekspert, 1S: Prof. Buxgalteriya, дастурий маҳсулотлари Microsoft Excel жадвал процессори имкониятларидан фойдаланиш.

Дастурий таъминотларнинг аналитик имкониятларининг қиёсий таҳлили.

Хўжалик молия фаолияти таҳлилининг алоҳида объектлари ва уларнинг дастурий таъминоти: инвестицион лойихалар, молиявий режалаштириш ва х.к.

Молиявий ҳисоботларни таҳлил этишда ахборот технологияларидан фойдаланиш ҳамда уларнинг дастурий таъминоти бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш.

Мавзу бўйича нашр қилинган адабиётларнинг назарий таҳлили ва амалиётдаги муаммолар

жадвал

Дастурий таъминотлар ва уларнинг муҳим жихатлари

Дастурлар	Дастур таснифи
«Audit Expert»	<p>«Audit Expert» – корхона молиявий ҳолатини баҳолаш, диагностика қилишнинг аналитик тизими.</p> <p>Ахборот таъминоти сифатида бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот.</p> <p>Чуқурлаштирилган таҳлил юзасидан қўшимча манбалардан ҳам фойдаланилади(фойданинг ишлатилиши, мулк ва мажбуриятлар ҳақидаги, бухгалтерия ҳисобининг бошқа маълумотлари.</p> <p>Таҳлил натижалари бўйича бир пайтнинг ўзида аналитик экспертлик хулосалари берилади. Графиклар, диаграммалар ва жадваллардан иборат бўлган ҳисобот тайёрлаб беради.</p>

<p>«ИНЭЖ Аналитик»</p>	<p>–</p> <p>Корхона молия хўжалик фаолиятининг кенг қамровли таҳлилини амалга оширишда кенг қўлланилади.</p> <p>Кўрсаткичлар тизимининг кўплиги ва деталлиги билан муҳим дастур ҳисобланади.</p> <p>Халқаро амалиётдаги Альтман, Бивер коэффицентларини билан бойитилган.</p> <p>Пул оқими таҳлилига муҳим аҳамият қаратилган.</p> <p>Зарарсизлик нуқтасини аниқлаш, бошқарув ходимлар иш сифатига, ходимлар меҳнат унуми, ишлаб чиқариш хажми, сотиш хажми, баҳо белгилаш, баҳо олиш, ресурслардан самарали фойдаланиш ҳолатига баҳо олиш, харажатларни тақсимлаш алгоритми мавжудлиги билан фарқланади.</p> <p>Молиявий ҳисоблар ва молиявий ҳолат таҳлилини комплекс баҳолаш имконияти юқори.</p> <p>Турли тилларда маълумотларни тайёрлаш мумкинлиги.</p> <p>Дастурдан турли мулкчилик шаклидаги ва фаолияти турлича бўлган барча корхона ва ташкилотларда ҳам фойдаланиш мумкин.</p>
<p>«Альт Финансы»</p>	<p>–</p> <p>Корхона фаолиятини комплекс баҳолаш дастури. Асосий жиҳатлари ривожланиш тенденцияларини баҳолашга, режалаштиришга, башоратлашга қаратилган.</p> <p>Молиявий ҳолат таҳлилини деталлашган алгоритмига қаратилган. Корхонаниннинг молиявий ҳолатига, уларни молиявий сорғломлаштиришга, банкротлигини аналитик, инвестицион лойиҳаларни экспертиза қилишга муҳим урғу берилган.</p> <p>Энг муҳим кўрсаткичлар сифатида молиявий ҳолатнинг ликвидлик, тўловга қобиллик, айланувчанлик, молиявий баққарорлик, рентабеллик, молиявий ресурслар самарадорлиги кўрсаткичлари олинган.</p> <p>Кўпроқ кичик ва ўрта бизнес вакилларида кенг қўлланилади.</p> <p>Банклар фаолиятида миқдорларнинг кредитга лаёқатлигини баҳолашда ҳам кенг қўлланилади.</p>
<p>«Financial Analysis»</p>	<p>Дунёдаги биринчи ва ягона текинга олиб фойдаланиш мумкин бўлган дастур.</p> <p>Молиявий ҳисобнинг “Бухгалтерия баланси” ва “Молиявий натижалар тўғрисида”ги ҳисобот ва бухгалтерия баланси га иловалар асосида ишлайди ва кенг қамровли молиявий ҳолат таҳлилини амалга ошириш имконини беради.</p> <p>Молиявий ҳолатнинг барча кўрсаткичлари бўйича</p>

	<p>норматив кўрсаткичлар белгиланган ва уларга нисбатан ўзгаришларни баҳолаш орқали корxonанинг жорий молатига баҳо бериш ва уни келгусидаги ривожлантириш стратегияларини белгилаб олишда жуда қулай дастур ҳисобланади.</p> <p>Молиявий ҳисоботнинг миллий ва халқаро стандартларига тўла мос тушади.</p>
<p>“ФинЭк Анализ”</p>	<p>Молиявий ҳолат ва бошқарув таҳлилининг автоматлаштирилган тизими.</p> <p>40 дан ортиқ аналитик бўлимлардан иборат. Хар битта бўлим бўйича алоҳида хулосалар тайёрлаш имконияти мавжуд.</p> <p>Дизайни ўта юқори ва ишлаш асон.</p> <p>Кўрғазмалар шаклда турлича аналитик ишланмалар яратиш мумкин.</p> <p>Энг кўп фойдаланилади аналитик дастурий таминоти ҳисобланади.</p> <p>Олий талим муассасалари ўқув жараёнларида ҳам кенг фойдаланилади.</p>

Амалиётдаги муаммолар:

1. Дастур тилларини ўрганиш учун она тилимизда китоблар (манбаълар) етишмайди. Вахланки кўпчилиги рус ёки инглиз тилларида бундай манбаларни жуда кўп учратиш мумкин.

2. Дастур тилларини ўрганиш имкониятлари ҳам чекланган. Юқори касб маҳоратига эга бўлган бухгалтерлар истаганча топилади, лекин уларнинг дастур тилларини, компьютер саводхонлиги жуда паст даражада. Дастурчиларимиз эса бухгалтерия ҳисобини муҳим ва нозик жихатларини билишмаслиги ишни бир қадар мураккаблаштиради. Уларни ўқитиш ва қайта тайёрлаш масаласи ҳам жуда муаммо.

3. Соҳага оид қонунчилик нормалари жуда тез ўзгаради. Шу сабабли кўпинча оддий дастурлардан фойдаланиш қулайлик туғдиради. Бухгалтерларнинг асосий кўллайдиган 1-С дастурий таминоти ҳам рус тилида юритилади. Кўпинча махсус амаллар MS Excel да амалга ошириб келинмоқда.

4. Дастурий таминотларда БХМС талаблари ва МҲХС талабларини ўзида тўла ифода этувчи аналитик жараёнлар алгоритминини шакллантиришнинг ягона методикаси яратилмаган. Турли дастурларда турлича ёндашувлар мавжуд.

5. Молиявий ҳисоботларни таҳлилда комплекс ва тематик ёндашувларни мувофиқлаштириш имкониятларининг йўқлиги ҳам ишлар сифатига кучли таъсир этишини кўриш мумкин.

6.Молиявий ҳисоботларни таҳлил этишда дастурий таминолардан фойдаланишда якуний хулосаларни мантиқий ва узвийликда ягона асосга келтириш имкониятлари чекланган.

7.Дастурий таминоларни бир пайтнинг ўзида бошқа дастурий таминолар билан узвийлигини тамишлаш имкониятлари чекланган.

8.Дастурий таминоларни йирик ва кичик бизнес вакиллари учун махсус нормаларини ажратиш ва тузиш талаб этилади.

9.Дастурий таминоларни соҳа мутахассисликларида ўқитиш ва уларнинг амалиётини ташкил этишда ўқув режалари ва амалий машғулотларни олиб бориш даржаси тўғри ташкил этилмаган ва бази холларда умуман йўлга қўйилмаганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин.

1. Молиявий ҳисоботлар таҳлилида ахборот технологияларнинг фойдаланишнинг муҳим жиҳатлари

Корхоналар молиявий-ҳўжалик фаолияти таҳлилини замонавий таҳлилини ташкил этиш, йўлга қўйиш ва юритишни компютер техникаларисиз ва дастурий таминоларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бугун дунёда кечаётган воқеа-ҳодисалар, жамиятдаги янгилик ва ўзгаришлардан хабардор бўлиш, ахборот олиш ва алмашишда компютер технологиялари, интернетдан фойдаланиш шунчалик кенг оммалашмоқдаки ундан фойдаланиш инсоннинг ҳаёт мазмунини тубдан ўзгартириб юбормоқда.

Нафақат миллий иқтисодиёт балки жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви нафақат иқтисодиётимизнинг тармоқлари ва соҳаларини халқаро андозалар асосида ривожлантиришга балки аҳоли турмуш тарзини янада яхшилашга ҳам замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг жадал суръатлар билан жорий этишни талаб этмоқда.

Молиявий таҳлил ахборот технологияларидан фойдаланиш хўжалик-молиявий фаолиятидаги салбий ҳолатларни ўз вақтида олдини олиш, ички хўжалик захираларини аниқлаш ва сафарбар қилиш, тезкор раҳбарлик ва бошқарув учун зарур бўлган тўлиқ ва ишончли ахборотини шакллантириш, шунингдек мол етказиб берувчилар, харидорлар, кредиторлар, солиқ ва молия идоралари, банклар ва бошқа манфаатдор ташкилотлар ҳамда шахслар билан бўладиган муносабатларда ижобий натижаларга эришишнинг муҳим омили деб қаралади.

Молиявий ҳисоботлар таҳлилида ахборот тизимларидан фойдаланиш куйидаги ҳоссалар билан характерланади:

- ✓ ҳар қандай ахборот тизими, тизимни ташкил этишнинг умумий принципи асосида таҳлил қилинади ва бошқарилади
- ✓ ахборот тизими динамик кўринишга эга бўлиб, ривожланувчи тизим ҳисобланади
- ✓ ахборот тизимининг маҳсулоти ҳам ахборот ҳисобланади
- ✓ ахборот тизимини одам-компютер тизими кўринишида тасаввур қилиш лозим

Молиявий ҳисоботлар таҳлилида ахборот тизимларини ҳаётда қўллаб қандай натижалар олиш мумкин:

- ✓ математик метод ва интеллектуал тизимларни қўллаб, бошқаришнинг оптимал вариантларини олиш.
- ✓ тизимни автоматлаштириш натижасида ишчиларнинг вазифаларини енгиллаштириш.
- ✓ энг тўғри ахборотга эга бўлиш.
- ✓ ахборотларни қоғозда эмас балки магнит ёки оптик дискларда сақлаш
- ✓ маҳсулот ишлаб чиқариш сарф харажатларини камайтириш.
- ✓ фойдаланувчилар учун қулайликлар яратиш.

Ахборотларга ишлов бериш инсон томонидан компютер техникалари ва ҳисоб-китоб алгоритмининг юксак намунаси бўлган дастурий таминолардан фойдаланилган ҳолда амалга оширилади. Бу жараён якунида ишлаб чиқаришни, тижоратни мақсадли бошқаришнинг аниқ қарорлари қабул қилинади ва истиқболдаги ривожланиш стратегиялари тузиб чиқилади.

Ахборот тизими деганда ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш, фойдаланиш, сақлаш, химоялаш ва ҳ.к бирликларни бутун бир мажмуидан иборат бўлган мураккаб объект тушунилади. Ушбу объектга тегишли ахборотларни таҳлил этиш орқали бошқарув қарорлари тайёрланади, объектни ўзгартириш тактикалари белгиланади.

Корхоналарда фаолиятини таҳлил қилишнинг ахборот технологияларига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Корхоналар фаолиятини таҳлил этишнинг дастурий таминоталари

Статистик маълумотларни қайта ишлаш дастурлари	Оптималлаштириш масалаларини ечиш дастурлари	Корхона бизнес жараёнларини моеллаштириш дастурлари	Бухгалтерия маълумотларини қайта ишлаш дастурлари
Excel	Excel	Rational Rose	1С.
SPSS	LPX88	BP Win	БЭМ
Statistica	Mathlab	EDEF0 01	UzASBO
Stata	Mathcad	EDEF0 01	
TSP		EDEF0 01	
Eveiws			

Ташкилотни бошқариш тузилмаси Ахборот тизимини яратиш, ташкилотнинг бошқарув тузилмасини таҳлил қилишдан бошланади Бошқариш деганда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш функцияси билан, қўйилган мақсадга эришиш тушунилади:

Ташкиллаштириш – норматив ҳужжатлар комплекси ва ташкилий тузилмани ишлаб чиқиш; штат жадвали, бўлимлар, лабораториялар ва ҳ.к.

Ҳисобга олиш – бу функция фирма ёки ташкилот кўрсаткичларининг метод ва формаларини ишлаб чиқади. Масалан; бухгалтерия ҳисоботи, молиявий ҳисоб-китоб, бошқарув ҳисоботи ва бошқалар.

Таҳлил (анализ) – режалаштирилган вазифаларни қай даражада бажарилганлигини аниқлайди.

2. Молиявий ҳисоботлар таҳлилининг дастурий таъминоти ва улардан фойдаланиш имкониятлари. Молиявий ҳисоботлар таҳлилида Finanalitik, Audit-Ekspert,1S: Prof. Vuxgalteriya, дастурий маҳсулотлари Microsoft Excel жадвал процессори имкониятларидан фойдаланиш. Дастурий таъминотларнинг аналитик имкониятларининг қиёсий таҳлили

Аналитик жараёнлар бошланар экан биринчи навбатдаги масала уни қандай ўтказиш масаласига қаратилади. Агар корхона молиявий ҳолатини ва унинг кутилишларини баҳолашнинг ягона услубиёти яратилган ва уни амалга оширишнинг дастурий таъминоти мавжуд бўлса мазкур жараён соатдай ишлаши мумкин эди. Афсуски, бундай ҳолат молиявий ҳисоботлар таҳлилининг барча масалаларини тўла қамраб олаолмайди.

Шу сабабли, кўпинча ушбу жараён махсус топшириқлар асосида айрим субъектлар (бухгалтерлар, менежерлар, аналитиклар) томонидан амалга ошириб келинмоқда.

Молиявий ҳисоботлар таҳлилида кўрсаткичлар, молиявий коэффициентлар турлича номланиши туфайли уларнинг ягона дастурий таъминотини яратиш имконияти ҳам чекланган. Шу билан бирга амалдаги тартибларда ушбу кўрсаткичлар “ўсган”, “камайган”, “ижобий ўзгариш”, “салбий ўзгариш”, “бу яхши”, “бу ёмон” каби сўзларнинг ишлатилиши миждозга мақбул вариант эмас. Шу билан бирга, дастурий таъминотларда аналитик ҳисоб-китобларнинг матнли изохли, таҳлил натижалари юзасидан хулосалар берилиши ҳам миждозлар талабига тўла мос тушмайди.

-жадвал

"Ваш финансовый аналитик" вақт интервалининг тақсимланиши ва ишлар мазмуни

Амалга ошириладиган ишлар мазмуни	Қанча муддат кетиши	Иш мазмуни
Молиявий ҳисобот маълумотларини компютерга киритиш	2-15 минут	БХМС, МҲҲС асосида тайёрланган барча ҳисобот шакллари манбага киритилади: Бухгалтерия баланси Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот Пул оқими Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот шакллари
Аналитик ҳисоб-китоблар ва хулосалар	20 - 40 сония	Компютер томонидан молиявий ҳисобот маълумотлари асосида барча аналитик ҳисоб-китоблар амалга оширилади ва натижалари чиқарилади. Барча жадвал, график, чизма ва диаграммалар экранда акс этади. Дастур ҳеч қандай билим талаб этилмайди, барча

		жараёнларни компьютер ўзи мустақил бажаради.
Таҳлил натижаларини чоп этиш ва расмийлаштириш	2-5 сония	Молиявий ҳолат ҳақида кенг қамровли ҳисоботга эга бўлинади. Ҳисобот ҳеч бир маҳоратли аналитикнинг мустақил таёрлаган ҳисобтидан фарқ этмайди. Ўйлашга ҳам компьютер зиммасига юклатилади.

Молиявий ҳисоботлар таҳлилида компьютер техникаларидан фойдаланиш нафақат аналитик иш самарадорлигини ошириш балки фаолият самарадорлигини йўлга қўйишда ва келгусида янада ривожланишини белгилашда ҳам муҳим масала ҳисобланади.

Бу аналитик жараёнларга кетадиган қат сарфини камайтиришга, маблағларни иқтисод қилишга, хаото ва камчиликларга йўл қўймасликка, аниқликни оширишга ҳам имкон беради.

Компютер дастурлари асосида молия-хўжалик фаолиятини ўрганиш ва баҳолаш иқтисодчилар, бухгалтерлар, менежерларнинг энг сермазмун ишига айланиб улгурган дейиш мумкин.

Ҳозирги компьютер дастурлари нафақат ахборотларга эга бўлиш балки инсон факторини аралашувисиз бошқарув қарорларини тайёрлашни ҳам амалга оширишга имкон беради.

Молиявий ҳисоботлар таҳлили юзасидан "ИНЭК-Аналитик", "Expert-systems", "Audit Expert", "Financial Analysis", "Финансовый анализ + Оценка бизнеса" оммалашган компьютер дастурларидан бугунги кунда кенг фойдаланиб келинмоқда.

"ИНЭК-Аналитик" – молиявий таҳлилнинг дастлабки дастурий тамилотларидан биттаси ҳисобланади. Ушбу дастур 1993 йилдан ббуён фойдаланиб келинмоқда. Дастур корхонанинг молия-хўжалик фаолиятини кенг қамровли таҳлилин амалга ошириш учун мўлжалланган.

Кўплаб молиявий кўрсаткичлар тизимидан компьютер муҳим кўрсаткичларни масалан, фаолият самарадорлиги, рисклар даражаси, молиявий барқарорлик, тўловга қобилликнинг узоқ ва қисқа даврийликдаги кўрсаткичлари, бошқарув сифати каби кўрсаткичларни ажратиб олган ҳолда корхоанинг нафақат жорий балки келгусидаги истиқболларига доир аналитик ечимлар хулосалар тайёрлаб беради. Танлаб олинган кўрсаткичлар тизими орқали корхонанинг комплекс иқтисодий таҳлилин ҳам амалга ошириш мумкин. Бу фақат шу корхонанинг молиявий ҳолати ва натижаларинигина эмас балки бутун тизим, соҳа ва тармоқдаги бошқа корхоналарга нисбатан рейтингини чиқариш имконини ҳам беради.

"ИНЭК-Аналитик" дастурий таминости молиявий ҳолат бўйича тармоқ ва соҳанинг ўз методик ишланмаларини қилиш ва ундан доимий фойдаланиш имокнини ҳам беради. Яъни унинг ишлаш имокниятлари жуда кенг қилиб белгиланган. Бунинг учун дастурчи бўлиш ёки алгоритмлаш тилини билиш талаб этилмайди.

Ушбу дастурий тамилотдан кўпроқ йирик фирма ва компанияларда кенг фойдаланиб келинмоқда.

"Expert-systems" дастурий таминоти бизнес режа ва инвестицион лойихаларни таҳлил қилиш учун мўлжалланган дастурий таминоот ҳисобланади. Дастур бизнес режаларни тузиш, инвестицион лойихаларни таҳлил этишнинг энг майда жихатларига ҳам ечим чиқарилш имокнини беради. Унинг дастурий алгоритми IAS бўйича тавсия этилган UNIDO тизимига таянади.

"Audit Expert" дастурий таминоти корхоналарнинг ички ва ташқи молиявий таҳлилини амалга оширишда кенг қўлланилади. Унинг дастурий алгоритми молиявий ҳисоботларнинг горизонтал, вертикал, кренд ва коэффицентлар усулига кўпроқ асосланади. Дастурий таминоотда молиявий ҳисоботларни тайёрлаш, кредитга лаёқатлик, бенчмаркинг бўйича таҳлилий жарёнлар бўлими шакллантирилган.

Активлар ва пассивларни баланс сатрлари бўйича аниқ ва тўлиқ ўрганиш имконияти ҳам яратилган. Молиявий ҳолат, рентабеллик, тўлов лаёқати, ликвидлик, молиявий барқарорлик, омилли таҳлил этиш, кредитотга қодирлик, иқтисодий ночорликни аниқлашга қаратилган 24 та методик ишланмалар паетини жамлайди. Эксперт хулосаси ҳам автоматик равишда чиқарилади. Дастур консолидациялашган молиявий ҳисоботларни тузиш ва уларни таҳлил этишга ҳам мослаша олади. Жадвал, чизмалар ва диаграммалар асосида чиқарилган хулосаларнинг хар бита қатори асосланади.

"Prime Expert" – режалаштириш ва инвестицион қарорларни қабул қилиш дастури ҳисобланади. Инвестицион қарорлар рақобатдошлик муҳитини шакллантиришда муҳим ҳисобланади. Ушбу дастурий таминоот узоқ даврийликдаги инвестицион қарорларни қабул қилишда кен қўлланилади.

"Альт-Финансы" дастури корхонани комплекс баҳолаш имокнини беради. Ушбу дастурий таминоотда кўпроқ корхона молиявий ҳолати ва уни соғломлаштиришга қаратилган моделлар тизимини яратишга қаратилган. Унинг имкониятлари янги ва эски ҳисобот шаклларига ҳам, миллий ва халқаро стандартлар асосидаги ҳисобот шаклларига ҳам тўла мос тушиши билан характерланади. Дастур кўпроқ Microsoft Office Excel шаклига мос тушади. Яъни унда ишлаш ва тушуниш икониятлари жуда кенг. Шунингдек, таҳлил натижаларини инглиз тилида ҳам олиш мумкин.

"Financial Analysis" – молиявий хўжалик фаолиятини таҳлил этишнинг модели сифатида 1С дастурини тўлдирувчи дастур ҳисобланади. Дастур молиявий коэффицентларни норматив кўрсаткичлар билан таққослаш асосида юқори аниқликдаги таҳлил хулосаларни чиқаришга имкон беради. Ушбу дастурий таминоот молиявий ҳисоботларнинг горизонтал ва вертикал таҳлили усулларига таянади.

"Финансовый анализ + Оценка бизнеса" дастурий таминотининг имконияти матн шаклдаги хулосаларни баён этиши билан бошқа дастурий таминоотлардан ажралиб туради.

-жадвал

Дастурий тамилотларнинг имкониятлари ва фарқли жихатлари

Дастур/таснифий жихатлари	ИНЭК-Аналитик	Audit Expert	Альт-Финансы	Excel Financial Analysis	Финансовый анализ + Оценка бизнеса
Экспорт имкониятлари	+	+	-	+	+
Жадвал, чизма ва диаграммалар чиқариш имкониятлари	+	+	-	+	+
Молиявий коэффицентларни ҳисоблаш имкорниятлари	+	+	+	+	+
Интеграл усуллардан фойдаланиш имокниятлари	+	+	+	-	+
Компютерда Microsoft Office дастурининг ўрнатилганлигининг талаб этилиши	-	-	+	+	-
Ўз методик жихатларини яратиш имокниятлари	+	+	-	-	-
Инглиз тилида маълумот тайёрлаш имкониятлари	-	+	+	-	+
Дастур билан ишлаб юзасидан қўлланмалар мавжудлиги	+	+	-	-	+
Дастурни интернетдан кўчириб олиш имкониятлари мавжудлиги	+	+	+	+	+

Хўжалик молия фаолияти таҳлилининг алоҳида объектлари ва уларнинг дастурий таъминоти: инвестицион лойихалар, молиявий режалаштириш ва х.к.

"Инвестиционный анализ" дастури бизнес режа тузиш техник иқтисодий асослаш ва баҳолаш инвестицион лойихаларнинг самарадорлигини баҳолаш дастури ҳисобланади. Ушбу дастур тўлиқ бизнес режани тайёрлаш ва унинг молиявий ҳисоб-китобларини амалга оширишда исталган фаолият соҳасида, тармоқда (ишлаб чиқариш, хизматлар, савдо, қурилиш ва х.к.)фойдаланиш мумкин.

"Инвестиционный анализ" дастури асосида қуйидаги кўрсаткичлар тизимини динамик ўрганиш, баҳолаш алгоритми яратилган:

- лойиҳанинг молиявий самарадорлиги кўрсаткичлари;
- лойиҳанинг бюджет самарадорлиги кўрсаткичлари;
- лойиҳанинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари.

- лойихалар молиявий самарадорлиги бўйича:
- лойиханинг қопланиш муддатини аниқлаш;
- лойиханинг дисконтланган қопланиш муддатини аниқлаш;
- лойиханинг ички даромадлик нормасини аниқлаш;
- модификацияланган ички даромад нормасини аниқлаш;
- соф пул оқимини аниқлаш;
- соф дисконтланган пул оқимини ҳисоблаш;
- даромадлик индексини аниқлаш;
- бюджет самарадорлигини аниқлаш;
- интеграл бюджет самарадорлигини баҳолаш;
- солиқ тўловига қадар фойда суммасини аниқлаш;
- соф фойда суммасини аниқлаш;
- ва ҳ.к.

Дастур билан ишлаш якуни инвестицион лойихалар таҳлили юзасидан якуний ҳисобот ҳам автоматик равишда тайёрланади. Жадваллар, чизмалар ва диаграммалар асосида ҳам битта мавзу изохланади, асосланади. Жадваллар, чизмалар, диаграммалар ва таҳлил ҳисоботларини ўз талабига мос равишда ўзгартириш имокниятлари мавжуд.

Дастур халқаро иқтисодчилар, экспертлар (Ковалев В.В., Ю.Бригхем, Л.Гапенски, Шарп, Александер ва ҳ.к) гуруҳи томонидан ҳам ижобий баҳоланган.

"Инвестиционный анализ" дастури давлат ташкилотлари, банклар, инвестицион компаниялар ва корхоналар фаолиятида кенг қўлланиб келинаётган дастурлардан бири ҳисобланади.

COMFAR ва PROPSPIN. Comfar – инвестицион таҳлил бўйича биринчи дастурлардан бири ҳисобланади. Унинг асосида кўплаб миллий дастурий таминоتلар яратилган. Жумладан молиявий ҳолат таҳлилида кенг фойдаланиб келинаётган Project Expert Professional, Альт - Инвест, "Инвестор", "Аналитик", ТЭО- ИНВЕСТ, ENERGY – INVEST, FOCCAL" шулар жумласидандир.

Кейинги йилларда дастурлар бозорида янги Primavera, Open Plan, Microsoft Project for Time-Line, Arthemis Problisher дастурий пакетлари ҳам пайдо бўлмоқда ва уларнинг ҳам ишлаш қоидалари дастлабки дастурий таминоتلарнинг такомиллашган ва деталлашган шакли ҳисобланади.

Дастурларни танлаш имконияти жуда кенг. Уларнинг барчасини интернет манбаларидан топиш мумкин. Шу билан бирга бугунги кунда энг кўп қўлланилаётган дастурлар қаторига

" PROJECT EXPERT 6.0 Professional" , "ИНВЕСТОР" ва "АЛЬТ-ИНВЕСТ", "COMFAR 3.0" дастурларини киритиш мумки.

Дастурларни танлашда албатта қуйидаги жиҳатларга муҳим аҳамият қаратиш лозим:

- функционал имкониятларининг кенглиги;
- замонавий методика эканлиги;
- комплекс ёндашувнинг мавжудлиги;

- масаланинг ечимидаги деталлашув;
- иқтисодий муҳитни таснифлаш имконияти
- аналитик имкониятлари;
- наижаларни расмийлаштириш тартиблари;
- эксплуатация ва техник техник таснифига;
- операцион тизимга мослашувчанлигига;
- наижаларни MS Excel ва MS Word дастурларига ўгириш имкониятларига
- дастурлар тилига;
- интерфайсига;
- маълумотларни киритишнинг асонлиги ва тезлигига;
- хатоларни аниқлаш ва кўрсатиш имониятларига;
- наижаларнинг кўринишига, дизанига
- гарфиклар ва уларнинг мазмунига;
- дастурнинг “ёпиқлиги”, “очиқлиги” ва бошқа жиҳатларига аҳамият қаратилади.

Энг муҳим жиҳат, албатта, дастурнинг қийматига ҳам қаратилади.

Молиявий режалаштириш бўйича тузилган дастурлар шу даражада кўпки уларнинг қай бирини танлаш ҳам аналитиклардан ижодий, ақлий ёндашувни талаб этади. Ҳар битта дастурнинг албатта кучли ва кучсиз жиҳатлари мавжуд. Дастурларнинг барчаси Windows дастури асосида ишлайди.

Энг аммолашган дастурлар каторига «1С:Финансовое планирование» «Контур Корпорация. Бюджет холдинга», «SAP R/3», «ПАРУС», «Navision, Oracle Financial Analyzer (OFA), «Hyperion Pillar», «Planning Analyst», «FPlan Professional Advisor+», «PFP Notebook», «Profiles+», «M-Plan», «Cheshire Financial Planning Suite», «MasterPlan», «ExecPlan», дастурларини киритиш мумкин.

«1С:Финансовое планирование» дастури. Энг омалашган ва кенг қўлланиладиган дастурий таминот тури ҳисобланади. Ушбу дастурни молиявий режалаштиришда фойдаланиладиган лидер дастур сифатида ажратиш ҳам мумкин.

Navision дастури. Халқаро амалиётда қўлланиладиган Microsoft Business Solutions Navision тизими ҳам молиявий режалаштиришдаги муҳим дастурлардан бири ҳисобланади. Бошқарув ҳисоби, бухгалтерия ҳисоби, солиқ ҳисоби ва товар моддий захиралар оқимини бошқариш тизимларида кенг фойдаланилади.

«Контур Корпорация. Бюджет холдинга» дастури фаолият кўлами кенг ва юқори бўлган корхоналарда, компанияларда, холдингларда ишлатилади. Нафақат режалаштириш балки унинг бажарилишини назорат қилиш, таҳлил этиш ва келажак бюджетини тузишда ҳам муҳим дастур ҳисобланади.

SAP R/3 дстури кичик ва ўрта бизнесда кенг қўлланиладиган дастурий ҳисобланади.

«Галактика»-корхона бошқаруви аппарати учун ресурсларни режалаштириш ва баланслаштиришнинг энг оригинал дастури ҳисобланади.

«ПАРУС» дастури СУБД ORACLE базасидан шакллантирилган моуллаар тўпламидан иборат универсал дастур ҳисобланади. Дастур Жорий молиявий режалаштириш, молиявий режанинг бажарилишини баҳолаш, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини режалаштириш ва бошқариш, тўловларни режалаштириш оператив бошқариш, молиявий таҳлил этиш блокларидан иборат.

Oracle Financial Analyzer (OFA) кўп функцияли дастур ҳисобланади. Режалаштиришда бўлимлар ва уларнинг ичидаги жараёнларни ҳам тўла камраб олиш имконияти билан фарқланади.

Hyperion Pillar дастури ғарб давлатларида кенг ишлатиладиган дастур ҳисобланади. Дастур содда тузилган, йўналтирувчи, ўргатувчи амаллар билан дастурни ўзлаштириш жуда асон. Мураккаб масалаларни ечиш имкониятлари чекланган.

Adatum e. Planning Analyst дастурида хужжатлар айланиши жуда қулай. Иш унум бошқа дастурларга нисбатан ўрта даражадалиги ушбу дастурий таминонинг камчилиги ҳисобланади.

EPS Prophix Budgets ва EPS Prophix Enterprise дастури иккита тизимнинг бирикувини ташкил топган дастур ҳисобланади. Ҳар иккила тизим ҳам содда, тузилган ва ижобий интенфайсга эга ҳисобланади. Бир тизимдан икинчи тизимга ўтиш жуда қулай. Мураккаб молиявий режаларни тузишда кўпроқ фойдаланилади.

Comshare MPS дастури жадваллар ва графикларга бой дастурий ишланма ҳисобланади.

«ИНТАЛЕВ: Корпоративные финансы» дастури корхонанинг тўлиқ молиявий суратини шакллантириш имокнини берувчи, комплекс таҳлил этишга қаратилган дастурий таминога эган. Дастурда: барча турдаги бюджетлаштириш, бошқарув ва молиявий ҳисоб, тулов календари, молиявий таҳлил, молиявий назорат, прогнозлаб блокларидан иборат бутун бир тизими комплекс ўрганилади.

Шунингдек, «ИНТАЛЕВ: Бюджетное управление», «Красный директор», Bplan, КИС: Бюджетирование, «AVASSO Корпоративное управление» дастурлари ҳам молиявий режалаштиришларда кенг фойдаланиб келинмоқда.

FPlan Professional Advisor+ дастури содда ва оддий ишлаш принцида. Камчилиги, режалаштиришнинг муҳим ҳисоб-китоблари умумий фойдалар асосида ишлайди, деталлаштириш имокнияти йўқ. Кучли томони қисқа ва лўнда ҳисоботларни тезкор олиш мумкин. Бухгалтерларнинг оператив иш жараёнида кен қўлланилади.

FPlan дастури 9 та модулдан дастур ҳисобланади. Модулардан алоҳидалиқда ва бир бутунликда ҳам фойдаланиш мумкин.

PFP Notebook. Ишлатишнинг асонлиги ва соддилиги билан ажралиб туради. Маълумотларни базага киритиш жуда қулай. Шахсий компьютерлар орқали ҳам маълумотларни киритиш имконияти мавжуд. PFP Notebook дастури 8 модулдан иборат. Дастур 40 та ҳисобот, 20 та график, 15 та намунавий хатлар тўпламидан иборат.

Profiles+ дастури бошқа тизимлар билан ишлаш имкониятининг юқорилиги билан ажралиб туради. Profiles+ дастури 14 модулдан иборат.

M-Plan дастури кўпроқ нақаларни режалаштириш, мулкни бошқарида кенг фойдаланилади. Кўпроқ халқаро амалиётдаги нормаларни ўзида акс эттиради.

Cheshire Financial Planning Suite дастури энг такомиллашган ва халқаро амалиётдаги нормаларга мос келувчи дастурий таминоот ҳисобланади. Уни ишлатиш бошқа дастурий таминоотларга нисбатан бир қадар мураккаб.

MasterPlan дастури аналитик ишланмаларни чиқаришда график, матн, асосий ва якуний қисмларни тайёрлаш имкониятларининг кенглиги билан фарқланади.

Молиявий ҳисоботларни таҳлил этишда ахборот технологияларидан фойдаланиш ҳамда уларнинг дастурий таъминоти бўйича илмий-назарий ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш

Молиявий ҳолат ва молиявий ҳисоботлар таҳлилида ахборот технологияларидан фойдаланиш юзасидан ишларнинг кўламдорлиги қорилиги уни доимо такомиллаштириб бориш заруриятини юзага чиқаради. Бухгалтерлар, аудиторлар ва аналитикларнинг иш ҳажмининг асосий қисми ҳалига қадар инсон фактори билан боғланганлиги сабабли ушбу соҳани ривожлантиришнинг имкониятлари жуда кенглигини кўрсатади.

Молиявий ҳисоботларни ўқиш ва жорий молиявий ҳолатни баҳолаш, таҳлил этиш аналитиклар ишининг фақат бир жихатидир фақат бир жихатидир. Унинг келгусидаги кутилишларини башоратлаш ҳам аналитиклар ишининг муҳим бир йўналишидир. Келгусидаги молиявий, ҳолат, молиявий натижалар, пул оқимлари бошқарувнинг ўтган жараёндаги тарихидан муҳимроқ омилдир.

Молиявий ҳисоботлар таҳлилида ахборот технологияларни қўллаш, дастурий таминоотни яратиш ва уни такомиллаштириб бориш молиявий ҳисобот таҳлилини замонавийлаштиришнинг муҳим шarti ҳисобланади. Замонавий молиявий ҳисоботлар таҳлили унинг методологик асосларини такомиллаштиришни, амалиётини йўлга қўйишни, дастурий таминоотини яратишни, қаорлар ва уларнинг ижросини доимий таҳлил этишни талаб этади. Шу билан бирга, таҳлилнинг ўзи ҳам таҳлил этишни талаб этади. Бугунги таҳлил бир қадар мураккаб (статистик, математик, эмпирик, функционал ва ҳ.к.) моделлар тизимига, компьютер алгоритми тизимига таянган бўлиши лозим.

Амалга оширилиши лозим бўлган ишлар қаторига қуйидагиларни киритишни лозим деб ўйлаймиз.

1. Ўзбек тилидаги дастурлар пакетини ёки исталган тилда ҳам ишлаши мумкин бўлган дастурлар тўпламини яратиш лозим. Амалда бўлган дастурлар асосан инглиз ва рус тилларида ишлатилмоқда. Дастурларни алтернатив шакллари ва уларнинг кўплиги доимо танлаш имкониятини ошириши билан бирга улардан фойдаланиш имокониятларини чеклайди. Шу сабабли дастурларни шундай бир универсал тизимини яратиш лозимки уларни барча соҳа ва тармоқларда қўллаш имоконияти бўлсин.

2. Дастурлар пакетини тузиб чиқишда ва улардан фойдаланишда корхоналарнинг молиявий ҳисоботларини очиқлиги ва ошқоролигини кучайтириш лозим. Негаки битта соҳа тегишли бўлган жиҳат иккинчи соҳада кузатилмаслиги, битта соҳадаги муаммонинг ечимига иккинчи соҳада бир хилда чиқилмаслиги сабабли дастурларни тузишда индивидуаллаикни , яъни соҳага мослаштириш имкониятларини кенгайтириш лозим.

3. Дастурларни барча компьютерларда бир хилда ишлаш имкониятларига эга бўлган моделини тузиш лозим. Уни исталган версияга мос тушишини, исталган тилда ишлашини ва исталган шаклда олинишини таминовчи тизимини яратиш зарур.

4. Молиявий ҳисоботлар таҳлилинини амалга оширишда компьютер дастурларини ўзлаштиришнинг ўргатувчи қўлланмаларини чиқаришга, ахборотларнинг химояланганлик даражасига муҳим аҳамият қартиш лозим.

5. Инвестицин лойихалар, молиявий режалаштиришнинг, прогнозлашнинг дастурий таминовларини янада такомиллаштириш зарур. Амалдаги дастурий таминовлар қатор чекловларга эга.

6. Дастурий таминовлардан фойдаланишни бир марталик тизимдан доимий фойдаланиш амалиётига ўтиш лозим. Яъни янгиланган дастур билан эски дастурни йўққа чиқариш ҳолатлари кўп учрамоқда.

7. Дастурлардан фойдаланишда вақт ва жой танламайдиган, шахсий компьютерларга ҳам тушадиган дастурий таминовларни кучайтириш лозим

8. Молиявий ҳисоботлар ва молиявий ҳолат таҳлилида фойдаланиладиган дастурий таминовларида компьютер техникаларининг манавий эскириш жуда тез кечмоқда. Бу эса қатор кийинчиликлар ва муаммолар келтириб чиқармоқда. Шу сабабли компьютерларнинг техник, технологик ўзгаришларга мос тушадиган авлодини яратишда амалда бўлган ягона дастурлари (MS Excel ва MS Word) асосида ишлайдиган дастурларнинг янги авлодини ҳам яратиш зарур.

Ўзбекистон темир йўллари АЖ нинг жамланган бухгалтерия баланси

Кўрсаткичлар	2017 -2018 йй.				
АКТИВ	01-январ 2017 йил	01-апрел 2017 йил	01-июл 2017 йил	01-окт 2017 йил	01-январ 2018 йил

1. Узоқ муддатли активлар	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Асосий воситалар бошланғич қиймати	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Асосий воситалар эскириш қиймати	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Асосий воситалар қолдиқ қиймати	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Номоддий активлар қолдиқ қиймати	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Капитал қўйилмалар	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Бошқа узоқ муддатли активлар	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2. Жорий активлар	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ишлаб чиқариш захиралари	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Келгуси давр харажатлари	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Пул маблағлари	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Бошқа жорий активлар	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738
Дебиторлар, жами	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Шу жумладан:					
Харидор ва буюртмачилар билан хисоб-китоблар	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Бюджетга аванс тўловлари	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Актив бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
ПАССИВ	01-январ 2017	01-апрел 2017	01-июл 2017	01-окт 2017	01-январ 2018
1. Ўз маблағлари манбаси	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Устав капитали	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Резерв капитали	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Тақсимланмаган фойда	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Бошқа манбалар	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Мажбуриятлар	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Узоқ муддатли банк кредитлари ва қарзлари	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Бошқа мажбуриятлар	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Кредиторлик мажбуриятлари, жами	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361

Шу жумладан:					
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга мажбуриятлар	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Бюджетга мажбуриятлар	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Баланс пассиви бўйича жами	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботи (2016-2017 йй.)

Кўрсаткичлар	2017 -2017 йй.				
	2016 йил якуни	2017 йил 1-чорак	2017 йил ярим йиллик	2017 йил 9-ойлик	2017 йил якуни
Махсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соф тушум (без НДС)	3 362 225 550	962449671	2 062 793 894	3 361 281 410	5 180 801 340
Сотилган махсулот (товар, иш ва хизмат) ларнинг таннари	2 474 622 038	676792767	1 413 833 443	2 158 959 186	3 191 287 162
Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси	887 603 512	285656904	648 960 451	1 202 322 224	1 989 514 178
Давр харажатлари	568 302 199	149606662	337 213 324	522 133 651	752 744 444
Бошка операцион харажатлар	135 306 333	42700941	88 277 232	127 317 691	178 630 359
Асосий фаолиятнинг фойдаси	454 607 646	178751183	400 024 359	807 506 264	1 415 400 093
Молиявий фаолият бўйича харажатлар	159 047 300	72550196	299 000 576	713 878 898	833 455 050
Молиявий фаолиятнинг даромадлари	269 112 080	205868818	233 127 682	494 355 483	506 789 162
Даромад (фойда) солигини тулагунга қадар фойда	564 672 426	312069805	334 151 465	587 982 849	1 088 734 205
Фавқулуддаги фойда ва зарарлар	0	0	0	0	0
Даромад (фойда) солиги	16 304 363	8649337	9 717 680	16 859 555	30 730 577
Фойдадан бошка солиқлар ва йигимлар	40 674 456	24155466	25 554 620	45 015 196	83 965 344
Ҳисобот даврининг соф фойдаси	507 693 607	279265002	298 879 165	526 108 098	974 038 284

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Subramanyam K.R. Financial statement analysis. 11th edition. New York, Mc Graw-Hill Education, 2014. - 814 pages.
2. Kazakova N.A. Finansoviy analiz. Uchebnik. M.: Yurayt, 2018. – 470 s.
3. Jilkina A.N. Finansoviy analiz. Uchebnik. M.: Yurayt, 2018. – 285 s.
4. Raximov M. Iqtisodiyot sub'ektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. T.; Iqtisod-Moliya, 2015. -392 b.
5. Raximov M. Iqtisodiyot sub'ektlari moliyaviy holatining tahlili. Uslubiy qo'llanma. T.; Iqtisod-Moliya, 2015. -156 b.
6. Pardayev M.Q., Isroilov J.I., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. T.:Print Line Group, 2017.-533 b.
7. Steven M. Bragg. Financial analysis: A business decision guide. 2nd edition. Colorado, Accounting Tools, Inc., 2014. –325 pages.
8. Shagiyasov T.Sh., Sagdillaeva Z.A., Urmanbekova I.F. Ekonomicheskiy analiz. /Uchebnik –T.: Iqtisod-Moliya, 2017. – 428 s.